

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184250

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No S294.1
S 348

Accession No. S 1375

Author सत्याषाढ

Title श्रौतसूत्रम् Vol V 1927.

This book should be returned on or before the date last marked below.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

एकादशादिचतुर्दशान्तप्रश्नात्मकः पञ्चमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमाखलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४९

ख्रिस्ताब्दाः १९२७

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यं रूप्यकत्रयम् (३)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्य प्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासहितस्य सत्याषाढविरचितहिरण्यकोशि-
श्रौतसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां
नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—केवलं व्याख्यानं दण्डवत्युपाख्यभट्टरघुनाथदीक्षि-
तानाम् । आन्ध्राक्षरलिखितं पत्राणि १६१० संपूर्णम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—दण्डवत इत्युपाह्वय शिवदीक्षित इत्येतेषाम् । संपूर्णम् ।

(ग.) संज्ञितम्—वे० शा० सं० शंकरदीक्षित तापसकर इत्येतेषाम् । प्रश्नाः
११-१४ पत्राणि ३२७

(घ.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० गुरुनाथदीक्षित मुळगुन्दकर इत्येतेषाम् ।
प्रश्नौ ११-१२ पत्राणि ११७

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । पाचवड (सातारा) ग्रामनिवासिनां श्रौत-
चूडामणिपदविभूषितानां स्वाध्यायसंपादकानां वे०
शा० सं० धुण्डिराज दीक्षित सोमयाजी बापट इत्येतेषां
संपूर्णम् ।

(च.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । संपूर्णम् । पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा०
सं० ' अण्णभट्ट अभ्यंकर ' इत्येतेषाम् ।

(छ.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । प्रश्नाः—(११।१२।१५।२४।२५) समाप्ते
किंचित्त्रुटितम् (गौर्मेण्ट मैसूर—औरियण्टल् लैब्री)
संस्कृतग्रन्थसंग्रहालयस्थं नागराक्षरं देवनागरालिखितम् ।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । प्रश्नौ (२१।२२) लेले इत्युपाह्वयधर्ममा-
र्तण्डेत्युपाधिविभूषितानां कै० ब्रह्मश्री काशीनाथ शास्त्री
सोमयाजी वाई इत्येतेषाम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथ सत्याषाढविरचितहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैक-
प्रवणस्वान्ततया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च
कृतज्ञतया प्रदर्श्यन्ते—

- (क.) इति संज्ञितम्—एकादशप्रश्नादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं पुण्यपत्तनस्थानां वे.
रा. रा. वामन 'रघुनाथभट्ट डोंगरे' इत्येतेषाम् । अस्य
लेखनकालः शकाब्दाः १७०९
- (ख.) इति संज्ञितम्—२२० पत्रात्मकं त्रुटितं रा. रा. 'कुशाभाऊ अभ्यंकर
वकील' इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इति संज्ञितम्—१६३ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'विनायकशास्त्री वाई-
कर' इत्येतेषाम् ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—२४७ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'बालशास्त्री अभ्यंकर
निवासस्थानं वाई' इत्येतेषाम्
- (ङ.) इति संज्ञितम्—३०१ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'भास्कर कृष्णभट्ट
लिमये दीक्षित निवासस्थानं पुणे' इत्येतेषाम् ।

एवं हिरण्यकेशीयचयनाश्वमेधराजसूयकाठककाम्यपशुप्रायश्चितादिप्रयोगाणां
हस्तलिखितपुस्तकानि मिलित्वा विंशतिसंख्याकानि वे. मू. रा. 'भास्कर
कृष्णभट्ट लिमयेदीक्षित' इत्येतैरवलोकनार्थं प्रदत्तानि । तैः प्रयोगचन्द्रिकायाः
संशोधनकर्मणि बहूपकृतमिति ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यायामुदाहृतग्रन्थानां
ग्रन्थप्रणेतृणां च अकरादिमातृकाक्रमेण निर्देशः ।

अष्टाध्यायी—पाणिनिमुनिविरचिता ।
अग्निपुराणम्—महर्षि वेदव्यासप्रणीतम् ।
अथर्ववेदः—
अत्रिस्मृतिः—
आङ्गिरःस्मृतिः—
अमरकोषः—
अनन्तदेवकृता श्रौतपद्धतिः—
अण्डुलाचार्यकृता (आपस्तम्बश्रौतप्रयोग)
दीपिका ।
आपस्तम्बस्मृतिः—
आपस्तम्बसूत्रम्—
आश्वलायनस्मृतिः—
आश्वलायनसूत्रम्—
उद्गातृपद्धतिः— रामकृष्णत्रिपाठीकृता ।
ऋग्वेदसंहिता— सायणभाष्योपेता ।
एकाशिकाण्डः— हरदत्तकृतभाष्योपेतः ।
ऐतरेयब्राह्मणम्— सायणभाष्योपेतम् ।
ऐतरेयारण्यकम्— सायणभाष्योपेतम् ।
औशनःस्मृतिः—
कर्पादिकारिका—
कर्पादिस्वामिविरचितं (आपस्तम्ब)श्रौतसूत्र-
भाष्यम् ।
कर्मान्तसूत्रम्—
कर्मप्रदीपः— कात्यायनविरचितः ।
कश्यपसंहिता—
कर्कभाष्योपेतं— कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

कृष्णयजुर्वेदसंहिता— भट्टभास्करभाष्योपेता ।
कृष्णयजुर्वेदब्राह्मणम्— ,,
कृष्णयजुर्वेदारण्यकम्— ,,
कृष्णयजुर्वेदमन्त्रब्राह्मणम् ।
काशीखण्डः (स्कान्दं)रामेश्वरयोगिव्याख्या-
समेतः ।
काण्वसंहिता— सायणभाष्योपेता ।
कात्यायनसूत्रम्—
कात्यायनस्मृतिः—
कौषीतिकीसूत्रम्—
खादिरगृह्यसूत्रम्— रुद्रस्कन्दभाष्योपेतम् ।
गृह्यसूत्रम् (सत्याषाढाविरचितम्)
,, मातृदत्तभाष्योपेतम् ।
,, गोपीनाथकृतवृत्तियुतम् ।
,, महादेवशास्त्रिसंकलिता प्रयोग-
,, चन्द्रिका ।
गृह्यसूत्रम्— (आश्वलायनीयम्) गार्ग्यनारा-
यणवृत्तिः ०
गृह्यसूत्रम् आपस्तम्बविरचितम्—
,, कर्पादिस्वामिभाष्योपेतम् ।
,, हरदत्तकृतवृत्तिसहितम् ।
,, अण्डुलाचार्यप्रयोगवृत्तिसमेतम् ।
,, सुदर्शनाचार्यभाष्योपेतम् ।
,, महादेवयज्वकृतं वृत्तियुतम् ।
गृह्यसंग्रहः— (छन्दोगः)
गृह्यपरिशिष्टम्— (आश्वलायनीयम्)

गृह्यरत्नकण्ठभूषणम्—वैदिकसर्वभौमकृतम् ।

गोभिलगृह्यसूत्रम्—चन्द्रकान्तभट्टाचार्यभाष्योपेतम् ।

गोतमसूत्रम्—मस्करीभाष्योपेतम् ।

गोतमसूत्रम्(क्रियाकण्ठः ।)

गोत्रप्रवरनिबन्धसंग्रहः—

चन्द्रचूडीभट्टकृत(आपस्तम्बगृह्य) संस्कार-निर्णयः ।

चन्द्रिका(श्रौतवृत्तिः) ।

छन्दोगपारीशिष्टम्—नारायणकृतभाष्यं चन्द्रकान्तवृत्तियुतं च ।

जैमिनिगृह्यसूत्रम्—भट्टकुमारिलभाष्योपेतम् ।

जैमिनिश्रौतसूत्रम्—

जैमिनिसूत्रं(पूर्वमीमांसा) शाबरभाष्योपेतम् ।

जैमिन्यामाला माधवाचार्यविरचिता ।

जैमिनिसूत्रवृत्तिः—(ज्योतिषम् ।

तत्त्वमुक्तावालिः—नन्दपण्डितकृता ।

तन्त्ररहस्यं—रामानुजाचार्यकृतम् ।

तैत्तिरीयसंहिता—माधवीयभाष्योपेतम् ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्—माधवीयभाष्योपेतम् ।

तैत्तिरीयारण्यकम्—

तैत्तिरीयप्रतिशाखा—त्रिभाष्यरत्नसंहिता ।

त्रिकाण्डमण्डनम्—भट्टास्करविरचितम् ।

दत्तकमीमांसा—नन्दपण्डितकृता ।

दत्तकचन्द्रिका—कुबेरकृता ।

दत्तकौस्तुभः—अनन्तदेवकृतः ।

दत्तकदर्पणः—

दत्तकसारः—

दशनिर्णयः—वैदिकसर्वभौमकृतः ।

दक्षस्मृतिः—

दानखण्डः—(हेमाद्रेः)

द्वैतसूत्रम्—

द्राह्यायणगृह्यसूत्रम्—रुद्रस्कन्दभाष्योपेतम् ।

धर्मप्रदीपः—

धर्मप्रवृत्तिः—

धर्मसूत्रं सत्याषाढविरचितम् । महादेवकृतवैजयन्तीव्याख्या ०

„ (आपस्तबीयं) हरदत्तकृतं उज्ज्वलासहितम् ।

“ (बोधायनीयं) गोविन्दाचार्यवृत्तियुतम् ।

“ (वैखानसीयं) ।

धूर्तस्वामिभाष्योपेतमापस्तम्बसूत्रम् ।

नृसिंहकृतप्रयोगपारिजातः ।

नारसिंहप्रतापः—रुद्रदेवकृतः ।

निर्णयामृतः—

निर्णयसिन्धुः—

पराशरमाधवीयः

परिभाषासूत्रं—बोधायनीयम् ।

पाकयज्ञनिर्णयः—

पितृमेधसूत्रम्—(भरद्वाजविरचितं) कपर्दिभाष्योपेतम् ।

पारस्करगृह्यसूत्रम्—हरिहरभाष्योपेतम् ।

पितृमेधसूत्रम् (आपस्तम्बीयम्) गोपालयज्वभाष्योपेतम् ।

“ “ महादेवयज्वभाष्योपेतम् ।

“ “ यज्ञाजीयविवरणोपेतम् ।

पितृमेधसूत्रम् (बोधायनीयम्)

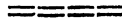
पितृमेधसूत्रम् (वैखानसीयम्)

प्रयोगरत्नं (हिरण्यकेशीयं) महेशभट्टीयम् ।

प्रायश्चित्तशतद्वयी—वैकटेशकृतव्याख्यास०
 प्रायश्चित्तप्रदीपः—गोपालयज्वकृतः ।
 प्रायश्चित्तदीपिका—वरदराजयज्वकृता ।
 प्रायश्चित्तचन्द्रिका—गणेशयज्वकृता ।
 बौधायनश्रौतसूत्रं—महादेवयज्वकृतवृत्तियु-
 तम् ।
 बौधायनगृह्यसूत्रम्
 बृहस्पतिस्मृतिः
 ब्रह्मपुराणम्
 भरद्वाजश्रौतसूत्रम्—महादेवयज्वकृतभाष्यो-
 पेतम् ।
 भरद्वाजगृह्यसूत्रम्
 भाट्टदीपिका—खण्डदेवकृता ।
 भाट्टरहस्यम्—
 भाट्टाध्वरमीमांसा—वासुदेवदीक्षितकृता ।
 मनुस्मृतिः—कुल्लूकभट्टकृतव्याख्यास० ।
 महाभाष्यं (पतञ्जलिः)
 माध्यंदिनसंहिता—महीधरभाष्योपेता ।
 मानवकल्पसूत्रम्—
 मत्स्यपुराणम्—
 यमस्मृतिः—
 याज्ञवल्क्यस्मृतिः—भिताक्षरा ।
 “ अपरार्कटीका ।
 याजुषहोत्ररत्नमाला—महादेवयज्वकृता ।
 रामाण्डारवृत्तिः—(धूर्तस्वामिभाष्यस्य) ।
 रुद्रदत्तवृत्तिः—(आपस्तम्बश्रौतसूत्रस्य) ।
 छाठ्यायनश्रौतसूत्रम्—अग्निस्वामिभाष्यो-
 पेतम् ।
 लिखितस्मृतिः—
 वासिष्ठधर्मशास्त्रम्—
 वाराहगृह्यसूत्रम्—

विधानमाला—नृसिंहभट्टकृता ।
 विष्णुस्मृतिः—
 विश्वप्रकाशः (संस्कारकाण्डः)
 विद्यारण्यकृतापस्तम्बगृह्यसूत्रवृत्तिः ।
 वैजयन्तीव्याख्यासमेतं सत्याषाढसूत्रम् ।
 वैखानसश्रौतसूत्रम्—महादेवयज्वकृतवृत्ति-
 युतम् ।
 वैखानसगृह्यसूत्रम्—
 व्यासस्मृतिः—
 शङ्खस्मृतिः—
 शतपथब्राह्मणम्—सायणभाष्योपेतम् ।
 शातातपस्मृतिः—
 शान्तिरत्नमाला—
 शान्तिकमलाकरः—
 शान्तिसारः—
 शास्त्रदीपिका—
 शारीरकशाङ्करभाष्यम्—
 शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्—
 शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्—
 शुल्बसूत्रम् (बौधायनीयम्)
 शुल्बसूत्रम् (आपस्तम्बीयम्)
 कपर्दिभाष्योपेतम् ।
 ” ”
 महादेवयज्वभाष्योपेतम् ।
 ” ” करविन्दीयविवरणोपेतम् ।
 ” ” सुन्दरराजीयवृत्तिसहितम् ।
 श्रौतसूत्रवृत्तिः (आपस्तम्बीया) महादेव-
 यज्वकृता ।
 श्रौतसूत्रं—(आपस्तम्बीयं) चौण्डपाचार्य-
 भाष्योपेतम् ।
 संकर्षणकाण्डः—भाट्टचन्द्रिका भास्करराय-
 कृता ।

संवर्तस्मृतिः—	संस्कारनिर्णयः—शंकरयज्वकृतः ।
सर्वदर्शनसंग्रहः—	संस्कारपद्धतिः—भास्करशास्त्रिकृता ।
स्मृतिसमुच्चयः—	स्कन्दमहापुरणम्—
स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यकृतः ।	स्मार्तप्रयोगवैजयन्ती—महादेवकृता ।
स्मृतिचन्द्रिका—देवणभट्टः (संस्कारकाण्डः)	सापिञ्चमाला—नागेशभट्टकृता । सव्याख्या ।
„ „ (श्राद्धकाण्डः)	सामवेदसंहिता—
स्मृतिमुक्ताफलम्—वैद्यनाथदीक्षितकृतम् ।	सामविधानब्राह्मणम्—सायणभाष्योपेतम् ।
स्मृतिरत्नाकरः—विष्णुभट्टकृतः ।	हिरण्यकेशि(सत्याषाढ) सूत्रम्
„ „ वैदिकसार्वभौमकृतः ।	हारीतस्मृतिः—
स्मृतिकौस्तुभः—अनन्तभट्टकृतः ।	हरदत्तकृतापस्तम्बसूत्रवृत्तिः ।
संस्कारकौस्तुभः— „	हेमाद्रेः (श्राद्धकाण्डः)
संस्काररत्नमाला—गोपीनाथदीक्षितकृता ।	„ (व्रतखण्डः)
„ „ महादेवयज्वकृता ।	हौत्रमीमांसा—रामशास्त्रिकृता ।
	हौत्रपद्धतिः—सायणाचार्यविरचिता ।

प्रस्तावना ।

—:4:—

अद्य खलु श्रीमदनन्तसद्गुणगणालंकृतानन्तकोटिब्रह्माण्डमण्डलाखण्डलप्रभृतिवृन्दारक-
वृन्दवन्दितपदारविन्दनिष्यन्दमानामन्दानन्दसंदोहमिलिन्दायमानमानसवैखानसमुनिजनजे-
गीयमानविमलबिरुदावालिविराजमानदिव्यलीलावतारसमनुगृहीतसमस्तभक्तजनकामनापरि-
पूरणनिबद्धपरिकरश्रीपरमेश्वरकृपाप्रसादसमवाप्तविशुद्धशेमुषीविशेषविकसितविद्यावैभवकृ-
तार्थाकृतधरित्रीवल्लयानां समस्तधरणीतलविराजमानविविधसभ्यसंभावितसभासभाजितवि-
द्वत्त्वसौजन्यसौशील्यप्रभृतिसद्गुणगणावाप्तप्रसरबुधजनसरस्वतीजेगीयमानविमलयशोवलक्षी-
कृतदिङ्मण्डलानां परमपूज्यताभाजनसमस्तसज्जनशिरःसरोजसंभावितनमस्कियाप्रभृतिपुर-
स्कियाणां सकलवेदशास्त्रपारावारपारदृश्वनां निखिलकलाकलापकौशल्यशल्योत्कलितदुर्बु-
द्धिनिबद्धाशयानां समस्तभूमण्डलनिवासिनां सन्मान्यविद्वज्जनानां पुरतोऽद्य नूतनपरिचयप्र-
भावपरिस्फुरदभिनवादरातिशयसमुत्कण्ठितसरस्वतीसुप्रसादसमवाप्तसुमङ्गलमयीर्वाणवाग्दे-
वतामधुरतरविलासप्रोद्भासविकसितैः प्रास्ताविकैः कतिपयैर्वाक्यनिकुरम्बैः सुमङ्गलम-
यमभिनवोदन्तं निवेदायितुं समुत्कण्ठतेऽस्मदीयं मानसम् । तदत्र समस्ताविद्वज्जनानां
सुविचारविलासितं त्रिचिन्मासमन्ततो विविधविचारणीयप्रस्तुतकार्यकदम्बकादावर्ज्यं प्रकृतेऽ-
स्मदीयेऽभिनवोदन्तनिवेदनीये वक्तव्यांशे समवधानाय कृतक्षणं जायतामिति सप्रश्रयं
साञ्जलिबन्धं संप्रार्थ्यं संप्रति निजवक्तव्यांशमुपोद्घातमुखेन प्रस्तोतुमारभामहे—

अयि समस्तसज्जनाः—विदितमेव खलु सकलवैदिकधर्ममार्गानुयायिनां सदाचार-
संपन्नानां तत्रभवतां भवताम् । यत्सकलवाङ्मयस्याऽऽदिबीजभूतो वेदो भगवद्रूप इति ।
तदेतदेव किञ्चिदत्र विविच्यते—

तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्राचीविशत्सर्वगुणावभासम् ।

तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं प्रवदन्ति सोऽभूत् ॥

इति भूमिभेद्योक्तेः साक्षाद्विष्णुरूपः स्वयंभूः सर्ववेदोपवेदेतिहासपुराणोपपुराण-
वार्तादण्डनीत्यान्वीक्षिकयादिभिः स्वोत्पन्नज्ञानविभूतिभिः सह सदैव विराजमानो वरीवर्ति ।
तस्मादेव च ज्ञानस्वरूपेणोपादानकारणरूपाद्भगवतो वेदविद्याविर्भावः समभवत् ।
तदुक्तम्—

ऋभ्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ।

शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमत् ॥

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः ।

स्थापत्यं चामृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥

इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ।

सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः समृजे सर्वदर्शनः ॥ (भा० तृ०) ।

इत्यादिना । तांश्च स्वस्वरूपवन्नित्यसिद्धान्वेदान्भगवान्निजाचिन्त्यशक्त्या वैधदीक्षया ब्रह्माणमुपदिदेश । एतदेवोक्तं श्रुतौ—

‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति ।

अनया श्रुत्या च नित्यसिद्धान्वेव स्वान्तःस्थितान्वेदान्प्रणवमातृकारूपेण सुसूक्ष्मान्ब्रह्ममुखेभ्य ऋगादिस्थूलरूपेणाऽऽविर्भावयामासेति तावदुच्यते । अत एव—

‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ’ ॥ इति स्मृतेः ।

‘वाचा विरूपनित्यया’ (तै० सं० २।१।११) इति श्रुतेश्च वेदानां नित्यत्वम् । यच्चोक्तम्—‘ऋचः सामानि जज्ञिरे ’ (तै० आ० ३।११) इति । तत्राप्याविर्भाव एव बोध्यः । जनेः प्रादुर्भावार्थकत्वात् ।

ननु—शास्त्रयोनित्वात् (ब्र० सू० १।१।३) इति व्याससूत्रस्य का गतिरिति चेत्—तत्र योनिशब्दः प्रमाणार्थक एव बोध्यः । तेन ‘तं त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि’ इत्युपनिषद्वेद्यत्वं ब्रह्मणस्तत्सूत्रं प्रशास्ति । किञ्च “ एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ” (बृह० २।४।१०) इत्यादिश्रुतिरपि वेदानामुत्पत्तिं निराकरोति । श्वासपश्चासादिवद्भगवानन्तःस्थितान्वेदाँल्लीलयाऽऽविर्भावितवानित्यस्मिन्नेवार्थे श्रुतेस्तात्पर्यात् । ननु—लीलयाऽऽविर्भावकर्तृत्वेऽपि ब्रह्मोपादानता वेदानां जातैव । तथात्वे च तेषां पौरुषेयत्वं कथं न भविष्यति । न च ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तेषां वेदानां पौरुषेयत्वं नामास्ति—पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकमन्यस्यापि वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् वर्णनित्यत्वमात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकतदादिवाक्यस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मान्मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकम् । तच्च न वेदेषु वेदार्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् । इदमेव हि श्रुत्या निःश्वासदृष्टान्तेन दर्शितम् ।

तथा हि—निःश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षाजन्यः सुषुप्तावपि तद्दर्शनात् । एवं समग्रो वेदो ज्ञानस्वरूपेणोपादानकारणरूपाद्ब्रह्मणो जायमानोऽपि न ब्रह्मचिकीर्षाजन्यः । वेदार्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात् । इत्यनया विधया ‘कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते’ इति न्यायेन कारणरूपस्य ब्रह्मणो नित्यत्ववत्तदाविर्भूतवेदानामपि नित्यत्वं तावत्सिद्धम् ।

एतेषां वेदानां च प्रथमतः प्रणवरूपेण सूक्ष्मतयाऽवस्थितिः। ततः प्रणवतो मातृकाणामाविर्भावोऽभवत् । तास्ता एव मातृका या अक्षरसामान्नायत्वेनोच्यन्ते । तस्मादक्षरसामान्नायत एव सर्वा आन्वीक्षिक्यादयोऽष्टादशविद्या अपि ब्रह्मद्वारा संभूताः । तदेतदुक्तं श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे विदुरं प्रति मैत्रेयेण—

‘ ऋग्यजुःसामाथर्वारूयान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत् । इत्यारभ्य
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ’ इत्यादिना

‘ शब्दब्रह्मात्मनस्तात ’ इत्यन्तेन । तत्रैनासामष्टादशविद्यानां भेदाः प्रत्येकशोऽनन्तशाखःवशादनन्तशः प्रसृताः सन्ति । मुख्यतया ता अष्टादशविद्याश्चाधुनोद्देशादिक्रमेण स्तोके प्रदर्श्यन्ते—

तत्र—ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिःशास्त्रं छन्दोविचितीरिति षड्वेदाङ्गानि । पुराणानि न्यायविस्तरः मीमांसा धर्मशास्त्रमिति चत्वार्युपाङ्गानि । आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वार्थशास्त्राणीति चत्वार उपवेदा इति मिलित्वा संकलनयाऽष्टादश विद्या भवन्ति । तत्र च महापुराणेषूपपुराणानामन्तर्भावः । न्यायनये वैशेषिकनयस्यान्तर्भावः । मीमांसायां वेदान्तस्यान्तर्भावः । धर्मशास्त्रे च महाभारतरामायणयोः सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां चान्तर्भावः । एवमष्टादशविद्यारूपाण्येतावन्ति ह्यास्तिकानां धर्मप्रस्थानानि भवन्ति । अन्येषामेकदेशिनां धर्मप्रस्थानानामेवेवान्तर्भावः । इत्थमिह साक्षात्परम्परया परमार्थोपयोगिनां वेदोपाकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दिङ्मात्रेण दर्शितः ।

अथैतेषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुः प्रयोजनभेदस्तावत्किंचिदुच्यते— तत्र धर्मप्रतिपादकमपौरुषेयं वाक्यं वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः । ‘ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ’ (आप० श्रौ० पारि०) इति तत्स्वरूपस्यान्यत्रोक्तेः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकाः । ते चर्ग्यजुःसामभेदेन त्रिविधाः । अथर्वणवेदस्यैतेषु त्रिविध्वान्तर्भूतत्वेन पृथक्तयाऽभिधानम् । तदेवं निरूपिता मन्त्राः । मन्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमपि त्रिविधम् । विधिरूपमर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणं चेति । तत्र विध्यादीनां लक्षणमेवादिविस्तरोऽन्यतोऽवसेयः । तदेतद्ब्राह्मणं च पुनरष्टविधम् । तदुक्तं बृहदारण्यके— ‘ इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि व्याख्यानान्यनुन्याख्यानान्यस्यैव निःश्रसितानि ’ इति । तत्र कथाप्रतिपादक इतिहासः । विश्वस्य पूर्वावस्थानिरूपकं पुराणम् । उपासनात्मविद्याप्रतिपादिका विद्याः । या चोपास्यदेवरहस्यप्रतिपादिका सोपनिषत् । ये मन्त्राः श्लोकवत्पठ्यन्ते ते श्लोकाः । संक्षिप्तार्थप्रतिपादकं सूत्रम् । विस्तृतार्थप्रतिपादकं व्याख्यानम् । व्याख्यानस्यापि स्फुटतापादकमनुन्याख्यानम् । एता-

न्यष्ट ब्राह्मणानि । शिक्षाकल्पपरहस्यादीनां च वेदसाङ्गतापादकत्वमेव मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्येयव्याख्यानताभावोऽस्ति । तच्च 'मान्त्रवर्णिकम्' इति सूत्रव्याख्याने प्रतिपादितं वृत्तिकारैः । एवं च कर्मकाण्डगुणकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च हौत्रार्धव्यवौद्धान्प्रयोगत्रयरूपेण दृज्ञकर्मविभागनिर्वाहार्थं भिन्नः । अथर्ववेदस्तु चतुर्थो वेदत्रयवशिष्टब्रह्मत्वकर्तव्यताप्रतिपादकोऽपि (गार्ह्याणि कर्माणि) शान्तिकर्माष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेन सर्वोपयोग्येव । आचार्यप्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः सन्ति । तज्ज्ञानं च चरणव्यूहाख्यवैदिकग्रन्थाद्बोध्यम् ।

अथ षण्णां शिक्षादिवेदाङ्गानां च प्रयोजनं तावदुच्यते । तत्र शिक्षाया व्याकरणस्य च सुस्पष्टवर्णोच्चारपदसाधुत्वविज्ञानार्थमुपयोगः । मन्त्रपदार्थज्ञानार्थं निरुक्तस्थोपयोगः । तत्र हि निरुक्ते नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं निर्वचनेन निरूप्य वैदिकपदानामर्थः प्रदर्शितः । एवमृद्धमन्त्राणां पादबद्धानुष्टुबादिच्छन्दोविशिष्टत्वात्तदज्ञानेन च निन्दाश्रवणाच्छन्दोज्ञानार्थं पिङ्गलविरचितायाश्छन्दोविचितेरुपयोगः । एवं वैदिककर्मदर्शादिकालज्ञानार्थमादित्यप्रभृतिप्रणीतस्य ज्योतिषस्योपयोगः । एवं शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषविज्ञानायाऽऽश्वलायनसांख्यायनसत्याषाढापस्तम्बबौधायनवाधूलभरद्वाजवैखानसाग्निवेशजैमिनिमानववरामैत्रायणीकात्यायनपारस्करलाट्यायनद्राह्यारणगोभिलखादिरकौशिकादिप्रणीतानां कल्पसूत्राणामुपयोगः । एवं निरूपितः षण्णां वेदाङ्गानां प्रयोजनभेदः ।*

अथ चतुर्णामुपाङ्गानां प्रयोजनभेदस्तावत्किंचिदुच्यते । तत्र सर्गप्रतिर्गमन्वन्तरवंशवंश्यानुचरितप्रतिपादकानि भगवता बादरायणेन निरूपितानि पुराणानि । तानि च महापुराणोपपुराणोपोपपुराणभेदाच्चतुःपञ्चाशत् । तेषां पुराणानां च सर्गप्रतिसर्गादिज्ञानं सद्धर्मचरणप्रवृत्तिदर्शनमेव सम्यक्प्रयोजनम् । न्याय आन्वीक्षिकी विद्या गौतमप्रणीता । प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम एव तत्प्रयोजनम् । कणादादिप्रणीतं वैशेषिकं शास्त्रमपि सप्तपदार्थविद्युत्पादनैकप्रयोजनम् । तच्च न्याय एवान्तर्भूतमित्युक्तं प्राक् ।

मीमांसा द्विविधा—धर्ममीमांसा शारीरमीमांसा चेति । तत्र (द्वादशाध्यायी) । षोडशाध्यायी । धर्ममीमांसा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य (अन्वाहार्थे च दर्शनात् ।) 'यथा याज्यसंप्रैषो यथा याज्यसंप्रैषः' इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तस्याश्च धर्मप्रमाणादिविज्ञानपूर्वककर्मकाण्डव्यवस्थापरिज्ञानायोपयोगः । शारीरकमीमांसा च—

‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ इत्यारभ्य—‘ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ? इत्यन्ता जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुश्रवणाख्याविचारप्रतिपादकान्ग्यायानुपदर्शयन्ती भगवता बाद-
रायणेन कृता । तस्याश्च जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारः प्रयोजनम् ।

एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमाङ्गिरोवसिष्ठदक्षशातातपपराशरगोतमशाङ्ख-
लिखितहारीतपस्तम्बोशनोव्यासकात्यायनबृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रभृतिभिः कृतानि
वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि । वर्णाश्रमधर्मविशेषविज्ञानमेवैषां प्रयोजनम् ।
एवं व्यासकृतं महाभारतं वाल्मीकिकृतं रामायणं चैतिहासत्वेन प्रसिद्धे । ते च धर्म-
शास्त्र एवान्तर्भूते इत्युक्तं प्राक् । एवं सर्वदेवसाधारणमन्त्रशास्त्रं श्रीमहादेवब्रह्मगौतमादि-
प्रणीतं धर्मशास्त्र एवान्तर्भूतम् । स्वष्टदेवतायाः सकाशात्स्वाभीप्सितफलप्रसिस्त-
त्प्रयोजनम् । एवं निरूपितश्चतुर्णामुपाङ्गानां प्रयोजनभेदः ।

अथ चतुर्णामुपवेदानां प्रयोजनभेदस्तावत्किंचिदुच्यते । वेदचतुष्टयस्य च क्रमेण
चत्वार उपवेदाः । तत्रभवेदोपवेदस्य ब्रह्मप्रजापत्यइत्यादिनिर्मितस्याऽऽयुर्वेदस्याष्टौ
स्थानानि भवन्ति । सूत्रं शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं कल्पं प्रसिद्धिश्चेति ।
कामशास्त्रस्याप्यायुर्वेद एवान्तर्भावः । सुश्रुतेन वाजीकरणाख्यकामशास्त्रस्याभिधानात् ।
एवं समस्तस्याऽऽयुर्वेदस्य रोगतद्धेतुरोगनिवृत्तितसाधनज्ञानं प्रयोजनम् । तच्च मोक्षसा-
धनीभूतशरीरारोग्यसंपादकत्वेन मोक्षोपयोग्येव । एवं यजुर्वेदोपवेदो धनुर्वेदः
पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धं दुष्टदस्युचौरादिभ्यः
प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम् । एवं सामवेदोपवेदो गान्धर्वं शास्त्रं भरताचार्येण
प्रणीतम् । तत्र नृत्यगीतवाद्यभेदेन बहुविधोऽर्थः प्रपञ्चितः । तस्य गान्धर्ववेदस्य देवता-
राधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिः प्रयोजनम् । रसशास्त्रं च बहुविधं भरतेनैव प्रणीतं
गान्धर्ववेदान्तर्भूतम् । तच्च रसरीतिशब्दालंकारार्थालंकारनायकनायिकादिवर्णनरूपम् । अथा-
धर्ववेदोपवेदोऽर्थशास्त्रम् । तच्चैहिकसर्वमुखोपलब्धिप्रयोजनम् । अथ च तदनुसार्येव नीति-
शास्त्रमपि मन्वादिभिः सूत्रितं कामन्दकादिभिः प्रणीतम् । तत्संधिविग्रहादिभेदैरनेकधा ।
लौकिकसर्वव्यवहारनैपुण्यमेव तत्प्रयोजनम् । एवमथशास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं
सूपशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति नानाशास्त्राणि शालिहोत्रादिनानामुनिभिः प्रणीतानि ।
तेषां च सर्वेषां लौकिकतत्तत्प्रयोजनभेदो द्रष्टव्यः ।

एवमष्टादश विद्याः सप्रयोजनाः संक्षेपतो नामनिर्देशेन प्रोक्ताः । एवमेव कश्चि-
मुनिप्रणीतं सांख्यशास्त्रं पतञ्जलिमुनिप्रणीतं योगशास्त्रं भगवता पशुपतिना निर्मितं पाशु-
पतशास्त्रं नारदादिभिः कृतं पाञ्चरात्रादिकं वैष्णवशास्त्रं चेत्येवमादिर्वेदानुकूलः प्रस्थाप-

भेदः प्रदर्शितः । इत्थं हि वेदराशिमयस्य भगवतो ज्ञानमयं शरीरमित्याख्यायते ।
एतस्माद्भेदमयाद्ब्रह्मण एव सकलसृष्ट्युत्पत्त्यादिन्यवस्था प्रचालीतीति सर्वमनवद्यम् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । यदुक्तं प्राग्भेदमयस्य भगवत (उपाङ्गेषु) अङ्गेषु परिगण-
नमिति । तद्विषयेऽधुना किञ्चिद्विवेकः प्रस्तूयते—‘यदृचोऽध्यगीषत’ (तै० आ० २।९)
इत्युपक्रम्य ‘पुराणानि कल्पान्’ (तै० आ० २।९) इति कल्पाः । ‘कल्पसूत्राणि
प्रयोगप्रतिपादकानि’ इति माधवः । तथा चाथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणे—‘एवमिमे सर्वे
वेदा निर्मिताः सकल्पाः’ (गो० पू० प्र० २९) इति । तथा च मुण्डकोपनिषदि—
‘तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।
तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’ (मु० १।२।९ इति । कल्पः सूत्र-
ग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः ।

कल्पसूत्राणां स्वतःप्रामाण्याधिकरणे (जै०सू० १।३।७) । कल्पसूत्राणि किं स्वत-
न्त्रतया प्रमाणमुत परतन्त्रतयेति विप्रतिपत्तौ तानि पौरुषेयाणि—उतापौरुषेयाणीति
चिन्तायां प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरपौरुषेयत्वेन स्वतन्त्रतया प्रामाण्यमेव कल्पसूत्रादीना-
मिति ब्रूमः । मूलकल्पेन गौरवात् । ‘षडङ्गभेके’ इति स्मरणात् । कल्पसूत्रेषूपलभ्य-
मानानां प्रत्यक्षश्रुतिवाक्यानां पौरुषेयत्वे सार्थक्यस्य दुरूपपादत्वात् । सत्याषाढीयादि-
समाख्यानां शाकलादिवदुपपत्तेः । ‘पुराणानि कल्पान्’ (तै० आ० २।९ १०)
इति कल्पानामपि अध्ययनविधिदर्शनाच्चेति पक्षोपक्षेपः । तन्निराकरणं च—सत्याषाढी-
यादिसमाख्यानां दृढकर्तृस्मरणात्प्रवचननिबन्धनत्वायोगेन पौरुषेयत्वस्याक्षतत्वात् ।
दुर्बोधोपसंहारार्थेषु कल्पेषु सुबोधकैः शब्दैः प्रत्यक्षनिबन्धनस्याप्यावश्यकत्वात् ।
नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वस्य प्रवाहनित्यतयाऽप्युपपत्तेश्च न स्वतन्त्रतया कल्पसूत्रजालं
प्रमाणमिति । अर्थवादाभावोऽप्यत्र कल्पस्यावेदत्व एव लिङ्गम् । प्रयोजनं च—‘सर्वोऽ-
परपक्षः’ (खा० गृ० ७।१) इत्याद्यंशेषु संनिहिताभिः—‘अमावास्यायम्’ (स०
सू० १।३।१९) इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिभिर्बाधितेषु कल्पसूत्राणामप्रामाण्यम् । अत्र भाष्य-
कृदभिमतं ‘सर्वोऽपरपक्षः’ इत्याद्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्वपक्षापरपक्षयोरपि दर्शपूर्ण-
मासकालत्वस्य प्रत्यक्षश्रुतिभिर्द्वत्वात् । दर्शपूर्णमासकालातिक्रमप्रायश्चित्तपथिकृदिष्टेस्त-
त्समानतन्त्रतानिन्दापूर्वकं दर्शपूर्णमासिकस्याऽऽग्नेययागस्यैव पथिकृद्गुणकत्वविधायिन्यां
सूत्रकाराद्युदाहृतानाम्—‘अथैकेषां विवा एतस्य’ (स० श्रौ० १९।३।२) इत्यादि-
शाखान्तरीयश्रुतावगम्यमानया निन्दया नहि निन्दान्यायेन पथिकृद्गुणकत्वप्रशंसामा-
त्ररया विकल्पेन समानतन्त्रताया अपि शाखान्तराभिमतत्वेनानुमिते ‘समानतन्त्रे

वा' (स० श्रौ० १५।४।३) इत्यादिभिः सत्याषाढादिवाक्यैरनुगृहीताया अन्यथा-
नुपपत्त्या कालान्तरेऽपि दर्शपूर्णमासकरणस्य संभवाच्च । यच्च वार्तिकादिषु— 'अविशो-
षादुभौ वा' (का० श्रौ० ३।८४) इत्यादिसूत्राणां श्रुतिविरोधेन तत्तन्न्यायाभासमूल-
कतया चाप्रामाण्यमभिप्रेतं तदप्यनुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ।

अयं च सत्याषाढाख्यसूत्रकारः कस्मिन्नदीतीरे कस्मिन्क्षेत्रे आसीदिति वृत्तं किंचि-
न्निवेदयामः ।

महर्षिवैशम्पायनवंशसंभूतो महामुनिः सत्याषाढः सत्याषाढः सत्याषाढः पूर्वभागे परशुरामक्षेत्रे
वा हरणकाशीनदीतीरे बभूवेति स्कन्दोपपुराणतोऽवगम्यते । एकदा मुनिः सत्याषाढः
स्वाश्रममागच्छन्तं परमपूज्यं वेदव्यासमपश्यत् । यथावत्कृतादिष्ठं सुस्थितं च तं
पप्रच्छ देवेषु कः श्रेष्ठ इति । तदा तस्य मुखाच्छिव एव श्रेष्ठ इत्यवगत्य तपसे हरण-
काशीं गतौ । ततश्च तपसा सुसंतुष्टः शंकरः प्रत्यक्षीभूय तस्मै वरानिष्टान्विततार ।
एवं शिवप्रसादतोऽधिगतदिव्यचक्षुर्मुनिः सत्याषाढो हिरण्यकेशी सर्वत्र पूज्यो बभूवेति
सुविदितमेव प्रायो निगमविदाम् । तस्य च सूत्रानुयायिनः परशुरामक्षेत्रे (देशे देशे)
बहवो निवसन्ति । तस्मिन्सूत्रे पदार्थाश्च संक्षेपतो लिख्यन्ते—

‘ व्यासाद्गुरोरधिगतार्थयजुःसमाख्य-
वेदप्रवर्तकमुनेराधिगत्य शाखाम् ।
देहेन तित्तिरखगाकृतिना मुनीन्द्रा-
नध्यापयन्मुनिवरो व्यभजत्स्वशाखाम् ॥
हिरण्यकेशी भगवान्सत्याषाढाभिधानकः ।
सप्तविंशतिप्रश्नारख्यं कल्पसूत्रमुदैरयत् ॥
आद्यप्रश्नद्वये दर्शपूर्णमासौ सुविस्तरौ ।
तृतीये साङ्गमाधानमग्निहोत्रसमन्वितम् ॥
चतुर्थे पशुबन्धं च चातुर्मास्यानि पञ्चमे ।
षष्ठे हविर्याजमानं प्रवासविधि मे(रे)व च ॥
ज्योतिष्टोमाध्वर्यवं च त्रिभिः प्रश्नैरुदैरयत् ।
दशमे तद्याजमानं ब्रह्मत्वं दक्षिणाविधिम् ॥
प्रश्नद्वयेऽग्निचयनमुखासंभरणादिकम् ।
त्रयोदशे वाजपेयमश्वमेधं चतुर्दशे ॥
ततः पञ्चदशे प्रश्ने प्रायश्चित्तं सविस्तरम् ।
अग्निहोत्रं चैष्टिकं च पाशुकं सौमिकं तथा

षोडशे तु द्वादशाहं महाव्रतविधिं गवाम् ।
 ततः सप्तदशप्रश्ने एकाहाहीनसात्क्रियाम् ॥
 अष्टादशे ततः प्रश्ने सत्राणि विविधानि च ।
 एकोनविंशे विंशे तु गृह्यकर्मविनिर्णयम् ॥
 अथैकविंशे प्रश्ने तु हौत्रप्रवरनिर्णयौ ।
 काम्येष्टिकाभ्यपशवः प्रश्ने द्वाविंश ईरिताः ॥
 त्रयोविंशे च कौकिलीं सौत्रामणीं सकाठकाम् ।
 चतुर्विंशे प्रवर्ग्यं च सप्रायश्चित्तकं तथा ॥
 पञ्चविंशे विशेषेण विहारयोगनिर्णयम् ।
 षड्विंशे सप्तविंशे तु सर्वधर्मानशेषतः ॥
 एवं सामान्यतः सर्वप्रश्नानामर्थसंग्रहः ।
 पुनरेव हविः सोमः पाकयज्ञ इति त्रिधा ॥
 अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणः पशुः ।
 चातुर्मास्यं पिण्डयज्ञः सौत्रामणी हविः क्रियाः ॥
 अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यषोडशिनौ तथा ।
 वाजपेयातिरात्राप्तोर्यामाः सोमक्रतोर्भिदाः ॥
 होमौ पाकावमाश्राद्धं माध्यावर्षं तथाऽष्टकाः ।
 श्रवणाकर्माग्रहायणीः पाकयज्ञाः स्मृता बुधैः ॥

इत्येषं भगवान्स्त्याषाढः सप्तविंशतिप्रश्नात्मके सूत्रे श्रौतगार्ह्यसामयाचारिकान्धर्मान्याख्यातवान् ।

ननु—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ (जै० सू० १ । १ । २) इत्यत्र परोक्षापरोक्षद्विविधचोदनाया अपि संग्रहो विद्यत इति प्रत्यक्षवेदस्य विधिमन्त्रार्थवादरूपस्य प्रामाण्यविचारानन्तरं परोक्षतद्वाक्यप्रामाण्यविचार इत्युपपन्नम् । परोक्षत्वं चेदं न मन्वादिदृष्ट्या किंत्वस्मदादिदृष्ट्या । मन्वादीनां तु तदपि प्रत्यक्षमेव । परंतु तत्तद्वाक्यं मन्वादिस्मृतिमूलभूतं विप्रकर्णशाखागतमिति न तस्यापि मन्वादिभिः संप्रदायोच्छेदादिभिः पाठनं स्वकीयस्मृतीनामिव कृतमिति न दोषः ।

अयं भावः—‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ (तै० आ० २ । १९) इति विधिवाक्ये अध्यायस्य स्वत्वविशेषणादेकवेदगतस्वपरम्पराप्राप्तशाखाध्यायनम् ।

‘वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्’ ।

इति वचनोद्देशान्तर्रीयसर्वशाखाध्ययनं च विधीयते । तथा च कृष्णयजुःशाखा-
ध्यायिनां यजुर्वेदगतशुक्लयजुःशाखाध्ययनादिकं, ऋग्वेदगतस्वपरम्पराप्रासैकशाखाध्या-
यिनां तद्वेदगतशाखान्तराध्ययनं च निषिद्धं गम्यते । गुणोपसंहाराधिकरणे च (२ ।
४ । २) सर्वशाखायानां धर्मं सर्वैरनुष्ठानं कर्तव्यमसति विरोधे, सति तु विरोधे व्यव-
स्थितविकल्पादिकं निरूपितम् । तथा च शाखान्तरीयाणां धर्माणां शाखान्तरीयवाक्या-
ध्ययनासंभवात्तेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि मन्वादिस्मृतिमात्रपर्यालोचनया तादृशं किमपि वाक्यं
शाखान्तरे स्यादिति विश्वासेन तदर्थानुष्ठानमावश्यकम् ।

तत्र च मन्वादिभिः स्वसाक्षात्कृतस्यापि शाखान्तरीयवाक्यस्याध्ययनं यदि क्रियेत
तर्हि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै० आ० २ । १९) इति विधिविच्छेदः कृतः स्यात् ।

सस्याषाढादिकल्पसूत्रकारमते ह्यपूर्वस्य फलदातृत्वम् । आपातत ईश्वरानङ्गीकारः ।
मन्त्रमयी देवता, न विग्रहवती । अतीन्द्रियसुखाभावः । क्रियापरः सर्वो वेदः ।
वटबीजवत्संसारोऽनादिः । स्वर्गसुखप्राप्तिरेव कर्मणा मोक्षः । क्रियान्विते शब्दशक्तिः ।
अख्यातिवादः । सर्वं ज्ञानं प्रमैव । स्थूलशरीराद्भिन्न आत्मा परमार्थानित्यः । धर्मस्य
(कर्मणः) परमेश्वरबुद्ध्या निष्कामतयाऽऽचरणेऽन्तःकरणशुद्ध्या क्रमेण ब्रह्मात्मैक्य-
ज्ञानेन कैवल्यमुक्तिरिति सत्याषाढगुरोर्व्यासमतं ब्रह्मकाण्डसिद्धान्तश्च ।

शाखान्तरेषु यावन्ति पुस्तकान्यतिगभीराणि दुरवगाहाणि च वर्तन्ते ततोऽन्यूनं
तानि कल्पसूत्रेऽपि विद्यन्ते इति न वयमल्पज्ञाः पारयामोऽस्य परिच्छेत्तुं गभी-
रतादिकम् ।

अस्य सत्याषाढसूत्रस्य प्राचीनं कौशिकगोत्रोत्पन्नभट्टमहादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यानं
विस्तृतं प्रथमषट्कान्तं, ततः सप्तमप्रश्नादारभ्य दशमान्तं गोपीनाथभट्टकृतं ज्यो-
त्स्नावृत्तिनामकं व्याख्यानमुपलभ्यते संमुद्रितं च । तत एकादशप्रश्नादारभ्यापरं नूतनं
प्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यानं महादेवदीक्षितसोमयाजिसंकलितं स्वतन्त्रम् । अत्रेदानीं मुद्रि-
तुमारब्धं भागशः सत्वरं प्रकाश्येतेति विज्ञाप्य श्रीमतां विनायक गणेश आपटे बी. ए.
तथा श्रीमतां दत्तत्रेय विष्णु आपटे बी. ए. आनन्दाश्रमव्यवस्थापकानां चाऽऽयुरारो-
ग्यादि संपदे भगवन्तमुमारमणं रमारमणं च सविनयं प्रार्थयते—

पुण्यपत्तने.
कार्तिकवदि द्वादश्यामिन्दुवासे
शके १८४९ प्रभवसंवत्सरे

धारवाडग्रामनिवासी
दण्डवत्युपाह्वयिकाण्डमण्डनाचार्य-
महादेवदीक्षितः सोमयाजी ।

सत्याषाढचयनसूत्रोपेक्षातः ।

सत्याषाढं नमस्कृत्य महादेवः सतां मुदे ।

तनुते तत्प्रसादेन करणीमिष्टकां शुभाम् ॥

अथ द्वितीयश्चेनस्यैकविधस्येष्टकाकरणानि वक्ष्यन्ते । तत्राऽऽदौ पुरुषप्रमाणानयनम् । ' विधासप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् ' (स० शु० सू० २५ । ९) इति शुल्बसूत्रम् । यावत्स्योऽग्नेर्विधाः सन्ति तासां सप्तमं या करोति सा विधा सप्तमकरणी । तां पुरुषस्थाने कृत्वा तया चाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेत् । अयमर्थः—यद्येकविधोऽग्निस्तं पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ समस्य समचतुरश्रं कृत्वा तस्य प्रमाणं पुरुषस्थाने कृत्वाऽनेनाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेत् । एवमेव द्विविधादिषु कुर्यात् । चत्वारि सहस्राण्यशीतिः सप्तमकरणीति ताः (पुरुषः) तेषां वर्ग एककोटिः षट्त्रियुतानि षड्युतानि चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि । द्यष्टविधं पुरुषवर्गमष्टाभिर्गणयित्वा पूर्वराश्यर्धेन संयोज्य तत्पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य मूले गृहीते (स) तस्य पुरुषो भवति । अपचये त्वरत्निप्रादेशानामभावाच्चाधसंयोग इतरदुपचयवदिति ।

अथ पुरुषानयनप्रकारः । विधासप्तमकरण्या अङ्गुलयः १२० । एत एव चतुस्त्रिंशताऽङ्कैः ३४ गुणिताश्चे ४०८० तिला भवन्ति । एते तिला एतैरेवाङ्कैर्गुणिता १६६४ ६४०० वर्गसंज्ञा भवन्ति । वर्गेषु १५० भक्तेषु सत्सु लब्धाङ्काः ११०९-७६० । लब्धाङ्केषु द्विगुणितेषु सत्सु प्राप्ताङ्काः २२१९५२० । एतेषामङ्कानां त्यक्त्वाऽन्त्याद्विषमाद्दर्गं मूलं द्विघ्नं न्यसेत्समे तद्धृते लब्धवर्गं हित्वाऽप्राद्विषमात्पुनः, इति रीत्या मूलगणिते कृते लब्धमूलाङ्काः १४८९ एते च तिलाः । एतेषु ३४ भक्तेषु सत्सु ४३ अङ्गुलयः अवशिष्टाः २७ तिला मूलावशेषितं सैकमिति रीत्या शिष्टतिलेष्वेकाङ्के मिलिते अङ्गुलयः ४३ तिला २८ अयमेकविधस्याग्नेः पुरुषो भवति । एतत्प्रमाणेनैव शुल्बोक्तप्रकारेणाग्निमानेष्टकाकरणादीनि विधेयानि ।

तत्रेयं प्रक्रिया—अष्टाविंशतितिलाधिकत्रिचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणः पुरुषः ४३ तिलाः २८ । एकत्रिंशत्तिलाधिकैकविंशत्यङ्गुलयः २१ तिलाः ३१ पुरुषार्थम् । सार्धद्वान्त्रिंशत्तिला अधिकदशाङ्गुलयः १० तिलाः ३२ पुरुषचतुर्थोऽशः । अष्टमांशो नवतिलाधिकषडङ्गुलयः ६ तिलाः ९ पुरुषसप्तमः सपादषोडशतिलाधिपञ्चाङ्गुलयः ५ तिलाः १६ पुरुषाष्टमोऽष्टमांशसहितपञ्चविंशतितिलाधिकाङ्गुलिद्वयं २ तिलाः २५ पुरुषषोडशोष्टादशतिलाधिकपञ्चदशाङ्गुलयः १५ तिलाः १८ पुरुषचतुर्थः सविशेषः षड्विंशतितिला अधिकसप्ताङ्गुलयः ७ तिलाः २६ चतुर्थं सविशेषार्थं पादोनपञ्चदशतिला अधिकषोडशाङ्गुलयः १६ तिलाः १४ त्रिगुणिताष्टमः पञ्चविंशतितिला अधिकचतु

दशाङ्गुलयः १४ तिलाः २५ पक्षेष्टकादीर्घकरणी दशतिलाधिकदशाङ्गुलयः १०
 तिलाः १० पक्षेष्टकाह्रस्वकरणी द्वाविंशतितिलाधिकाङ्गुलिद्वयं २ तिलाः २२ पक्षक-
 रणीसप्तमः—अष्टमांशेन त्रयोविंशतितिलाधिकपञ्चाङ्गुलयः ९ तिलाः २३ पक्षकरणीस-
 प्तमः । पक्षायामस्त्रयोदशतिलाधिकनवत्यङ्गुलयः ९० तिलाः १३ चतुर्दशतिलाधिकै-
 कोनाशतियङ्गुलयः ७९ तिलाः १४ पक्षाग्रन्यतिरिक्तपक्षायामश्चतुर्विंशतितिलाधिकै-
 कोनचत्वारिंशदङ्गुलयः ३९ तिलाः २४ पक्षकरणी अष्टादशतिलाधिकाष्टादशाङ्गु-
 लयः १८ तिलाः १८ पक्षनमनी । सप्तदशतिलाधिकषट्चत्वारिंशदङ्गुलयः ४६
 तिलाः १८ अष्टादशकरणी ।

अत्र प्रक्रियायामुदाहृतप्रमाणानां केषांचिदिष्टकासूपयोगः । केषांचिदग्निमाने ।

अथेष्टकाकरणानि । तत्र तावद्द्वितीयश्येनेष्टकाः षड्विधाः षोडश्यर्था पादा पक्षा
 पक्षमर्ध्याया पक्षाग्रीया इति ।

तत्राऽऽदौ षोडशी । षोडशीं चतुर्भिः परिगृह्णीयादष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थ-
 सविशेषेण इति सूत्रम् । अस्यार्थः—षोडशीसंज्ञकामिष्टकां चतुर्भिः फलकैः संपादयेत् ।
 अष्टमेन सपादषोडशतिलाधिकपञ्चाङ्गुलिकेनैकं फलकम् । त्रिभिरष्टमैः, त्रिगुणिताष्टमे-
 नेत्यर्थः । पादोनपञ्चदशतिलाधिकषोडशाङ्गुलिकेनैकं, इमे पार्श्वफलके । चतुर्थेन
 सार्धतिलोनैकादशाङ्गुलिकेनैकं तिर्यक् । चतुर्थसविशेषेण अष्टादशतिलाधिकपञ्चदशा-
 ङ्गुलिकेनैकमक्षणाया तिर्यक् । इमे तिर्यक्फलके । एवं चत्वारि । एतैः फलकैः षोडशी
 कार्या । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।

अथार्धेष्टकाः । अर्धेष्टकां त्रिभिर्द्वार्यां चतुर्भ्यां चतुर्थसविशेषणेति । अस्यार्थः
 पूर्ववत् । चतुर्थाङ्गुलयः (चतुर्थम्—अङ्गुलयः) १० तिलाः ३२ । एवं द्वे चतुर्थ-
 सविशेषः । अङ्गुलयः १५ तिलाः १८ इदमेकम् । एवं त्रीणि फलकानि । एतैरर्धेष्टका
 कार्या । इयं त्रिकोणा ।

अथ पादेष्टकाः । 'पादेष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषार्धार्थ्यां च' इति । अर्थः
 पूर्ववत् । चतुर्थं, अङ्गुलयः १० तिलाः ३२ इदमेकम् । चतुर्थसविशेषार्धेऽङ्गुलयः
 ७ तिलाः २६ इमे द्वे । एवं त्रिभिः फलकैः पादेष्टका कार्या । इयमपि त्रिकोणा ।

अथ पक्षेष्टकाः । पक्षेष्टकां चतुर्भिर्द्वार्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमाभ्यां चेति । अर्थः पूर्व-
 वत् । चतुर्थमङ्गुलयः १० तिलाः ३२ इमे द्वे पार्श्वे फलके । सप्तमम्—अङ्गुलयः
 ६ तिलाः ९ इमे द्वे फलके तिर्यक् । एतैश्चतुर्भिः फलकैः पक्षेष्टका कार्या ।

दीर्घचतुरश्रं कृत्वाऽनन्तरं नमयेत् । नमनप्रकारमाह सूत्रकारः—'पक्षकरण्याः
 सप्तमं तिर्यङ्मानां पुरुषचतुर्थं च पार्श्वमानी तस्या अक्षणाया रज्ज्वा करणं प्रजम्भयेत् '

इति । अस्यार्थः—पूर्वोक्तप्रकारेण दीर्घचतुरश्रं चतुष्फलकैः कृत्वाऽऽग्नेयकोट्यामेकां रज्जुं प्रबद्ध्य वायव्यकोट्यामेकां रज्जुं प्रबद्ध्य च बलेन रज्ज्वाऽऽकर्षयेत् । यथा कर्षणे कृते पार्श्वमान्योरन्तरालमृजुत्वेन पक्षकरणी सप्तमेन किञ्चिदूनत्रयोविंशतितिलाधिकपञ्चाङ्गुलिकेन समं भवति तथाऽऽकर्षयेत् । तिर्यङ्मान्योरन्तरालं तु पुरुषचतुर्थमेकं न तस्य हासः किंतु पार्श्वमान्योरन्तरालस्यैव । एवं च वायव्यकोणमारभ्याऽऽग्नेयकोणपर्यन्तं पञ्चविंशतितिलाधिकचतुर्दशाङ्गुलयो १४ तिलाः २९ भवन्ति । नैर्ऋत्य(ती)-कोणमारभ्यैशानीपर्यन्तं दशतिलाधिकदशाङ्गुलयः १० तिलाः १० भवन्ति । अथ पक्षमधीयाः । पक्षमधीयां चतुर्भिर्द्वाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति । अर्थः पूर्ववत् । चतुर्थे अङ्गुलयः १० तिलाः ३२ इमे द्वे पार्श्वे फलके । द्विसप्तमेऽङ्गुलयः १२ तिलाः १७ इमे द्वे तिर्यक्फलके । एवं चतुर्भिः फलकैः पक्षमधीया कार्या ।

एवं दीर्घचतुरश्रं कृत्वाऽनन्तरं नमयेत् । नमनप्रकारमाह सूत्रकारः—‘पक्षनमन्याः सप्तमेन फलकानि नमयेत्’ इति । अस्यार्थः—पूर्वोक्तचतुरश्रस्य द्विसप्तमात्मकफलकयोर्मध्यभागौ संनमयेत् । अथ (प्र) मध्ये नमने कृते पक्षमधीयां भागद्वयं पक्षकरण्याः सप्तमेन किञ्चिदूनत्रयोविंशतितिलाधिकपञ्चाङ्गुलिकेन समं भवति, तथा नमयेत् । तिर्यङ्मान्योरन्तरालं तु पुरुषचतुर्थमेव । अष्टादशतिलाधिकाष्टादशाङ्गुलात्मकपक्षनमन्याः सप्तमेन द्वाविंशतितिलाधिकद्वचङ्गुलात्मकेनैकास्मिन् तिर्यक्फलकमध्यभाग उन्नतिं चैकस्मिन्निति (न्नतां) च कुर्यात् ।

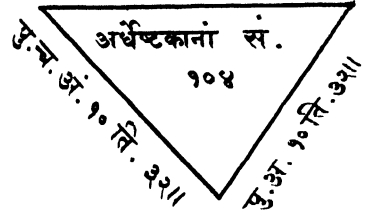
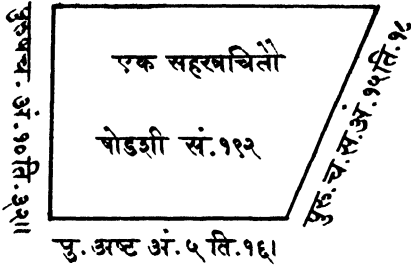
तथा चायं निष्कर्षः । एकां पक्षेष्टकामाग्नेयोन्नतकोणां संस्थाप्य तद्दक्षिणतोऽन्यामीशानोन्नतकोणां संश्लेषयेत् । संश्लिष्टमध्यफलके द्वे उद्धरेत् । एवं कृते पक्षेष्टकाद्वयपरिमिता षट्कोणा भवन्ति ।

अथ पक्षाग्रीयाः । पक्षाग्रीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं चतुर्थसविशेषसप्तमाभ्यां चेति । अर्थः पूर्ववत् । चतुर्थे—अङ्गुलयः १० तिलाः ३२ । इदं पार्श्वफलकम् । चतुर्थसप्तममङ्गुलयः १७ तिलाः ७ चतुर्थसविशेषसप्तमं—अङ्गुलयः २१ तिलाः २७ इमे द्वे तिर्यक्फलके । एवं त्रिभिः फलकैः पक्षाग्रीया कार्या ।

एवं चेशानोन्नतकोणामेकां पक्षां संस्थाप्य तद्दक्षिणतः पूर्वभागस्थचतुर्थसविशेषपूर्वफलकामधीं संश्लेषयेत् । संश्लिष्टमध्यफलके द्वे उद्धरेत् । एवं कृते पक्षेष्टकार्षेष्टकोभयपरिमिता पञ्चकोणा भवन्ति । एवं षड्विधाः । सहस्रचित्तिपक्षे षड्विधेष्टकानां प्रत्येकैकाः संख्याः—षोडश्यः (१९२) अर्धेष्टकाः (१०४) पादेष्टकाः (१६८) पक्षेष्टकाः (४६४) पक्षमधीयाः (२४) पक्षाग्रीयाः (४८) इति संभूय संख्याः (१०००) एतासामिष्टकानामाकाराः प्रदर्शयन्ते—आदौ षोडश्याः—अर्धेष्टकायाः—पादेष्टकायाः—पक्षेष्टकायाः ।

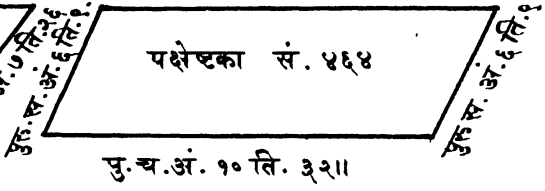
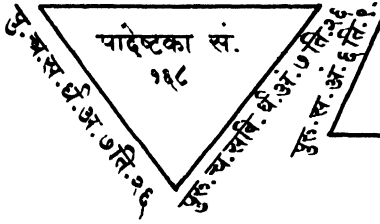
त्रिगुणिताष्टमङ्कलयः १६ विला १४॥

पु.च.सवि. अ. १५ ति. १८

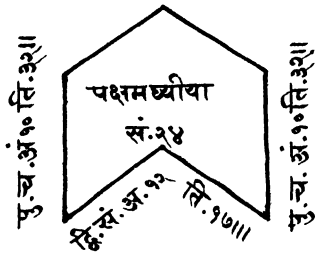

पु.च.अं. १० ति. ३२॥

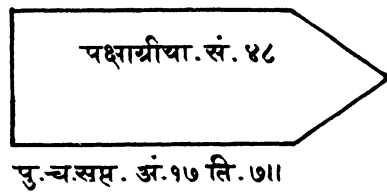
पुरु. चतु. अं. १० ति. ३२॥

द्वि सप्तमं फलकं अं. १२ ति. १७॥

पुरुच. सप्तमं. अं. २१ ति. २७

अथ गार्हपत्याधिष्ठायानां चतुरस्र करणत्वमित्येकः पक्षः पीरमण्डल-

मित्यपरः तत्र चतुरस्र पक्षे करणानि आकारः परिमाणं

च वक्ष्यन्ते

[५]

अंगुल १२

अं. १२ सि. २४
गाह्विपत्येष्टका सं. १०५
अं. १२

अंगुल १२

होतुधिष्णियाकारः

अं. ८

अं. ६
संभूय सं. १२
ब्राह्मणाच्छं. ९
अं. ६

अं. ८

आग्नीमीयधिष्णियाकारः

अं. ८

अं. ८
संभूय. ८
अं. ८

अं. ८

अथ प्रशास्त्वृ पोतृ नेष्टृच्छावाक दामिब्र चात्वात्वावभृथधिष्णियानां

करणानि, आकारः परिमाणं च प्रदर्शयन्ति।

प्रशारस्त्राद्यष्टानां धिष्णियाकारः

अं. १२

अं. ६
संभूय सं. ५६
ब्राह्मणाच्छं. २
अं. ६

अं. १२

मार्जालीयधिष्णियेष्टकाकारः

अं. १२

अं. ८
संभूय. ६
अं. ८

अं. १२

षोडश्यादयः सर्वा इष्टकाः सार्धत्रयोदशतिलाधिकषडङ्गुलोच्छ्रायाः कार्वाः । एतासां पाकवशेन प्रमाणहास उपधानकाले पुरीषेण तां पूरयेत् । ब्राह्मणाच्छंसिधिष्णियेष्टका एकादश (११) तासां मध्ये नवहोतृधिष्णियेष्टका (९) द्वे हौत्रकाधिष्णियेष्टके एवमेकादश (११) । अथवा प्रशास्त्रादिधिष्णियानां करणमपि नास्त्येव । होतुमार्जालीयधिष्णियाम्यां, एव चरितार्थत्वात् । संप्रदायवशादत्र प्रदर्शितमस्माभिः । एवं धिष्णियानां पञ्च करणानि । एकविधेऽग्नौ । गार्हपत्यातिरिक्ताधिष्णियानां चतुर्विंशत्यङ्गुलसमचतुरश्रता । परस्परमष्टादशाङ्गुलः संचारः (संचरः) सदसि पृष्ठच्या दक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशाङ्गुल इति । होतुधिष्णियदक्षिणतः प्रशास्तुः—उत्तरतो ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्वावाकानामाग्नीध्रीयादयः स्वस्वस्थानीयाः (स्थानेषु) ।

अथ विहारः । तत्र साग्निव्या वेदेर्द्विपदक्रमेण प्रमाणम् । एकविधे तु द्वादशाङ्गुल-प्रमाणं पदम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकप्रक्रमेण विमानम् । आदौ पञ्च पञ्चदशरत्न्यायामां त्रिंशदरत्निविस्तरां देवयजनयोग्यां भूमिं कृत्वा प्राक्पश्चिमप्रान्तमध्यदेशे शङ्क-निखाय तयोः शङ्कवो रज्जुं प्रसारयेत् । एषा रज्जुः पृष्ठचासंज्ञिका । पश्चिमनि-हिताच्छङ्कोः पुरस्तादनुपृष्ठ्यं षोडशप्रक्रमे शङ्कुः । प्रथमशङ्कोर्दक्षिणतः षट्प्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षिणतः षट्प्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । एवं षोडशरत्न्यायामो द्वादशरत्निविस्तरः प्राग्वंशः । प्राग्वंशस्य पुरस्तादनुपृष्ठ्यं त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुः । एष शङ्कुर्महावेदेः पश्चिममर्यादा ।

अथ महावेदिः पूर्वोक्तवेदिमर्यादा शङ्कोः पुरस्तादनुपृष्ठ्यं विंशतिशङ्कवः । पृष्ठ्या-न्तप्राचीशङ्कुमर्यादाशङ्कुम्यां सह द्वाविंशतिः । तथाहि मर्यादाशङ्कुः प्रथमः । ततः—त्रया (३) ङ्के (६) कै (१) क (१) भू (१) चन्द्र (१) दृक् (२) चन्द्र- (१) द्वय (२) वह्निषु (३) । भू (१) द्वये (२) क (१) द्वि (२) तथैकेषु (१) तथा द्वये (२) कै (१) क (१) भूमिषु (१) । आदिभेन सहैवात्र स्युर्द्वाविंशतिशङ्कवः । (इति) एतत्संख्याव्यवहितेषु प्रक्रमेषु शङ्कून्निहन्यात् । ततः षट्त्रिंशत्परिमिता-मेकां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा तस्यां षोडशप्रक्रमे कर्षणार्थं लक्षणं कुर्यात् । अस्यां षोडशिका तिर्यङ्मानी विंशतिका अक्षण्या रज्जुः । अन्यां रज्जुं द्वादशप्रक्रमपरि-मितामुभयतःपाशां कुर्यात् । अस्या द्वादशिकेति संज्ञा । विमानकाले अभिमतशङ्कुषु द्वादशिकां प्रसार्य तयोः शङ्कोरेव षट्त्रिंशिकां, पाशौ प्रतिमुच्य वक्ष्यमाणस्थानानि कल्पयेत् । आद्यषष्ठयोर्द्वादशिकां प्रसार्य तत्रैव षट्त्रिंशिकां पाशौ प्रतिमुच्य षोडशिकां पश्चमतः कृत्वा लक्षणेनापायम्य प्रथमशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इयं महावेद्याः पश्चिममर्यादा । एवमग्रेऽपि विमाने क्रमो ज्ञेयः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षि-णतो दशप्रक्रमे शङ्कुः । उत्तरतोऽष्टप्रक्रमे शङ्कुः । एषा सदसः पश्चिममर्यादा । तृतीयचतुर्थयोः शङ्कवोर्दक्षिणतो द्वादशाङ्गुले शङ्कुः । एवमुत्तरतः । अयं होतुर्वि-

णिगोऽरत्निपारिमितः समचतुरश्रो भवति । परस्परमष्टादशाङ्गुलः संचरोऽवशिष्यते । होतुर्धिष्णियस्य दक्षिणतः प्रशास्तुः, तद्दक्षिणतो ब्रह्मसदनम् । होतुर्धिष्णियस्योत्तरतो ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानां धिष्णिया होतृधिष्णियवत्कार्याः । षष्ठशङ्कोः पूर्ववत्सदो विमायास्मादेव शङ्कोरुत्तरत एकादशप्रक्रमे सप्तदशप्रक्रमे च शङ्कुः । एषाऽऽग्नाधिमण्डपस्य पश्चिममर्यादा । अष्टमशङ्कोर्दक्षिणतो द्वादशप्रक्रमे शङ्कुः । एष मार्जालीयस्य मध्यशङ्कुः । एवमुत्तरतः । एष आग्नीध्रीयस्य मध्यशङ्कुः । नवमशङ्कोर्दक्षिणतः सार्धप्रक्रमचतुष्टये शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इयं हविर्धानस्य पश्चिममर्यादा । दशमशङ्कोरुत्तरतः पूर्ववदाग्नीध्रमण्डपः । त्रयोदशशङ्कोरुत्तरतश्च चतुर्दशप्रक्रमे शङ्कुः । अयमुत्करः । ततः षट्त्रिंशिकायाः पाशयोर्विपर्यासं कुर्यात् । चतुर्दशशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च पूर्ववद्धविर्धानम् । विंशतिशङ्कोरुत्तरतः सार्धपञ्चदशप्रक्रमे शङ्कुः । एष शामित्रः पूर्वप्रान्तशङ्कोर्दक्षिणतो द्वादशप्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इमौ महावेद्या अंसौ । इयं महावेद्याः प्राड्मर्यादा । अस्मादेवं शङ्कोरुत्तरतस्त्रयोदशप्रक्रमे शङ्कुः । एषा चात्वालदक्षिणमर्यादा । दक्षिण(तो) हविर्धानस्य पश्चात्सार्धप्रक्रमद्वयं त्यक्त्वा पार्श्वयोरपि पादन्यूनप्रक्रमद्वयं त्यक्त्वाऽरत्निमात्रं समचतुरश्रं कुर्यात् । इदमपरवाणां स्थानम् । एवं विमाय महावेदिं सदो हविर्धानमाग्नीध्रमण्डपं धिष्णियं चात्वालं च रज्ज्वा परिवेष्टयेत् । परिवेष्टितेषु तेषु संभूय प्रमाणम् । महावेदिः षट्त्रिंशत्प्रक्रमायामा पश्चात्त्रिंशत्प्रक्रमविस्तारा पुरस्ताच्चतुर्विंशत्प्रक्रमविस्तारा विषमदीर्घचतुरश्रा भवति । सदश्चाष्टादशप्रक्रमोदगायतं नवप्रक्रमविस्तारं भवति हविर्धानं तु नवार्त्निविस्तारं नवायामं भवति । आग्नीध्रमण्डपं तु षट्प्रक्रमायामं षट्प्रक्रमविस्तारमर्धमन्तर्धिष्णियाश्चतुर्विंशत्यङ्गुलसमचतुरश्राः । चात्वालः शम्यामात्रः । औदुम्बरीस्थानं तु सदोमध्ये पृष्ठचाया दक्षिणतः प्रक्रमे । यूपस्थानं तु महावेद्याः पूर्वं वेद्यर्धं बहिर्वेदि, पूर्वप्रान्तशङ्कुरर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि । प्राक्वंशस्य पश्चात्पत्नीशाला यथासंभवविस्तारायामा ।

अथाऽग्निविमानम् । पूर्वोक्तपुरुषचतुर्थे सार्धतिलोनैकादशाङ्गुलात्मकं प्रक्रमं कृत्वा तेनाऽग्निं विमिमीयात् । तद्यथा—पूर्वनिहितद्वाविंशतिशङ्कुषु षोडशशङ्कुवोः पुरतः, एकादशशङ्कुन्निहन्यात् । तत्र क्रमः—षोडशद्व्यह्नि(?) (३) भू (१) चन्द्र (१) शशि (१) चन्द्रै (१) क (१) भूमिषु (१) । चन्द्रै (१) क (१) शशि (१) चन्द्रेषु (१) हन्याच्छंकरशङ्कुकान् । एवं निहत्य पञ्चविंशत्प्रक्रमात्मिकामेकां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा तस्यां द्वादशप्रक्रममितायां कर्षणार्थं चिह्नं कुर्यात् । अस्यां द्वादशिका तिर्यग्रज्जु-स्त्रयोदशिकाक्षण्या रज्जुः । अस्याः पञ्चविंशतिकेति संज्ञा ।

विमानकालेऽभिमतशङ्कुषु पञ्चविंशतिकापाशयोर्मध्य एवैषा यथा भवेत्तथा कृत्वा विमिमीयात् । षोडशशङ्कुमारभ्य प्रथमादिन्यवहारः ।

अथ विमानम् । षोडशशङ्कौ पञ्चिकाया एकं पाशं प्रतिमुच्यान्यं यत्र समो भवति तत्र प्रतिमुच्येतयोरेव शङ्कवोः पञ्चविंशतिकापाशौ प्रतिमुच्य द्वादशिकां तिर्यक्कृत्वा दाक्षिणतो लक्षणेनापायम्य चतुर्षु प्रक्रमेषु शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इदं पुच्छाग्रम् । एवमग्रेऽपि विमाने क्रमो ज्ञेयः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुरेवमुत्तरतः । एष प्रथमः पुच्छाप्ययश्चतुर्थशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमत्रये शङ्कुत्रये । एवमुत्तरतः । एषोऽपरः पुच्छाप्ययः । एवं चाग्रेऽष्टप्रक्रमविस्तारो मध्ये द्विप्रक्रमविस्तारो मूले षट्प्रक्रमविस्तारः पञ्चप्रक्रमायामः पुच्छो भवति । अस्मादेव शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चविंशतितिलसहितद्वचङ्गुलाधिकसप्तप्रक्रमे शङ्कुः । एष पक्षायामः । अस्माच्छङ्कोर्दक्षिणत एकप्रक्रमे शङ्कुः । इदं पक्षाग्रम् । एवमुत्तरतः शङ्कुत्रयम् । एवं पञ्चमादित्रिभ्यः शङ्कुभ्यो दक्षिणत उत्तरतश्च शङ्कुत्रयम् । एवं कृते सार्धपुरुषोदगायामः पुरुषविस्तार आत्मा चतुर्दशतिलाधिकैकोनाशीत्यङ्गुलोदगायामौ पुरुषमात्रविस्तारौ पक्षौ । पुरुषमात्रप्रागायामे प्रक्रमविस्तारे पक्षाग्रे च भवन्ति । ततो दशमशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । एवमेकादशशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च प्रक्रमे शङ्कुः । इदं शिरःस्थानम् । एवं कृते शिरसि प्रक्रमात्मकानि चत्वारि चतुरश्राणि भवन्ति । तत्राग्रिमचतुरश्रद्वये दक्षचतुरश्र ईशानकोणमारभ्य निर्वृत्तिकोणपर्यन्तं रेखामालिरुयाक्षण्या भागद्वयं कृत्वाऽऽग्नेयभागं त्यजेत् । उत्तरचतुरश्र आग्नेयकोणमारभ्य वायव्यकोणपर्यन्तं लेखामालिरुयेशानभागं त्यजेत् । पक्षाग्रयोरपि चत्वारि चत्वारि प्रक्रमात्मकचतुरश्राणि कृत्वा दक्षिण(दक्ष)पक्षचतुरश्रेषु शिरोग्रदक्षचतुरश्रवदाग्नेयभागत्यागः । उत्तरपक्षाग्रचतुरश्रेषु शिरोग्रस्थोत्तरचतुरश्रवदीशानभागत्यागः ।

अथ पक्षसंनमनम् । अत्राष्टमप्रक्रमपरिमितामेकां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा तस्यां कर्षणार्थं मध्ये चिह्नं कृत्वा दक्षपक्षायामपश्चिमप्रान्तशङ्कवोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन पूर्वतः बर्षयेत् । चिह्नं यत्र पतति तत्र शङ्कुं निहन्यात् । एवं दक्षपक्षायामपूर्वप्रान्तशङ्कवोः पाशौ प्रतिमुच्य पूर्ववदाकृष्य चिह्नं यत्र पतति तत्र शङ्कुं निहन्यात् । एवं कृते पक्षपूर्वोन्नतः पश्चिमनिम्नो भवति । एवमुत्तरपक्षस्यापि विमानम् । ततः सर्वतः स्पन्दय्या वेष्टयेत् ॥

प्रयोगचन्द्रिकावृत्तेः(त्तिः)सत्याषाढमुनेर्वचः ।

कल्पसूत्रस्येह कृतः सूत्रार्थन्यायनिर्णयः ॥

शेखरे चन्द्रचूडस्य तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढचयनसूत्रोपोद्घातः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम्

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथैकादशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

यदर्पितं कर्म फलत्रय कल्पते यदर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।

सच्चित्सुखानन्तमनन्तमीश्वरं नमामि विष्णुं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥

वेदत्रयात्मन्न[न]त्रयात्मत्रीशत्रयात्मन्प्रकृतेर्गुणात्मन् ।

जन्तोरवस्थान्त्रितयानुबिम्बी(म्बि)बिम्बत्रयात्मन्नव मामनर्थात् ॥ २ ॥

विनेययुक्ताखिलासिद्धवर्थलसाच्चिदानन्दसुखं मुनिन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥ ३ ॥

गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।

सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमयाजमानं दशमप्रश्न ईरितम् ।

एकादशद्वादशयोर्वक्ष्यन्ते (ते) चयनक्रतुम् (तुः) ॥ ५ ॥

मनु वैश्वानसाक्षा आचार्याः सप्त संस्थाः सोमस्योपदिशन्ति—‘ अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थयः षोडशी बाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः ’ (वै०
श्री० १-१) इति । तासु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकारास्तत्केन
विशेषेणत्वग्निष्टोमव्यभिचयेरनुपादानमिति चेन्न—प्रकृतिभूतानामेव ज्योतिष्टोमसंस्थाना-
मग्नानुक्रमणस्याप्यभिप्रेतव्यम् । न तु सोमसंस्थामात्रस्याग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र
न तावदस्यग्निष्टोमः कस्यचित्कृतोः प्रकृतिः । बाजपेयस्तु न प्रकृतिः । नापि ज्योतिष्टोमः,
सर्वसप्तदशत्वाद्बाजपेयस्य । अतो युक्तमेवानयोरनुपादानम् । तस्मादेवं सिद्धं पञ्चशा-
खोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम एव सर्वसोमानां प्रकृतिरिति । तथा सर्वक्रतूनां प्रकृतिराग्निष्टोम
स्येत्कृत्विप्रत्वं द्रष्टव्यम् । न च—‘ अग्नि व्याख्यास्यामः । स उत्तरक्रत्वर्थः ’ इति
वक्ष्यमाणसूत्रादुत्तरक्रत्वर्थत्वस्याग्निवक्ष्ये विधानेनार्थादाग्निष्टोम उत्तरवेदिसिद्धेः, आपस्त-
म्बेन अत्रकत्वात् परेभाषासूत्रे—‘ अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ’ ‘ उत्तरेषु क्रतुष्वग्निः ’ (आप०

पार० ४ । ७ । ८) इति स्पष्टवचनाच्चोक्थ्यादीनामग्निष्टोमविकारत्वादुक्थ्यादिष्वप्यग्नि-
चित्या निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । गुणविकृतेन रूपेण तेषामनग्निष्टोमत्वादुत्तरक्रतुत्वाच्च । न
च—‘ अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ’ इत्यापस्तम्बसूत्रमपि पञ्चशाख(खा)प्रकृत्यभिप्रायम्—
‘ उत्तरेषु क्रतुषु ’ इति तु तद्विकाराभिप्रायमिति वाच्यम् । अन्यत्र साद्यस्क्रेभ्यो वाज-
पेयात्षोडशिनः, (आप० पार० ४ । ८) इति षोडशिपर्युदासानुपपत्तेः । न च
षोडशिविकाराद्वाजपेयादिति वाजपेयविशेषणतया षोडशी योज्यः इति वाच्यम् ।
व्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यात् । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदित्याभियु-
क्तोक्तेः । न ह्यषोडशिविकारोऽपि वाजपेयोऽस्ति येन तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्भवेत् ।
किमिदानीमुक्थ्यादिषु लभ्यत एवोत्तरवेदिः । मैवम् । सर्वास्वेव विकृतिषु लभ्यते विक-
ल्पेन । अपचितिकामोऽपचितिभ्यामुभयसामानौ भवतः पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम्,
(स० श्रौ० १७ । ११) इत्यत्र नियमदर्शनात् । ‘ अनग्निकान्वा यज्ञक्रतूनाहरेत् ’
इति बोधायनोक्तेश्च । तस्मात्सिद्धमुक्थ्यादिष्वपि भवत्येव पक्षेऽग्निचित्येति । अथेदानी-
मुत्तरेषु क्रतुष्वकाङ्क्षितमग्निचयनकर्म वक्तुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अग्निं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अग्निरग्निशब्दो यागनामप्रतीयेत(तये) । अग्निस्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति स्तोत्रशस्त्र-
युक्ततया निर्देशरूपलिङ्गदर्शनात् स्तोत्रशस्त्रयोः ऋत्वेकसम्बन्धत्वादिति स्तोत्रशस्त्र-
वाक्येऽनुपपत्तिबलाल्लक्षणयाऽग्निशब्दस्य तद्युक्तक्रतुपरत्वमात्रेण विद्वद्वाक्ये यागनामत्व-
मग्निशब्दस्य, तं व्याख्यास्यामो व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

ननु—‘ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ’ इति श्रुतं तथेमान्यपि षचनानि—अथातोऽग्नि-
मग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन इत्यादि । तत्र संदेहः, किमयमग्निं चिनुत इति याग-
विधिरुताग्निसंस्कारमात्रं स्वतन्त्रं विधीयते, किंवा ज्योतिष्टोमादिषु गुणो विधीयत इति ।
तदर्थं च किमग्निशब्दो यागनामधेयमुत द्रव्यवचन इति । तत्रांश्वदाभ्यवत्प्रकरणे पुनः
संकीर्तनाभावात् क्रतुसंयोगस्तदभावे च संस्कारमात्रं स्वतन्त्रमनर्थकम्, ‘ अतोऽग्निं
कुर्यात् ’ इति यागविधिः । चिनोतिश्चेष्टकाभिरग्निं चिनुते, इति वाक्यप्राप्तानुवादो
निर्वपतिवत् । कथं पुनरसति यजिश्चवणे यागविधानम् । उच्यते—अग्निं कुर्यादिति
तावत्संज्ञयैव कर्मान्तरेऽवधारिते—‘ अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति ’ इति यदग्निं यजति
तदा(द)ग्निष्टोमेनेति संस्थाविधिपरे वाक्ये यजतिनाऽनुवादादुत्पत्तौ यागवचनोऽग्निशब्द
इति गम्यते । यद्यपि नायं संस्थाविधिः किंत्वग्निष्टोमसंस्थेन यागेनाग्निमनुयजन्तीति
ज्ञयाऽप्यग्नेर्यागत्वम् । न ह्यन्यथाभूतमन्यैरेनुयष्टुं शक्यते । यथा देवदत्तमनुगच्छति

यज्ञदत्त इत्युक्ते देवदत्तोऽपि गच्छतीति प्रतीयते, अन्यथाऽनुगमानुपपत्तेरेवमनुयजन-
वशादेवाग्नेर्यागत्वासिद्धिः । तस्माद्यागविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—

‘ अग्नेश्चयनसंस्कारमात्रमत्र विधीयते ।

तस्याथातोऽग्निमित्यादिवाक्यैः स्यात्क्रतुसंगतिः ॥

बहौ रूढोऽग्निशब्दोऽयं न हि यागस्य वाचकः ।’

नह्यग्निशब्दोऽत्यन्तरूढत्वाद्वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्वचपदेशविधुरत्वाच्च यागनामत्वं प्रति-
पद्यते । तेन ज्वलनस्ये(स्यै)वाऽयं चयनसंस्कारो विधीयते । तस्य च संस्कारस्य क्रतु-
संबन्धपराण्यथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, इत्यादीनि । अत्राग्निशब्दः प्रकरणाच्चयन-
संस्कृतेऽग्नौ वर्तते । अनुशब्दश्चयनापेक्षया पश्चाद्भाव्यग्निष्टोमादि नामाऽऽह ।
तेन चयनसंस्कृतेऽग्नावग्निष्टोमादिभिर्भजेतेत्यर्थः । न त्वत्राप्यग्निशब्दो यजिसमानाधिकर-
णो येन नाम स्यात् । न चावश्यं तुल्यरूपाणामेव पौर्वापर्यम् । ‘ पाकमनुभुङ्क्ते ’
इत्यादिषु विजातीयानामपि दर्शनात् । तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणाविधिः ॥ १ ॥

स उत्तरक्रत्वर्थः । अन्यत्र साद्यस्त्रेभ्यो

वाजपेयात्षोडशिनः सारस्वताच्च सत्रा-

त् । अग्निशिनस्तोमो यथोपदिष्टं वा । रात्रि-

सत्रेषु समहाव्रतेष्वश्रवणार्था पुनश्चितिः ॥ २ ॥

स आग्निः षोडशिनि तद्विकारे च वाजपेयेऽसंकीर्तनात् भवति । साद्यस्त्रेषु सद्यः
पारिसमाप्तेरसंभवाच्चयनाभावः । सारस्वते सत्रेऽनवस्थानान्नाग्निश्चीयते । अत एते-
भ्योऽन्यत्रोत्तरेषु क्रतुष्वग्निः । उत्तरेषु क्रतुष्वग्निविधानात्तत्र प्रकरणाग्नातोत्तरवेदिः,
तत्राऽऽहवनीयात्प्रणीयते । उत्तरेषु क्रतुष्वग्निष्टोमोत्तरकालकार्येषु साद्यस्त्रादिभ्योऽ-
न्यत्राग्निष्टुज्ज्योतिष्टुदादिविकृतिष्वनारभ्याधीतोऽग्निश्चीयते । चितावाहवनीयप्रणयनम् ।
तेषूत्तरवेदिरपि लभ्यते—‘ साग्निचित्यो भवति पक्षिम्यां साग्निचित्याभ्याम् ’ इति क्वचि-
न्नियमविधानादन्यत्रानियम इति केचिदाहुः । ‘ उत्तरवेद्याः ह्यग्निश्चीयते ’ इत्यनारभ्या-
धीतोऽग्निरुत्तरवेदिद्वारेण प्रकृतिं गच्छति । यथा स्तुवद्वारेण खदिरः । तत्राग्निचयनेन
प्रकृताववरुद्धायां बह्वृचवचनात्—‘ अग्निर्वै देवानां होता तस्यैष स्वो लोको य उत्तर-
नाभिः ’ इति प्रणयोऽग्निरुत्तरनाभौ प्रतिष्ठाप्यः । एवमुत्तरवेद्यन्तः प्रत्यायनमग्निचयनं
विकृत्यर्थं भविष्यति साप्तदश्यवत् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ।
उत्तरेषु क्रतुष्वग्निः, (आप० परि० ४-८) इति । तत्रैवाग्निष्टोमसंस्थे ज्योतिष्टोमे वचन-
द्व्यग्निचयनं भविष्यति । ‘ अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं

द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण ' इति । अतः प्रकृतावेवाग्निचयनोत्तरवेद्योर्विकल्पितयोः प्रकृति-
तिवद्विकृतिष्वपि विकल्पः । अत एव सर्वत्र विकृतिषु विकल्पप्रसक्तौ—'साग्निचिन्ये
भवति । पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम् ' इति नियमविधिरुपपद्यते, श्रीहिमयपशुपुरोडाश-
वत् । द्विरात्रादिष्वग्निचयनविधानमौपदेशिकत्वेन गुणकामादिसिद्धार्थमिति ।

नन्वग्निरनारभ्यवादाविहितः स वाक्येन प्रकृतौ विकृतिषु च कामुचिद्विनियुज्यते—
'अथातोऽग्निमाग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण ' इत्येवमा द्वाद-
शरात्रादनुक्रान्तः सोऽयमग्निर्ग्रामु विकृतिषु वाक्येन नोपदिष्टो यथा षोडशेषु वाजपेये
च तत्र किं चोदकप्राप्त्या कर्तव्यो नेति संशयः । तथाऽतिग्राह्या नाम ग्रहाः प्रकृतौ
श्रुताः, विकृतिष्वपि कामुचिदुपदिष्टाः—'उक्थ्ये गृह्णीयात्पृष्ठे गृह्णीयात् विश्वजिति प्रगृ-
(प्र)र्हातव्याः ' इति । तेऽपि विकृत्यन्तरेषु ग्राह्या नेति संशयः ।

तत्र—'चोदकेनाग्न्यातिग्राह्यं विकृतौ न प्रदिश्यते ।

कामुचिच्छ्रवणं तस्य तथाहि स्यादनर्थकम् ॥

तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशो नेति कल्प्यते ।

तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवान्यत्र न क्रिया' ॥

उच्यते—'अङ्गान्तरवदस्यापि प्राप्तिश्चोदकतो ध्रुवा ।

चोदकार्थस्य कृत्स्नत्वात्कामुचिच्छ्रवणं पुनः ॥

सामान्यविध्यसिद्धार्थं नातिदेशं निवारयेत् ।

चेत्सामान्यविधौ कोऽर्थोगुणकामप्रवर्तनम् ' ॥

यामु विकृतिषु विधीयते तामु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति । विकृत्यन्तरेषु तु
चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतितुल्यं विधानं, समानविधानत्वे च प्रयोजनमग्न्याश्रितानां
गुणकामानाम्—'श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः' इत्यादीनां तास्वपि विकृतिषु प्रवृत्तिः ।
गुणकामा हि प्रकृतमाग्निमाश्रयन्ति प्रकृतश्चाग्निः प्रकृतिविकृतिसाधारणभूत इति तथा-
भूतस्याऽऽश्रयत्वाद्विकृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः । यामु विधिर्नास्ति तामु तु न गुणकामाः
प्रवर्तन्ते 'निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ' इति न्यायात् । तदेवं गुणकामप्रवृत्त्यर्थं विकृतिषु
कामुचिच्छ्रवणमिति न तद्दलेनातिदेशाभावः शक्यते कल्पयितुम् । तस्मादस्त्यतिदेशः ।

अत्र केचिदाहुः—'अनारभ्यार्धातोऽग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिपिरोधात्प्रकृतौ न लभ्यते
निवेशम् । अप्राकृतश्च न विकृतिष्वतिदिश्यते तेनोपदेशेनैवास्य विकृतिषु प्राप्तिरित्यनु-
पदेशतः षोडशिवानपेयोर्नाग्निश्चेतव्य इति । तदयुक्तम् । अग्निष्टोमवाक्येन प्रकृत्याग्नि-
विधानात् । न तु विकृत्याग्निष्टोमाभिप्रायं तद्द्विविध्यति प्रकृतौ प्राकरणिकोत्तरवे-

दिविरोवात् । न हि प्रकरणेन वाक्यसंकोचो युक्तः । किंच प्रकृतेरेवाग्निष्टोमत्वमन्यापेक्षं
विकृतीनां स्वातिदेशापेक्षामिति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते । न चात्र साप्तदश्यन्यायः,
साप्तदश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसंबन्धो वाक्येनावगम्यते- क्रतुसंबन्धः कल्पयितव्यः ।
षष्टदश्यस्य तु प्रकरणेन संबन्धः क्लृप्त इति युक्तं बलाबलम् । अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतु-
मेवाभिषत्त इति तत्संबन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन भाधमर्हति । तस्मादास्ति प्रकृ-
तावग्निरिति विकृतिष्वप्यतिदिश्यते । तत्र साद्यस्त्रेषु सारस्वतेषु च सत्रेष्वेवशक्यत्वा-
त्काममग्निर्न चीयतां षोडशिषाजपेययोस्तु चेत्तव्यः ॥ २ ॥

अपि वा धार्यमाणेऽग्नौ प्रजापतिस्त्वा सादयतु
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदित्यन्तर्वेदिम-
भिमृशेत् । तिस्रो वा स्वयमातृण्णा उपधाय
तासामुपधानकल्पः स्वयमातृण्णा साम पुरीषं
विश्वज्योतिः । एवं विहिता द्वितीया पुरीषा तृतीया ॥ ३ ॥

अपि वा तिस्रश्च स्वयमातृण्णाः सर्वाश्च विश्वज्योति-
षस्तासामुपधानकल्पः स्वयमातृण्णा साम पुरीषं
विश्वज्योतिरेवं विहिता द्वितीया तृतीयस्यां तु
विश्वज्योतिः प्रथमा । अथ पुरीषम् । अथ स्वय-
मातृण्णाम् । अथ साम ॥ ४ ॥

शर्करारूयानां क्षुद्रपाषाणान्नं मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्तरेण या स्वत एव च्छिद्रयुक्ता
सेयं शर्करा स्वयमातृण्णा, तामत्रोपदध्यात् । विश्वशब्दोपेतैश्च मन्त्रै (तै० सं० ४
४ । ६) रुपधेया विश्वज्योतिषः । ताश्च तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमचितिषूपदध्यात् । शेषं
स्पष्टम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तं चेष्यमाणोऽमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्य-
माणपक्षे वा पुण्ये नक्षत्र ऋत्विजो वृत्वा ॥ ५ ॥

अग्नाघारत्वादिएकास्थण्डिलमुच्यते तत्संयोगात्क्रतुरप्यग्निरुच्यते । अग्निं चेष्य-
माणः (आप० श्रौ० १६-३-१) इत्यापस्तम्बोक्तेः । तं चेष्यमाणः स्थण्डिलरूपा-
ग्निगुणकेन क्रतुना यक्ष्यमाणो भवति । तस्याग्नेः सोमाङ्गत्वात्सोमाङ्गैरिह व्यतिषङ्गः ।
तस्याग्नेरनारभ्याधीतत्वात्स च सोमाङ्गेन पृथक्फलकः । उत्तरवेदिकार्ये तस्यैव स्वर्लोको
यदुत्तरवेदिर्नाभिः, इति प्रणयने प्रकृतौ श्रूयते । साग्निचित्ये तु क्रतौ स्वयमातृण्णाया-
मासादनम् । तस्माद्विकृत्यर्थमकाम्यत्वात् । यदि काम्यः स्याद्गोदोहनादिवत्प्रकृतौ

निविशेत् । तेनाग्निगुणकेन क्रतुना यक्ष्यमाणः । अमावास्यायां पौर्णमास्यामेकाष्टकायां
 वोखासंभरणं करोतीत्यापस्तम्बः । एकाष्टका व्याख्याता सूत्रकारेण-या मास्याः
 पौर्णमास्या इति । अषाढा त्र्याल्लिखितेष्टका मध्य उपधीयते तामधिकृत्यैके शाखिनो
 धर्मान्पठन्ति । तदा तूवा तूर्ष्णा, ये तूवाल्लिङ्गमन्त्राः ' दधतूखे ' (इत्येवमादयस्तेषां
 निवृत्तिः । यथा व्रीहिलिङ्गस्य मन्त्रस्य यवेषु । अत्र संभारानाह बौधायनः—
 ' उखाः संभरिष्यन्नुपकरूपयतेऽश्वं च गर्दभं च तयोरेव रशने मौञ्ज्यौ वा कुशमय्यौ
 वाऽग्निं च ब्राह्मणसंपन्नां मृदं च भावितां करणीयां वल्मीकवपां कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णी
 च योक्त्रमुदकुम्भं हिरण्यमर्मकपालानि शर्करा अवाञ्जनपिष्टा अजलोमानि कृष्णाजि-
 नलोमानि वैश्यं सप्तदशं सूनामधिकरणीमुखाकृतं कुशलमिति । अ(आ)माव.स्येन वा
 हविषेष्ट्या नक्षत्रे वाऽग्नेण शालां शम्यान्यासे गर्तं खनयीत । तद्भावितां मृदमवलेपयति ।
 समां बिलेन करोति । तदुपसादयति कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णी च योक्त्रमुदकुम्भं
 हिरण्यमिति, (बौ० श्रौ० १०-१] इति ।

तत्र कर्म-ज्योतिषा त्रिकद्रुकेणाग्निष्टोमेन साग्निचित्ते(त्ये)न सहस्रदाक्षिणेन यक्ष्ये,
 स्वर्गं लोकमषाप्रवानीत्युक्त्वा विद्युदसि सोमप्रषाकवरणादि करोति । ततो देवयजनया-
 च्छ्या(च्छा)न्ते देवतोपस्थानान्ते वा ये प्रधानस्य कर्तारस्त एवाङ्गानां स एव देश इति
 न्यायात् । पूर्वमृत्विग्भरणादि देवयजनयाच्छ्या(च्छा)क्रियते ' सहाङ्गं प्रधानम् '
 (आप० परि० २-३९) इति सूत्रान्तरवचनाच्च ॥ ९ ॥

बृहस्पतिपुरोहिता देवानां देवाः प्रथमजा देवा
 देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीया-
 स्तृतीयेषु त्रिरेकादशास्त्रयास्त्रिंशत्शा अनु व आरभ
 इदं शक्यं यदिदं करोमि स्वाहेत्याहुतिं
 जुहोति ॥ ६ ॥

अग्नीन्विहृत्योखासंभरणार्थम् । अत्र बौधायनोऽप्याह-परिस्तृणन्ति । दक्षिणत
 उपविशतो ब्रह्मा च यजमानश्च ' (बौ० श्रौ० १०-१) इति । जुहोतिचोदना-
 त्स्वाहाकारप्रदानम् । साधननियममपि-आहवनीय आहुतयो जुहा ह्यन्ते ' इति
 पारिभाषके द्रष्टव्यम् । देवा देवता ॥ ६ ॥

जुहूँ स्तुवं च समृज्यं चतुर्गृहीतमाज्यमष्टगृहीतं
 वा गृहीत्वा युञ्जानः प्रथमं मन इति यजुरष्टमा-
 भिर्ऋग्भिरन्तर्वैश्वीर्वास्तिष्ठन्सावित्राप्येकामाहुतिं
 जुहोति ॥ ७ ॥

जुहूस्तुवयोस्तुष्णीं संमार्गः । दर्शपूर्णमासवत्समन्त्रक इति भाष्यकृत् । अत्राप्य-
ष्टगृहीतेन होमः शाखन्तरीयः । चतुर्गृहीतहोमस्त्वस्मच्छाखोक्तः, 'चतुर्गृहीनेन जुहोति'
(तै० सं० १-१-१) इति विधिदर्शनात् । 'युञ्जानः प्रथमं मनः, इत्यारभ्य—इमं
नो देव सवितर्यज्ञम्' (तै० सं० ४-१-१) इति यजुरष्टमाभिर्यजुरष्टमं यासां
ताभिर्यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरैकामाहुतिमन्तर्वेदि गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये स्थितो जुहोति ।
सविता देवता ॥ ७ ॥

अत्रेदं चिन्तनीयम्—किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात्, आहोस्वित्सर्वाणि(न्)
वाक्यान्यु (मन्त्रानु) च्चार्येति । तत्र हेयोपादेयावुभौ पक्षौ क्रमेण दर्शयति—

यं कामयेत पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयात् । यं काम-
येत वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुदुत्य जुहुयात् ॥ ८ ॥

पापीयानातरीयेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । वसीयान्वसुमत्तरः ॥ ८ ॥

अत्रेदमपरं चिन्तनीयम् । किमृग्रूपान्धषमन्त्रानुच्चार्य—इमं नो देव सवितरिति
यजुः सप्तमं कृत्वा पश्चात् देव सवितरित्यूचामन्तिमां कुर्यात् । किंवैतामृचं सप्तमीं
कृत्वा तद्यजुरन्तिमं कुर्यादिति । तत्र हेयोपादेयपक्षौ क्रमेण दर्शयति—

यदि कामयेत च्छन्दांसि यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यूचमन्ति-
मां कुर्यात् । यदि कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेय-
मिति यजुरन्तिमं कुर्यात् ॥ ९ ॥

यज्ञयज्ञसं यज्ञफलमर्पयेयं संयोजयेयम् । छन्दोबद्धाया ऋचस्त्वन्तिमत्वे यज्ञफलं
छन्दःसु गच्छेत् । यजुषस्तु च्छन्दोरहितत्वेन यज्ञफलं छन्दोगामि न भवति, किंतु
यजमानगाम्येव भवति । तस्माद्यजुरेषान्तिमं कुर्यादित्यर्थः । एषोऽध्वर्युकाम इति
भाष्यकृत् । यजुरष्टमविधेः प्रशंसेति न्यायः ॥ ९ ॥

ऋचा स्तोमं समर्थयेति चतुर्गृहीतेनोत्तराम् ॥ १० ॥

आहुतिं जुहोतीत्यनुवर्तेते । अग्निर्देवता ॥ १० ॥

देवस्य त्वेति चतुर्भिरग्निमादत्ते ॥ (ख० १) ॥
खादिरीं वैणवीं वा कल्मार्धीं सुभिरामसुभिरां
बोभयतः क्षू तां न्यतरतः क्षू तां वा पालाशी-
मौदुम्बरीमर्कमयीं शमीमयीं वा । यो वा
कश्चन वृक्षः फलग्रह्णितस्य सुष्टिमात्रीं मादेश्मामत्री-

भरत्निमात्रीं बाहुमात्रीं ध्याममात्रींमपरिषितां
वा ॥ ११ ॥

देवस्य त्वेत्यारम्य—आनुष्टुभेन त्वा छन्दसाऽऽद्देश्चिरस्वदित्येवमन्तैश्चतुर्मिन्त्रैरग्नि
(स्वनित्रं) काष्ठकुहालं गृह्णाति खादिरीं वैणवीं वा । कस्मापी कृष्णबिन्दुलाञ्छिता,
सुषिरा अन्तश्छिद्रा, असुषिरा घना, क्षुण तेजन इत्यस्माद्धातो रुत्पञ्चः क्षुणशब्दस्तीक्ष्णत्वपा-
चष्टे । उभयोरग्रमूलयोस्तीक्ष्णाऽग्निरुभयतःक्षुणस्तादृशी कार्या । अथवा फलाशी पर्जनयी,
औ(उ)दुम्बरो जन्तुफलः, अर्कः प्रसिद्धः, शमी घण्ट । एतेषामभाषे यो वा थः कश्चन
यज्ञियवृक्षः फलग्रहितस्याग्निः कार्येत्यर्थः । भाष्यकारस्तु—फलानि बहूनि गृह्णा-
तीति फलग्रहिः । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिरस्ति एषां फलग्रहीणामपि मध्ये स
वेणुरतिशयेन फलग्रहिः । ब्रीह्याद्यग्रवद्रेणूनां समासिसवत्सरे गोधूमसदृशैर्बहुभिर्बीजैरुपेत-
तत्वात् । तस्मादियमभ्रिर्वैणवी कार्येति । चतुर्भिररत्निभिस्तुल्यो न्यामः । एतावती
कार्या । नियतपरिमाणरहितत्वमपारीमितत्वं विधत्ते—अपारिमित्तं भवति (तै० सं०
९ । १ । १) इति ॥

ननु—ये तु संख्यायुक्ता मन्त्राः ‘ चतुर्भिरग्निमादत्ते ’ (तै० सं० ९ । १ । १)
इत्येवमादयस्तेषामपि पूर्वद्विकल्पः । संख्यावशात् समुच्चयः । चतुःसंख्या हि कर्माङ्ग-
भूता नासति समुच्चये संपद्यते । तत्र पूर्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां संस्कारस्मारेण कारणत्वं
चरमस्य तु साक्षादिति संख्यावचनसामर्थ्यादध्यवसीयते । तस्मात्समुच्चयः ॥ ११ ॥

इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादाय
प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रवेत्यश्वमभिदधाति ॥ १२ ॥

अश्वोऽभिधीयते बद्ध्वा धार्यते यया रशनया सेयमश्वाभिधानी ॥ १२ ॥

तूष्णीं गर्दभस्याऽऽदाय युञ्जाथा* रासभं शुवापिति
गर्दभम् ॥ ॥ १३ ॥

भरन्तमस्मयुमित्यन्तः । मन्त्रमन्तरेणैव गर्दभस्य रशनमदाय युञ्जाधामिति मन्त्रेण
गर्दभमभिदध्यात् । अत्र निकृष्टकार्ये स्थापितस्तस्मात्लोकेश्चि गर्दभोऽश्वात्निकृष्टतरः ।
रजकादय एव हि तमाद्रियन्ते न तु राजामात्यादयः ॥ १३ ॥

योगे योगे तत्र स्तरमिति तिसृभिरश्वमथमाः प्राञ्चो
गच्छन्ति यत्र मृदं खनिष्यन्तो भवन्ति ॥ १४ ॥

अच्छेहीत्यन्तः । गच्छन्तीति बहुवचननिर्देशाद्धवर्गुब्रह्मयजमानाः । अश्वप्रथमाः,
यत्र यस्मिन्देशे इवा मृत्तत्र गच्छन्त्यश्वः प्रथमस्ततो गर्दभस्तत इतरे । तत्राश्वस्य गर्द-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ९

भात्पुरतो गमनं विशदयत्यापस्तम्बः—‘ यदि कामयेत पापवस्यसः स्यादिति गर्द-
भप्रथमा गच्छेयुः ’ (आप० श्रौ० १६-१-१२) इति । गर्दभोऽश्वत्पापीयानिति
प्रसिद्धम् । अत उभयोः समानं गमनं मा भूदित्यश्वं पुरतो नयेयुः । तथाऽश्वं पूर्वं
नयन्ति, इति हि ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहीति येन द्वेष्येण
संगच्छेत तमभिमन्त्रयेतापश्यन्निर्दिशति ॥ १५ ॥

मृत्स्वनं प्रति गच्छत्सु मार्गमध्ये यदि केनापि द्वेष्येण संगच्छेत तदाभीमिं
मन्त्रं पठेत् । यदि द्वेष्यं न पश्यति तदाऽपि तं मनसा निर्दिश्य पठेत् ॥ १५ ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इति वा ॥ १६ ॥

वाशब्दः शाखान्तरमतप्रदर्शनार्थः ॥ १६ ॥

सूर्यस्योदयनं प्रति बल्मीकवपामुपतिष्ठतेऽग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्याम इति ॥ १७ ॥

बल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सेयं वपा, तथाविधासु वपासु मध्ये या
वपा सूर्योदयस्याभिमुखा तस्या अग्नें किञ्चिदुद्धृत्य तां वपामनेन मन्त्रेणोपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अत्रैके समापनन्ति—(*अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामैः) ॥ १८ ॥

यद्भ्रमनकाले तद्भ्रमनकालेऽपि । तत्र भरिष्याम इति पाठः । अत्र तु भराम
इति विशेषः । यद्यप्यागमनस्य नायं कालः, तथाऽपि प्रसङ्गाद्बुद्धिस्थमन्त्रोऽयमाज्ञा-
तस्तं चोपरिष्ठादुत्कर्षेत् । अमुं विधिमेके शाखिनः पठन्ति ॥ १८ ॥

अन्वभिरुषसामग्रमख्यदिति बल्मीकवपायाः प्रक्रामति ॥ १९ ॥

बल्मीकवपायाः समीपं गच्छति ॥ १९ ॥

आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिनृथिवीमिति द्वाभ्यां मृत्स्वन-
मश्वमाक्रमयति ॥ २० ॥

मृत्स्वनं दक्षिणपूर्वेण पादेनाऽऽक्रमयन्ति ॥ २० ॥

द्यौस्ते पृष्ठाभित्यश्वस्य पृष्ठं संमार्ष्टि ॥ २१ ॥

(इमं धनुस्विह्नान्तर्गतपाठं केचिन्न पठन्ति ।)

१ क. °च्छेरेस्तदा° । २ क. °स्योदेतोस्तामुद्धृत्योप° । ३ ख. °म इति ।

सर्वतः स्पृशति ॥ २१ ॥

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्र
इव वृत्रहा तिष्ठापः क्षेत्राणि संजयन्निति यं द्वेष्टि
तमधस्पदमश्वस्य मनसा ध्यायति ॥ २२ ॥

यं देवदत्तमिति द्वेष्टि तमधस्पदमश्वस्य ध्यायति मनसा ॥ २२ ॥

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यां मृत्खनादश्वमुत्क्रमयन्ति ॥ २३ ॥

मृद्यस्मिन्प्रदेशे खन्यते स प्रदेशो मृत्खनः । तस्मादश्वमुदङ्मुखत्वेन निर्ग-
मयेत् ॥ २३ ॥

अपो देवीरुपसृजेत्यश्वस्य पदेऽप उपसृजति ॥ २४ ॥

अश्वस्य दक्षिणपाद उदकं क्षिपति । सुपिप्पला इति मन्त्रान्तः ॥ २४ ॥

तस्मिन्हिरण्यं निधाय जिघर्म्यग्निमा त्वा जिघर्भी-
नि मनस्वतीभ्यामेकामाहुतिं जुहोति ॥ २५ ॥

जुहोतिचोदनात्स्वाहाकारपाठः । अग्निर्देवता । भूमौ हिरण्यं निधाय तस्मिञ्जुहुयात् ।
अतुर्गृहीतेनाऽऽज्येनेति वैखानसः । सक्तृदृहीतेनेत्यपरे ॥ २५ ॥

अपादाय हिरण्यं परिवाजपतिरिति तिसृभिरभ्या
मृत्खनं परिलिखति (बाह्यां वर्षीयसीम्) ॥ २६ ॥

शुचिरिति मन्त्रान्तः । हिरण्यमपादाय स्वीकृत्य परिवाजपतिरिति प्रतिमन्त्रं परि-
लेखनम् । ' गायत्रिया परिलिखति । त्रिष्टुभा परिलिखति । अनुष्टुभा परिलिखति ' (तै० सं० १-१-३) इति वचनात् । बाह्यां बाह्यां महतीम् । पदस्य गायत्र्या
परिलेखनमनुष्टुप्त्रिष्टुभ्यां बहिर्बहिः ॥ २६ ॥

देवस्य त्वेति द्वाभ्यां खनति ॥ २७ ॥

पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामीत्यन्तः । ततः खननं द्वाभ्यामेकं कर्म द्विमन्त्रकम् ॥ २७ ॥

अपां पृष्ठमसीति पुष्करार्णमाहरति । एतयैव
विवेष्टयाति । उपरिष्ठात्कृष्णाजिनमुत्तरेण मृत्खन-
शर्म च स्थो वर्म च स्थ इति ॥ (ख० २) ॥ द्वाभ्यां

प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमऽऽस्तृणात्युत्तरं पुष्करपर्ण-
मधस्तादण्डमुत्तानम् ॥ २८ ॥

अपामुपरिवर्तमानस्वस्य विद्यमानस्यैवार्थस्याभिधायित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैतत्पुष्करपर्णमाहरति । बेष्टनमेतयैव पुनर्वेष्टयति । शर्म च स्थ इति द्वाभ्यां मृत्स्वनदेशस्योत्तरेण कृष्णाजिनं पुष्करपर्णं च स्तृणाति यथा भवत्युपरिष्ठात्कृष्णाजिनस्य पुष्करपर्णमुत्तानं तथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा इति मृदमभिमृश्य ॥२९॥

मृत्स्वनस्याभिमन्त्रणम् ॥ २९ ॥

कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च संभरति त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृभिर्गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य । उत्तराभिस्त्रिष्टुग्भी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य ॥३०॥

यद्यप्यत्र—त्वामग्ने इत्यादिकास्तिस्त्र एव गायत्र्यः समाम्नातास्तथाऽपि चतसृभिर्वा, इत्यापस्तम्बादिकल्पेषु विकल्पेनोक्ताः । चतुष्टयपक्षे 'पुरीष्योऽसि विश्वभरा इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह संख्या पूर्णीया ।

केचित्तु—त्वामग्ने पुष्करादधीति कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च क्षिपति । चतसृभिस्त्रि-सृभिर्वा गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य संभरति । यदा तिसृभिस्तदा 'त्वामग्ने पुष्करादधीत्या-रम्य तिसृभिः । यदा चतसृभिस्तदा पुरीष्योऽसीत्यारभ्य चतसृभिः । अर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने, इत्याहुः । य एवैनमन्वपश्यत्तेनैवैनं संभरति (तै० सं० ९ । १ । ४) इति लिङ्गात् । तथैव चाभिमन्थ्य तथैव च संभरणम् । चतसृभिरुपदेशः । तृतीयां तमु त्वा पाथ्य इति द्विरावर्तयति । तथा सप्तमी । त्रिष्टुग्भिः 'सिदि होतः' इत्येताभिश्चत-सृभिश्चतुर्थी जनिष्वा हि जेन्य इति देवमनुष्यानेवास्यै सप्तम्यान्प्रजनयति, इति लिङ्गात् । त्रिष्टुप्चतुर्थी तथैव च मृदोऽभिमर्शनम् । जगतीभिर्वैश्यस्य—जनस्य गोपा इति तिसृभिः । असावि सोम इति चतुर्थी ॥ ३० ॥

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते—

यं कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युभयीभिस्तस्य संभरेत् ।

गायत्रीभिश्च त्रिष्टुग्भिश्च ॥ ३१ ॥

वसीयान्धनवान्भवेदिति । उभयीभिर्गायत्रीभिस्त्रिष्टुग्भिश्च तस्य संभरणम् । तत्र गायत्रीभिस्तेजःप्राप्तिस्त्रिष्टुग्भिरीन्द्रियप्राप्तिः ॥ ३१ ॥

जनिष्वा हि जेन्य इति संभृतामभिमन्त्रयते ॥ ३२ ॥

संभृताया मृदोऽभिमर्शनं मृत्स्वनमन्यया मृदा पूर्यते यथा न लक्ष्यते तत्रा-
षट इति ॥ ३२ ॥

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्विति मृत्स्वनेऽप उपसृजति ॥ ३३ ॥

मृत्स्वनप्रदेशेऽपोऽवनयेत् । तुभ्यमिति मन्त्रान्तः ॥ ३३ ॥

संलोभ्य मृत्स्वन* समुद्गृह्य कृष्णाजिनस्या-
न्तान्सुजातो ज्योतिषा सहेति मौञ्जेनार्कमयेण
वा त्रिवृता दाम्नोपनहति ॥ ३४ ॥

संलोभनं विमोहनम् । कृष्णाजिनस्यान्तान्समुद्यम्य सर्वानुद्यम्य सुजात इति 'क्षौमेण
मौञ्जेनार्कमयेण वा' (आप०श्रौ० १६ । १ । २ । २९) इत्यापस्तम्बः । क्षौमेणा-
हतवाससा दाम्ना मौञ्जेन मुञ्जकृतेन, अर्कमयेण देवरूपिकाकृतेन दाम्ना बध्नाति ॥३४॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरेति द्वाभ्यामुत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

विह्वयामह इत्यन्तः । सवितृलिङ्गकाभ्यमेताभ्यामृग्भ्यां बद्धमग्निं गृहीत्वोत्तिष्ठेत् ।
द्वितीयमन्त्रे—' देवो न सविता ' इत्युक्तत्वादेते सावित्र्यौ एताभ्यामुत्तिष्ठति । तथा
चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति, इति ॥ ३५ ॥

सजातो गर्भो असि रोदस्योरिति हरति ॥ ३६ ॥

कनिक्रदद्वा इत्यन्तः । गर्दभसमीपं हरति ॥ ३६ ॥

स्थिरो भव वीडुङ्ग इति गर्दभस्य पृष्ठ आसादयति ॥ ३७ ॥

पुरीषवाहनः, इत्यन्तः । गर्दभस्य पृष्ठे स्थापयति मृदम् ॥ ३७ ॥

शित्रो भव प्रजाभ्य इत्यासन्नमभिमन्त्रयते ॥ ३८ ॥

वनस्पतीनित्यन्तः । स्थापितमभिमन्त्रयते ॥ ३८ ॥

प्रेतु वाजी कनिक्रददिति तिसृभि-

रत्वरमाणा अश्वप्रथमाः प्रत्यायन्ति ॥ ३९ ॥

सत्यमित्यन्तः । अत्वरमाणां यथा भवन्ति तथाऽश्वप्रथमा यजमानगृहं प्रत्यागच्छन्ति ।
न तु गर्दभप्रथमाः ॥ ३९ ॥

अग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भराम इति येन
द्वेष्येण संगच्छेत तमभिमन्त्रयेतापश्यभि-
दिशति ॥ ४० ॥

व्याख्यातम् । यजमानशत्रुणाऽस्य संगमो भवति तमभिमन्त्रयते तेन मन्त्रेण । यदा न संगमस्तदा मन्त्रमुक्त्वा द्वितीयया निर्देशो देवदत्तामिति ॥ ४० ॥

उत्तरेण विहारं परिश्रित ओषधयः प्रतिगृहीताश्रिमेत-
मिति द्वाभ्यामोषधीषु पुष्पवतीषु फलवतीषुपावहरति ॥ ४१ ॥

सधस्थमाऽसददित्यन्तः । विहारस्योत्तरतोऽदूरे पारिश्रिते वेष्टिते कटैरन्यैर्वा प्रदेशे । ओषधीषु त्रीहियवादिषु ग्राम्यारण्यासु पुष्पाणि यासु विद्यन्ते फलानि च तासुपावहरति स्थापयति । द्वाभ्यामुपावहरति, ओषधयः प्रतिगृहीताश्रिमेतम्, (तै० सं० ५-१-५) इति । एवमन्तो विहारः पश्चात्कालिकः संपद्यते प्रयोजनाभावाद्द्विहारस्येति न्यायः ॥ ४१ ॥

वि पाजसेति विस्रंसयति ॥ ४२ ॥

प्रणीतावित्यन्तः । प्रतिमुञ्चति दाम्ना बद्धम् ॥ ४२ ॥

आपो हि घृा मयो भुव इति तिसृभिरप उपसृजति ॥ ४३ ॥

च न इत्यन्तः । ' तिसृभिरुपसृजति ' (तै० सं० ५-१-६) इत्यत्र ब्राह्मणम् ॥ ४३ ॥

मित्रः सःसृज्य पृथिवीमिति द्वाभ्यां सःसर्ज-
नीयैः सःसृजति ॥ (स्व० ३) ॥ अर्मकपालैर्वेण्वङ्गा-
रैर्त्रीहितुषैः पलाशकषायैश्च शर्कराभिः पिष्टाभिः
कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिर्यञ्चान्यदृढार्थमुपार्थ
मन्यते ॥ ४४ ॥

छन्दसाऽङ्गिरस्वादित्यन्तः । संसृजति मृदम् । द्वाभ्यां संसृजति संसर्जनीयैः संधारै-
र्दृढीकरणैः संसृजति, अर्मो ग्रामाभावस्थानम् । तत्र यानि कपालानि तानि शुचिभूतैः
पिष्टैः संसृजति वेण्वङ्गारैश्चूर्णीकृतैर्त्रीहीणां च तुषैः पलाशकषायेण चूर्णेन शर्कराभिः
पिष्टाभिः कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिश्च संसृजति मृदम् । यञ्चान्यदृढव्यमुपगतं मृद-
मुपार्थं यद्दृढार्थं यत्समर्थं तदर्थमुपगतं भवति । यज्ञियस्य यञ्चान्यर्त्तिकचिच्चूर्णादिकैः
सर्वैः संसृज्य मृदमिति । अत्र दाढर्चहेतुभिः कपालादिभिः संसर्गम्—' अर्मकपालैः
सःसृजति, शर्कराभिः सःसृजति, अजलोमैः सःसृजति, कृष्णाजिनस्य लोमभिः सः-
सृजति ' (तै० सं० ५-१-६) इति ब्राह्मणव्याख्यातत्वाच्च ॥ ४४ ॥

मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं करोति ॥ ४५ ॥

गतार्थः ॥ ४९ ॥

यज्ञस्य पदे स्थ इति कृष्णाजिनं पुष्करपर्णं चाभिमन्त्रयते ॥ ४६ ॥

अभिमृशति मृदिवाङ्मुष्णाम्यां निगृह्णातीत्यापस्तम्बः ॥ ४६ ॥

रुद्राः संभृत्य पृथिवीमिति चतसृभिः पिण्डान्प्रयच्छति ॥ ४७ ॥

गर्भं आ इत्यन्तः । कर्त्रे प्रयच्छति (आप० श्रौ० १६-२४) इत्यापस्तम्बः ॥ ४७ ॥

वसवस्त्वा कृष्णन्विति चतुर्भिश्छन्दोभि-
र्महिष्युखां करोति बहुभार्यस्य ॥ ४८ ॥

यजमानायेत्यन्तः । महिष्यै प्रयच्छति यजमानो बहुभार्यः ॥ ४८ ॥

अध्वर्युरेकभार्यस्य ॥ ४९ ॥

अध्वर्युरे(र्यव ए)कभार्यः प्रयच्छति यजमानः ॥ ४९ ॥

एतैरेव यजुर्भिर्यजमानः क्रियमाणामभिमन्त्रयते ॥ ५० ॥

वसवस्त्वेत्यादिभिर्यजुर्भिर्यजमानोऽनुमन्त्रयते ॥ ५० ॥

ऽयुद्धि पञ्चोद्धि वा करोति ॥ ५१ ॥

उद्धिरूर्ध्वमवस्थितोऽवयवविशेषः । यथा भाण्डस्योपर्यन्यद्भाण्डं तस्याप्युपरि पुन-
रप्यन्यद्भाण्डमिति कक्ष्यात्रयं तथेयमेकैषोखा कक्ष्यात्रययुक्ता वा कार्या । एवं पञ्चोद्धि
करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्रादेशमात्रीमूर्ध्वप्रमाणेनारत्निमात्री तिर्यक्प्र-
माणेन व्यायाममात्री* समन्तपरिमाणेनापरिमि-
तां वा कुर्व*श्चतस्रोऽश्रीः प्रतिदिशमुन्नयति ॥ ५२ ॥

प्रादेशप्रमाणा भवत्यूर्ध्वप्रमाणेनारत्निमात्री तिर्यक्प्रमाणेन व्यायाममात्री समन्ततः
चतुररत्निर्व्यायामः । अपरिमिता व्यायामात्पञ्चप्रादेशाम्यन्तरिषुमात्री वा । यथाऽऽ-
हाऽऽपस्तम्बः—‘पञ्चप्रादेशामिषुमात्री वा यदि पञ्च पशवो भवन्तीति वाजसनयेकम्’
(१६-२-८) इति । पञ्चपशुषु वाजसनेयिमतादितरेऽपि विषयो लभ्यन्ते ।
पञ्चपशुष्वपि शाखान्तरस्यां कुर्वन्नुखां चतस्रोऽस्या अश्रीः करोति मृदा । न त्रिको-
णाम् ॥ ५२ ॥

परिमण्डलां वा करोति ॥ ५३ ॥

परिमण्डला वृत्ता । यदा वृत्ता तदा गार्हपत्यपरिमाणा । बाहुभ्यां यजमानो गृह्यते ॥ ५३ ॥

अधिकारिविशेषेणाश्रिषु संख्याविशेषं विधत्ते—

नवाश्रिमभिचरतः कुर्यात् ॥ ५४ ॥

तथा च ब्राह्मणम्—‘ नवाश्रिमभिचरतः कुर्यात् ’ (तै० सं० ९ । १ । १) इति ॥ ५४ ॥

अदित्यै रास्नाऽसीति मध्यदेश उपबिलं वा रास्नां करोति ॥ ५५ ॥

रशनासदृशी भाण्डस्य गलगता रेखा रास्ना ॥ ५५ ॥

अश्रीणां रास्नायाश्च संधौ द्वौ चतुरः षडष्टौ वा स्तनान्करोति ॥ ५६ ॥

अश्रीणां रास्नायाश्च संधौ मेलने द्वौ यदा तदा प्राच्यामेव । यदा चतुरस्तदा प्रतिदिशमेकैकम् । यदा षट्त्तदा द्वयोर्द्वौ द्वौ । यदाऽष्टौ तदा चतसृष्वपि द्वौ द्वौ । चतुरस्त्रा (श्रां) परिमण्डलां वा करोति सस्तनाम् । तदेतत्सर्वं ब्राह्मणेन समाम्नातम्—‘ द्विस्तनां करोति, चतुस्तनां करोति, अष्टास्तनां करोति ’ (तै० सं० ९ । १ । १) इति ॥ ५६ ॥

अदितिस्ते बिलं गृह्णातिविति बिलं करोति ॥ ५७ ॥

बिलमन्तश्छिद्रम् ॥ ५७ ॥

कृत्वाय सा महीमुखामित्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठापयति ॥ ५८ ॥

निदधाति । यत्र कृता तस्माद्देशादुत्तरतो बालुकासु प्रतिष्ठापयति ॥ ५८ ॥

तस्या एव मृदोऽषाढामिष्टकां ज्यालि-

खितां तूर्णीं चतुरश्रां करोति ॥ ५९ ॥

यः करोत्युखां स एव करोत्यषाढाम् । उखामृत्तिकायाः चतुरश्रां चतुरश्रेऽसौ न ह्येनादिषु तेषु यथा लक्षणं मध्य इष्टकानां तथा लक्षणं करोति, ज्यालिखिता तु नित्या ॥ ५९ ॥

गार्हपत्येऽश्वशकृत्पुपसमाधाय वसवस्त्वा धूपयन्तिविति समभिच्छन्दोऽभिरुखामश्वशकैर्धूपयति ॥ (स्व० ४) ॥ ६० ॥

अश्वस्य शकोऽश्वशकृत् । सप्तभिर्मन्त्रैरश्वशकृतोखां धूपयति वसवस्त्वेति, एवं धूपनकर्म बहुमन्त्रम् । तथाऽन्यानि यानि बहुवाक्यानि (बहुमन्त्राणि) ह्युच्यन्ते । अत्र वाऽऽरोहाश्वशकृद्गार्हपत्यादपनीयाग्निधूपनम् । ‘ गार्हपत्याद्भूपनपचने भवतः ’ इति न्यायः, तस्य (स्मिन्) च त्यागः, अविधानादपि त्यागः ॥ ६० ॥

अदितिस्त्वा देवीरित्यग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा लोहितपचनैः संभारैरवस्तीर्य देवानां त्वां पत्नीरिति तस्मिन्नुखामवदधाति ॥ ६० ॥

पुरस्ताद्गार्हपत्यस्यावटं लोहिता यैर्भवत्युखा पक्वा ते लोहितपचनीया गोशकृदिक्षुपत्रादयस्तैरास्तीर्य भूमिम् । देवानां त्वेति तस्मिन्नवट उखां क्षिपति ॥ ६१ ॥

तूष्णीमषाढामन्ववधाय लोहितपचनीयैः संभारैः प्रच्छाद्य धिषणास्त्वा देवीरिति षड्भिर्गार्हपत्यात्पचति ॥ ६२ ॥

तूष्णीमिति वचनादषाढां वाग्यतः स्थापयित्वा यदा त्वषाढा मन्त्रैस्तदा तूखा तूष्णीम् । सर्वं च धूपनादिसंस्कारं तूष्णीमिति भाष्यकृत् । अवधानस्य तूष्णीमिति वचनादविहितसंस्कारो न क्रियत इति न्यायः । तूष्णीमेवावधानमषाढाया उखाल्लङ्कत्वान्मन्त्राणां [तैर्न] प्रच्छादनं, लोहितपचनीयैः, इति पुनरभिधानं मन्त्रश्च लुप्यते । अत्र षड्भिः पचति (तै० सं० ९ । १ । ७) इति दर्शनाद्गार्हपत्यादग्निमुखायां क्षिपति ॥ ६२ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृत इति पच्यमानां मैत्रियोपचरति ॥ ६३ ॥

पच्यमानामुखां मैत्र्यर्चा प्रज्वलनादिभिरुपचरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपत्विति पक्वामुद्रपति ॥ ६४ ॥

पक्वामुखाम् । शक्त्या, इत्यन्तः ॥ ६४ ॥

अप्रथमाना पृथिन्याशा दिश आ पृणेत्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठापयति ॥ ६५ ॥

ध्रुवा त्वमित्यन्तः । भस्मन उत्तरतो देशाद्वालुकामु प्रतिष्ठापयति ॥ ६५ ॥

मित्रैतामुखां परिदाम्यभित्या एषा मा भेदीति मित्राय परिदाय वसवस्त्वा छृन्दन्त्विति चतुर्भिश्छन्दोभिरुखामजाक्षीरेणाऽऽच्छृणोति ॥ ६६ ॥

पुनः परिदानं रक्षार्थम् । मित्रस्योखायाः । अत्र वाग्यतेनाषाढोद्वास्यते । तूष्णीमषाढा-
मुद्वास्य (आप० श्रौ० १६ । २ । २३) इत्यापस्तम्बमूत्रात् । वसवस्त्वैति चूर्भिर्म-
न्त्रैरजक्षीरेण सेचनमुष्णतापनयनार्थम् । अनेन वृद्धा च भवत्युखाः जक्षीरेण सिक्ता ।
लोकेऽजक्षीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वाद्देऽपि—‘आग्नेयी वा एषा । यद्जा’ इत्युक्त-
त्वात्परमत्वम् । सेचनसाधनं विधत्ते—अजक्षीरेणाऽऽच्छृणात्ति परमं वा (तै० सं०
९ । १ । ७) इति ॥ ६६ ॥

सप्तैकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा माषानुदाय पुरु-
षशिरोऽच्छैति राजन्यस्य वैश्यस्य वेषुहतस्याश-
निहतस्य वा । पुंसो माषानुपन्युप्य ॥ ६७ ॥

सप्तैकविंशतिं वा गृहीत्वा माषानुपुरुषशिरोभिमुखो गच्छति क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य
वा । इषुणा यो विद्धो म्रियते विद्युता वा हतः । अथ वा—एकविंशतिसंख्याकानि
माषबीजानि स्वीकृत्य तैर्युक्तः पुरुषशीर्षं प्राप्तुं गच्छेत् । तथा च ब्राह्मणेनोक्तम्—‘एक-
विंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैति (तै० सं० ९ । १ । ८) इति । माषानुपन्यु-
प्यास्य शिरसि मेध्यं कृत्वा हरति (तै० सं० ९ । १ । ८) इति लिङ्गात् ॥ ६७ ॥

अयं योऽसि यस्य त इदं शिर इति पुरुषशिरः
प्रच्छिद्यैतेन त्वमत्र शीर्षण्वानेधीति सप्तधा वितृ-
ष्णां बल्मीकवपां शिरसः स्थाने प्रतिनिदधाति ॥ ६८ ॥

अयं योऽसीति च्छेदनं पुरुषशिरसः । एतेन त्वमत्र शीर्षण्वानेधीति सप्तच्छिद्रां ।
बल्मीकवपां शिरःस्थाने निदधाति ॥ ६८ ॥

योऽयं कौष्ठ्यजगतः पार्थिवस्यैक इद्वशी । यमं
भङ्गयश्रवो गाय यो राजाऽनपरोध्यः । यमं गाय
भङ्गयश्रवो यो राजाऽनपरोध्यः । येनाऽऽपो
नद्यो धन्वानि येन द्यौः पृथिवी वृद्धा । हिरण्य-
कक्ष्यान्सुधुराह्निरण्याक्षानयः शफान् । अश्वान-
नश्यतो दानं यमो राजाऽभितिष्ठतीति तिसृभिर्य-
मगाथाभिः परिगायाति ॥ ६९ ॥

यमो गीयते यास्वृक्षु ता यमगाथाः । योऽस्य कौष्ठ्येत्याद्या आरण्यकक्राण्डे पितृमेघ-
प्रपाठके समान्नाताः । अत्रापेक्षितानां यमगाथानां संख्यां विधत्ते—तिसृभिः परिगायाति
(तै० सं० ९ । १ । ८) इति । शिरः प्रदक्षिणं कुर्वन् । यमगाथाभिः परिगायाति
वदतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

आहरञ्जतीत्येके ॥ ७० ॥

यमगाथां जगति वा प्रस्थितः । यस्तु ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् परित्यज्य गानेनैव जीविकां संपादयति तादृशाय ब्राह्मणाय शास्त्रीयं देयं किमपि न दद्यात् । हि यस्माद्गाथा गानविद्यैव तद्द्रव्यममेध्यं कृत्वा वृङ्क्ते देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति तस्मात्तादृशाय न देयम् । अत्र प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कश्चिन्निषेधं दर्शयति—‘तस्माद्गायते न देयं गाथा हि तद्वृङ्क्ते (तै० सं० १ । १ । ८) इति ॥ ७० ॥

इदमस्माकं भुजे भोगाय भूयादिति पुरुषशिर आदत्ते ॥ ७१ ॥
आदानं पुरुषशिरसः ॥ ७१ ॥

उदेह्यग्रे अधि मातुः पृथिव्या इत्याहरति ॥ ७२ ॥
पुरुषशिर इत्यनुवर्तते ॥ ७२ ॥

परि त्रिविष्टचध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्र यो दंधत् । परि वाजपतिः कविरित्येषा । परि प्रागाद्देवो अग्नी रक्षोहामीव चातनः । सेधन्विश्व्वा अपद्विषो दहन्नक्षाक्सि विश्वहेति तिसृभिः पर्याग्नि करोति । मृदा प्रलिप्य निदधाति ॥ (स्व०५) ॥ ७३ ॥

इति सत्यापाढविरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

आहृतं शिरो लौकिकेनाग्निना परि त्रिविष्टचध्वरमिति तिसृभिः पर्याग्निकरणं संकृत् । त्रिरिति भाष्यकृत् । गार्हपत्याग्निना वेति । लौकिकेनोपायेन यथा क्रिमयो न जायन्ते तथा शिरः कृष्णमृदा प्रलिप्य स्थापयेत् । न च शवस्पर्शदोषः, प्रत्यक्षविधानात् । केचित्तु सचैलं स्नानं कुर्वन्तीति ॥ ७३ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अग्निभ्यः कामाय पशूनालभते । अश्वमृपधं वृष्णिवस्तं
प्राजापत्यमजं तूपरं मुष्करा भवन्ति ॥ १ ॥

क्वम्यन्त इति कामाः पुत्रपश्वादयः, तद्धेतवोऽग्नयः । अग्नयः कामा वा एक

इति वचनेन—[कामो] गुणः । तानमावास्यायां पौर्णमास्यां वा पर्वसंनिधौ देवनक्षत्रे वाऽऽलभेत । अश्वादिपञ्चपशुशीर्षोण्युपदधाति (तै० सं० २९ । २ । ९) इत्यादि ब्राह्मणे विहितम् । तत्रै वाग्निप्रकरणेऽपि—प्रजापतिराग्निमसृजत (तै० सं० ९ । ९ । १०) इति पञ्चपशुशीर्षोपधानं द्रष्टव्यम् । मुष्करा अण्डसहिताः पशवः । प्राजापत्यं च तूपरं शृङ्गरहितं पूर्वमुपाकरोति । तेभ्यः पश्चादश्वर्षभवृष्णिबस्तानग्निभ्यः कामायोपाकरोति । वाजसनेयिनां तु पुरुष एव पशुभिर्विकल्पेन यदा तदा छिद्येत पुरुषशिरः । अत्र पश्वर्थेवेदिकरणं तु चतुरथाक्षा पञ्चोपरा(?) रज्जुः, तस्यास्तृतीयेन भागेन वेदिमानं विद्यते । एकादशिनीविकारत्वात् । केचित्तु सौमिकीमेव कुर्वन्ति । एकादशिनीप्रसङ्गे नोपयुक्तेति पृथक्सोमप्रयोगान्निरूढसामान्यान्निरूढविकारमपि । एकादशिनीधर्माश्च वैशेषिकाः संभवन्ति । अग्नीषोमीयः पशुर्मूलप्रकृतिर्दर्शश्च ।

अत्र पशुकर्म—पशुना यक्ष्य इत्युक्त्वा षड्ढोताः । केचित्तु न कुर्वन्ति षड्ढोतारम्, अङ्गभूतत्वादिति । तैर्यक्ष्यमाणो न भवति । सोमेन यक्ष्यमाण इति तेषु विद्युदपि न कर्तव्यः । यक्ष्यमाणो वेष्टेति सोऽप्युक्तः । यद्यपि तैर्यक्ष्यमाणो न भवति । निरूढ-प्रकृतित्वात्तु षड्ढोता क्रियते विद्युच्च । उदवसानीयादिष्विह न क्रियते । सोमार्थमपामुपस्पर्शनं कृतं सोमे न तावत्क्रियते । तदेव प्रसङ्गेनार्थं साधयति । परित्यज्याग्निमन्यं प्रणीय पश्चाच्छिर्त्रतोपायनं शाखाहरणं यूपाहुत्यादि एकादशिनीवत् । यूपानां छेदनं पञ्चानाम् । वेदं कृत्वा वेद्युत्तरवेदी, अग्निप्रणयनादि पशुवत् । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि, इत्युपाकरणं प्राजापत्यस्य । अग्निभ्यः कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीतीतरेषाम्—अश्वस्य बलीवर्दस्य वृष्णेः, मेघस्य इस्तस्येति । तथा नियोजनम्—प्रजापतये त्वा जुष्टं नियुनज्मि । अग्निभ्यः कामाय त्वा जुष्टं नियुनज्मि, इति । तथा प्रोक्षणादीनि॥१॥

तत्रैतासां सामिधेनीनां प्राकृतीभिः सामिधेनीभिः समुच्चयमभ्युपेत्य संख्याविशिष्टा सामिधेनीर्विधत्ते—

एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा सामिधेनीः पराधीरन्वाहै-
कादश प्राकृतीरनूच्य समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धय-
न्तिवति दशाऽऽग्निर्कीरन्वाहोपेमस्ताक्षि वाजयुर्वचस्यां च नो
दधीत नाद्यो गिरो मे । अपांनपादाशुहेमा कुवित्स
सुपेशसस्करति जोपिषद्धि । अपांनपादाह्यस्थादुपस्थं
जिह्वानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे अभि प्रियतमे
सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन्निति तिस्रोऽप्सु
मतीर्यदि चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ २ ॥ अमुत्र भूयादध

यद्यमस्येत्यामयाविनः कुर्यात् ॥ ३ ॥ बृहस्पते सवितर्बो-
धयैनमित्यनामयाविनः ॥ ४ ॥ राये अग्ने महे त्वा
दानाय समिधीमहि । ईडिष्वा हि मही(हे)वृषन्धावा
होत्राय पृथिवीम् । उद्वयं तमसस्परीति ज्योतिष्मत्या
परिदधाति ॥ ५ ॥

एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा सामिधेनीः पराचीरितिवचनात्प्रथमोक्तमयोः प्र वो
वाजा (तै० ब्रा० ३-९-२) इत्येकादशोक्त्वा, आजुहोतेत्येकादशिनीतरेषां
मोत्राणां, त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानामेकादशिनी । समास्त्वाऽग्ने (तै० सं०
४ १-७) इत्यष्टावुक्त्वा ' बृहस्पते सवितर्बोधयैनमित्यनामयाविनो नवमी । अमुञ्च
भूयादित्यामयाविनो नवमी (वा) । राये अग्न इति विंशी, उद्वयं तमसस्परीत्येकविंशी
परिधानीया । यदा चतुर्विंशतिस्तदैकादश प्राकृतीरुक्त्वाऽऽग्निकीश्च नव पूर्ववदुक्त्वा—
'उपेमसृक्षि' इति तिस्रोऽप्सुमतीरुक्त्वा—उद्वयं तमसस्परीति ज्योतिष्मती परिधानीया ।
यत्तु—भाष्यकारेणोक्तम्—एकादश प्राकृतीः समास्त्वाऽग्न इति दशाऽऽग्निकीः । चतुर्विं-
शतिपक्षे तु तत्र शाखान्तरोक्ता उपेमसृक्षि वाजयुरित्याद्याभित्स्रो धाग्याः प्रक्षिप्य
चतुर्विंशतिसंख्या पूरणीया, इति । पराचीरनावृताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति स्रुच्यमाधारयति ॥ ६ ॥

आधारस्य प्रत्याम्नायो हिरण्यगर्भ इति ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति प्रयाजानामाग्नियो
भवन्ति ॥ ७ ॥

यद्यप्येकादशैव प्रयाजास्तथाऽपि द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वा-
न्मन्त्राणां द्वादशसंख्या न विरुध्यते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता—' नराशक्षो
द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ' इति ॥ ७ ॥

आग्नेयीस्त्रिष्टुभ आग्नेयानां याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ ८ ॥

आग्नेयीस्त्रिष्टुभः संभरणे सीद होतरिति तिस्रो भुवो यज्ञस्येति च तिस्रो याज्ञ-
सेन्याश्चित्याः ॥ ८ ॥

यः प्राणत इति प्राजापत्यस्य ॥ ९ ॥

यः पशुः प्राजापत्यस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः । तत्र वपायां द्वे ऋचौ पुरो-
डाशे द्वे ऋचौ हविषि द्वे ऋचाविति - षडृचो याज्यानुवाक्याः प्रजापतये छागस्य
वपाया इति । अग्निभ्यः कामायाश्चस्यर्षभस्य वृष्णेर्बस्तस्य च वपानां मेदसामिति प्रैषः ।

जातवेदश्च(क्षे)न्द्र वपाभिर्गच्छ देवानिति होमः । उक्ता ऊहा एकवचनान्ता अपि बहूनाम-
प्रीनां साधयन्ति निगमाः । आग्नेयीस्त्रिष्टुभ इति वचनात् ॥ ९ ॥

वैश्वानरः प्राजापत्यो वा द्वादशकपालः पशुपुरो-
डाशो भवति ॥ १० ॥ सिद्धं संतिष्ठते ॥ ११ ॥

यत्प्राजापत्यं वायोश्छिद्यते । यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्न प्रच्यवते । यत्प्रा-
जापत्यः पुरोडाशस्तेन प्रजापतेर्न प्रच्यवते । यस्तु द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते,
तेन शाखान्तरविहिता देवता वैश्वानरस्तस्या अपि न च्यवते वैश्वानरो विकल्पेन लक्ष्यते
॥ १० ॥ ११ ॥

अपि वाऽऽग्नेयान्पर्यग्निकृतानुत्सृज्य तेषां शिरा-
सि प्रच्छिद्य मृदा प्रलिप्य निदधाति ॥ १२ ॥

अपि वेति शाखान्तरपक्षप्रदर्शनार्थम् । अत्रेदं चिन्तयिष्ये—किमाग्नेयाः पशव एव
नाऽऽलभ्याः, किंवा तान्पशुनुपाकृत्य पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सृजेत्, आहोस्वित्समाप्तिपर्य-
न्तमनुतिष्ठेदिति । नाऽऽद्यः—पशुप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, मध्ये पारित्यागेन
यज्ञभ्रंशप्रसङ्गात् । न तृतीयः—अत्रैवाश्ववृष्णिबस्ताशिरसां गतसारत्वेन भविष्यन्त्यां
चित्यामनुपधेयत्वप्रसङ्गात् । एतद्दोषत्रयपरिहारयेत्यं कर्तव्यम्—आलम्बेनोत्सर्गेण च
प्रथमतृतीयदोषौ न भविष्यतः । प्राजापत्येन तूपरेण समापनाद्यज्ञभ्रंशरूपो मध्यमदो-
षोऽपि न भविष्यति । अपि वा मरणोत्तरकालं संज्ञप्तानां संज्ञप्तहोमं हुत्वा शिरांसि
छित्त्वा मृदा प्रलिप्य स्थापयति ॥ १२ ॥

अपः कबन्धान्यभ्यवहरति ॥ १३ ॥

उदकेषु कबन्धानिक्षिपति ॥ १३ ॥

प्राजापत्येन संस्थापयति ॥ १४ ॥

प्राजापत्येन संस्थाप्य तस्या एव च निगमाः, नाम्नीनाम् ॥ १४ ॥

अपि वैतेषां सर्वेषां स्थाने वायवे नियुत्वते
श्वेतमजं तूपरमालभेत ॥ १५ ॥

नियुत्संज्ञका अश्वविशेषा यस्य वायोः सन्ति सोऽयं नियुत्वान् । तस्मै श्वेतं छागं
तूपरं शृङ्गरहितमालभेत । अपि वा पञ्चपशूनां स्थाने वायुर्नियुत्वान् ॥ १५ ॥

तस्य प्राजापत्येन कल्पो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

तस्य निरूढपशुबन्धवद्विधिः, विद्युद्वृष्टिवर्जं समानविधानात्पञ्चपशुभिः । आप्रिय
आचारश्च पञ्चपशुवत् ॥ १६ ॥

वायुमती श्वेतवती वपाया याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १७ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् । पीवोऽन्नां रयि वृध इत्यृचौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, ते वायवे समनस इति वायुशब्दसद्भावाच्छ्वेतः सिषक्तीति श्वेतशब्दसद्भावाच्च । वायुर्नियुत्वान्ययोर्देवता ते वायुमती नियुत्वती दैवतस्य याज्यानुवाक्ये भवत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

वायुमती नियुत्वती पशोर्देवतस्य वैश्वानरः प्राजापत्यो वा द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १८ ॥
सिद्धं संतिष्ठते ॥ १९ ॥

गतार्थः । अत्र, वायव्यः कार्याः ३ प्राजापत्याः ३ (तै० सं० १० । १० । १) इति विचारितं ब्राह्मणे । वायव्यः कर्तव्यः पशुः प्राजापत्यः पुरोडाश इति वैश्वानरः । यस्तु प्राजापत्यो द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते तेन शाखान्तरविहिता देवता । वैश्वानरस्त्वग्निगुणकेनाभिहितम्(तः) । तस्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं निर्वपति (आप० श्रौ० १६ । २ । १२) । इति अन्यदेवता अपि पशुपुरोडाशदेवताः पशुदेवतां वर्धयन्ति । तस्मादवीवृधन्त पुरोडाशेनेत्यस्या निवृत्तिः । यथा त्वस्माकं पाठः—३ वीवृधन्त ग्रहैरिति । तेन ज्ञायते ग्रहास्त[एव] देवता अतो ग्रहदेवता अभिवर्धयन्ति पशुदेवताः । अत एव पठितम्— ‘इतरथा तु अवीवृधन्त ग्रहैः पुरोडाशैः’ इत्येवमवक्ष्यच्छ्रुतिः । यः कश्चानाग्नावाग्निगुणके ऋतौ पशुरालभ्यते । अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यासु वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते । अग्निर्दे(गुणकदे)वता वैश्वानर इहापि । भाष्यकारस्तु—वचनादेवाग्निर्वैश्वानरोऽन्यत्र वैश्वानर एवेति व्याचष्टे । सिद्धं कृत्स्नं संतिष्ठते समाप्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

मृदा प्रलिप्य वायव्यस्य शिरो निदधाति ॥ (ख०६) ॥ २० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशमश्रे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

तस्य शिरश्छित्त्वाऽभिमर्शने कृते मृदा च प्रलिप्य वायव्यशिरः स्थाप्यते, तेनेष्ट्वा वायव्येन पशुना, पञ्च पशुभिर्वा, समानविधानत्वात् । संवत्सरं मांसपरिवर्जनं स्त्रियाः परिगमनवर्जमुपरिशदनवर्जनं च । यदाऽप्यर्वाक्संवत्सरादिज्या तदाऽपि संवत्सरं वायव्यव्रतानि बाध्यन्त इति भाष्यकृत् । साग्निधर्मव्रतैश्च सर्वेषां समुच्चय

इति न्यायः । अथ वा मांसाशनमुपरिश्रयां च कुर्यात् । स्त्रियं तु नोपगच्छेत् । एवं संवत्सरमिति वाजसनेयकम् । इति वायव्यपशुः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रं व्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायाः
मेकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

अथैकादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यत्प्राग्दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा द्विहविषं त्रिहविषं
वा दीक्षणीयामिष्टिं निर्वपति । आग्नावैष्णवमेका-
दशकपालमाग्नावैष्णवं वा घृते चरुमादित्यं च घृते
चरुं वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तात्तृतीयमसंवत्स-
रभृतः ॥ १ ॥ दीक्षाहुतिकाल आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये
स्वाहेति पश्चाऽऽध्वरिकीर्तुत्वाऽऽकूतिमग्निमिति
षडाभिकीर्तुहोति । विश्वेदेवस्य नेतुरिति सप्तमीम् ॥ २ ॥

यत्पूर्वं दीक्षणीयायाः कर्म तत्कृत्वा द्रव्यनिर्देशः संभारयजूषि अग्निपरित्यागः
सोमपरिवे(पे)षणं सप्तहोता परित्यज्याग्निं क्रत्वर्थमग्निं प्रणयि त्रिहविष्क आग्नावैष्णवं
आदित्यस्तृतीयो वैश्वानर इति । असंवत्सरभृतो यजमानस्याऽऽग्नावैष्णवादपि पुरस्ताद्वै-
श्वानरः । आदित्यस्य पुरस्तादिति भाष्यकारोक्तिस्तस्याऽऽनन्तर्यात् । अग्निस्तु वैश्वानर-
गुणकः, वाक्यशेषान्मन्त्रलिङ्गाच्च । आग्नावैष्णवं घृते चरुमिति घृतमग्नेः—‘घृतमस्य
योनिर्धृते श्रितः’ इत्यादिमन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तु विष्णोः प्रियाः । ‘येऽग्निष्ठास्तान्
विष्णवे शिपिविष्टाय’ इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियत्वाद्घृतयुक्तश्चरुः कार्यः । अदितिर्देवता
यस्य चरोः सोऽयमादित्यः । आग्नावैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीयहविष्टेनायमादि-
त्यश्चरुः कार्यः । उरुयस्याग्नेः संवत्सरधारणं ब्राह्मणे विदधाति—यो वै संवत्सरमुख्य-
मभृत्वाऽग्निं चिनुते (तै० सं० १-१-१) इति । तेन च धारणेन विनाऽग्निचयनं
पारंपर्यमभ्रपातेन समानम् । अतो यजमानो अग्नेयः । तस्मात्संवत्सरं धारयितुमशक्तः
पुमानसंवत्सरात्प्रागेव तिस्रः षड्वा दश वा रात्रीर्दीक्षाश्विकीर्षुर्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
पेत्, तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा लोके संवत्सरेण पूर्णो गर्भः
काले सुखेन जायत एवमप्यनयेष्ट्या संवत्सरं प्राप्य काले प्राप्ते चितवान्भवति । ततो
न अग्नेयते । विहितानां हविषां त्रित्वं प्रशंसति—‘अग्नेयतानि हवींश्चि भवन्ति’
(तै० सं० १-१-३) इति । अत्र याजुषहौत्रसत्त्वे याजुषोक्तरीत्या सप्तदश

सामिधेन्यः । अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च विष्णो तम उत्तमं मह इत्यग्नाविष्णवोर्याज्यानुवाक्ये । अदितिर्न उरुष्यतु महीम् षु मातरम्, इत्यदितेः । वैश्वानरो न ऊत्या पृष्ठो दिवि, इति वैश्वानरस्य । त्रिहविरपि दीक्षणीया आज्येडान्ता । त्रिधाकरणमादित्यवैश्वानरयोरिति न्यायः । भाष्यकारस्तु—आज्येडान्ते ब्रह्मभागं प्राश्योपस्थानं कृत्वा ब्रह्मा निष्क्रामति, इति व्याचष्टे । प्राग्बंशकरणं वपनं चोत्तरेण बाहिरित्येवमादि प्राग्दीक्षाहुतिभ्यः । आहवनयिमुपोपविशति, इत्येवमन्तं कृत्वा दीक्षाहुतयः । वैकल्पिका विधयः सर्वे लभ्यन्त इहापि । अध्वरो ज्योतिष्टोमः । अध्वरे भवा आध्वरिक्व्यस्ताः पञ्च—आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति स्तुवेण चतस्रः स्तुचा पञ्चमी । आकृतिमग्निमिति षडाग्निकीर्दीक्षाहुतीर्ध्रुवा अत एव सह पूर्णाहुत्या हुत्वाऽभिघारणम् । भाष्ये तु मन्त्रेणाऽऽप्यायनमिति । विश्वेदेवस्य नेतुरिति सप्तमी पूर्णाहुतिः । सप्तमीतिवचनाद्यजमानोऽनुमन्त्रयते वातं प्राणमिति ।

ननु—अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाहुतयः षट्प्राप्तास्तासां च षण्मन्त्राः प्रकृतित एव प्राप्ताः—आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा (तै० सं० (१-२-२) इत्यादयः । अग्नावपरे षण्मन्त्राः—‘आकृतिमग्निं प्रयुजस् स्वाहा ’ इत्यादयः । ते च दीक्षार्थतया विनियुक्ताः । षड्भिर्दीक्षयति (तै० सं० १-३-९) इति । दीक्षाहुतीनां चाभ्यासः श्रूयते—‘ द्वादश जुहोति ’ इति । तत्र संशयः—किं वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता बाध्यन्ते समुच्चीयन्ते वेति ।

तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रत्यक्षवचनेन च ।

वैकृताः प्राकृतान्मन्त्रान्बाधेरन्नेकार्क्यतः ॥

यद्यपि ‘ द्वादश जुहोति ’ इति वचनाद्धोमानामभ्यासस्तथाऽपि वैकृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहितानां चोदकेन प्राप्तप्राकृतमन्त्रबाधेन होमाङ्गत्वात्तैरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—

न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थं वैकृताः श्रुताः ।

दीक्षार्थताबलात्तेषां होमाङ्गत्वं प्रकल्प्यते ॥

सकृत्प्रयोगमात्राच्च तादर्थ्यमुपपद्यते ।

वैकृतैः प्राकृतास्तस्मात्समुच्चया न बाधनम् ॥

‘ षड्भिर्दीक्षयति ’ इति दीक्षार्थता श्रुता । सा च स्वाहाकारलिङ्गानां होमद्वारेणेति दीक्षार्थत्वसिद्धये होमाङ्गता कल्प्यते । सकृत्प्रयुक्तैरेव च षट्सु होमेषु दीक्षार्थतासिद्धेर्नाभ्यासे प्राकृतबाधे वा प्रमाणमस्ति तेनाभ्यासवशेन होमानां द्वादशत्वान्मन्त्राणामपि प्राकृतवैकृतानां समुच्चयः ॥ १ ॥ २ ॥

यथाऽहमुष्टिकरणात्तत्कृत्वा शणकुलायेन मुञ्ज-
कुलायेन बोखामुपस्तीर्य मा सु भित्था मा
सु रिष इति द्वाभ्यामाहवनीयाङ्गारेषूखां प्रवृ-
णाक्ति ॥ ३ ॥

मुष्टेः क्रिया मुष्टिकरणं पूर्वं च—मुष्टी कृत्वा (स० सू० १ । २ । ६) इति
मुष्टिकरणं तत्कृत्वा यत्राध्वर्युरौद्धहणानि जुहोति इत्येवमादि संभारयजूषि चैनमध्वर्यु-
र्वाचयति (स० श्रौ० ७ । १ । ३) इत्यन्तम् । शणः पक्षिविशेषः, तस्य कुलायो
मीनमित्यर्थः । मुञ्जाः शरखण्डास्तैः प्रच्छाद्याभ्यन्तरमुखायां मा सु भित्था मा
सु रिष इति द्वाभ्यामाहवनीयेऽधिश्रयत्युखां बाह्याम् । अस्मिन्निति मन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

मित्रैतामुखां तपेत्यङ्गारैः परितेपति ॥ ४ ॥

सर्वत इन्धनं प्रदक्षिणमङ्गारैः ॥ ४ ॥

द्वर्ष इति तस्यां क्रमुकमुल्लिखितं घृतेनाङ्कत्वाऽवदधाति ॥ ५ ॥

तस्यामुखायां क्रमुकमल्पं काष्ठशकलम् । उल्लिखितं क्रमुकं घृतेन सेचयित्वा
क्षिपति । चूर्णरूपं क्रमुकमुखायां क्षिपतीति वैखानसेनोक्तम् ॥ ५ ॥

मुञ्जाश्च ॥ ६ ॥

मुञ्जैः सहावधातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्तु गतश्रीः सन्पुनर्भूतिं कामयेत तस्य मथिताशिमपोद्य पूर्ववत्प्रवृञ्जनमपि विधत्ते—

यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स एव तस्य

स्यान्मथित्वा गतश्रियोऽवदध्यात् ॥ ७ ॥

आहवनीये प्रतप्तायामुखायां योऽग्निः संभवेत्स एव तस्य भूतिकामस्य गतश्रियः कार्यो
नतु मथितः । एष संभवत्येष वै स्वयंभूनामि भवत्येव (तै० सं० ९ । १ । ९)
इति । अत उखायामेष संभवति तस्मान्मथनापेक्षामन्तरेण स्वयमेवोत्पन्नत्वादेव स्वयंभू-
रित्युच्यते । एवं सति यजमानो भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ॥ ७ ॥

यजमानद्वेषिणोऽध्वर्योः प्रकारान्तरं विधत्ते —

यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यत-

स्तस्याऽऽहृत्यावदध्यात् ॥ ८ ॥

यमुद्दिश्य शत्रुमस्मै जनयेयमिति कामयेता-वर्युस्तस्यान्यतो गृहान्तरादिप्रदेशादग्नि-
मानीयोखायां प्रक्षिपेत् । तथा सति विलम्बमन्तरेणैव आतृव्यं जनयति ॥ ८ ॥

अथ कामनाविशेषेणान्यमग्निं विधत्ते —

अम्बरीपादन्नकामस्य ॥ ९ ॥

घृतादिना शाकादिभर्जनार्थं यल्लौकिकं लोहादिपात्रं तदम्बरीषं तस्मिन्प्रतप्ते घृतप्रक्षे-
पेण प्रौढा ज्वालोत्पद्यते । ततोऽग्निमाहृत्योखायामवदध्यत् । लोके हि तस्मिन्नम्बरीषे
शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनाग्नेनैतस्याग्नेः समानयोनित्वाद्यजमानोऽन्नं
प्राप्नोत्येष ॥ ९ ॥

प्रदाव्यादाहरेद्यं कामयेत शूरो मे राष्ट्र आजयेतेति ॥ १० ॥

प्रदाव्यो वनदाहः । तस्मादाहरेदुरुख्यम् । मम राष्ट्रे शूरो धनंजयसदृशः, आजये-
तेति तस्य प्रदाव्यादाहरणमुख्यस्य । अ-वर्युकाम इति भाष्यकृत् ॥ १० ॥

वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥

तस्याऽऽहृत्यावदध्यादित्यनुवर्तते । वृक्षाग्राज्ज्वलत आहृत्योरुखं ब्रह्मवर्चसकामस्य
यजमानस्य ॥ ११ ॥

भर्जनादन्नकागस्य ॥ १२ ॥

अत्रापि तस्याऽऽहृत्यावदध्यादित्यनुकर्षः । भर्जनं कम्बुः स यत्र त्यक्त्वाऽर्थाद्धाना-
भर्जन्ते तत आहृत्यावदध्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

काम्यमग्निं कुर्वाणो नाऽऽहवनीयेऽनुप्रवृज्यात् ॥ १३ ॥

नाऽऽहवनीये प्रवृज्जनं काम्यमग्निं कुर्वन्त्यजमानोऽपि ॥ १३ ॥

जात उरुयेऽनुगमयत्याहवनीयम् ॥ १४ ॥

आहवनीये प्रवृज्जनपक्ष उखायां जात उरुयेऽनुगमयत्याहवनीयम् ॥ १४ ॥

परस्या अधि-संवत इत्यौदुम्बरी* समिधमादधाति ।

परमस्याः परावत इति वैकङ्कतीम् । ता* सवितुर्ब-

रेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ॥ १५ ॥ शमीमयीं

पूर्वामेके समामनन्ति । वैकङ्कतीमुत्तराम् ॥ १६ ॥

समिदुरुये क्षिप्यते ॥ १९ ॥ १६ ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जात-
मुख्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥

आसद इत्यन्तः । अत्र तिसृभिरन्त उपस्थानं बलवतो जातस्य ॥ १७ ॥

यदग्ने यानि कानि चेति पञ्चभिरपरशुवृक्णमौदु-
म्बरमिधमभ्यादधाति ॥ १८ ॥

दधाम्यास्य इत्यन्तः । अपरशुवृक्णं परशुच्छेदरहितं काष्ठं यदग्ने इत्यादिमन्त्रैः
समिधमादध्यात् । अथवा-पञ्चभिरन्ते सकृदेकमृदुम्बरस्यावयवमपरशुवृक्णं वास्यादिभि-
रच्छिन्नं हस्तेनैव भग्नुमुख्य इधमं क्षिपति । १८ ॥

तैलवकमभिचरतः कुर्याद्वाहुका हैनः समाःस्तेना
भषन्ति (इति) ॥ १९ ॥

तैलवकं तिलकस्येधमम् । बहुगालवं तिलक इति केचित् ॥ १९ ॥

इच्छ्राभ्यां मलिम्लूनित्याश्वर्थी समिधमादधाति ।
ये जनेषु मलिम्लव इति वैकङ्कनीम् ॥ यो अस्म-
भ्यमरातीयादिति शमीमयीम् । ता आदधद्यं द्वेष्टि
तस्य वधं मनसा ध्यायति ॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वत्र समिधमादधातीत्यन्वयः । ताः समिध आधानकाले यं यजमानमुद्दिश्य द्वेषं
करोति तस्य वधमध्वर्युर्मनसा ध्यायतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

सःशितं मे ब्रह्मोदेषां वाहू अनिरमित्युत्तमे
औदुम्बर्यौ समिधावादधाति ॥ २२ ॥

अहमित्यन्तः । औदुम्बर्यौ द्वे समिधौ तूष्णीमादध्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

अथ यजमानं वाचयति ॥ (स्व० ७) ॥ २३ ॥

उत्तमे राक्षोघ्नसूक्तस्यान्तिमे ऋचौ ' सःशितं मे ' इति यजमानं वाचयेत् ॥ २३ ॥

ब्रह्म क्षत्रं सयुजा नह्यथ ते ब्रह्मा ह क्षत्रं जिन्वाति
क्षत्रियस्य क्षत्रं ब्रह्म जिन्वाति ब्राह्मणस्य यत्स-
मीची कृण्वतो वीर्याणीति जपति ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निः स्वै योनौ भरि-
ष्यत्युखा । तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजा-

पतिर्विश्वकर्मा युनक्तिवति मौञ्जे शिक्ये षडुद्यामे
द्वादशोद्यामे बोस्वामवदधाति ॥ २५ ॥

मौञ्जे शिक्ये मुञ्जकृते षडुद्यामः शिक्यपादः, ते यस्य षट् द्वादश वा तत्रोखां
निदधाति । न यथा दह्यते शिक्यं तथोपायं कुर्यात् ॥ २५ ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवेति वैताभ्यामेकविंशतिनि-
र्बाधो रुक्मः सूत्रोतस्तमन्तर्वेशासीमो दृशनो
रुक्म इति बहिष्ठनिर्बाधं यजमानो विपर्यस्य प्रति-
मुञ्चतेऽधस्तान्निर्बाधं सादयति । २६ ॥

सुवर्णफलके निम्नोन्नतभावमापद्य स्पर्शकारिणं पुरुषं निःशेषेण बाधन्त इति निर्बाधाः
स्फोटकसदृशा अवयवविशेषाः । ते चैकविंशतिसंख्याका यस्मिन्रुक्मे सोऽयमेकविंश-
तिनिर्बाधः । तादृशं रुक्मं कुर्यात् । सूत्रे उतः सूत्रोतः सूत्रे लङ्कितः । दृशनो रुक्म
इत्यनेन मन्त्रेणोपरिष्ठाद्यजमानोऽन्तःस्फोटकं लङ्कयित्वा रुक्मं पश्चाद्बहिः स्फोटकान्कुरुते
॥ २६ ॥

नक्तोषासेति कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ २७ ॥

नक्तोषासेति कृष्णाजिनमुपरि करोति बाह्योः ॥ २७ ॥

विश्वं रूपाणीति शिक्यपाशान् ॥ २८ ॥

प्रतिमुञ्चत इत्यनुवर्तते । शिक्यस्य यः पाशस्तं ग्रीवायां प्रतिमुञ्चते । २८ ॥

आपि वा शिक्यं प्रतिमुच्य कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ २९ ॥

अपि वा यथासमाम्नायपाठेन पठितस्तथेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्युरुख्यमवेक्षते ॥ ३० ॥

अचलितस्यैवावेक्षणमुख्यस्य ॥ ३० ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छेत्युद्यच्छते ॥ ३१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्धारयमाणो विष्णोः क्रमोऽस्तीति

चतुरो विष्णुक्रमान्(प्राचः) क्रामति ॥ ३२ ॥

नाभेरुपरिधारयमाण उख्यं, विष्णोः क्रमोऽस्तीति चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचीं दिशं
क्रामति प्राङ्मुखश्च । यं द्विष्म इत्येवमन्ता विष्णुक्रममन्त्राः ॥ ३२ ॥

अक्रन्दवृद्धिरित्युत्थमभिमन्त्रयते ॥ ३३ ॥

अक्रन्ददित्येत्यर्चा तमग्निमभिमन्त्रयते ॥ ३३ ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ३४ ॥

विश्वतस्फरीत्यन्तः । चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते सहाऽग्निनेति शेषः । आवृत्तौ प्रादक्षिण्यं विधत्ते—‘दक्षिणा पर्यावर्तते’ (तै० सं० ९ । २ । १) इति । दक्षिणा प्रादक्षिण्येन, दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य पारिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानुसृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति ॥ ३४ ॥

आ त्वाऽहार्षमित्याहुत्योपतिष्ठते यं कामयेत राष्ट्रं
स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्विशस्त्वा सर्वा वाञ्छ-
न्त्विति ॥ ३५ ॥

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे वह्नेराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयत इति दर्शयति—
आ त्वाऽहार्षमित्याहाऽऽख्येव हरति (तै० सं० ९ । २ । १) इति । द्वितीयपादेऽन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा सिध्यतीत्याह—‘ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै’
(तै० सं० ९ । २ । १) इति । तृतीयपादे प्रजासमृद्धिं चतुर्थपादे राज्यस्थैर्यं च
क्रमेण दर्शयति—‘विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्याह विशैवैनं समर्थयत्यस्मिन्राष्ट्रमधि
श्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमक्रः’ (तै० सं० ९ । २ । १) इति । विशा प्रजया ।
एनं यजमानम् । अस्मिन्यजमाने । अक्रः करोति । चतुर्थपादपाठकाले यजमानविषयं
काम्यं मनसा ध्यानं विधत्ते—‘यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्राष्ट्रमेव
भवति’ (तै० सं० ९ । २ । १) इति । यं यजमानमुद्दिश्य राज्यमस्त्विति काम-
येताध्वर्युस्तं चतुर्थपादोच्चारणकाले ध्यायेत् ।

केचित्तु व्याचक्षते—तूष्णीमाहृत्याऽऽसन्दीसमीपम्, आ त्वाऽहार्षमित्युपतिष्ठते ।
अग्नेः बृहन्नृषसामूर्ध्वो अस्थादिति च । भाष्ये तु व्याचष्टे—आहरणार्थः पूर्व आ त्वाऽ-
हार्षमिति । द्वितयिनाग्नोरुपस्थानम् । तूष्णीमाहृत्य द्वाभ्यामुपस्थानमित्येवं वैखान-
नससूत्रनिबन्धनात् । यं कामयेत राष्ट्रं धिपतिः स्यादिति तस्य ध्यानम् । इदं राष्ट्रं
मधिश्रय देवदत्त, इति ॥ ३५ ॥

उदुत्तममिति शिष्यपाशमुन्मुञ्चते ॥ ३६ ॥

शिष्यपाशाग्रमवनयति ग्रीष्मयाः ॥ ३६ ॥

अग्ने बृहन्नृषसामूर्ध्वो अस्थादित्युन्मुच्योपतिष्ठते ॥ ३७ ॥

गतार्थः ॥ ३७ ॥

औदुम्बर्यासन्द्यरत्निमत्रशीर्षण्याऽनूच्या प्रादेश-
मात्रपादा मौञ्जविवाना फलकास्तीर्णा वा मृदा
प्रदिग्धा सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तस्यां
चतसृभिरुख्यं सादयति ॥ ३८ ॥

औदुम्बर्या आसन्द्याः प्रकृतत्वात्सैव तस्यामिति परामृश्यते । बृहदित्यन्तः । सीद
त्वं मातुरित्यादिभिश्चतसृभिरौदुम्बर्यामुरुयाग्निं स्थापयेत् । अथ वा—उदुम्बरेण कृता औदु-
म्बरी । आतीदत्यस्यामित्यासन्दी । अरत्निमात्रशीर्षण्याऽनूच्या यस्याः
पादाः प्रादेशमात्राश्च । यस्या मौञ्जैः शुल्बैर्विवानं कृतम् । फलकैरास्तीर्णा वा । न
मुञ्जाविवाना, मृदा च प्रलिप्ता, उभयं यथा न दह्यते तथेत्यर्थः । सीद त्वं मातुरस्या
उपस्थ इति चतसृभिस्तस्यां सादयत्युख्यम् ॥ ३८ ॥

शर्करायां वा ॥ ३९ ॥

तिसृभिः सादयति (आप० श्रौ० १६ । ४ । १७) इत्यापस्तम्बः । शर्करायां वा
सादयति ॥ ३९ ॥

हंसवत्योपतिष्ठत इत्येके समापनन्ति ॥ (स्व० ८) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अत्रैके शाखिनः हंसः शुचिषत्, इति हंसवत्योपस्थानमापनन्ति ॥ ४० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-

गचन्द्रिकायामेकादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

=====

अथैकादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

मुष्टिकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

मुष्टिकरणप्रभृति सौमिकानि कर्माणि कर्तुं प्रतिपद्यते । प्रथमस्य दीक्षादिवसस्य
कर्मानुपूर्व्यम् । संभारयजुषां वाचनं कृत्वा शणकुलायेन मुञ्जकुलायेन वोखां प्रच्छाद्या-
न्यमग्निं करोति (स० श्रौ० ११ । ३ । ३) ॥ १ ॥

येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्ति प्रादेशमात्रैः

काष्ठैरुख्यमुपसमिन्धे ॥ २ ॥

येन देवा इति प्रादेशमात्रैः काष्ठैरुख्येन्धनं, यजमानेनैव प्रकृतत्वात् । अध्वर्यु-
रिति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

सदा ज्वलति ॥ ३ ॥

सदा नित्यो ज्वलति (१६ । ३ । १९) इत्यापस्तम्बोक्तेः । व्रतकाल एव ज्वलति (वै० श्रौ० ३१ । १०) इति वैखानसः ॥ ३ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति व्रतयिष्यन्नौदुम्ब-
री५ समिधं व्रते समज्योरुयेऽभ्यादधाति ॥ ४ ॥

यदा व्रतं ग्रहीष्यंस्तदौदुम्बरीं समिधं व्रतार्थे क्षीरद्रव्ये समज्याङ्क्त्वा समिधं प्रक्षि-
पति यजमानः । व्रत इति सप्तमीनिर्देशान्मध्यंदिने मध्यरात्रे वा गृहीतो व्रते यजमानेन ।
चतुष्पद इत्यन्तः ॥ ४ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां गायत्रेण च्छन्दसा रात्रिमिष्टकामुपदधे
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीदेति सायमुख्यमुप-
तिष्ठते ॥ ५ ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण च्छन्दसाऽहरिष्ट-
कामुपदधे तया देवतयाऽङ्गिरस्द्भ्रुवा सीदेति प्रातः ॥ ६ ॥

उख्यमुपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्वोभूते दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येकादशभि-
र्वात्सप्रेणोपतिष्ठते ॥ ७ ॥

द्वितीयेऽहनि ' वात्सप्रेणोपतिष्ठते ' (तै० सं० १-२-१) इति । वत्सप्रानाम-
केन महर्षिणाऽधीतं दिवस्परित्यादिकं सूक्तं वात्सप्रं, तेनाग्निमुपतिष्ठते ॥ ७ ॥

एव५ सदाऽऽक्रयणात् ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण यावत्क्रय इति ॥ ८ ॥

पूर्वेद्युर्विष्णुक्रमान्क्रामति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठते वात्सप्रेणेति ॥ ९ ॥

पूर्वेद्युः पूर्वास्मिन्नहनि विष्णुक्रमान्क्रामति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठते वात्सप्रेणेति । विष्णु-
क्रमा वात्सप्रं च प्रथमेऽहनीति प्राप्त उच्यते—पूर्वेद्युः प्रक्रामति उत्तरेद्युरुपति-
ष्ठते (तै० सं० १-२-३) इति । केचित्तु—प्रथमेऽहन्द्युभयं कुर्वन्ति विष्णुक्रमा-
न्वात्सप्रं चेति । द्वितीयादिष्वहःसु द्वितीयं विष्णुक्रमास्तृतीयं वात्सप्रमिति कुर्वन्ति
व्यत्यासं ' सदा यावत्क्रयः ' इति । यदहस्तु सोमक्रयस्तदहरुभयं क्रियते विष्णुक्रमाः
प्रथमं पश्चाद्वात्सप्रमिति ॥ ९ ॥

यदहरग्निं चेष्यमाणः स्यात्तदहरुभयं समस्येत् ।
प्रचक्रामेदुपतिष्ठेत् ॥ १० ॥

यस्मिन्नहनि चेष्यमाणः स्यात्तस्मिन्दिने विष्णुक्रम उपस्थानं तयोः समस्येत् ॥ १० ॥

यद्युरूपे भ्रियमाणेऽयं देवः प्रजा अभिमन्येत
भिषङ्गनो अग्र आवह । स्व रूपं कृष्णवर्त्मनो
असि होता न ईद्ध्यः । त्वं नो अग्ने भिषग्भव
देवेषु हव्यवाहनः । देवेभ्यो हव्यवाहसि ।
भिषजस्त्वा हवामहे भिषजः समिधीमहि ।
भिषग्देवेषु नो भवेत्येताभिस्तिसृभिस्तिस्रः
समिध आदध्यात् ॥ ११ ॥

यद्युरूपे भ्रियमाणे उखास्थ आहवनीये । अयं देव (इति) अग्निरुद्रः प्रजा अभि-
मन्येत हिंस्यादुपसर्गेणाऽऽग्नेयीभिर्भिषग्वतीभिस्तिसृभिः (आप० श्रौ० १६-४-२८)
इति तिस्रः समिधः प्रतिमन्त्रमादध्यात् ॥ ११ ॥

यद्युरूपे भ्रियमाणे कामयेत वर्षेदिति सूर्यो अपो
विगाहते रश्मिभिर्वाजसा तमः । बोधा स्तोत्रे
वयो वृधः ॥ परि यो रश्मिना दिवोन्तान्ममे
पृथिव्याः । उभे आपम रोदसी महित्वा ॥ बहि-
ष्ठेभिर्विहरन्यासि तन्नुमवव्ययन्नसि तं देव वस्वः ।
दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मवावाधुस्तपो
अप्स्वन्तरित्येताभिस्तिसृभिस्तिस्रः समिध आद-
ध्यात् ॥ १२ ॥

यद्युरूपे भ्रियमाणे धार्यमाणे किञ्चिद्यजमानस्य नश्येत् । यदि कामयेत वर्ष्यः
पर्जन्यः, इति । याः सौर्यः सूर्यदेवत्याः । रश्मिशब्दो यासु विद्यते ता रश्मिवत्यः ।
ताभिः प्रतिमन्त्रं तिस्रः समिध आदध्यात् ॥ १२ ॥

यद्युरूपे भ्रियमाणे कामयेत न वर्षेदित्यदृश्रमस्य
केतवो वि रश्मयो जनाः अनु । भ्राजन्तो
अग्रयो यथा ॥ तरणिर्विश्वदर्शत इत्येषा ॥ दिवो
रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरे अर्थस्तरणिभ्राजमानः ।
नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता आयन्नर्थानि कृष्णन्नपा-
स्तीत्येताभिस्तिस्रः समिध आदध्यात् ॥ १३ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३३

यदि कामयेत न वर्षेत्पर्जन्य इति । अतिवृष्ट्या । याः सूर्यदेवत्याः सौर्यः । भ्राजः-
शब्दो यासु विद्यते ता भ्राजस्वत्य स्ताभिस्तिसृभिस्तिस्त्रः समिधः प्रतिमन्त्रमादध्यात् ।
' अहश्रमस्य केतवः ' इति च ॥ १३ ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणे किञ्चिन्नश्येदग्नेऽभ्यावर्तिन्निति चत-
सृभिरुपतिष्ठते । विन्दत्येवैतदिति विज्ञायते ॥ (ख० ९) १४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणे धार्यमाणे किञ्चिद्यजमानस्य नश्येत् । अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति चतसृ-
भिरुपतिष्ठते यजमान उख्यम् । लभते तन्नष्टमिति श्रुतेः । हिरण्यनाशेऽप्येतदेव । उख्ये
भ्रियमाण इति कालविधानात् ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकाया-
मेकादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====
अथैकादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

उदु त्वा विश्वेदेवा इत्युख्यमुद्यच्छते ॥ १ ॥

यस्मिन्नहनि दीक्षासु वर्तमानासु प्रयायाद्देवयजनसमीपम् । तत्र स्पष्टमेवोक्तम्भस्त-
न्नेन — यदहः प्रयायात् । (आप० श्री० १६ । ४ । ३९) इति । इह गृहे दीक्षा
नित्या सूत्रान्तरे प्रयाणविधानान्मन्त्रलिङ्गाच्च । उख्यमुद्यच्छति उद्गृह्णाति ॥ १ ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति चतसृ-
भिर्द्वीषे शकट आसादयति ॥ २ ॥

शकटे प्रउग उख्यमासादयति (१६ । ४ । ३९) इत्यापस्तम्बः । द्वे द्वीषे
यस्य तदिदं द्वीषं तस्मिन्द्वीषे शकटे । न रथेन प्रयाति, रथस्य प्रत्याघ्नायः शकटस्र ।
प्रउगं मुखं तस्मिन्नुख्यः साद्यते, तिस्रभिर्वा साद्यते । हस्त्वन्व्योपस्थानम् । इहापि
प्रयाणं याजमानम् ॥ २ ॥

तूष्णीमितरावग्नी आसाद्य प्रेदग्ने ज्योतिष्मानिति प्रयाति ॥ ३ ॥

समोप्याग्नी पात्रयोगार्हैष्यदक्षिणाग्नी पश्चाद्गृहीत्वा सादयति शकटे सम्भ्याव-
सद्योः पृथगैरण्यौरग्नी समारोप्य रथेन प्रयाति इति ऋकृतावग्निहोत्रदर्श-

पूर्णमासयोरेव सम्यावसथ्यौ, नान्यत्रेति भाष्यकृत् । तूष्णीभितराविति द्वयोरेषामन्योः समारोपणविधानात् । भद्रादभिश्चैव इत्यस्य प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहीति प्रत्याह्नायः ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निरित्यक्षशब्दमभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥

यदि शब्दो जायतेऽक्षस्य ततोऽनुमन्त्रणम् । नद्युत्तारः प्रकृतिवत् ॥ ४ ॥

अध्यवसायौदुम्बरी* समिधं घृतानुषिक्तामतिथि-
वत्योरुख्येऽभ्यादधाति समिधाऽग्निं दुवस्यतेति
गायत्र्या ब्राह्मणस्य । प्र प्रायमग्निरिति त्रिष्टुभा
राजन्यस्य । जगत्या वैश्यस्य ॥ ५ ॥

प्रयाणमन्त्रस्तु याजमानोऽपि । अग्निमधिकृत्य यजमानो ब्रूते—प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्या-
हीति लिङ्गात् । तथा च प्रकृतावपि—‘बृहस्पतिः पुर एता ते अस्तु’ (तै० सं० १ ।
२ । ४) इति लिङ्गात् । प्राप्य देवयजनमेदमगन्म, इत्याग्निभिः सह प्रविशति देव-
यजनम् । अत्रापि गार्हपत्यदक्षिणामन्योः स्वस्वायतने निधाय गार्हपत्यमग्र उख्यं प्रति-
ष्ठाप्य न वेष्टयत्यात्मानम् । यद्वा—पश्चात् समिधाऽग्निं दुवस्यत इत्यवसिते प्रयाणे
समाप्त इत्यर्थः । मूलादारभ्याग्रात्सिक्ताऽनुषिक्ता तामादधाति यजमान एव प्रयाणव्रत-
नेन्धनघृतानुषिक्ताधानानामेककर्तृकत्वात् । एवं त्रिष्टुभा क्षत्रियस्य घृतानुषिक्ताधानं
प्र प्रायमग्निरिति । जगत्या वैश्यस्येति जनस्य गोपा इति ॥ ५ ॥

इन्धने व्रतनेऽध्यवसाने च सर्वासु संनिधाति-
तासु घृतानुषिक्तां प्रथमामादधाति ॥ ६ ॥

यदा त्विन्धनस्य—येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निति क्षेपणानि काष्ठानि भव-
न्त्युरुख्ये । मध्यंदिनव्रतकालप्राप्तं चेद्देवयजनमिति वैखानसः । यदा त्रयाणामेषां संनि-
धातस्तदा घृतानुषिक्तां पूर्वामादधाति यजमानस्तत इन्धनं व्रतनमध्यवसानमिति । काल-
स्यानपायात् ॥ ६ ॥

यद्युखां भस्माभिस*सीदेदुख्यमादायोदकान्तं
गत्वेम* सुयोनि* सुव्रत* हिरण्य* सहस्रभृष्टि
महिषावरोह । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्ध्वं समुद्रि-
य* सदनमाविशस्व । इम* स्तनं मधुमन्तं
धयापां (प्रप्यातमग्रे सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व
मधुमन्तमूर्ध्वं समुद्रिय* सदनमाविशस्व) इति
द्वाभ्यामुख्यमुपावहरति ॥ ७ ॥

यद्युक्ता भस्माभिनिर्षादेदित्येवमाद्यध्वर्युन्यतिरिक्तः, यदि भस्म भवति, उक्तामुख्य-
मादाय सह शिष्येनोदकसमीपं गत्वा—‘ इमं सुयोनिं ’ इति द्वाभ्यामग्निमुद्धृत्यो-
क्ताया अपनीय शिष्यादुक्ताम् ॥ ७ ॥

आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतदिति तिस्राभि-
रप्सु भस्म प्रवेशयति ॥ ८ ॥

अप्सु क्षिपति । अपामसीत्यन्तः ॥ ८ ॥

भस्मनः प्रत्यादाय प्रसद्य भस्मना योनिमिति
द्वाभ्यामुक्तायां प्रत्यवदधाति ॥ ९ ॥

उक्तायां भस्मन एकदेशमादाय पीडयित्वा द्वाभ्यामृग्म्यामुक्तायामग्निं भस्म च प्रत्य-
वदधाति ॥ ९ ॥

पुनरूर्जा सह रय्येति द्वाभ्यां प्रत्येति ॥ १० ॥

विश्वतस्परतीत्यन्तः । देवयजनं प्रति निवर्तते ॥ १० ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामित्यु-
पसमिन्धे ॥ ११ ॥

अध्वर्युरिति वैखानसः । पुनरुख्यमुपसमिन्ध इत्यापस्तम्बबौधायनौ ॥ ११ ॥

बोधो स बोधीति ॥ (ख० १०) ॥ बोधवतीभ्यामुप-
तिष्ठते ॥ १२ ॥

बोधेति मन्त्रेण स बोधीति मन्त्रेण चैतमग्निं बोधयत्येव । आहवनीस्य दक्षिणभ्रगो
यजमानस्योपस्थानदेशः । अतोऽत्रापि दक्षिणदेश एव स्थित्वोपतिष्ठते ॥ १२ ॥

नित्यमप्सु भस्मप्रवेशनं कृत्वा दीक्षितस्य कृतास्विष्ट-
कासु अकृतास्विष्टकानां स२सर्गार्थं भवति ॥ १३ ॥

अधिके भस्मनि जाते अप्सु भस्मप्रवेशनं विधाय कृतास्विष्टकासु नित्यं भवति
भस्मप्रवेशनमित्यर्थः । अकृतासु या इष्टकार्या मृत्याया सह संसर्गार्थं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुरीषे पशुकामः कुर्वीत ॥ १४ ॥

पुरीषे तु मृत्तिकायां पशुकामस्य भस्मप्रवेशनं नाप्सु । सूत्रकारो भाष्यकाराश्चात्र
कुर्वन्ति पुरीषमेवेति । न तु सत्याषाढमतिः । तूष्णिकं समृन्मयं चेति काम्ययोरप्यनूहः
पशुकामस्यापि ॥ १४ ॥

अप्सु यायावरः प्रवपेत् ॥ १५ ॥

यायावरः प्रयाणशीलः । यायावरोऽप्स्वेषु प्रक्षिपेद्भस्मातिरिक्तम् ॥ १५ ॥

तिस्रो रात्रीर्दीक्षितः स्यात् । षड्रात्रीर्दीक्षितः
स्यादिति ब्राह्मणव्याख्याताः काम्या दीक्षाकल्प-
स्तेषां याथाकामी ॥ १६ ॥

मौण्ड्यमौनादिनियमस्वीकाररूपा दीक्षा । चीयमानस्याग्नेः संबन्धिन्या दीक्षया त्रिरा-
प्रषड्दशरात्रद्वादशरात्रत्रयोदशरात्रपञ्चदशरात्रसप्तदशरात्रचतुर्विंशतिरात्रत्रिंशद्दशरात्रमा-
सचतुर्मासाष्टमासाद्वादशमासरूपास्त्रयोदश पक्षा विकल्पिताः । ता ब्राह्मणे—अग्नेर्वै दीक्षया
(तै० सं० ९ । ६ । ७) इत्यनुवाके काम्या दीक्षाकल्पा यथाकामं ग्राह्याः ।
अत्र येन देवा इत्युक्त्यस्योपसमिन्धनान्तं कृत्वाऽथाङ्कुली न्यञ्चति स्वाहा यज्ञं मनसेत्येव-
मादिवाग्विसर्गमुदितेषु नक्षत्रेषु कृत्वा मध्यरात्रे व्रते गृहीति—अन्नपतेऽन्नस्य नो देही-
त्यौदुम्बरी समित् । रात्रिमिष्टकामिति द्वितीया समित् । ततो हस्तप्रक्षालनादि नाभ्यभि-
मर्शनान्तम् । ततः सनीहारप्रस्थापनं जागरणं चैतां रात्रिम् ॥ १ ॥ तत उपोदये वाग्य-
मनादीनि वाग्विसर्गः, वात्सप्रेणोपस्थानं, मध्यदिने व्रतं प्रातःगृह्य—अन्नपतेऽन्नस्य नो
देहीत्याघायाहरिष्टका द्वितीया । ततो हस्तावनेजनादि नाभिदेशाभिमर्शनान्तम् । ततोऽ-
धिवृक्षमूर्धे वाग्यमनादि रात्रिमिष्टकां द्वितीया समित् । ततोऽग्ने त्वं मुजागृहि, इत्याह-
वनीयाभिमन्त्रणं स्वप्स्यतः, प्रबुद्धस्य त्वमग्ने व्रतपा असि, विश्वे देवा अभि मामाववृत्रन्,
पुनर्मन इति जपे कृतो, उपोदये वाग्यमनं, उदिते च विसर्गः, रुक्मप्रमोचनादि विष्णु-
क्रमान् हंसवत्योपस्थानान्तम् । उरुयस्योपसमिन्धनं, पुनः पुनः प्रज्वलयति प्रादेश-
मात्रैः काष्ठैः । मध्यदिने व्रतं कुर्वन्नहरिष्टकां च कृते वात्सप्रेणोपस्थाने, एष विधिर्दी-
क्षासु । यस्मिन्नहनि सोमक्रयस्तस्मिन्नहनि विष्णुक्रमो वात्सप्रं च ॥ १६ ॥

दीक्षितस्येष्टकाः करोति मासप्रभृतिषु दीक्षाक-
ल्पेषु पुरस्ताददीक्षितस्येतरेषूपरिष्ठात्प्राजापत्यात्प-
ञ्चोः ॥ १७ ॥

दीक्षितस्य यजमानस्येष्टकाः करोति मासप्रभृतिषु दीक्षाविधानेषु मासादिषु पूर्वस्मि-
न्भागे दीक्षा । यस्य मासदीक्षा तस्य पूर्वस्मिन्पक्षे इष्टकाः करोति । सर्वाश्चतुरो मासां-
स्तस्य पूर्वोर्मासयोः । तथा संवत्सरे षण्मासेषु । अदीक्षितस्य तु इष्टकाः करोति
ज्यहादिषु दीक्षाकल्पेषूपरिष्ठात् प्राजापत्याद्वायव्याद्वा पक्षोः ॥ १७ ॥

मृन्मयीरिष्टका अविषमाश्चतुरश्रास्तासां तिस्रो

अष्टकलेष्टकाः ऋजुलेखा दक्षिणावृत्तः सध्यावृत्तश्च
उत्पत्तिरिति ॥ १८ ॥

मृन्मयीनामिष्टकानां प्रमाणमत्र नास्ति । विशेषत आपस्तम्बसूत्रे वर्तते पादमात्र्योऽर-
त्निमात्र्य ऊर्वस्थिमात्र्योऽणुकमात्र्यः (आप० श्रौ० १६ । ४ । १०) इति । पाद-
मात्र्योऽरत्निमात्र्य इति । न तु हिरण्येष्टकानामेष विधिः, तासामानियतं परिमाणम् ।
मृन्मयीनां तु शुल्बेषु व्याख्यातमेतद्ब्राह्मणम्—चतुर्भागीयाणुकमिति । पादमात्र्यः पाद-
प्रमाणाः । चतुर्भागो वा पादः । अथवा पाद एव । अरत्निप्रमाणा अरत्निमा-
त्र्यश्चतुर्विंशत्यङ्गुलं वा ऊर्वोरस्थि ऊर्वस्थि । ता अपि चतुर्विंशत्यङ्गुला एव,
द्वयोः श्रुत्योरेकार्थत्वात् । अणुकमत्र्योऽणुकप्रमाणाः । चतुर्भागः पुरुषस्य त्रिंशदङ्गु-
ल्यो वाऽणुकम् । ऋजुलेखा यासामिष्टकानां, ता ऋजुलेखाः । प्रदक्षिणावृत्त एव लेखा
यासां ता दक्षिणा वृत्तः । सध्यावृत्तश्च । तथा तिस्रो लेखा यासामूर्ध्वास्तास्य्यास्त्रिंशिताः ।
लेखानियमो मृन्मयीन्नामेव ।

निर्मन्ध्येन लोहिनीः पचन्ति ॥ १९ ॥

निर्मथितेनाग्निना पच्यते यथालोहिन्यो भवन्ति तथा पाकः क्रियते, इक्षुपत्रशकृदा-
दिभिः ॥ १९ ॥

न कृष्णां न लक्ष्मणां न भिन्नां चोपदधाति ॥ २० ॥

खण्डामिति वैखानसापस्तम्बौ । खण्डा, यस्याः किञ्चिच्छिन्नमेकदेशेऽपि । कृष्णा नीला
एकदेशेऽपि कृष्णा अन्यवर्णा वा । न लोहिता सा लक्ष्मणा । ता एतानोपधेयाः श्रुति-
प्रतिषिद्धत्वात् । खण्डादयः प्रतिनिधित्वेनापि न क्रियन्ते प्रतिषेधात् । भाष्यकारस्तु—
खण्डाः प्रतिनिधित्वेनैव कैरोति । भुव इति प्रायश्चित्तं दक्षिणाशौ हुत्कोपदध्यादिति ॥ २० ॥

पुष्करपर्णं रुक्मो हिरण्यमयः पुरुषः स्रुचौ सप्त
स्वयमातृष्णाः शर्करा हिरण्येष्टकाः पञ्च घृतेष्टका
दूर्वास्तम्बः कूर्म उलूखलं मुसलं शूर्पमश्मानः
पशुशिराश्च सिसि सर्पशिरश्चासृन्मयीरिष्टकाः ॥ २१ ॥

पुष्करपर्णं पद्मपर्णम् । रुक्मो यो यजमानेन विष्णुक्रमकाले घृतः स एव । हिरण्यमयश्च
पुरुषः सुवर्णकृतः । स्रुचौ कार्पमर्यमयी औदुम्बरी च । स्वयं भिक्षाः सप्त शर्कराः ।
हिरण्येष्टका अपरिभिताः । पञ्च घृतेष्टका घृतपिण्डाः । दूर्वान्तम्बो हरिलिकास्तम्बः ।

कूर्मः कच्छर्षः । उल्लूखलमूर्ध्वहननं मुसं महर्मुहुः स्वनति । शूर्पमेषीकं वैणवं वा ।
अश्मानः पाषाणाः । पशुशिरांसि पुरुषाश्वर्षभवृष्णिबस्तानाम् । मृतस्य सर्पस्य च शिरः,
एता अमृन्मयीरिष्टका इष्टकात्वात्सादनं तथा देवतया भवत्येव । चतुरश्रा प्रकृतिः पाद-
मात्र्यो भवन्तीत्याम्नानादन्यथाऽपि प्रकृतिरेव तस्याप्यकाम्यत्वात् ॥ २१ ॥

यावदग्निमाना मन्त्रा यथार्थं लोकंपृणा जानुदघ्नं
साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः । नाभिदघ्नं द्विषा-
हस्रं द्वितीयम् । आस्यदघ्नं त्रिषाहस्रं तृतीयम् ।
उत्तरमुत्तरं ज्यायाश्मम् ॥ २२ ॥

जानुदघ्नं जानुप्रमाणम् । सहस्रपरिमाणं साहस्रम् । जानुदघ्नं साहस्रं चिन्वीत ।
द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं नाभिदघ्नम् । आस्यप्रमाणं त्रिषाहस्रं चिन्वीत
तृतीयं चिन्वानः । अथ वा सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां समूहः साहस्रम् । अथ वा
सहस्रसंख्याकाभिरिष्टकाभिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकमग्निं चिन्वीत स तु
साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं चिन्वानस्त्रिगुणम् । तथा
प्रथमद्वितीयतृतीयचितीनामुत्तरोत्तरमौन्नत्यम् ।

उत्तरमुत्तरं ज्यायांसमिति विधावभ्यासेन चतुर्थादिष्वपि संख्या च त्रिषाहस्राधिका
व्याख्याता, तत्र न ज्यायाश्मं चिन्वीत, इति भावः ॥ २२ ॥

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गकाम-
श्चिन्वीतेति वाजसनेयकम् ॥ २३ ॥

बृहन्तं विधियुक्ताभिरिषाहस्राधिकाभिः । अपारिमितमसंख्यातम् । त्रिम्यः साह-
स्रेभ्यः स्वर्गकामस्य । वाजसनेयकमिति वाजसनेयिनां श्रुतिरेषा । नायं विधिर्नित्यः
काम्यत्वात् । पश्चात् न्यूनो न लभ्यते । न ज्यायाश्मं चित्वा कनीयाश्मं चिन्वीतेति
ब्राह्मणाच्च ॥ २३ ॥

अपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेत वीतेति देवयजन-
मध्यवस्यति ॥ २४ ॥ उद्धृत्य चित्तेरायसनं व्यायाम
मात्रम् ॥ (ख० ११) ॥ चतुरश्रं परिमण्डलं वाऽपेत
वीतेति हरिण्या पलाशशाखया सःसृज्याद्भिरवो-
क्ष्याग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति ॥ २५ ॥

अपवृत्ते परिसमाप्ते दीक्षाणां परिमाणे प्रबुध्य जपे वाग्विसर्गे कृते विष्णुक्रमवात्स-
प्रसोमानदानेषु च कृतेषु । भाष्यकारस्तु—व्रतमपि ददातीति व्याचष्टे । ततः क्रमः

काले व्रतदानमिति । अपेत वीतेति देवयजनमध्यवस्यति । अपेतेत्यध्यवसाययतीत्यस्याः श्रुतेरर्थः । गार्हपत्यमुद्धननेनाध्यवसाययतीति । भरद्वाजस्य तु अयमध्यवसानमन्त्रः, एदमगन्मेत्यस्य प्रत्याम्नाय इति । अपेत वीतेति गार्हपत्यचितेरायतनं शौल्वेन चतुररत्निं मानयित्वा चतुरश्रं परिमण्डलं वाऽपेत वीतेति, उद्धननं तस्य करोति । तूर्णीं शाखया संमार्गं इति वैखानसः । प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रति तस्यास्त्यागः शाखायाः । अवोक्षणमधस्तात्पाणिना शं नो देवीरभिष्टय इति । अग्नेर्भस्मासीति बालुका निवपति ॥ २४ ॥ २५ ॥

संज्ञानमसि कामधरणमित्यूषान् ॥ २६ ॥

निवपतीत्यनुवर्तते । भूयादित्यन्तः । पुष्टिहेतुत्वं प्रजोत्पत्तिहेतुत्वं चोषाणां यज्ञद्वारा (तै० सं० १ । २ । ३) द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

ताम्रिवपन्यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति ॥ २७ ॥

निवपने लवणमृत्तिकाया यददश्चन्द्रमसीति कृष्णरूपं ध्यायेत् ॥ २७ ॥

सं या वः प्रियास्तनुव इत्यूषान्सिकताश्च
सःसृज्यानुच्युहति ॥ २८ ॥ चितः स्थ
परिचित इत्येकविंशत्या शर्कराभिर्गार्हपत्यचितेरायतनं परिश्रयाति ॥ २९ ॥

उषाणां सिकतानां च संसर्गः क्रियते चितः स्थ परिचित इत्येकविंशत्या शर्कराभिर्वेष्टनं गार्हपत्यचितेः ॥ २९ ॥

तिस्रस्तिस्त्रः सःशिताः करोति ॥ ३० ॥

तिस्रस्तिस्त्र एकीभूताः शर्करास्तासु तासु मन्त्रावृत्तिरिति न्यायात् । सीदतेति तासामभिधानात् । सकृन्मन्त्र इति भाष्यकृत् । अत्र ' व्रजं कृणुध्वम्, इति शर्करा अभिमन्थ' (आप० श्रौ० १६-१-४) इत्यापस्तम्बः ॥ ३० ॥

अयं सो अग्निरिति चतसृभिर्गार्हपत्य-
चितौ चतस्रः प्राचीरिष्टका उपदधाति
॥ ३१ ॥

अत्र गार्हपत्यचिताविति प्रकृतत्वाच्चतस्रो मध्येऽग्नैरुपदधाति प्राग्ग्राः ॥ ३१ ॥

इदामग्नेऽयं ते योनिर्ऋत्विय इति द्वे पुरस्तादूर्ध्व-

संहिते चिदसि परि चिदसीति द्वे पश्चाद्दूर्ध्व-
संहिते लोकं पृण छिद्रं पृणेत्यवशिष्टं त्रयोदश-
भिलोकंपृणाभिः प्रच्छादयति ॥ ३२ ॥

इदामग्नेऽयं ते योनिरिति पुरस्तादुपदधात्यग्नेः । समीचीं प्रत्यग्दीर्घे । तिरश्चीं द्वितीये प्रस्तारे, उदग्दक्षिणादीर्घे एवं पश्चादुपदधाति । समीचीं प्रथमे प्रस्तारे तिरश्चीं द्वितीये प्रस्तारे ताभिर्वैते दिशो दृश्यन्, इति लिङ्गात् । प्रथमे प्रस्तारे द्वे पूर्वे दक्षिणे कोणे द्वे उत्तराधरे द्वितीये प्रस्तारे द्वे पूर्वोत्तरकोणे द्वे अपर इति भाष्यकृत् । अवशिष्टमग्निं त्रयोदशभिः प्रच्छादयति ॥ ३२ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैकां लोकंपृणामुपदधाति ॥ ३३ ॥

उदग्वा करोति, द्वाभ्यामृग्भ्यां लोकंपृणामेकैकाम् । संकर्षणकारस्य तु पूर्वयो-
पधायोत्तरयाऽभिमर्शनम् । अनुष्टुभाऽनुचरति, इति श्रुत्यन्तरं सूत्रकारेणानिबद्धम् ॥ ३३ ॥

पूर्वयोपधाय सूददोहसाऽभिसृञ्चति ॥ ३४ ॥

अध्वर्युरिति वैखानसः ॥ ३४ ॥

सर्वास्विष्टकासु तयादेवतमन्ततो दधाति ॥ ३५ ॥

सर्वासु याश्चितिप्रकरणे तासु तया देवतयाऽन्ततः । न काठकेष्विति भाष्यकृत् ।
काठकानां तु परिपाठात्तत्रापि स्यात्तयादेवतम् ॥ ३५ ॥

कुण्डोऽश्वः श्यावो बोत्तरतस्तिष्ठति ॥ ३६ ॥

स्थापयेत् ॥ ३६ ॥

तमालभ्य चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिवी-
त्यनु व्यूहति ॥ ३७ ॥

तमश्वमालभ्य स्पृष्ट्वा चात्वालस्थानात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिवीति वैश्वामर्यर्चा चित्तौ
स्थापयति म (त) म्नेणैव । वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुपदधाति, इति वचनात् । केचित्पूर्णां मृदं
न्युप्य पृष्ठो दिवीति प्रसारणं कुर्वन्ति । पांसुप्रक्षेपं विधत्ते—‘पुरीषेणाम्यूहति’ (तै०
सं० ९-२-३) इति । पांसुनाऽभ्यूहत्याच्छादयति ॥ ३७ ॥

सा चितिर्भवति ॥ ३८ ॥

सा चितिः पुरीषान्ता ॥ ३८ ॥

१ व. पुस्तकेऽयं पाठो दृश्यते—लोकमिष्टकानात्कान्तमवशिष्टं देशं पूरयन्तीति लोकंपृणाः ।
एतन्नामिका इष्टकानयोदशसंख्याका उपदध्यात् । एवं सति पूर्वोक्ताभिरष्टभिरिष्टकभिः सहैकविंशतिः
संपद्यन्त इति ।

पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानस्त्रिचितीकं
द्वितीयमेकचितीकं तृतीयम् ॥ ३९ ॥

एकां चितिं कृत्वा पुरीषेणाऽऽच्छादयेत् । तस्या उपरि द्वितीयां चितिं कृत्वा
तामप्याच्छादयेत् । एवं चितिपञ्चकेन पुरीषपञ्चकेन च दशसंख्यासंपत्तेः प्रशंसति
ब्राह्मणे— ‘पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्युहति दश संपद्यन्ते’ (तै०
सं० १-२-३) इति । पञ्चचितीकं चिन्वीत गार्हपत्यचितिं, अयं सो अग्निरित्या-
रम्य पुरीषान्ताः पञ्च चितयः । द्वितीयं चिन्वानस्त्रिचितीकम् । एकचितीकं तृतीयं चिन्वान
इति ॥ ३९ ॥

एकचितीको नित्यः कल्पः ॥ (ख० १२) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अत ऊर्ध्वमेकचितीको नित्य आपस्तम्बकल्प इत्यर्थः । अत्र गार्हपत्यचितिकर्म ।
॥ ४० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

=====
अथैकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

समितमिति चतसृभिर्गार्हपत्यचितावुख्यं निवपति ॥ १ ॥

भवत्तमद्य न इत्यन्तः । गार्हपत्याचितावुख्यं निवपति स्थापयति चतसृभिः ॥ १ ॥

मातेषु पुत्रमिति शिष्यादुखां निरूहति ॥ २ ॥

विमुञ्चत्वित्यन्तः । शिष्यादुखामानीयेति वैश्वानसः ॥ २ ॥

अत्रैवैके पूरणमामनन्ति न रिक्तामवेक्षेत ॥ ३ ॥

रिक्तामुखाम् ॥ ३ ॥

यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्या शिष्यमादत्ते ॥ ४ ॥

वैश्वानरशब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं वैश्वानरी । ‘अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह-
माश्रितः’ इति स्मृतेर्जाठराग्निरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादुत्वकारित्वात्तदीयमन्त्रेणोपात्तं
शिष्यं स्वदयत्येवैनत् (तै० सं १-२-४) इत्यर्थवादं स्वादुकृतं भवतीत्यर्थः ।
नैर्ऋतीरिष्टकाः पूर्वमादाय यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्यर्चा शिष्यं गृह्णाति । इह तु
देवताज्ञानं नियतं कर्माङ्गम् । अन्यत्र च यत्र तु देवतोच्यते छन्दो वाऽऽर्षो वा यत्र तु
नोक्तं तत्र तु ज्ञानेऽभ्युदयः । अज्ञानेऽप्यवैगुण्यम् ॥ ४ ॥

नैर्ऋतीरिष्टकाः कृष्णास्तिस्रस्तुषपकाः शिक्यः
रुक्मसूत्रमासन्दीं चाऽऽदाय दक्षिणापरमवान्तरदे-
शः हृत्वा स्वकृत इरिणे प्रदरे वा नमः सु ते
निर्ऋत इति पराचीरसःस्पृष्टा उपदधाति ॥ ५ ॥

निर्ऋतिर्देवता यासामिष्टकानां ता नैर्ऋत्यः । तुषा इति यत्तदेतन्निर्र्ऋते राक्षसदे-
वताया भागधेयम् । अत एवैष्टिककरणे रक्षसां भागोऽसीति तुषोपवापमन्त्र आह्नातः ।
रूपं च निर्ऋतिदेवतायाः कृष्णम् । अतस्तदानुकूल्यायेष्टयास्तुषपकाः कृष्णवर्णाश्च
कुर्युः ।

अथवा—निर्ऋतिरिति देवता यासां भवति ता नैर्ऋत्यः कृष्णास्तुषैश्च
पकांस्तिस्रस्ता आदाय शिक्यमादत्ते । दक्षिणापरमवान्तरदेशं प्रत्यध्वर्युब्रह्मयजमाना
गच्छन्ति । नमः सु ते निर्ऋत इति स्वकृत इरिणे देशे क्षारमृत्तिकादेश इत्यर्थः । प्रदरे
वा स्वयमेव दीर्घे देशे । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

(तस्येष्टकाभिः पाशमभ्युपदधाति ॥ ६ ॥ यस्यास्ते
अस्याः क्रूर आसञ्जुहोमीत्येताभिस्तिष्ठभिः
पराचीरसःस्पृष्टा दक्षिणापवर्गम् ॥ ७ ॥)

(दक्षिणे पाशं स्थापयति शिक्यम् । शिक्यपाशस्योपारिष्टादुपदधातीष्टकाः, यस्यास्त
इति तिसृभिः पराचीरनिवर्तयन्न संस्पृष्टा दक्षिणापवर्गाः ।

अथवा—विचष्ट इति मन्त्रान्तः । स्वकृत इरिण उपदधाति प्रदरे वा, (तै० सं०
९-२-४) इति ब्राह्मणात् । स्वकृतं स्वयमेव निष्पन्नं न तु देशान्तरादानीय चय-
नस्थान इव प्रक्षिप्तं, तादृश इरिण ऊषरे वा प्रदरे भूलिद्रे वा कृष्णास्तिस्र इष्टका उप-
दध्यात् । शिक्योपरि जालमूलभागं पारित्यज्य पाशरूपमग्नभागमवलक्ष्यावस्थितो यो
देशस्तं देशमिष्टकोपधानस्य । इष्टकानां संख्यां विधत्ते—तिस्र उपदधाति (तै०
सं० ९-२-४) इति । ' पराचीरसःस्पृष्टा दक्षिणापवर्गम् ' इति दर्शनात् । दक्षिणा-
मुखः पुरुष एकामुपधाय ततो दक्षिणतो द्वितीयां ततोऽपि दक्षिणतस्तृतीयामुपदध्यात् ।
॥ ६ ॥ ७ ॥)

न तथादेवतं करोति ॥ ८ ॥

निर्ऋतिमव यजते (९-२-४) इत्युक्तमत्र तथादेवतं देवलिङ्गकत्वान्मन्त्रे
॥ ८ ॥

यत्ते देवी निर्ऋतिरावबन्धेति शिक्यमधिन्वस्यति ॥ ९ ॥

शिक्यजालेनैना इष्टकाः प्रच्छादयति ॥ ९ ॥

अत्राऽऽसन्दी* रुक्मसूत्रं च निदधाति ॥ १० ॥

अस्मिन्काल आसन्दी रुक्मस्य चैव विंशतिनिर्वाधस्य यत्सूत्रं च दाक्षिणत इष्टकानां निदधति शर्करायां वाऽपारमदेतु इत्येताभिरनुमन्त्रणमुपहितानामिष्टकानाम् ॥ १० ॥

यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्या पारिषिञ्चति ॥ ११ ॥

स्वाहेत्यन्तः । तासामेव पारिषिञ्चति ॥ ११ ॥

नमो भूत्या इति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं तासामेव ॥ १२ ॥

शं नो देवीरभिष्टय इति मार्जयन्ते ॥ १३ ॥

अद्भिरिति शेषः ॥ १३ ॥

ऊर्जं विभ्रद्भसुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा
मौदमानः सुवर्चाः । अघोरेण चक्षुषाऽह*
शिवेन गृहाणां पश्यन्वय उत्तिराणीत्यप्रतीक्षं-
मा न्ति ॥ १४ ॥

अप्रेक्षमाणास्ता इष्टका निवर्तन्तेऽध्वर्युर्ब्रह्मयजमानाः ॥ १४ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनामित्याहवनीयमुपाति-
ष्ठन्ते । गार्हपत्यं वा ॥ १५ ॥

मन्त्रेणोपस्थानमाहवनीयस्य वोपस्थेयं ब्राह्मणे तु ' गार्हपत्यमुपातिष्ठन्ते' (तै० सं० ५-२-४) इति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

प्रायणीयेन प्रचरिते राजानं न्युपय वेदिं कृत्वा
समूलं हरितं दर्भस्तम्बं मध्येऽग्नेर्निखाय जुह्वा
पञ्चगृहीतं गृहीत्वा संजूरब्दो यावभिरिति संमु-
द्बृहन्दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ १६ ॥

अत्र प्रायणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति (स० श्रौ० ७-२-५) इत्यारभ्य सा शयन्ता कृत्वा वा, इत्यन्तं कृत्वा राज्ञो निवपनादिसौमिकं कर्म प्रतिपद्यते । उत्तरवेदिदेश उपरवाणां वा लोहितमानडुहम् (स० श्रौ० ७-१-४) इत्यादिकर्म कर्तुं प्रतिपद्यते । ततो वेदिं कल्पयित्वा मध्येऽग्नौ मूलेन सह वर्तत इति समूलं हरितं तादृशवर्णं कुशस्तम्बं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्पञ्चाऽऽहुत्याहुतीर्जुहोति । यथालिङ्गं त्यागः ॥ १६ ॥

अथाग्निचयनभूमेः परिमाणं विधत्ते—

यावान्पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावता वेणुनाऽग्निं विमि-
मीते ॥ १७ ॥

पुरुषोऽप्यूर्ध्वं प्रसारितस्य बाहोरुपरि स्थितं वस्तु स्रष्टुं न शक्नोति । वेणुनाऽग्निवि-
मानं कुर्यात् । अथ वा यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावत्प्रमाणेन विमितमपि विध्यर्थं
विमिमीते ॥ १७ ॥

त्रीन्प्राचः पुरुषाश्चतुर उदीचंस्तिर्यञ्चं पुरुषमा-
त्राणि पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ १८ ॥

त्रीन्प्राचः पुच्छादारभ्य प्रादेशं त्यक्त्वा चतुर उदीचो दक्षिणात्पक्षादारभ्यारत्नि
त्यक्त्वोत्तरपक्षे समापयति । पुरुषप्रमाणानि पक्षपुच्छानि ॥ १८ ॥

आत्मा चतुःपुरुषोऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं
पक्षं प्रवर्धयति ॥ १९ ॥

चत्वारः पुरुषा आत्मा । अरत्निना चतुर्विंशत्यङ्गुलैर्दक्षिणतः पक्षं प्रवर्धयति
दक्षिणे ॥ १९ ॥

प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छमारत्निनोत्तरत
उत्तरं पक्षम् ॥ २० ॥

एवमुत्तरे, उत्तरं पक्षं प्रवर्धयति । द्वादशाङ्गुलेन पश्चात्पुच्छस्य वर्धनमग्रं (त्रे)
वितस्त्या वा । वितस्तिर्मध्याङ्गुलिरङ्गुष्ठश्च प्रसारिते तदाऽपि न कारणान्तरम् । पुरी-
षेणैव संपूरणम्, एकविधादयो विकारा एव श्रूयन्ते सूत्रान्तरे—‘तदु ह वै सप्तविध-
मेव चिन्वति सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निस्तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति वाजसनेयकम् ’
(आप० श्रौ० १६-९-३१) इति । सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निरिति वषडस्तु
तुभ्यमिति तेष्वपि एकविधपरिमाणं यस्य स एकविधः । विध इति पुरुषारूयः । पुरु-
षप्रमाणः पञ्चारत्निः प्रथमाहारेऽग्निः । द्विपुरुषो द्वितीयः, एवमेव वर्धयत्येकैकस्य
वृद्ध्यां यावदेकशतविधाविति । सप्तविध इत्यारभ्य पक्षपुच्छानि, इति चान्तः ।
अरत्निः प्रादेशश्च यथाश्रुति संख्या, इष्टकानामूर्ध्वप्रमाणं च । अग्नीनामेकविधादीनां
निन्दां विधाय श्रुत्यन्तरेण सप्तविध एव प्रथमश्चेतव्य इति विधीयते । सप्तविधश्च
प्राकृतः प्रकृतिरित्यर्थः । तमधिकृत्य सामानानात् । सप्तविधादारभ्यैकोत्तरशतं यावदे-
कशतविध इति । केचित्तु—प्रकृतौ भवः प्राकृत इति वर्णयन्ति । वाजसनेयिनामेषा
श्रुतिरधिकविधेरनित्यत्वात् । अनित्यो विधावभ्यासः । वाजसनेयिनां मतमिति
भाष्यकारः ॥ २० ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः
शर्म सप्रथाः । बडित्था पर्वतानागिति द्वाभ्यां
विमितमाग्निमाक्रमन्ते ॥ (खं० १३) ॥ २१ ॥

द्वाभ्यामृग्यामध्वर्युर्ब्रह्मयजमाना आक्रमन्ते । विमितवचनाद्याषान्विमितस्तावन्तं
सर्वमाक्रमन्त इति भाष्यकृत् ॥ २१ ॥

सं वरत्रा दधतनेति संप्रेष्यति ॥ २२ ॥

संप्रेष्यत्यध्वर्युः । अक्षितमित्यन्तः । कर्षकान्प्रति संप्रैष इति भाष्यकृत् ॥ २२ ॥

निष्कृताहावमवटमित्यवटमाहावाश्च खनति ॥ २३ ॥

काष्ठपाषाणनिर्मितानां द्रोणीनामन्त(न्तः)स्थितावकाशरूपो योऽयमवटस्तमवटमाहावं
द्रोण्यवा(वान्द्रोणीर्वा) खनति कर्षकः ॥ २३ ॥

उद्विण् सिस्रश्चे अक्षितमित्यवटादाहावेषूदकमुत्सि-
ञ्चति ॥ २४ ॥ तेषु बलीवर्दान्पाययन्ति । २५ ॥

प्रत्याहावं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । तेष्वाहावेषु बलीवर्दान्पाययत्यध्वर्युः ।
भाष्यकारस्तु-कीनाशा इत्यनुषजति कीनाशा बलीवर्दाः (शाः कर्षकाः) ॥ २४ ॥ २५ ॥

उद्योजनमन्तर्याममीषां खगलयै शफम् । अष्ट्रां
तालं प्रतीनाहमुभे मण्डूक्यौ युजाविति युगलाङ्गल*
संप्रसारयति ॥ २६ ॥

तेषामेव वरत्राणां संधानं तेषामुद्योजनं जवनं, अन्तर्यामन्तराखण्डकूटमीषा
लाङ्गलदण्डः, खगलयं चुबुकः शफं वलयम्, अष्ट्रां तालं तुण्डकां, प्रतीनाहं प्रतिसीरं
रज्जुसमुदायं वरत्राणां चोभे मण्डूक्यौ वागुरिके, युजौ बलीवर्दौ प्रसारयति कर्षणार्थं
द्वौ द्वौ । युगं लाङ्गलं च युगलाङ्गलं, ततः प्रसारयति योजनार्थमित्यर्थः ॥ २६ ॥

* (सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति । षड्गवं
द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा ॥) सीरा युञ्ज-
न्तीति द्वे पूषा युनक्तु सविता युनक्तु बृहरपतिर्वो
युनक्त्वग्रेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसोति तिसृभिर्युनाक्ति
षड्गवं द्वादशगवं वेत्येकेषाम् ॥ २७ ॥

सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यामृग्भ्यां तिसृभिर्वा युनक्ति सीरम् । सकृन्मन्त्रः । सीरस्य
योजनार्थत्वात् । यदा षड्गवं तदा त्रीणि युगानि । एवमुत्तरत्रापि । नत्वेकरिमन्युगे

* धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठो ग० पुस्तके नास्ति ।

बहून्युजः संप्रसारयन्तीति । केचित्तु युजादिति वचनाद्वावपि लभ्येते कर्षणार्थमित्याहुः । बलीवर्दसंख्यां विधत्ते—‘षड्गवेन कृषति’ (५-२-५) इति । कक्ष्यात्रयरूपेणावस्थितेषु त्रिषु युगेषु बध्यमानाः षट्संख्याका गावो बलीवर्दा यस्य लाङ्गलस्य तत्षड्गवम् । पक्षान्तरं विधन्ते—‘यद्द्वादशगवेन’ (तै० सं० ५-२ ५) इत्यादि । कक्ष्याषट्कगतेषु बध्यमाना द्वादशसंख्याका गावो यस्य लाङ्गलस्य तद्द्वादशगवं, तेन कृषतीत्यर्थः । एवं चतुर्विंशत्यन्तो विकल्पो ज्ञेयः ॥ २७ ॥

उष्टारयोर्विल्वयोरथो आबन्धनीययोः । सर्वेषां
विद्य वा नाम वाहाः कीलालपेशस इति युक्तान-
नुमन्त्रयते ॥ २८ ॥

युक्तानामनुमन्त्रणम्—उष्टारयोरिति कीलालपेशस इत्यन्तः ॥ २८ ॥

ब्रह्मजज्ञानमित्येषा । अनाम्ना या वः प्रथमा यस्यां
कर्माणि कृण्वते । वीरान्नो अत्र मा दधस्तद्
एतंपुरो दधे ॥ पर्येषु प्र धन्व वाजसातये परिवृ-
त्राणि सक्षणिः । द्विषस्तरध्ये ऋणया न ईयसे ॥
सहस्रधारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा
असञ्चतः । अस्य स्पशो न निमिषन्ति भूर्णयः
पदे पदे पाशिनः सन्ति सेतव इति ब्रह्मवर्माणि
जुहोति ॥ २९ ॥

ब्रह्म जज्ञानमित्येका । पुरो दधे, इत्येवमन्ता द्वितीया । ऋणया न ईयसे इत्येव-
मन्ता तृतीया । सेतव इत्येवमन्ता चतुर्थी । ब्रह्मवर्माणीति होमनाम । एतैर्मन्त्रैर्यथा
वर्म रक्षति तथा रक्षा क्रियत इति ब्रह्मवर्माणीत्युच्यन्ते ॥ २९ ॥

उदस्थाद्गोजिद्धनजिदश्वजिद्धिरण्यजित्सूनृतया
परीवृतः । एकचक्रेण सविता रथेनोर्जे भागं पृथि-
वीमेत्वा पृणन्निति लाङ्गलमुच्छ्रयति ॥ ३० ॥

लाङ्गलं योजनार्थमुत्क्षिपति ॥ ३० ॥

मलिम्बुचो नामासि त्रयोदशो मास इन्द्रस्य वर्मा-
सीन्द्रस्य शर्मासीन्द्रस्य वरूथमसि तं त्वा प्रपद्ये ।
सा मे शर्म च वर्म च भव । गायत्रीं लोमभिः
प्रविशामि । त्रिष्टुभं त्वचा प्रविशामि । जगतीं
मासेन प्रविशामि । अनुष्टुभमरधना प्रविशामि ।

पङ्क्तिं मज्जाप्रविशामि । ऐन्द्राग्रं वर्म बहुलं यदुग्रं
विश्वे देवा नातिविध्यन्ति सूरः । तन्नस्त्रायतां
तन्नो विश्वतो महदायुष्मन्तो जरामुपगच्छेम देवा
इति विमितमग्निमाक्रमन्ते ॥ ३१ ॥

मलिम्बुचो नामासीत्याक्रमणमग्नेः—जरामुपगच्छेम देवा इत्येवमन्तेनाध्वर्युबलीवर्द-
कीनाशानाम् । भाष्यकारस्तु—ब्रह्मयजमानावाक्रमत इति । केचित्तु—पूर्वहोमो
ब्रह्माणि, मलिम्बुचो नामासीत्येवमादीनि वर्मणीत्याहुः । जरामुपगच्छेम देवा इत्येव-
मन्ताः सप्त होममन्त्रा वर्मणाम् । विमितमग्निमाक्रमन्ते तूष्णीम् ॥ ३१ ॥

लाङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यां कृषति ॥ ३२ ॥

धत्तमित्यन्तः । द्वाभ्यां कृषत्यध्वर्युः ॥ ३२ ॥

कीनाशा बलीवर्दानजन्ति ॥ ३३ ॥

ताडयन्ति कर्षका वैश्या इति वैखानसः ॥ ३३ ॥

पुच्छशिरोऽधि कृषति ॥ ३४ ॥

पुच्छादारभ्य शिरस उपरिष्ठात्कृषति । शिर इति पूर्वमग्नेरुपचरति ॥ ३४ ॥

प्रदक्षिणमावर्तयंस्तिस्त्रस्तिस्रः सीताः संहिताः

कृषन्ति कामं कामदुग्धे धुक्ष्वेति ॥ ३५ ॥

पक्षयोः पुरतः—‘कामं कामदुग्धे’ इति प्रदक्षिणमावर्तयञ्जपतीति । तिस्रस्तिस्रः
सीता लाङ्गलपद्धतिः, ताः कृषन्त्य(न्ति) संभिन्नाः । प्रजाभ्य इत्यन्तः ॥ ३५ ॥

सीतां प्रत्यवेक्षते ॥ ३६ ॥ घृतेन सीतेति सीता-

न्तरालान्संमृशति ॥ ३७ ॥

संसृशति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कर्षणे प्रकारविशेषमाह—

दक्षिणस्मात्पक्षादुत्तरं पक्षमभिकृषति ॥ ३८ ॥

दक्षिणस्याः श्रोणेरुत्तरमसमुत्तरस्याः श्रोणेर्दक्षि-

णमसमितरथा वा द्वादश संपादयति ॥ ३९ ॥

दक्षिणस्मात्पक्षादारभ्य यावदुत्तरतस्तावदेका सीता । पुनरुत्तरस्मात्पक्षादारभ्य
निवृत्तिस्तस्याः पूर्वेण द्वितीया । पुनर्दक्षिणस्मादारभ्य यावदुत्तरतः । तस्याः पूर्वं,
दक्षिणायै (णस्याः) श्रोणेरारभ्य यावदुत्तरोंऽसः, (रांसम्) इति तिस्रोऽपि सीता
उत्तरायै (रस्याः) श्रोणेर्दक्षिणांसं तथैव, विपरीतं वा । उत्तरस्याः श्रोणेः पूर्वम् ।
पश्चाद्दक्षिणाया उत्तरांसं कर्षति । काममिति मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । कामं
कामदुग्ध इति तथा पर्यावर्तते यथा विहारभिपर्यावर्तनं भवति । ...

यद्वा—पुच्छादारभ्य शिरःपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणात्पक्षादारभ्योत्तरपक्षपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणस्याः श्रेणेरारभ्योत्तरांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथोत्तरस्याः श्रेणेरारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । एवं द्वादश सीताः संपद्यन्ते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मध्ये संभिन्ना भवति ॥ ४० ॥

कर्षणकाले मध्येऽन्तराले संभिन्ना भवेद्रेखा ॥ ४० ॥

विमुच्यध्वमग्नि्या देवयाना अतारिष्म तमसस्पा-
रमस्य । ज्योतिर।पाम सुवरगन्मेति दक्षिणेऽसे
बलीवर्दान्विमुच्योत्तरे वा प्राच उदीचो वोत्सृ-
जति ॥ ४१ ॥

विमुच्यध्वमिति बलीवर्दविमोको दक्षिणेऽसे । उत्तरेऽसे वेति । यदि विपरी-
तम् ॥ ४१ ॥

तानध्वर्यवे ददाति ॥ ४२ ॥

तान्विमुक्तानुदीचः प्राचो वा नीत्वाऽथ यजमानोऽध्वर्यवे ददाति । स प्रतिगृह्णाति
रुद्राय गामित्यनूहेन ॥ ४२ ॥

पञ्चदशोदकमसान्निनयति ॥ ४३ ॥

पञ्चदशोदकपात्राणि निनयतीत्यापस्तम्बः ॥ ४३ ॥

द्वादशानुसीतं त्रीनकृष्टे ॥ ४४ ॥

उदकपात्राणि कृष्टेषु निनयत्यध्वर्युः, इति वैखानसः । उदकवन्ति पात्राण्युदकपा-
त्राणि तानि द्वादश कृष्टे । एकैकं सर्वासु सीतासु । त्रीण्यकृष्टे प्रदेशे ॥ ४४ ॥

या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधीर्वपति ।

सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्याः ॥ ४५ ॥

अरिष्टतातय इत्यन्तः । तिलमाषवीहियवाः प्रियङ्गवणवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या
ओषधयः । वेणुइयामाकनीवारजर्तिला गवीधुका मर्कटका गर्मुताश्चेति सप्ताऽऽरण्या
ओषधयः । सर्वत्र या जाता ओषधयः, इति ओषधेरोषधेरेकैको मन्त्रो वपनार्थः ।
ओषधीर्वपति (तै० सं० ५-२-९) इति विधिदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

कृष्टे ग्राम्या वपत्यनुसीतमकृष्ट आरण्याः ॥ ४६ ॥

यदुक्तमापस्तम्बेन—‘ सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या अकृष्टे ’ (१६-६-१५)
इति । तत्र ग्राम्याणां देशविशेषं विधत्ते—‘ कृष्टे वपति ’ (तै० सं० ५-२-९)
इति । कृष्टे देशे वपति ग्राम्याः । एवमकृष्टे सप्ताऽऽरण्याः । शेषमन्त्रा विकल्पाः ॥ ४६ ॥

या ओषधीनां नाधिगच्छेत्तस्याः स्थाने यवान्म-
धुमिश्रान्वपेत् ॥ ४७ ॥

या ओषधीनां न लभ्यते ग्राम्याणामारण्यानां वा तस्याः स्थाने यवान्मधुमिश्रा-
न्वपेत् ॥ ४७ ॥

मनसा ध्यायेदुक्ता मेऽसीति वा ॥ ४८ ॥

उक्तमेऽसीति त्रीहितिलादिर्या न लभ्यते तस्या नाम मनसा ध्यायेत् ॥ ४८ ॥

अधिगतायां युः प्रथम इध्म आगच्छति
तस्मिन्नुपनहति ॥ ४९ ॥

अधिगतायां लब्धायां वपनक्रियायां परिसमाप्तायां यः प्रथम इध्म आगच्छेदौष-
दस्तस्मिन्निध्म एतां बध्नाति । क्षिपति चेध्मेन सह ॥ ४९ ॥

(ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानिध्म उपसंनह
प्रोक्षेत् ॥ ५० ॥

ये वनस्पतीनां फलग्रहयः फलान्येषां केवलानि ते वनस्पतयो वटोदुम्बरादयः ।
तेषामपि ये प्रसूतफला इष्यन्ते तानिध्मे बध्नाति । औषसिक्ते प्रथमे प्रोक्षेदितिध्मसं-
स्काराणां प्रदर्शनार्थम् । क्षेपश्च सहेध्मेन) ॥ ५० ॥

यत्प्रागातिध्यायस्तत्कृत्वा मा नो हिंसी-
ज्जनितेति चतसृभिर्दिग्भ्यो लोष्टान्समस्यति । ५१ ॥
येऽन्तर्विधाद्बहिर्विधमापन्ना भवन्ति ॥ ५२ ॥

कर्षणे ये लोष्टाः पारिमितक्षेत्राद्बहिः पतन्ति तान्पुनरन्तः पातयेदित्यर्थः । सेदिम-
निराममीवामित्यन्तः । यद्वा—कर्षणावसरे ये लोष्टा वेणुना निमितादशिक्षेत्राद्बहिर्दिक्षु
पतितास्ताभ्यो दिग्भ्यस्ताल्लोष्टानानीय क्षेत्रे संयोजयेत् । भाष्ये तु चतसृभिः प्रतिम-
न्त्रमेकैकस्यां दिशि लोष्टानामाहरणमिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

चतुर्थमन्त्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

इषमूर्जमहमित आदद इति यस्यामस्य दिशि द्वेष्यः
स्यात्तस्यै दिशो लोष्टमाहरेत् ॥ ५३ ॥

अयमग्निचिद्यं पुरुषं द्विष्यात्स पुरुषो यस्यां दिश्यतिद्वेषे तस्यां दिशि
लोष्टमिषमूर्जनिति मन्त्रेणाऽऽहरेत् ॥ ५३ ॥

तथोपक्रमेत यथा तस्यां दिश्यपवर्गः स्यादुत्त-
रवेदिमुपवपति । यावानग्निर्व्याघारणान्तं
कृत्वा ॥ ५४ ॥

प्राकृतेन प्रकारेणोत्तरवेदिं कुर्यात् । तस्यामुत्तरवेद्यां पश्चादग्निश्चीयते । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ५४ ॥

अग्ने तव श्रवो वय इति षड्भिः सिकता निवपति ॥ ५५ ॥

रयिमित्यन्तः । षड्भिर्वालुका निवपति क्षिपति । एतान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—‘ अग्ने तव
श्रवो वय इति सिकता निवपति ’ (तै० सं० १-२-६) इत्यादि ॥ ५५ ॥

चितः स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभि-
राहवनीयचितेरायतनं परिश्रयति यथागार्हपत्य-
चितेः ॥ ५६ ॥

चितः स्थ परि चित इति अपरिमिताभिरसंख्याभिराहवनीयचितेर्वेष्टनम् । यथैव
गार्हपत्यस्य तिलस्त्रितिलः संहिताः । न तु व्रजमित्यभिमन्त्रणम् । अथ वा सीदतेत्यन्तः ।
शरैः क्रियन्ते निष्पाद्यन्त इति व्युत्पत्त्या शर्करा इति नाम संपन्नम् ॥ ५६ ॥

शर्करासु काम्यां संख्यामाह—

त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य ॥ ५७ ॥

पारिमिन्यादिति शेषः । त्रीणि सप्तकानि यासां शर्कराणां ताल्त्रिसप्ताः । ताभिरेक-
विंशतिसंख्याकाभिरित्यर्थः । पारिमिन्यात्परिमित्य स्थापयेत् ॥ ५७ ॥

अथान्यां काम्यां संख्यामाह—

त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतः ॥ ५८ ॥

पारिमिन्यादित्यनुवर्तते । त्रीणि नवकानि यासां ताल्त्रिणवाः सप्तविंशतिसंख्याका
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पक्षान्तरमाह—

अपरिमिताभिः परिमिन्यात् ॥ ५९ ॥

अपरिमितं यो धनं कामयेत् सोऽपरिमितकामः । यो वा सर्वाङ्कामान्प्राप्तुमिच्छति
सोऽपरिमितकाम इति केचित् ॥ ५९ ॥

आऽप्यायस्व सं त इति सौमीभ्यां सिकता व्यूहति ॥ ६० ॥

धिष्वेत्यन्तः । सोमो देवता यस्यामृचि प्रतीयते सेयमृचसौमी । विश्वतः सोमेत्याद्यामृच्यसौ प्रतीयते । अमृताय सोमेत्युत्तरस्यामृचि प्रतीयते । तथा सौम्या पूर्वं न्युप्ताः सिकता विविधं प्रसारयेत् ॥ ६० ॥

अपिवा गायत्रिया ब्राह्मणस्य व्यूहेऽग्निष्णुभाराजन्यस्यासावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् । पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदामिति जगत्या वैश्यस्य ॥ ६१ ॥

अपिवेति पूर्वोक्तपक्षाद्विकल्पः । आऽप्यायस्व समेतु त इति प्रसारयेद्बालुकाः । सं ते पयांसि, इत्युत्तरा त्रिष्टुप्क्षत्रियस्य व्यूहनार्था । असावि सोम इति जगत्या वैश्यस्य व्यूहनम् ॥ ६१ ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिश्रयणं दृढी करोति—

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् ॥ (ख० १५) ॥ ६२ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

पूर्वं न्युप्तायाः सिकताया व्यूहनं विधास्यति । यजमानस्य पशुराहित्यं कामयमानोऽध्वर्युः पारितः शर्करास्थापनमकृत्वैव सिकताप्रसारणं कुर्यात् । तथा सति परिश्रयणाभावादपारिगृहीत एव स्थाने यजमानस्य रेतो विविधं यथा गच्छति तथा विनाशयति । ततोऽयमपशुरेव भवति सोऽयं व्यतिरेकः । एतस्माद्विपरीतोऽन्वयः । तस्मात्पशुलाभाय शर्करापरिश्रयणपूर्वकमेव सिकताव्यूहनं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ६२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायामेकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

=====

अथैकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

=====

आतिथ्याप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

अत्राऽऽतिथयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति (स० श्रौ० ७-३-१०) इत्यारभ्य ध्रुवायाः शेषं करोति, इदन्ताऽऽतिथ्या (७-३-११) इत्यन्तानि सौमिककर्माणि ॥ १ ॥

प्रथमाभ्यां पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्या-
ग्रेण प्राग्वंशस्य रोहिते चर्मण्यानडुहे प्राचीनग्रीव
उत्तरलोमि प्रथमायाश्चितेरिष्टकाः सत्सादयति ॥ २ ॥

पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्तामुपसदं कृत्वा, यदि पश्चादुप-
सत् । अग्रेण प्राग्वंशमदूरेण प्राग्वंशस्य लोहिते आनडुहे शकटवाहिनश्चर्मणि, प्राचीना
यस्य ग्रीवा तत्प्राचीनग्रीवम् । उत्तराणि लोमानि यस्य तदुत्तरलोम । तस्मिच्छकटस्यो-
परि स्थापिते प्रथमायाश्चितेर्यावत्य इष्टकास्ता एकीकृत्य सादयति ॥ २ ॥

आपिवा तिस्रः स्वयमातृण्णाः सर्वाश्च विश्वज्योतिषः ॥ ३ ॥

अथवा तिस्रः स्वयमातृण्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषः सादयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्भग्रमुष्टिनाऽऽज्येनावोक्ष्य ताः समुद्यम्य चित्य-
ग्निभ्यः प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति संप्रेषयति ।
प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति वा ॥ ४ ॥

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे, इति या एतैर्मन्त्रैरुपधीयन्ते ताः । दर्भग्रमुष्टि-
नाम् प्रभूतमुष्टिस्तेन दर्भग्रमुष्टिना । आज्येन विविधमवोक्ष्य सर्वेषु देशेषु समुद्यम्येति
पाक्षिकः । यदा तिस्रः स्वयमातृण्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषस्तदा प्रथमचिते
रिष्टकानामशक्यमेवोद्यमनम् । चित्यग्रय इष्टकाचित्यर्थास्तेभ्य आनीयमानेभ्योऽनुब्रू-
हीति प्रैषार्थः । प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति वा विकल्पश्रुतिरुद्गृह्यते ॥ ४ ॥

त्रिरनूक्तायामश्वप्रथमाः प्राञ्चो गच्छन्ति ॥ ५ ॥

प्रथमायां त्रिरनूक्तायामश्वं पुरस्कृत्य गच्छन्त्यश्वर्युब्रह्मयजमानाः ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिं प्राप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देव-
तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्युत्तरवेदिमभिमृश्य मयि
गृह्णामि यो नो अग्निरिति द्वाभ्यामात्मन्नग्निं
गृहीत्वा यास्ते अग्ने समिधो यानि धामेति
स्वयंचित्याऽभिमृशति ॥ ६ ॥

अभिमृशत्युत्तरवेदिम् ॥ ६ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनोत्यध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा वा
स्वयमग्निं चिन्वन्नाऽऽत्मन्नाग्निं गृह्णीते न स्वयं
चित्याऽभिमृशति ॥ ७ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनोत्यध्वर्युर्यजमानो वेत्यापस्तम्बः । यान्युखासंभरणकष्यादीनि चित्यङ्गानि कर्माणि तान्यध्वर्युरेव करोति । अत इष्टकाभिरित्युच्यते । इष्टकाप्रणयनादिकं कर्म कथं स्यादितिचेत्-स्वयं चिन्वानो यजमानो नाग्निं गृह्णात्यात्मन्नाग्निम् । नाप्यभिमृशति स्वयंचितिम् । नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेतीति । यदध्वर्युरात्मन्नाग्निमगृहीत्वाऽग्निं चिनुयात्, इत्यध्वर्युर्वचनात् ।

ननु-इष्टकाभिः (१४-१-१) अग्निचयनसाधनीभूता इष्टका धातुमय्यो मृन्मय्यो वाऽऽनियमेनोपादेयाः । इष्टकाशब्दस्य घटादिपदवज्जातिवचनत्वे वा वेदिपदवदाकृतिवचनत्वे बोभयत्रापि प्रयोगदर्शनात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धातुमयीष्वप्यविशिष्टत्वादिति प्राप्ते-यन्मृच्चाऽऽपश्चात्प्रेरना(त्वा)द्यमथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयते (तै० सं० ९-६-४) इति वाक्यशेषान्निमित्येनेष्टकाः पचन्ति, इति विहितपाठस्यादृष्टार्थत्वात्तेश्च मृन्मय्य एव । यत्तु मूल इष्टकाशब्दस्य जातिवचनत्वं निरस्याऽऽकृतिवचनत्वं तदर्थसंशयान्तरं प्रदर्श्य साधितं, तन्नातीवोपयुक्तमयुक्तं चेत्युपेक्षितम् ॥ ७ ॥

दक्षिणावृत्तो दक्षिणत उपदधात्युत्तरतः सव्यावृत्त
ऋजुलेखाः पश्चात्पुरस्ताच्च भवन्ति ॥ ८ ॥ व्यालि-
खिता मध्ये प्राचीरुपदधानि ॥ ९ ॥ प्रतीचीरुप-
दधातीति गणेषु रीतिवादः । प्राचीमुपदधाति प्रती-
चीमुपदधातीति कर्तुर्मुखवादः पुरस्तादन्याः
प्रतीचीरुपदधाति । पश्चादन्याः प्राचीरपवर्गवादा
वचनात्पक्षपुच्छेषु श्रोण्योरसयोरित्युपदधाति ॥ १० ॥

प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीति यत्र गणेषु श्रूयते पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुपद-
धातीति तत्र रीतिवादः । प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीति यत्र श्रूयते तत्र मुखाभा-
वादिष्टकोपधानकर्तुर्मुखवादः । पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधातीति पञ्चचोडायाम् ।

ननु-गणेषु (जै० सू० १४-१-१९) प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधाति, इत्यादौ
यत्रेष्टकागणानुवादेन प्राङ्मुखत्वादिकं विधीयते तत्र चतुरश्रेष्टकासु मुखाभावात् प्राङ्-
मुखकर्तृपधेयत्वेनैवेष्टकानां प्राङ्मुखत्वाद्युपचार इति प्राप्ते-एकैकस्या इष्टकाया मुखाद्य-
संभवेऽपि बहूनामिष्टकानामुपधाने प्राक्संस्थत्वादेरनियमेन प्राप्ते प्राग्पवर्गा एवेत्यादि-

नियमार्था विधयः । अत एव प्रतीचोऽभूयाजान्यजति, इत्यस्य वाक्यशेषे प्राञ्चमुत्तमं संस्थापयत्युत्तमेनेत एव नु संभिनन्ति, इत्यत्र प्रत्यमपवर्गत्वे प्राप्ते—प्राक्संस्था आहुतीर्विधाय चरमयेतरयोरनुसंभेदेनैव प्रत्यकत्वमुपपद्यते ।

ननु—पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते (१४-१-३०) इत्यप्राप्युक्तन्यायेन रीतिवादे प्राप्ते—गणेषु तथा संभवेऽप्येकस्यां तदयोगाद्वाक्यशेषे कर्तृगतत्वेनैव विवरणाच्च कर्तुरेवायं मुखवादः पुरस्तात्प्रत्यञ्चमिति कर्तुर्मुखवादः । पुरस्तात् प्रत्यञ्चमिति तु कर्ममुखवादः ॥

ननु—पुरस्तादन्याः प्रतीचिरुपदधाति पश्चादन्याः प्राचीः, इत्यप्रापि कर्तुर्मुखवादः । पश्चात्प्राचीरिति पदस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतार्थकत्वात्संनिधानाच्चेति प्राप्ते—बहुत्वादिष्टकानामपवर्गनियमार्थावेव विधी । तस्मात्प्राचीनानि प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्यावर्तन् इति नक्षत्रमण्डलेष्टकाविन्यासस्तुतिदर्शनात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वेतोऽश्वो दक्षिणतस्तिष्ठति ॥ ११ ॥

दक्षिणतोऽग्नेः ॥ ११ ॥

तमालभ्येष्टका उपदधाति ॥ १२ ॥

यत्र श्वेतोऽश्वस्तिष्ठति तमालभ्य स्पृष्टेष्टकामुपदधाति । उत्तरतस्तु कृष्णस्तमालभ्य पुरीषमुपदधाति, इत्येवा श्रुतिर्बद्धा सूत्रकारेण । अश्ववभितस्तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणतस्तावालभ्येष्टका उपदध्यादित्येतदपि लभ्यते ॥ १२ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यैन्द्रियर्चाऽऽक्रमणं प्रतीष्टका-
मुपदध्यात् ॥ १६ ॥ उत्तरतः पश्चादुपचारो वाऽग्निः ॥ १३ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति पुच्छसंधेरुत्तरेणाऽऽरोहणं करिष्यामीति तत्रेष्टका-मुपदधाति । अन्तर्विधप्रदेशे विधाः पुरुषा अग्नेरम्भन्तर इत्युक्तं भवति । यत्राऽऽक्रमणारोहणे तत्रेष्टकामुपदधाति । उत्तरे वा पक्ष आक्रमणं प्रतीष्टकामुपदध्यादिति । यद्युत्तरत उपचारोऽथवा पश्चात्पुच्छे वाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपदधाति । यदि पश्चादुपचारश्चिन्वन्नधिक्रामति, इति वचनात् । प्रथमार्था चित्यामेव । केचित्तु—चितौ चितावाक्रमणं प्रतीष्टकामुपदधाति, इति । तन्न, एवमुपधानं सूत्रेऽपि नास्ति ॥ १३ ॥

वाच्य आसन्नसोः प्राण इत्यग्निमधिक्रामस्त्वेवा-

क्रमणेषु जपति ॥ १४ ॥

हिंसीरित्यन्तः । वाङ्म आसन्निति पञ्चस्वपि चितिष्वारोहणं जपति । प्रत्यवरोहणं चेति पुरीषमुपधाय श्रुत्यन्तरादयं विधिसिति गम्यते । अस्माकं तु सकृदेव चिन्व-

त्राधिक्राप्ति' इति वचनात् । तस्वा यामि इति होमं हुत्वा वाङ्म आसन्निति जपत्या-
रोहन् । भाष्यव्यरस्तु—हुत्वाऽऽरोहणं जपति, इति अस्मिन्क्रमे शाखान्तर आम्नातो यः
क्रम इति जपति सकृत् पञ्चम्याम् । पुरीषमुपधाय प्रत्यवरोहणं जपति, इत्येतदपि
श्रुत्यन्तरम् ॥ १४ ॥

तस्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमान इति वारु-
प्यर्चा शालामुखीये जुहोति ॥ १५ ॥

प्रमोषीः स्वाहा । वरुणो देवता । शालामुखीये होमः । चयनाङ्गं शालामुखीयग्रहणं
चित्थे मा भूदोष इति ॥ १५ ॥

अभ्यस्थाद्विधाः पृथना अरातीरिति प्राञ्चमश्वं
दक्षिणेन पादेन दर्भस्तम्बमाक्रमयति ॥ १६ ॥

इदानीं वाङ्म आसन्निति जपत्यारोहन् सहाश्वेन । प्राञ्चं प्राङ्मुखम् । 'अभ्य-
स्थाद्विधाः' इति दक्षिणेन पादेन दर्भस्तम्बमाक्रमयति ॥ १६ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति प्रदक्षिणमश्वं पर्याणयति ॥ १७ ॥

प्रदक्षिणमश्वं परिवर्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाऽऽक्रमयति दर्भस्तम्बम् ॥ १७ ॥

दक्षिणतो धार्यमाणेऽपां पृष्ठमसीति दर्भस्तम्बे
पुष्करपर्णमधस्ताद्दण्डमुत्तानमुपदधाति ॥ १८ ॥

अपां पृष्ठमधीत्यश्वस्य पदे दर्भस्तम्बे पुष्करपर्णमधस्ताद्दण्डमुपदधात्युत्तानम् ॥ १८ ॥

तपो योनिरसि विश्वाभिस्त्वा धीभिरच्छिद्रं
सजातधनस्यायारु(उ)पदधाम्यमृतं योनिर्ब्रह्म
योनिः क्षत्रं योनिः पृथिवी योनिरन्तरिक्षं
द्यौर्योनिर्दिशो योनिरिष्टि वा ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण वा म्नाध्यं पञ्चपत्रोपधानम् ॥ १९ ॥

ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णे रुक्ममधस्तान्निर्वा-
धमुपदधाति ॥ २० ॥

वि व इत्यन्तः । ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णेऽधःस्फोटकं रुक्ममुपदधाति । यो
विष्णुक्रमणकाले धृतः स इति । यथाऽस्य च्छिद्रमुत्तरतो भवति तथोपदधाति रुक्ममा-
दित्यस्वरूपम् । तमिमं मन्त्रं ब्राह्मणे विनियुङ्क्ते—'ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुपदधाति'
(तै० सं० ५-२-७) इत्यादि ॥ २० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति हिरण्यं पुरुषं
प्राञ्चमुत्तानं दक्षिणतो रुक्मस्य द्रप्सश्चस्कन्देत्य-
भिमृश्य पुरुषसाम्नाऽभिगीयते ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भ इति तस्मिन् रुक्मे हिरण्यं सुवर्णमयं पुरुषं प्राञ्चिनं प्राक्शिरसमुत्तानं
दक्षिणतश्छिद्रस्योपदधाति, तद्विमुच्यमाना (?) द्वारं प्राङ्मुखः कर्ता उपदधाति हिरण्यमयः
पुरुष आदित्यान्तः पुरुषस्य रूपं तमुपदधाति । पुरुषं साम गायति साम । यदि तन्ने-
च्छत्युद्गाता पुरुषसामगानं कर्तुम् । अर्धयुगेव भूर्भुवः सुवरिति साम गायति यजमानोऽपि ।
चयनं करिष्यन्द्रप्सश्चस्कन्देति पुरुषस्याभिमर्शनं करोति ॥ २१ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः सर्पनामभिरुप-
तिष्ठते ॥ २२ ॥

सर्पेभ्यो नम इत्यन्तः । तिसृभिरुपस्थानं पुरुषस्य करोति ॥ २२ ॥

कृणुष्व पाज इति पञ्चभिरक्षणया पुरुषं व्याधार-
यति यथोत्तरवेदिम् ॥ २३ ॥

शत्रून्वित्यन्तः । पुरुषस्य व्यापारणं तदुत्तरवेदिवत् ॥ २३ ॥

घृतस्य दध्नश्च पूर्णे स्तुचावभितः पुरुषमुपदधाति
अग्नेस्त्वा तेजसा सादयामीति ॥ २४ ॥

घृतस्य पूर्णा दक्षिणां कार्पर्मर्यमयीमिन्द्रस्य त्वौजसा
सादयामीति दध्नः पूर्णामुत्तरामौदुम्बरीं ते उप-
धाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ॥ २५ ॥

अत्र—‘ स्तुचावुप दधाति ’ (तै० सं० १-२-७) इति विधिदर्शनात् । तयोः
स्तुचोर्विशेषणं दर्शयति—घृतस्य पूर्णा दक्षिणां कार्पर्मर्यमयीं दध्नः पूर्णामुत्तरामौदुम्ब-
रीमिति । श्रीपर्णारूप्यो वृक्षविशेषः कार्पर्मर्यस्तेन निर्मिता काचित्स्तुक्कार्पर्मर्यमयी, सा
चाऽऽज्येन पूर्णा । उदुम्बरेण निर्मिता काचित्, सा च दध्ना पूर्णा । एतद्गुणाविशिष्टयोः
स्तुचोरुपधानस्य विधानान्न वाक्यभेदः शङ्कनीयः । इष्टकान्तरोपधानवत्समन्त्रत्वस्य
शङ्कां लौकिकवाक्यं वा निवारयितुमाह ब्राह्मणे—‘ तूष्णीमुपदधाति ’ (तै० सं०
१-२-७) इति । यस्मादाग्नातो मन्त्रो नास्ति तस्माद्यजुषा मन्त्रेणैते उपधातुं
नार्हति । तयोर्दिविशेषं विधत्ते दक्षिणां कार्पर्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावु-
त्तरा (तै० सं० १-२-७) इति । यस्माद्द्युलोककल्पौदुम्बरी स्तुगुत्तरस्यां दिव्यु-
पाहिता तस्माद्धोकेऽप्यसौ घोरस्याः पृथिव्या उत्तरोर्ध्वभाविनी । स च दिव्यिशेष

आपस्तम्बेन स्पष्टमभिहितः—आज्यस्य पूर्णा कार्पर्म्यमयी दक्षिणेन पुरुषं दध्नः पूर्णा-
भौदुम्बरीमुत्तरेण पुरुषम् (आप० श्रौ० १६-७-९) इति । अग्निर्मूर्धेति कार्पर्म-
र्यमग्या उपस्थानं भुवो यज्ञस्येत्यौदुम्बर्याः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अपिवा तूष्णीमुपधाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ।
मूर्धन्वतीभ्यामुपधाय यजुर्भ्यामुपतिष्ठत इत्येके-
षाम् ॥ २६ ॥

अथवा तूष्णीं तयोरुपधानम् । मूर्धन्वतीभ्यामुपस्थानमित्येकः पक्षः । अग्निर्मूर्धा,
भुवो यज्ञस्येति द्वाभ्यां कार्पर्म्यमयीमौदुम्बरी चोपधायाम्नेस्त्वा, इन्द्रस्य त्वा,
इति यजुर्भ्यामुपस्थानमित्यपरः पक्षः । अथवा तूष्णीमुपधान ऋग्भ्यामुपधाने वा यजु-
र्भ्यामुपतिष्ठत इत्येके शाखिनः परिपठन्ति ॥ २६ ॥

पाशुकस्योत्तरवेदिवद्भुक्मस्योपारि व्याघारणमाह—

रुक्मं व्याघारयति । यथापुरुषम् ॥ (ख० १७) ॥ २७ ॥

पुरुषवद्भुक्मं व्याघारयेत् ॥ २७ ॥

ध्रुवाऽसि धरुणेति स्वयमातृष्णामभिमृश्याश्वेना-
वघ्नाप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे
व्यचस्वतीमिति मध्येऽग्नेरविदुषा ब्राह्मणेन सहोप
दधाति । भूरिति चैतया व्याहृत्या ॥ २८ ॥

ध्रुवाऽसीति स्वयमातृष्णामालभतेऽश्वेनावघ्नाप्याऽऽरूढेनाग्निमविद्वानपि मन्त्रा-
नध्याप्य सह तेनोपधानं, प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठ इत्यारभ्य सीदेत्युक्त्वा
भूरित्युपधीयते ।

यद्वा स्वयमातृष्णा तु यद्यपि पुरुषैरनिर्मिता तथाऽपि तस्या इष्टकात्वं मुख्यमित्य-
भिप्रेत्य मुरुग्यास्विष्टकास्वस्याः प्राथम्यमुच्यते—प्रथमेष्टकोपधीयमाना, (९-२-८)
इत्यादि ब्राह्मणे । अत्राविदुषो ब्राह्मणस्य हस्ते मन्त्रसंस्कृतां स्वयमातृष्णां दद्यात् ।
ततः स ब्राह्मणोऽध्वर्युश्च मिलित्वा तामुपध्यातामित्यर्थः ॥ २८ ॥

चित्तिं जुहोमीति स्वयमातृष्णायां हुत्वाऽनुप्राणाति ॥ २९ ॥

हविः स्वाहा । विश्वकर्मा देवता । चित्तिं जुहोमीति हुत्वाऽऽज्यमुपारि तस्याः प्राणनं
करोति नासिकावातम् ॥ २९ ॥

अविद्वान्ब्राह्मणो वरं ददाति । एकं द्वौ त्रीन्वा ॥ ३० ॥

यः स्वयमविद्वान्सन्निष्टकामुपदधाति स्वयमातृष्णां स एष आर्तिमाप्तुं समर्थो भवति ।

अतस्तत्पारिहारायाध्वर्यवे वरदानं कुर्यात् । वरशब्देन श्रेष्ठत्वाद्वौरुच्यते । त्रीन्द्रावेक-
मिति पक्षा विकल्पिताः ॥ ३० ॥

तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ पृथिव्यै मा
पाहीति हिरण्येष्टकाम् । पृथिव्युदपुरमन्नेन विष्टा
मनुष्यास्ते गोप्तार इति मण्डलेष्टकाम् । भूरसि
भुवनस्य रेत इष्टकाः स्वर्गो लोको मनसा त्वाऽ-
न्वारोहामि सुवरसि सुवनस्य रेत इष्टकाः स्वर्गो
लोको मनसा त्वाऽन्वारोहामीत्यन्वारोहे द्वे उप-
दधाति ॥ ३१ ॥

तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकामुपदधाति । अनियतदेशाद्द्रव्येष्टकानामप्यु-
पारि मृन्मद्य उपधीयन्ते द्रव्येष्टकाश्चावटे । मृन्मथीनामेव संख्यापूर्णं स्यादापस्तम्बे ।
तदाहैष द्विशतः प्रस्तार इति । यत्प्राचीनमैष्टकाद्यजुः क्रियत इति ङिङ्गाच्च । पृथि-
व्युदपुरमन्नेनेति मण्डलेष्टकाम् । मन्त्रेणैवास्य मण्डलेष्टकात्वम् । बौधायनीयस्य तु
मण्डलं मण्डलेष्टकायामालिरुयते । ऋषभमृषभेष्टकायामिषुं विकर्ण्यामिति । आपस्त-
म्बस्य तु अनिमित्तानीष्टकानामधेयानीति पक्षः । यथाऽऽत्मेष्टकामिति । भूरसीत्यन्वारोहे
द्वे आक्रमणं प्रतीष्टकायाः समीप उपधीयेते ॥ ३१ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीति द्वाभ्यां दूर्वास्तम्ब*
सलोष्टमप्रच्छिन्नाग्रं यथाऽस्य स्वयमातृणामग्रं
प्राप्नुयात् ॥ ३२ ॥

दूर्वास्तम्बमूलं तत्सह लोष्टेन हरितमप्रच्छिन्नाग्रं—काण्डात्काण्डात्—इति द्वाभ्या-
मृग्भ्यामुपाहितस्य यथा स्वयमातृणामग्रं प्राप्नोति तथोपदधाति ॥ ३२ ॥

हिरण्यशकलौ प्रवाहुगिष्टकायामध्युह्य यास्ते अग्ने
सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वामभृतम् ॥ ३३ ॥

प्रवाहुक् समम् । इष्टकायां तुल्यदेशे हिरण्यशकलौ स्थापयित्वा यास्त अग्ने सूर्ये रुच
इति द्वाभ्यां वामभृतं स्थापयति । ३३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयदिति तिस्रो रेतःसिचः ॥ ३४ ॥

रेतःसिचस्त्रिन् उपदध्यादिति शेषः । त्रिभिर्मन्त्रैरिति वैश्वानसः ॥ ३४ ॥

द्वे एके समामनन्ति ॥ ३५ ॥

एके शास्त्रिनः समामनन्ति, आदितो द्वे ॥ ३५ ॥

ताः प्रथमायां चित्यां यून उपदध्यात् । मध्यमायां
विचयसः । प्रथमायामुत्तमायां च स्थविरस्य ॥ ३६ ॥

तासां तु विधिः—प्रथमायां द्वे चित्यां तरुणस्य तस्य तृतीया नास्ति । मध्यमायां
चित्यां मध्यमवयसस्तिस्त्रोऽपि प्रथमायां चित्यामेकां पञ्चम्यामेका स्वराडिति
स्थविरस्य । रेत एवास्य सिक्तमाभ्यामुभयतः पारिगृह्णाति, इति द्यावापृथिवीसंस्त-
वात् । एकतरां त्वापस्तम्बेनोक्ताम्—अन्यतरामुपदध्याद्द्वेष्यस्य । यजुषेमां चामूं
चोपदधाति । मनसा मध्यमाम्, (आप० श्रौ० १६-७-२०) इति । द्वेष्यस्योप-
दधातीति प्रतिषेधार्थम् । यजुषा पृथिवीं च द्यां चोपदधाति । उपांशु प्रथमतृतीययो-
र्विधिः । तयोः पृथिवीद्युलोकसंस्तवात् । मध्यमा द्वितीया, तां मनसोपदधाति—सम्राड्-
ज्योतिरिति यजुषैव ॥ ३६ ॥

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्म-
तीमिति विश्वज्योतिषम् । अग्नेर्यान्यसि देवाना-
मग्नेर्यान्यसीति द्वे संयान्यौ । मधुश्च माधवश्चेति
द्वे ऋतव्ये । समानतया देवते भवतः ॥ ३७ ॥

विश्वज्योतिः—बृहस्पतिस्त्वा सादयत्विति या प्रणीता । अग्नेर्यान्यसीति संयान्यौ,
मधुश्च माधवश्चेति द्वे ऋतव्ये, समानतया देवते ॥ ३७ ॥

सर्वास्वृतव्यास्ववकामुपदधाति ॥ ३८ ॥

सर्वासु ऋतव्यासु, उपधाय द्वे पश्चादवकां तयोरुपर्युपदधाति । अवकासु सादयतीत्येके
(आप० श्रौ०-१६-७-२२) इत्यापस्तम्बः ॥ ३८ ॥

घर्मेष्टकामुपदधाति । तस्याः प्रवर्ग्ये मन्त्र

आम्नातः ॥ ३९ ॥

घर्मेष्टका तूपधेयोदस्य शुष्माद्भानुरिति प्रवर्ग्यपरिपठितो मन्त्रः ॥ ३९ ॥

अषाढाऽसीत्युपरिष्ठाऽल्लक्षमाणमषाढां द्वेष्यस्याध-
स्ताल्लक्षणं यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः
कुलायिनीः । ये ते अग्न इन्दवो या उ नाभयः ।
यास्ते अग्ने तनुव ऊर्जा नाथ ताभिस्त्वमुभयीभिः
संविदानः । इह प्रजानां तन्वा निषीदेति कुला-
यिनीम् ॥ ४० ॥

उत्तया सह कृतां द्वाभ्यामुपदधात्यषाढाम् । अषाढाऽसीति मध्येऽग्नेर्यालिखितां
मध्य इति । यथा त्र्यालिखितोपरिष्ठाद्भवति तथोपदधाति । तथा चोक्तं ब्राह्मणे—यं

कामयेत वसीयान्भवेदिति । उपरिष्ठाद्भ्यालिखिता यथा भवति तथोपदधाति । यं कामयेत पापीयान्भवेदित्यधस्तात्स्योपधेयेति व्यालिखिता प्रतिषेधार्थम् । कुलायिनी—
यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो या इति च प्रवर्ग्यपरिपठितौ मन्त्रौ ॥ ४० ॥

मधु वाता ऋतायत इति तिसृभिर्दग्ना मधुमिश्रेण
कूर्ममभ्यनक्ति ॥ (ख० १८) ॥ ४१ ॥

भवन्तु न इत्यन्तः । तिसृभिरभ्यङ्गो दध्ना मधुमिश्रेण कूर्मस्य ॥ ४१ ॥

अपां गम्भीरं गच्छ मा त्वा सूर्यः परीताप्सीन्मो
अग्निर्वैश्वानरः । अघोरः प्रजा अभि विपश्यातु
त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ स५सर्प त्रीन्समुद्रान्
न्स्वसल्लिगार्याल्लोकानपांपतिर्दृषभ इष्टकानाम् ।
तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः पुरीषं वसानः स्वा
योनिं यथायथमित्यभिमन्त्र्य मही द्यौः पृथिवी
च नश्चतस्र आशा इति द्वाभ्यां पुरस्तात्प्रत्यञ्चं
जीवन्तं प्राङ्मुख उपदधाति ॥ अवकाभिः परी-
त५त्य(रितत्य) जालेनावच्छाद्य शङ्कुभिः परिणि-
हन्ति ॥ ४२ ॥

अपां गम्भीरं गच्छेत्युपहितस्याभिमन्त्रणं विधाय मही द्यौश्चतस्र आशा इति
द्वाभ्यामृग्भ्यामुपदधाति कूर्मं पुरस्तात्स्वयमातृणायाः प्रत्यङ्मुखं जीवन्तं प्राङ्मुखः
कर्ता । आपस्तम्बमूत्रे चतस्र आशा इति वेति विकल्पेनोपदधाति, अवकाभिर्वेष्टितं
परिगतेन जालेन प्रच्छाद्यते शङ्कुभिश्च निहन्यते यथोपहितो न चलति । उपधेयस्य
कूर्मस्य जीवनेपेतत्वगुणं ब्राह्मणे विधत्ते—श्मशानं वा एतत्क्रियते (तै० सं० ५—२—
८) इत्यादि मृतानां पशूनामश्ववृषभवृष्णिबस्तानां शिरांस्युपधेयानी युपरिष्ठाद्भवति ।
तदेतत्स्थानं श्मशानमेव कृतं भवति । जीवत्कूर्मोपधानेनायं यजमानोऽश्मशानचिद्भवति ।
किंच यः कूर्मोऽस्ति स एष वास्तव्यो निवासयोग्यः कूर्मपृष्ठे भूमेरवस्थितत्वात् । ततोऽपि
कूर्मोपधानमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे । इह
शुभत्तम वद जयतामिव दुन्दुभिरिति दक्षिणस्या५
श्रोण्यामुलूखलं मुसलं प्रयुनक्ति ॥ ४३ ॥

दक्षिणस्यां श्रोण्यामासादयन्तुलूखलं मुसलं मन्त्रेण द्रव्यपृथक्त्वादावृत्तिः ॥ ४३ ॥

औदुम्बरं प्रादेशमात्रं चतुःस्रत्तयुल्लखलमपरिमितं
मुसलं भवति ॥ ४४ ॥

उदुम्बरस्यावयव औदुम्बरस्तं प्रादेशमात्रप्रमाणमुल्लखलमपरिमितं मुसलं तदौदु-
म्बरम् । उल्लखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—औदुम्बरं भवति (तै० सं० १-२-८)
इत्यादि ॥ ४४ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्यग्रमित् । अथो
इन्द्राय पातवे सुनु सोममुल्लखलेति सर्वौषधस्य
पूरयित्वाऽवहन्ति ॥ ४५ ॥

सप्त ग्राम्याः सप्ताऽऽरण्या ओषधयस्ताभिः पूरयित्वा तूष्णीमुत स्म त इति मन्त्रेणा-
वहननम् । सुनु सोममुल्लखलेति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ४५ ॥

देशविशेषमाह—

तद्विष्णोः परमं पदमिति मध्येऽग्नेरुल्लखलं मुसलमु-
पदधाति विष्णोः कर्माणि पश्यतेति वा मुसलम् ॥ ४६ ॥

मध्यत उपदधाति (तै० सं० १-२-८) इत्यादिब्राह्मणम् । अग्नेर्मध्य उपदधा-
त्युल्लखलं मुसलं द्रव्यपृथक्त्वाद्भ्यावर्तते, इति न्यायादेकमन्त्रपक्षेऽपि । मन्त्रद्वयपक्षे
तु तद्विष्णोरित्युल्लखलं, विष्णोः कर्माणीति मुसलं चोपदध्यात् ॥ ४६ ॥

दिवो वा विष्णविति शूर्पम् ॥ ४७ ॥

दिवो वा विष्णवित्याशीःपदयर्चा शूर्पं, सव्यादित्येवमन्तया ॥ ४७ ॥

उपधेयाया उखायाः सिकतापूरणं चाऽऽह—

सिकताभिरुखां पूरयति ॥ ४८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४८ ॥

दध्ना मधुना घृतेन वा ॥ ४९ ॥

पूरयतीत्यनुवर्तते । स्यूता देवोभिरित्युखां पूरयति घृतेन मधुना सिकताभिर्वा सर्वैर्वा ।
घृतेन संसृज्य पूरयति न रिक्ताया अवक्षेपप्रतिषेधो बहिरपि शुग्नि(विशु)द्धा भवति,
इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् । पूरणोत्तरकालं पय आनयत्यस्याः संनिवापे तु कृते पूरणमेके
परिपठन्ति । अतः क्रमः ॥ ४९ ॥

अन्वयव्यतिरेकाम्यां पूरणं प्रशंसति—

यं कामयेत क्षोधुक्स्यादित्यूनां तस्योपदध्यात् ।

यं कामयेतानुदस्यदक्षमद्यादिति पूर्णां तस्योप

दध्यात् ॥ ५० ॥

सिकताभिः पूरिताया ईषन्न्यूनाया उखाया उपधाने सति क्षोभुकोऽन्नरहितः क्षुधाशीलो भवति । सोऽयं व्यतिरेकः । सिकतापूर्णाया उपधाने त्वनुपदस्य देवाक्षीयमाणमेवान्नमति । सोऽयमन्वयः ॥ ५० ॥

स्यूता देवेभिरमृतेनाऽऽगा उखाँ स्वसारमधिवेदि मस्थात् । सत्यं पूर्वैर्ऋषिभिश्चाकु(कृ)पानो(णो)ऽग्निः प्रविद्वानिह तत्करोत्वित्युखामादाय ध्रुवाऽसि पृथिवीति च ॥ पृथिवी पृथिव्या५ सीद माता मातरि माता स्योना स्योनायां क्रतुर्देवानां महिमानमीमहेऽग्नि५ सधस्थे सदनेषु सुक्रतुः । वैश्वानरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ सो(स्तो)मस्य धामं नि मन्नि)हितं पुरीष्यम् । समिद्धमग्नि५ समिधा समिध्यसेऽग्नि५ सधस्थे सदनेष्वच्युतम् ॥ वैश्वानरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धाम नि (न्नि)दधे पुरीष्यम् । न्ययुर्मात्रया कवयो वयोधसोऽग्नि५ सधस्थे सदनेष्वहुतम् ॥ वैश्वानरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धाम प(न्प)वसानमाहृतम् ॥ ध्रुवाऽसि पृथिवी तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति मध्येऽग्नेरुखामुपदधाति । ५१ ॥

उपदधाति स्थापयति ॥ ५१ ॥

उपरिष्ठादुलूखलस्येत्येकेषाम् ॥ ५२ ॥

पृथिवी पृथिव्या५ सीदेति वोलूखलस्योपर्युखामुपदधाति वाजसनेयिब्राह्मणम् ॥ ५२ ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवेति युक्तवतीभ्याम् ॥ (ख० १९) ॥

उखायामेकाहुतिं जुहोति ॥ ५३ ॥

उपाहितायामुखायां होमः । अग्निर्देवता ॥ ५३ ॥

पुरुषशिरसः प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्यति । ऋचे त्वेति दक्षिणेऽक्षिकटे । रुचे त्वेत्युत्तरे भासेति दक्षिणस्यां नासिकायां ज्योतिषे त्वेत्युत्तरस्यामभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमित्यास्येऽग्निज्योतिषा ज्योतिष्मानिति दक्षिणे कर्णे रुक्मो वर्चसा वर्चस्वानित्युत्तरे ॥ ५४ ॥

तस्य पुरुषशीर्षस्याऽऽस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं वक्ति श्रुतिः—‘प्राणेषु हिरण्य-
शकलान्प्रत्यस्यति’ (तै० सं० १-२-९) इत्यादि । प्राणसंचारस्थानेष्वस्यादिषु
हिरण्यशकलान्प्रक्षिपेत् । एवमापस्तम्बादिषु द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

समित्स्रवन्ति सरितो न धेना इति श्रुतातङ्कथेन
दध्ना मधुमिश्रेण पुरुषशिरः पूरयित्वा सहस्रधा
असि सहस्राय त्वेत्यादायाऽऽदित्यं गर्भं पयसा
समञ्जन्नित्युखायामुत्तानं प्राक्चुबुकमुपदधाति ॥५५॥

आसामित्यन्तः । अहं मध्वन्योऽसानि (१-२-९) इति मधुररसभोगयोग्यो
भवान्प्रत्यनेनाभिप्रायेणैतत्पुरुषशिरो मधुयुक्तेन दध्ना पूरयेत् । अत्र द्विविधं दधि ।
तत्रैकं रजतप्रक्षेपादिना स्वयमेव घनीभवति । अन्यन्तु पक्वक्षीरादातञ्चनेन निष्पद्यते ।
तत्र क्षीरातञ्चनाभ्यां निष्पन्नं यागयोग्यम् । तस्मात्तादृशेनैव पूरयेत् । सर्वेषां पशुशि-
रसां चाश्वदीनां हिरण्यशकलप्रक्षेपः पुरुषशिरोवत्पूरणं तद्वदेवेति वाजसनेयिनः परि-
पठन्ति । सहस्रधा इति पुरुषशिरो गृहीत्वाऽऽदित्यं गर्भं पयसेत्युखायामुपदधाति, यथा
पुरस्ताद्धनुर्भवति प्राचीनं पुरस्ताच्चुबुकमिति व्याख्यातमुत्तानम् । प्राङ्मुखः कर्ता
उपदधातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

उदु त्यं चित्रमिति सौर्यर्चाभ्यामक्षिकटयोरभिजुहोति ॥ ५६ ॥

सौर्यर्चाभ्यां होमः सूर्यो देवता । यद्वा—चित्रमिति दक्षिणेऽक्षिकटे, आ प्राच्याना
पृथिवी इति सव्ये जुहोति ॥ १६ ॥

पशुशीर्षाण्युपदधाति ॥ ५७ ॥

पशुशिरसामुपधानं करोति ॥ १७ ॥

यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्योप-
दध्यात् । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति समीची-
नानि तस्योपदध्यात् । यं कामयेत कनीयोऽस्या-
न्नं स्यादिति संतरां तस्य पशुशीर्षाण्युपदध्यात् ॥
यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादित्यभितस्तस्य
स्वयमातृणामुपदध्यात् । यं कामयेत भूयोऽस्या-
न्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युदुहोपदध्यात् ॥५८॥

यं कामयेतापशुर्भवेदिति विषूचीनानि पराङ्मुखाणि । पुरुषशिरसः प्रतिषेधोऽयं न
विधिः । विषूचोऽस्य पशवः, सर्वेऽश्वदयः पलायन्ते, समीचीनानि अपराङ्मुखाणि ।
पुरुषशिरस इति विधिः प्रशस्यते । समीचो यजमानसमीपेऽश्वदयः पशव आयान्ति,

(अतः) पशुमान्भवति । यजमानसमीप एव दधाति । एवमुत्तरत्र यं कामयेताल्प-
मस्यान्नं स्यादिति संतरां संगतान्तरामुखायाभेव पशुशीर्षाण्युपधेयानीति प्रतिषेधार्थमुच्यते ।
समानवत्समानाधिकं न न्यूनं संवत्सरप्रक्रान्तं मध्यतस्तस्याग्नेरुपदध्यात् । चतसृष्वपि दिक्षु ।
यं कामयेत बह्वन्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य चतुर्दिशमप्यग्नेर्विदुह्य मृत्तिकामपनीयोपधानं कर्त-
व्यम् । दिगन्तेष्वन्ततः । तस्माद्बह्वन्नं स्यात्ततोऽन्नं लभ्यते भूयो बह्वन्नं भवति ॥ १८ ॥

वातस्य ध्राजिमिति पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधा-
ति । अजस्रमिन्दुमिति पश्चात्प्राचीनमृषभस्य । व-
रूत्रिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीनं वृष्णेरुत्तरतो वा
दक्षिणं यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतो दक्षिणं बस्तस्य
दक्षिणतो वोदीचीनं तान्युत्सर्गैरव्यवायनप्रदक्षि-
णमनु परिक्रामन्प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ (ख० २०) ॥
इमं मा हिंसीद्विंपादमिति पुरुषस्य । इमं मा हिं-
सीरेकशफमित्यश्वस्य । इमं समुद्रमित्यृषभस्य ।
इमामूर्णायुमिति वृष्णेः । अजा ह्यग्नेरिति बस्तस्य
॥ ५९ ॥

वातस्य ध्राजिमिति पुरुस्तादग्नेः प्रतीचीनं प्रत्यङ्मुखः पुरुषशिरोभिमुखमश्वशिर
उपदधाति । अजस्रमिन्दुमिति पश्चादग्नेः प्राङ्मुखः पुरुषशिरोभिमुखमृषभस्य शिर उप-
दधाति । वरूत्रिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीन उदङ्मुखः पुरुषशिरो[भि]मुखं
वृष्णेः शिर उपदधाति । यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणामुखः पुरुषशिरोभिमुखं
बस्तस्य शिर उपदधाति । तान्युपतिष्ठन्ते शिरांसि, अव्यवायेनान्तरं तेषामगच्छन् । उत्स-
र्गैर्ग्राभ्याणां पशूनाम्, आरण्यास्तु तद्रूपा मयुप्रभृतयस्तेषामश्वमेधे वक्ष्यति । इमं मा
हिंसीद्विंपादमिति पुरुषशिरस उपस्थाने । इमं मा हिंसीरेकशफमित्यश्वस्य, इमं
समुद्रमित्यृषभस्य, इमामूर्णायुमिति वृष्णेः, अजा ह्यग्न इति बस्तस्य ॥ १९ ॥

अथ यदि वायव्यस्य शिरो भवति ॥ ६० ॥

मुख्यस्थाने सर्वैरुपधाय सर्वैरुत्सर्गैरुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

यदि वायव्यस्य शिरः स्यात्सर्वेषां स्थाने कृतं, मुख्यस्य स्थाने पुरुषशिरसः सर्वेषा-
मुपधानमन्त्रैरुपधाय, उखायाम्—आदित्यं गर्भं वातस्य ध्राजिमजस्रमिन्दुं वरूत्रिं
त्वष्टुः, यो अग्निरग्नेरित्येतैः सर्वैरुपधाय चित्रं देवानामित्यक्षिक्रटगोर्हुत्वा सर्वेषामुत्स-
र्गैरुपस्थानं भवतीति भावः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अपिवा तस्य तस्य स्थान उपधाय तस्य तस्यो-
त्सर्गेणोपतिष्ठते ॥ ६२ ॥

अथवा पुरुषशिरःस्थान उपधायार्धर्चाभ्यां हुत्वा तस्यैवोत्सर्गेणोपस्थानम् । एवं-
मश्वदिहोमवर्जमुपधानं कृत्वोत्सर्गेणोपस्थानं भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इत्येतेपामेकेनोत्तरेऽश्वसे सर्प-
शिर उपदधाति । विषूचीनं पशुशिरोभिः ॥ ६३ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इत्येकया वा सर्पशिरस उपधानं भवति । अत्रैकमन्त्राणि कर्मा-
णीति न्यायात् । विषूचीनं, न पशुशिरसोऽभिमुखम् ॥ ६३ ॥

अपिवा यजुरेव वदेन्नोपदध्यात् ॥ ६४ ॥

अथवा—ऋचमेव ब्रूयात् । न चातुःस्वर्थेण जपति, इत्यनूक्तत्वान्नोपदध्यात्सर्प-
शिरः । ‘अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति’ (तै० सं० १-२-९) इति पुनर्वच-
नात् । प्राकृतेऽग्नौ नित्यम् । एकविधादिषु गुणविकारेषु च ‘यद्यजुर्वदति तेन शान्तम्’
(१-२-९) इति । सूत्रकारस्य त्वेवंविधेषु यदर्थवादे फलमुद्दिश्य तत्कामस्य सह-
विधिः । सदीप्तिः शान्तिरिति फलम् ॥ ६४ ॥

मा छन्दस्तत्पृथिव्याग्निर्देवता तेनर्षिणा तेन
ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्युवा सीद ।
प्रमा छन्दस्तदन्तरिक्षं वातो देवता । प्रतिमा
छन्दस्तद्भ्योः सूर्यो देवता । अस्मीनिश्छन्दस्त-
दिशः सोमो देवता । विराद्छन्दस्तच्चक्षुः पूषा
देवता । गायत्री छन्दस्तदजा बृहस्पतिर्देवता ।
त्रिष्टुप्छन्दस्ताद्विरण्यमिन्द्रो देवता । जगती
छन्दस्तद्भ्योः प्रजापतिर्देवता । अनुष्टुप्छन्दस्तद्वा-
ग्वरुणो देवता । उष्णिहा छन्दस्तदायुर्मित्रो
देवता । पाङ्क्तिश्छन्दस्तः कृषिः पर्जन्यो देवता ।
धृहती छन्दस्तदश्वः परमेष्ठी देवता तेन-
र्षिणा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्युवा
सीदेति द्वादशभिस्त्रिभ्यावर्तयन्वद्त्रिंशता पुर-
स्तात्प्रतीचीं पुरुषाकृतिं चितिं चिनोति ॥ ६५ ॥

मा छन्द इत्येवमादिभिर्द्वादशोष्टकास्त्रिभ्यासमुपदधाति, प्रत्यगपवर्गम् । षट्त्रिंश-
दिष्टकाः प्रतीचीमिति च वैखानसे वचनात् ॥ ६५ ॥

पुरुषशिरोऽस्याः शिरो भवति ॥ ६६ ॥

यथा पुरुषस्याऽऽकृतिः सर्वाभिर्जायते तथा करोति । पुरुषशिरश्च यथास्थाने भवति प्राक्पाद उत्तान ऊर्ध्वहस्तश्च क्रियत इति भाष्यकृत् ॥ ६६ ॥

तामुपधाय सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्र-
पादिति पुरुषेण नारायणेनोपतिष्ठते ॥ (स्व० २१) ॥ ६७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुष इति तां यजमान उपतिष्ठते, प्रत्यङ्मुखः ॥ ६७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

=====

अर्धैकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अपस्या उपदधाति । अपां त्वेमन्त्सादयामीति
पञ्च पुरस्तात्पतीचीः । अर्णवे सद्ने सीदेति पञ्च
दक्षिणत उदीचीः । अपां त्वा सद्ने सादयामीति
पञ्च पश्चात्प्राचीः । गायत्री छन्द इति पञ्चोत्त-
रतो दक्षिणः ॥ १ ॥

अब्लिङ्गतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः । ताश्चोपदध्यायत् । अपस्याः—अपां
त्वेमन्त्सादयामीति विंशतिः । पञ्च पुरस्तादग्नेः प्रत्यगपवर्गाः । पञ्च दक्षिणतोऽग्नेरुत्त-
रापवर्गाः—अर्णवे सद्ने सीदेति । अपां त्वा सद्ने सादयामीति पञ्च प्रागपवर्गाः
पश्चादग्नेः । गायत्री छन्द इत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणापवर्गाः । पक्षयोः पुच्छे चार्णवे सद्ने
इत्येवमाद्याः ॥ १ ॥

ये यज्ञं समगृभ्णन्देवा देवेभ्यः परि । तान्गायत्री
नयतु प्रजानती स्वर्गे लोके अमृतं दुहाना । ये
ज्योतींषि संदधति स्वरारोहन्तो अमृतस्य
लोकम् । ते यन्तु प्रजानन्तो यज्ञं विदानाः सुकृ-
तस्य लोके । ये पशवो मेध्यासो यज्ञस्य योनि-
मभि संबभूवुः । तान्ददन्ते कवयो विपश्चितो यज्ञं
विदानाः सुकृतस्य लोके । यः पन्था विततो

देवयानं छन्दोभिर्विगृहीतं एति । तेनातिष्ठद्विष-
मन्तरिसं यज्ञं गृहीत्वा सुकृतस्य लोकम् । यो
यज्ञः सहस्रधारो द्यावापृथिव्योरधि निर्मितः ।
तेनैतु यजमानः स्वस्त्या दिवोऽधि पृष्ठमस्थादिति
पञ्च हिरण्येष्टकाश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥२॥

ये यज्ञमिति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं हिरण्येष्टकामुपदधाति । एकां मध्ये ॥ २ ॥

आयवे स्वाहा योष्कृते स्वाहा योष्यत्वने स्वाहा
विष्णवे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेति पञ्च हिरण्येष्ट-
काश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये । त्रिवृत्ते अग्ने
शिरस्तन्मे अग्ने शिरः पञ्चदशौ ते अग्ने बाहू तौ
मे अग्ने बाहू सप्तदशस्ते अग्न आत्मा स मे अग्न
आत्मैकविंशौ ते अग्न ऊरू तौ मे अग्न ऊरू
त्रिणवौ ते अग्नेऽष्टीवन्तौ तौ मे अग्नेऽष्टीवन्तौ
त्रयस्त्रिंशं ते अग्ने प्रतिष्ठानं तन्मे अग्ने प्रतिष्ठान-
मित्येताः शिरसि पक्षात्पुच्छेषु श्रोण्योरसयो-
रुपदधाति । त्रिवृत्ते अग्ने शिरस्तेन माऽभिपाहि
पञ्चदशौ ते अग्ने बाहू ताभ्यां माऽभिपाहि
सप्तदशस्ते अग्न आत्मा तेन माऽभिपाहोऽकवि-
ंशौ ते अग्न ऊरू ताभ्यां माऽभिपाहि त्रिणवौ
ते अग्नेऽष्टीवन्तौ ताभ्यां माऽभिपाहि त्रयस्त्रिंशं
ते अग्ने प्रतिष्ठानं तेन माऽभिपाहीत्युपहिता यज-
मानोऽनुमन्त्रयते ॥ (ख० २२) ॥ ३ ॥

आयवे स्वाहेति पञ्चानां हिरण्येष्टकानां यथावकाशमुपधानं भवति । त्रिवृत्ते अग्ने
इत्येताः पञ्च मृदिष्टकाः शिरसि वा यथावकाशमित्येकेषां मतम् । उपहितानामिष्टकानां
त्रिवृत्त इत्यनुमन्त्रणं यजमानस्य ॥ ३ ॥

अङ्गयः संभूतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त-
ताधि । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तत्पुरुषस्य विश्वमाजा-
नमग्न इत्येतामुपधायर्तसदासि सत्यसदासि तेजःसदासि
वर्चःसदासि यज्ञःसदासि गृणानाऽसि । धामासि धाम्यै
त्वा धामभ्यस्त्वा धामसु सीद । सन्निपांसि सन्धै त्वा सने-

यम् । क्वित्तरसि चित्त्यै त्वा विदेयम् । शक्तिरसि शक्त्यै त्वा
 शक्येयम् । भूतिरसि भूत्यै त्वा भूयासम् । कर्मसि कर्मणे
 त्वा क्रियासम् । गूर्दोऽसि गूर्दाय त्वा गूर्देभ्यस्त्वा गूर्दे
 सीद । क्षत्रं पाहि क्षत्रं पिन्व क्षत्रं जिन्व क्षत्रं यच्छ
 क्षत्रं दृह क्षत्रमसि क्षत्रय त्वा क्षत्रेभ्यस्त्वा क्षत्रे
 सीद । विश्वेषु त्वा पार्थिवेषु सादयामि । विश्वेषु
 त्वाऽन्तरिक्षेषु सादयामि । विश्वेषु त्वा दिव्येषु साद-
 यामि । विश्वेषु त्वा देवेषु सादयामि । विश्वासु त्वाऽप्सु
 सादयामि । विश्वासु त्वौपधीषु सादयामि । विश्वेषु
 त्वा वनस्पतिषु सादयामि । विश्वासु त्वा दिक्षु साद-
 यामि । दिवि सीद । स्वर्जिदसि पृतनाजिदसि भूरि-
 जिदस्यभिजिदसि विश्वजिदसि सर्वजिदसि सत्राजि-
 दसि धनजिदसि भ्राडसि विश्राडासि प्रभ्राडसि ।
 सपत्नहनं त्वा वज्रं सादयामि । आभिमातिहनं त्वा
 वज्रं सादयामि । अरातिहनं त्वा वज्रं सादयामि ।
 यातुहनं त्वा वज्रं सादयामि । पिशाचहनं त्वा वज्रं
 सादयामि । रक्षोहणं त्वा वज्रं सादयामि । शत्रुहणम-
 मित्रहणं भ्रातृव्यहणमसुरहणं त्वेन्द्रं वज्रं सादयामि ।
 उद्वदस्युदितिरस्युद्यत्यस्याक्रममाणाऽस्याक्रामन्त्यस्याक्रा-
 न्तिरसि संक्रममाणाऽसि संक्रामन्त्यसि संक्रान्तिरसि
 स्वर्ग्याऽसि स्वरसि । इषि सीदोर्जि सीद भगे सीद
 द्रविणे सीद सुभूते सीद पृथिव्या यज्ञिये सीद विष्णोः
 पृष्ठे सीदेडायाः पदे सीद घृतवति सीद पिन्वमाने
 सीद । संवत्सरे सीद परिवत्सरे सीदेदा(डा)वत्सरे सी-
 देदुवत्सरे सीदेद्वत्सरे सीद वत्सरे सीद । एकस्याँ सीद
 दशसु सीद शते सीद सहस्रे सीदायुते सीद नियुते
 सीद प्रयुते सीदारुदे सीद न्यर्बुदे सीद समुद्रे सीद
 मध्ये सीद पद्मे सीदान्ते सीद परार्थे सीद । पिन्वमा-
 नाऽसि पिन्वमानाय त्वा पिन्वमानेभ्यस्त्वा पिन्वमाने
 सीद । ऋतमस्युताय त्वर्तेभ्यस्त्वर्ते सीद । सत्यमसि
 सत्याय त्वा सत्येभ्यस्त्वा सत्ये सीद । संधिरसि

संधये त्वा संधिभ्यरत्वा संधिषु सीद । सःश्लिडसि
सःश्लिषे त्वा सःश्लिडभ्यरत्वा सःश्लिडत्सु सीद ।
संपदसि संपदे त्वा संपद्भ्यरत्वा संपत्सु सीदेत्येताभ्या-
मनुवाकाभ्यामृषीष्टका उपदधाति ॥ ४ ॥

मृदिष्टका यथावकाशम्—अद्भ्यः संभूत इति च । ऋतसदसीति सप्त, सनिरसीति पञ्च, गूर्द इति षष्ठः । क्षत्रं पाहीति षट् । विश्वेषु त्वा पार्थिवेषु सादयामीक्ति दिवि सीदेत्येवमन्ता दश । स्वर्विदसीत्येषमाद्याः प्रभ्राडसीत्येवमन्ता एकादश । संपत्नहनमित्याद्या वजाः सप्त । उद्भदसीत्येकादश । इषि सीदेति दश । संघस्सरे सीदेति षट् संघस्सराः । एकस्याः सीदेति चर्दश । पिन्वमानाऽसीति षट् संपदन्ताः । ये तु सादनं न प्रवदन्ति ते अनुवाकाः शाखान्तरे । ये तु सादनं प्रवदन्ति तेषामनुवाकपरिमाणं नोक्तम् । सर्वा एता ऋषीष्टका इत्युच्यन्ते । केचिन्वाहुः—अनुवाका एव ऋषीष्टका इति । प्रथमचित्कर्त्तव्येते तस्य मन्त्राणां मध्य-आम्नानात् । प्रथमस्य त्वग्ने ऋषीष्टका उपधाय लोकंष्टुणाः । त एव प्राणभृतो गणप्रभृतय इति । न च गणभेदो युक्तः, बौधायनमतान्मन्त्रलिङ्गाच्च यदेकधोपदध्यात्, इति । केचित्तु द्विप्रस्तारे प्रथमेऽप्यग्नौ प्राणभृदादीनामुपधानं कृत्वा, ऋषभस्य च पुरी(षान्तं)पोपधानं कुर्वन्ति । पुरीषान्ता चित्तिरिति वचनात् । पश्चाच्च द्वितीयां चितिम् । तस्मिन्नेव प्रस्तारे पुरीषान्तां कुर्यादिति । एवं तु सूत्रकाराभिप्रायः । द्विसहस्रे द्विप्रस्ताराश्चितयो भवन्तीति न साहस्रे । केचित्तु ऋषीष्टकाः परित्यज्याधिकविधिरानित्य इति । अयं पुरो भुव इत्येव कुर्वन्ति प्रथमे प्यग्नौ । तथाऽपि गणभेदो जायत एवातो द्वितीये तृतीये वाऽग्नौ प्राणभृदादीनामुपयोगः । प्रथमायां चित्यामेव सूत्रकारेणाऽऽम्नानात् ॥ ४ ॥

अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतं प्राणभृतः । दश
दश प्रतिदिशमक्षण्या दश । मध्ये बाह्यां बाह्यामुप-
धायान्तरामन्तरामुपदधाति ॥ ५ ॥

प्राणभृतः, अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतमुपदधाति । दश दश तु प्रतिदिशमक्षण्या वक्रमुपदधाति । दश मध्ये ता अक्षण्या, अग्नेरभ्यन्तरमुपधाय बाह्याः पश्चादुपदधाति । यद्वा—एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानमाह—प्राणभृतमुपदधाति (तै० सं० ९-२-१०) इत्यादि सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—अयं पुरो भुव इति पुरस्तादुपदधाति प्राणमेवैताभिर्दाधारायं दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दाधारायं पश्चाद्विश्वन्यचा इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवैताभिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्टाद्वाचमेवैताभिर्दाधारे (तै० सं० ९-२-१०) इति ।

एकैकस्यां दिश्युपेयानामिष्टकानां संख्यां विधत्ते—‘ दश दशोपदधाति ’
(१-२-१०) इति । एकैकं मन्त्रं दशकृत्व आवर्त्य दशोष्टका उपदध्यात् । अत्रो-
पधाने वक्तव्यं विधत्ते—‘ अक्षण्योपदधाति ’ (१-२-१०) इत्यादि । प्रतांच्यामु-
पक्रम्य प्राच्यामवसाने सत्यार्जवं भवति । नैर्ऋत्यामुपक्रम्यैशान्यां समापनं वक्तव्यम् ।
एवमितरत्रापि । तदिदमक्षणेत्यनेनोच्यते ।

नु—‘ प्राणभूत उपदधाति ’ (१-४-१८) इत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रोपादान-
मर्थवादार्थं विध्यर्थं वेति विवेक्तव्यम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रान्तरम् । तत्र हि
मूलाशब्दप्रयोगः । इह तु लिङ्गवतामल्पत्वात्तत्समवादमात्रेण शब्दप्रवृत्तिः । प्राण-
भृद्गणे हि प्राणभृत्समवायोऽस्ति । प्राणभृदप्राणभृद्गणेऽपि प्राणभृत्समवायोऽस्तीत्यनेन
सादृश्येन प्राणभृच्छब्दः । तदेवम्—‘ तस्मिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः । षड्भिः
सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता ’ ॥ १ ॥

प्राची दिशां वसन्त ऋतूनामिति पञ्चाशतमपान-
भृतो यथा प्राणभृतोऽन्तरामन्तरामुपधाय बाह्यां
बाह्यामुपदधाति ॥ ६ ॥

अपानभृतः प्राचीदिशामित्युपदधाति, यथा प्राणभृतः । प्रतिदिशमक्षण्या च बाह्या-
मुपधायामन्तरोपधीयते । यद्वा—अन्तर्देशे प्राणभृदारूपाः पूर्वोक्ता इष्टका उपधायं
बहिर्देशे संयदारूपा इमा अपानभृत इष्टका उपदध्यात् ॥ ६ ॥

प्राणभृद्गो विपरीतप्रकारं विधत्ते—

विषुची प्राणभृतं चापानभृतं चोपदधाति ॥ ७ ॥

यस्मात्प्राणभृतामपानभृतां चान्योन्यविपर्ययक्रमः, तस्माच्छोकेऽपि प्राणापानावन्योन्य-
विपरीतस्वरूपौ । बहिर्गतिः प्राणोऽन्तर्गतिरपानः ॥ ७ ॥

आयुषः प्राणं संतन्वित्येतनानुवाकेन संयत उपदधाति ॥ (ख०२३) ॥ ८ ॥

आयुषः प्राणमिति द्वादश संततीरित्यापस्तम्बः, अनियतदेशाः ॥ ८ ॥

पृथिव्यसि जन्मना वशा साऽग्निं गर्भमधत्ताः (त्याः)
सा मया संभव । द्यौरसि जन्मना वशा साऽऽ-
दित्यं गर्भमधत्ताः (त्याः) सा मया संभव । नक्षत्रा-
ण्यसि जन्मना वशा सां चन्द्रमसं गर्भमधत्ताः (त्याः)
सा मया संभव । आपोऽसि जन्मना वशा सा
वरुणं गर्भमधत्ताः (त्याः) सा मया संभव । औष-
धोऽसि जन्मना वशा सा सोमं राजानं गर्भम-

धत्ताः(त्याः)सा मया संभव । वयोविनिरसि
जन्मना वशा(साजरां)सा मह्यं गर्भमधत्ताः(त्याः)
सा मया संभव । विराडसि जन्मना वशा सा
राजानं गर्भमधत्ताः(त्याः)सा मया संभवेत्येते-
नानुवाकेन वशोष्टका उपदधाति ॥ ९ ॥

पृथिव्यसीत्यारभ्य सप्त वशाः । पञ्च वशा इत्यापस्तम्बः ॥ ९ ॥

या देव्यसीष्टक आयुर्दा उपशीवरी । सा मामुप-
वेशेषु जायेव पतिमित्सदा ॥ या देव्यसीष्टके
प्राणदा अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दाः श्रोत्रदाः
पृथिविदा अन्तरिक्षदा द्यौर्दाः सुव(स्व)र्दाः कुमा-
रीदाः प्रफर्वादा युवतिदा उपशीवरी । सा मामुप-
वेशेषु जायेव पतिमित्सदेत्येतेनानुवाकेनोपशीव-
रीरुपदधाति ॥ १० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

अर्थतः स्थाध्वगतोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा देवता-
भिर्गृह्णामि । शुक्राः स्थ वीर्यावतीरिन्द्रस्य व इन्द्रि-
यावतो देवताभिर्गृह्णामि । अधिपत्नीः स्थ तेज-
स्विनीरादित्यानां वो देवानां देवताभिर्गृह्णामि ।
मन्त्राः स्थाभिभुवो विश्वेषां देवानां देवताभिर्गृ-
ह्णामि । क्षत्रभृतः स्थौजस्विनीर्मित्रावरुणयोर्ब्र-
ह्मणा देवताभिर्गृह्णामि । व्रजक्षितः स्थ ऊर्ध्वश्रितो
बृहस्पतेर्वो ब्रह्मणा देवताभिर्गृह्णामीति द्वादश
कुम्भेष्टका अद्भिः पूरयित्वा षट्कुम्भान् षट्कुम्भी-
र्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्येतेनानुवाकेन
प्रतिमन्त्रं कुम्भं कुम्भीं च प्रतिदिशमनुसीतमुप-
दधाति । चतस्रो मध्ये ॥ ११ ॥

अर्थतः स्थाध्वगत इति ग्रहणमर्षा कुम्भकुम्भ्योश्च युगपदिति भाष्यकृत् । अपामभिधा-
यका मन्त्रा इति । अशक्तावेकैकस्य पूरणमिति न्यायाच्च । कुम्भेष्टकानां द्वे द्वे सम्पन्न-
तय्य देवते । वानसनेयिनां पाठात्—शर्म च स्थ वर्म च स्थ देवस्य वः सविद्युः प्रसवे
मधुमतीः सादयामि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीदतमिति तथा पुरस्तादग्नेरुपदधाति

यथासीतम् । कुम्भमपरतः कुम्भी पूर्वतः । ज्योतिषे वामिति हिरण्यशल्क(लौ त)योः प्रक्षिपतीत्यापस्तम्बवैखानसौ । युगपत्कुम्भकुम्भयोश्च द्विवचनत्वान्मन्त्रस्य । एवमनेन प्रकारेण पूरणमुपधानं हिरण्यशल्कक्षेपश्चोत्तरा उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिदिशं तूपधीयन्ते । दक्षिणतो द्वे तथाऽपरत उत्तरतश्च कुम्भो दक्षिणतश्च कुम्भीमुत्तरतोऽनुसीतं च । सर्वत्राधस्तात्पाषाणेप्येवावस्थानं कुम्भेष्टकानाम्—यदपोऽशेरधस्था(स्ता)दुपदधाति (तै० सं० १-६-२) इति । एवमपरतोऽपि तथैव कुम्भोऽपरतः कुम्भी पूर्वतः । उत्तरतः कुम्भो दक्षिणतः कुम्भी, उत्तरतश्चतस्रस्तु मध्ये ता अनुसीतं द्वे द्वे समानतया देवते, पूर्वदिग्भर्तिनीषु तिसृषु सीतासु कुम्भं कुम्भी चेति द्वंद्वम् । एवं दिग्न्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते—‘ द्वंद्वमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै ’ (तै० सं० १-६-३) इति । द्वादशानां मध्ये दिक्चतुयेऽष्टौ गताः । अथावशिष्टाश्चतस्रो मध्ये स्थापयेत् । तच्च धृत्यै दाढर्चाय भवति ॥ ११ ॥

दिवि श्रयस्यान्तरिक्षे यतःवेति बार्हस्पत्यं नैवारं
चरुं पयसि शृतं मध्ये कुम्भेष्टकानाम् ॥ १२ ॥

उपदधातीत्यनुवर्तते । दिवि श्रयस्वेत्युपधानं नैवारस्य, बार्हस्पत्यसंकल्पेन लौकिकेऽग्नौ (नैवारपचनं) नैवारचरुश्रवणं भवति । गार्हपत्ये पचनमिति भाष्यकृत् । केचित्तु—हिरण्यवर्णा इत्यारभ्य मातर इत्यन्ता द्वादशर्चः कुम्भकुम्भोरुपधाने विनियुज्याश्चिष्टे द्वे तस्मा अरम्—दिवि श्रयस्वान्तरिक्ष इति च नैवारोपस्थानं कुर्यान्नैवारस्य चरोर्नोपधानमिति व्याचक्षते ॥ १२ ॥

तेजसे वां वर्चसे वां चक्षुषे वां ज्योतिषे वां
रेतसे वां प्रजाभ्यो वामिति द्वौ द्वौ हिरण्यशक-
लावुपास्यति ॥ १३ ॥

तेजसे वामिति हिरण्यशकल(लौ त)योः क्षिपति । युगपत्कुम्भकुम्भयोश्च द्विवचनत्वान्मन्त्रस्य ॥ १३ ॥

त्वामग्ने वृषभं चैकितानमित्यृषभं हिरण्यशकलं
चित्तौ प्रास्य चित्तिमचितिं चिनवदिति चिति-
क्लृप्त्याऽभिमृशति ॥ (ख० २४) ॥ १४ ॥

त्वामग्ने वृषभमित्यृषभोपधानमुत्क्रमेणापि प्रथमेऽग्नौ क्रियते । चित्यां चित्यामृषभमुपदधाति, इति । लोकंपूणाश्च पूरणार्थाः । लोकं पूणं च्छिद्रं पृणेति लिङ्गात् । लोकंपूणं ता अस्य सूददाहस इति लोकंपूणाभिश्छादयति सर्वमग्निम् । सर्वान्वर्णानिष्टकानां (करोति) कुर्यादिति श्रुतिः । न श्वेतपीतादीन्वर्णान्निदधाति । लेखा वर्णा इत्युच्यन्ते,

श्रुत्यन्तर एवं विहितत्वात् । चितौ हिरण्यं स्थापयित्वा चित्तिमचित्तिमित्याभिमृशति ।
चित्तिक्लृप्तिरित्यस्या नामधेयम् ॥ १४ ॥

यत्तेऽचितं यद्दु चितं ते अग्ने यद्दूनं यद्वाऽत्राति-
रिक्तम् । विश्वे देवा अङ्गिरसश्विन्वन्नादित्यास्ते
चित्तिमापूरयन्तु ॥ यास्ते अग्ने समिधः ॥ चित्ति-
मचित्तिम् । वयमग्ने धनवन्तः स्यामालं यज्ञायोत
दक्षिणायै । ग्रावा वदेदभि सोमस्याशुनेन्द्रं शिक्षे-
मेन्दुना सुतेन ॥ रायस्पोषं नो धेहि जातवेद ऊर्जो
भार्गं मधुमत्सूनृतावत् । दधाम यज्ञं सुनवाम सोमं
यज्ञेन त्वामुपशिक्षेम शक्र ॥ ईशानं त्वा शुश्रुमो
वयं धनानां धनपते गोमन्त्रे । अश्वावद्भूरि-
पुष्टं हिरण्यवदन्नमध्येहि मखम् ॥ दुहां ते द्यौः
पृथिवी पयोऽजगरस्त्वा सोदको विसर्पतु । प्रजाप-
तिनाऽऽत्मान माप्रीणे रिक्तो म आत्मा । यो रुद्रो
अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवन
विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु देवा इति सप्ताभिः
स्वयंचित्याऽभिमृश्य लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

यत्तेऽचितमित्यारभ्यैताभिरष्टाभिरभिमृश्य लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति सर्वम-
ग्निम् ॥ १९ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैकां लोकंपृणामुपदधाति ॥ १६ ॥
पूर्वयोपधाय सूददोहसाऽभिमृशति ॥ १७ ॥

चित्तिमचित्तिमित्याभिमृश्य यत्तेऽचितमित्यारभ्यैताभिरभिमृशत्यष्टाभिः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सर्वास्विष्टकासु तथा देवतमन्ततो दधाति ॥ १८ ॥

इष्टकोपधानेषु मन्त्रान्ते तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद, इत्यन्तः ॥ १८ ॥

कृष्णोऽश्वः श्यावो वोत्तरतस्तिष्ठति । तमा-
रुभ्य चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिवीत्य-
नुव्यूहति ॥ १९ ॥ सा चितिर्भवति ॥ २० ॥

उत्तरत उत्तरतोऽस्तिष्ठति कृष्णाश्च उपधानादारभ्य, श्वेतो वा । तमुपस्पृश्य
चात्वालात्पुरीषमाहृत्य वैश्वानर्यर्चा पुरीषमनुव्यूहति, नैवमुपदधाति । वैश्वानर्यर्चा पुरी-

षमुपदधाति, इति श्रुतिः । पुरीषान्ता श्रु(चि)तिर्भवति । प्रत्यवरोहणं वारुम् आस-
नित्युक्त्वा ॥ १९ ॥ २० ॥

यां अप्स्वन्तराग्निर्यो वृत्रे यः पुरुषे यो अश्मनि ।
य आविवेश भुवनानि विश्वा तेभ्यो अग्निभ्यो
हुतमस्त्वेतत् । य२ हुतादमग्निं यमु काममाहुर्द्यु-
दातारं प्रतिग्रहीतारमाहुः । यो देवानां देवत-
मस्त्व(स्त)पोजास्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ।
पृष्ठो दिवीत्येषा । यः सोमो अन्तर्यो गोष्वन्तर्व-
या२सि य आविवेश यो मृगेषु । य आ विवेश
द्विपदो यश्चतुष्पदस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ।
येनेन्द्रस्य रथ२(थाः) संवभूवुर्यो वैश्वानर उत
वैश्वदेव्यः ॥ धीरो यः शु(श)क्रः भ(प)रि भूरिदा-
भ्यस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् । उक्षान्नाय
वशान्नायेति षड्भिश्चितिं चितिमुपधायाभि जुहोति ॥ २१ ॥

यो अप्स्वन्तराग्निरिति षड्भिश्चितिं चितिमुपधाय पुरीषान्तामुपरि जुहोति । सर्वत्रा-
ग्निर्देवता । चितावेव हिरण्यं निधाय तस्य जुहुयादित्येके ॥ २१ ॥

एवमेतान्यत ऊर्ध्वमृषभप्रभृतीनि सर्वेषु चित्यन्ते
समानानि क्रियन्ते ॥ २२ ॥

सर्वेषु वक्ष्यमाणचित्यन्तेषु चर्षभप्रभृतीनि कर्माणि समानान्येव ॥ २२ ॥

आग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभिमृ-
शेत् । त्रिष्टुभा द्वितीयाम् । जगत्या तृतीयाम् ।
अनुष्टुभा चतुर्थाम् । पङ्क्त्या पञ्चमीम् । सर्वासां
धामच्छद्द्वितीया । अग्ने भूरीणि तव जातवेद इति
धामच्छत् । अग्ने देवा२इहाऽऽवह जज्ञानो वृक्तबर्हि-
षे । असि होता न ईड्यः । अगन्म महा मनसा
यविष्ठं योदीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे । चित्रभानू
रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥
मेधाकारं विदधस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परि
भूतमं मतिम् । त्वामर्भस्य हविषः समानमिच्छां
महो वृणते नरो नान्यं त्वत् । मनुष्वत्त्वा निधी-

महि मनुष्वत्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वदङ्गिरो
देवान्देवायते यज । अग्निर्हि वाजिनं विशे
ददाति विश्वचर्षणिः । अग्नी राये स्वाधुवꣳ स
प्रीतो याति वाऽऽर्यमिषꣳ स्तोतृभ्य आभरेत्येता
आम्नाता भवन्ति ॥ २३ ॥

अग्ने भूरीणीति सप्तमी जुहोतीत्यापस्तम्बः । उपस्थानं करोति चितेरिति वैवानसः ।
आग्नेय्या गायत्र्या प्रथमां चितिमभिमृशेत्, इति ब्राह्मणोक्तम् । अग्निर्यस्या देवता
गायत्र्या प्रथमां चितिमेतया हामे कृतेऽभिमृशति । त्रिष्टुभाऽभिमृशति द्वितीयाम् ।
जगत्या तृतीयाम् । अनुष्टुभाऽभिमृशति चतुर्थाम् । षड्कत्याऽभिमृशति पञ्चमीम् ।
अग्ने भूरीणीति धामच्छत् । अग्ने देवाꣳ इहाऽऽवह इत्येवमाद्या आग्नेय्या गायत्र्या
प्रथमां चितिमभिमृशेत् । तस्मिन्नाम्नाये शाखान्तर आम्नाताः षड्कत्यन्ताः ॥ २३ ॥

षडुपसदः ॥ २४ ॥

उपसदोऽग्निसंयोगेन षड्भवन्ति । सोमाङ्गमपि सत्यं चित्यसंयोगे षड्भ-
वन्ति ॥ २४ ॥

अनुपसदमग्निं चिनोति । अन्वहमेकैका
चितिद्वयंहमुत्तमा चितिः ॥ २५ ॥

द्व्यहं द्व्यहमेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं चिनोति द्व्यहम् । उत्तमा
चितिः, (आप० श्रौ० १६-१०-२३) इत्यापस्तम्बः । उपसदमनु अनुपसदम् ।
उपसदि समाप्तायामग्निं चिनोति, प्रवर्ग्यः पश्चात् । उपसदो न लभ्यन्त इति भाष्य-
कृत् । उपसदमेवं कृत्वाऽग्निं चिनोतीति सूत्रकाराभिप्रायः । द्व्यहमुत्तमा चितिः
[इति] द्वाभ्यां पारिसमाप्यते ॥ २५ ॥

श्रीणि चतुस्तनानि व्रतानि भवन्ति । एवं
त्रिस्तनानि द्विस्तनान्येकस्तनानि ॥ २६ ॥

व्रतानि श्रीणि चतुस्तनानि ऋयदिवसस्य रात्र्या व्रतानि भवन्ति । एवं श्रीणि
त्रिस्तनानि श्रीणि द्विस्तनानि व्रतान्यग्नीषोमीयदिन एकस्तनम् ॥ २६ ॥

आपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रवर्ग्यं यदक्रन्दः
प्रथमं जायमान इति श्वेतमश्वं प्रदक्षिणं परिणीय
वसन्ति वसन्ति ॥ (ख० २५) ॥ २७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति सत्याषाढसूत्र एकादशप्रश्नः ॥ ११ ॥

अपराह्णे भवे अपराह्निक्यौ ताभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्य श्वेतमश्वं प्रदक्षिणीकृत्य चितेः प्रागुदग्वाऽऽरभ्यते प्रदक्षिणं कृत्वा वसन्ति विरमन्ति कर्मणः । भाष्यकारस्तु मध्यरात्रे व्रतप्रदाने कृतेऽश्वपारिणयनान्तं कृत्वा वसन्तीति व्याचष्टे । केचित्तु वसत्यङ्गं पारिणयनमित्याहुः । तस्मात्पञ्चम्यां चितौ न परिणयनम् । वसत्यङ्गं तु तत्परिणयनं, तत्प्रकरणत्वात्तस्मात्पञ्चम्यामपि क्रियते । अभ्यासः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायामेकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यामेकादशप्रश्नः समाप्तः ॥ ११ ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

सर्वासु चितिषु प्रवर्ग्योपसदावाद्रितः पौर्वाह्निक्यानुपरिष्टादापराह्निक्यौ प्रवर्ग्योपसङ्घितिहोमोऽश्वपारिणयनं च व्याख्यातम् । श्वोभूते द्वितीयां चितिं चिनोति ॥ १ ॥

श्वोभूते श्वः प्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्य । प्रवर्ग्यश्वोपसङ्घं प्रवर्ग्योपसदां ताभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते द्वितीयां चितिं चिनोति । यदि प्रथमस्याश्वितेरिष्टकाः संसादयति, इति कृतं तदा चितौ चितौ प्रणयनम् । उत्तरवेद्यभिमर्शनं तु सङ्घत् । अन्यङ्गत्वात्तथाऽऽत्मन्यग्निग्रहणं स्वयंचित्याऽभिमर्शनं शालामुखीयहोमः, अन्यर्थत्वात् सकृदेव । इष्टका उपधास्यञ्श्वेतमश्वमभिमृशेत्पुरीषमुपधास्यन्कृष्णम् । इति चितौ चितौ पुरीषान्ता चितिरिति चित्यङ्गत्वादश्वभिमर्शनं, तस्याः सर्वत्राऽऽरोहणं जपतीति वचनादेतदपि चितौ चितौ । [पक्षे]यदा तु तिस्रः स्वयमातृष्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिष इति कृतः पक्षस्तदा न पुनः प्रणयनम् । अश्ववभितः स्थापितौ कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणतस्तदा श्वेतमालभ्य ॥ १ ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिरिति पञ्चाऽऽश्विनीरूप दधाति ।

चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २ ॥

आश्विदेवयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः । आश्विनीरूपदधाति (तै० सं० ९-३-१) इति विधेराश्विनीरिष्टका उपदध्यात् । संख्यां विधत्ते—‘पञ्चोपदधाति’ (९-३-१) इत्यादि । पञ्च पूर्वार्धेऽग्नेः ॥ २ ॥

सजूर्ऋतुभिरिति पञ्चर्तव्या आश्विनीरूपदधाति ॥ ३ ॥

आश्विनीनां पश्चात्—सजुर्ऋतुभिरिति पञ्चतन्व्या उपदधाति । आस्वृतव्यासु ना(अ) वकाम् । 'द्वन्द्वमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै' इत्यवकामनूपदधातीत्यधिकारात् । यद्वा—एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—ऋतव्या उपदधाति (१-३-१) इत्यादि । वसन्तादीनामृतूनां स्वरव्यापारसामर्थ्यायैतदुपधानम् । इष्टकासंख्यां विधत्ते—'पञ्चोप-
दधाति' (तै० सं० १-३-१) इत्यादि । हेमन्तशिशिरयोः समासेनृतूनां पञ्चत्वम् ॥ ३ ॥

अनुपरिहार* सादयति प्राणं मे पाह्यपानं मे
पाहीति पञ्च वायव्या ऋतव्या अनूपदधाति
वायोर्यान्यसि देवानां वायो यान्यसीति द्वे
संयान्ये । शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये ॥
समानतया देवते भवतः ॥ ४ ॥

प्राणं मे पाहीत्युतव्यानां पश्चात्पञ्च प्राणभूतः । (अपस्पिन्वेति पञ्चापस्या इत्यव-
स्तम्बः ।) अनुपरिहृत्य चाग्निमित्येकैकया प्रतिदिशमुपदधाति, इति श्रुतेः । भरद्वाजस्य-
सु यदेऋषोपदध्यादिति तस्याः श्रुतेरयमर्थस्तेन विकल्पितः । संयान्यौ च द्वे वायोर्वा-
न्यसि, इति । शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये अवकोपधानं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अपस्पिन्वेति पञ्चापस्या वायव्या अनूपदधाति ।
अनुपरिहार* सादयति । विष्टम्भो वय इति
चतस्रः । मूर्धन्वतीः पुरस्तादुपदधाति ॥ ५ ॥

अपस्पिन्वेत्यपस्याः पञ्च, वायव्या दिश उपधानम् । विष्टम्भो वय इति चतस्रो
वयस्याः, पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गा इति भाष्यकृत् । मूर्धञ्शब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
मूर्धन्वत्यः । यस्मात्पूर्वस्यां दिश्युपधेया मूर्धञ्शब्दोपेतमन्त्रसाध्यास्तस्मात्पक्ष्याकारेण
चीयमानस्याग्नेरपि मूर्धा पूर्वस्यां दिशि भवतीति भाष्ये विस्तरः ॥ ५ ॥

त्र्यविर्वय इति पञ्च दक्षिणतो वयस्विनीः । पष्टु-
षाद्वय इति पञ्च पश्चाद्द्वेऽनुमतीर्वस्तो वय इति
पञ्चोत्तरतः सि*हवतीः । अपि वा वस्तो वय
इति दक्षिणेऽस उपदधाति । वृष्णिर्वय इत्युत्तरे ।
व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उपदधाति । सि*हो
वय इत्युत्तरे । पुरुषो वय इति मध्ये ॥ ६ ॥

त्र्यविर्वय इति पञ्चाग्नेर्दक्षिणस्या* श्रोण्याम् । उत्तरस्यां—पष्टुषाद्वय इति ताः पञ्च ।
वस्तो वय इत्येकां दक्षिणेऽसौ । वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽसौ । व्याघ्रो वय इत्येकां दक्षिणे
पक्षे । सि*हो वय इत्युत्तरे । पुरुषो वय इति मध्ये ॥ ६ ॥

ऋषभप्रभृतिव्याख्यातश्चित्यन्तः ॥ ७ ॥

त्वामग्ने वृषभमित्यृषभादि समानं चित्यन्तम् । त्रिष्टुभा द्वितीयाप्रिति तु विशेषः ।
आपराह्निकीभ्यां प्रचर्योपसचां प्रचर्याश्वपरिणयनमित्येवमन्तं चित्यन्तम् ॥ ७ ॥

श्वोभूते तृतीयां चितिं चिनोति ॥ (ख०१) ॥ ८ ॥

श्वः प्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्तं विधाय तृतीयां चितिं श्वेतमश्वमभि-
मृश्य वाङ्म आसन्निति चोक्त्वा ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमाना इति स्वयमातृणामभि-
मृश्याश्वेनावघ्राप्य विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरि-
क्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीमिति मध्येऽग्रेरविदुषा
ब्राह्मणेन सहोपदधाति । भुव इति चैतया व्याहृत्या ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वयमातृणां प्रणीतानामभिमृश्य । इतरथा तु तृतीयस्या-
श्वितैरिष्टकाप्रणयनादि । अश्वेन तां स्वयमातृणामवघ्राप्य चितिस्थ एव—विश्वकर्मा
स्वां सादयत्वित्येवमादि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद भुव इत्येवमन्तेन मन्त्रेष्वेप
दधाति ॥ ९ ॥

चित्तिं जुहोमीति स्वयमातृण्यायां

हुत्वाऽनुव्यनित्यविद्वान्ब्राह्मणो वरं ददाति ॥ १० ॥

चित्तिं जुहोमीति जुह्वा स्वयमातृण्यायां च हुत्वाऽव्या(नुव्य)ननं निरुच्छ्वासेनावस्थानं
वरदानं साम गायेति प्रैषः । ऊर्ध्वज्ञानुश्वोपदधाति ॥ १० ॥

ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरि-
क्षान्मा पाहीति हिरण्येष्टकाम् । अधि द्यौरन्त-
रिक्षं ब्रह्मणा विष्टा मरुतस्ते गोप्तार इति मण्ड-
लेष्टकाम् । अनुरेतः सिचो विवयस उपदधा-
ति । विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम् । अन्तरिक्षस्य
यान्यसि देवानामन्तरिक्ष यान्यसीति द्वे संयान्यौ ॥११॥

ज्योतिरसिपति हिरण्येष्टकाम् । अधि द्यौरिति मण्डलेष्टकाः । सर्वा रेतःसिचो मध्यमे (ध्ये
वि) वयसः । विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति प्रणीतानामेका विश्वज्योतिः । अन्तरिक्षस्य
यान्यसीति-द्वे संयान्यौ ॥ ११ ॥

नभश्च नभस्यश्वेषश्चोर्जश्चेति चतस्र ऋत-
व्या द्वे द्वे समानतया देवते भवतः ॥ १२ ॥

नमश्च नभस्यश्चेत्यृतव्याश्चतस्रः, द्वे द्वे समानतया देवते । अवकोपधानं च, द्वे द्वे उपदधाति । केचित्तु-चतस्र उ(सृणामु)पधानं कुर्वन्ति, इति ॥ १२ ॥

राश्यसि प्राची दिगिति पञ्च दिश्याः । चतस्रः
प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ १३ ॥

दिक्शब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका दिश्याः । प्रतिदिशमेकां मध्ये पुरस्तादारभ्य ।
राश्यसि प्राची दिगिति पञ्च दिश्या उपदधाति (१ । ३ । २) इति श्रुतेश्च ॥ १३ ॥

आयुर्मे पाहीति दश वैराजीः पुरस्तादुपधाय ॥ १४ ॥

पुरस्तादग्नेः । ताश्च ब्राह्मणे सूत्रान्तरे च-दश प्राणभृतः पुरस्तादुप दधाति,
इत्याद्या द्रष्टव्याः । प्राणशब्दोपेतान्मन्त्रानुपधानकाले बिभ्रतीति प्राणभृतः । अत्रैव
चरममन्त्रे ज्योतिःशब्दं प्रशंसति-‘ज्योतिष्मतीभुक्तमामुपदधाति’ (तै० सं० १-३-२)
इति । ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेणोपधातव्येष्टका ज्योतिष्मती । चरमा सैवोत्तमा
भवतीति भाष्यकारोक्तेः ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशत् बृहतीरुपदधाति । मा छन्द इति
द्वादश दक्षिणतः । पृथिवी छन्द इति द्वादश
पश्चात् । अग्निर्देवतेति द्वादशोत्तरतः ॥ १५ ॥

यथा बृहती छन्दसां मध्ये प्रशस्ता, एवं बृहत्याख्या इष्टका अपि प्राशस्ता इति
भाष्यकृतम् । बृहतीः षट्त्रिंशत्समुपदधाति दक्षिणतोऽग्रेरारभ्य पश्चादुत्तरतश्च । ता एतां
इष्टका दिग्दिशेषु विधत्ते-मा छन्द इति दक्षिणत उपदधाति तस्माद्दक्षिणावृतो मासाः
पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो
धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयाजी जयति (तै० सं० १-३-२) इति । मन्त्रपाठप्राप्तभि-
ष्टकासंख्यां विधत्ते-षट्त्रिंशत्संपद्यन्ते (तै० सं० १-३-२) इत्यादि ॥ १५ ॥

मूर्धाऽसि राडिति सप्त वालखिल्याः पुरस्तात्प्रती-
चीरुपदधाति । यन्त्री राडिति सप्त पश्चात्प्राचीः ॥ १६ ॥

सप्त वालखिल्याः पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गाः । सप्त पश्चादारभ्य प्रागपवर्गाः ।
यद्वा-वालखिल्यनामकैर्मुनिभिरादौ दृष्टत्वादिष्टका अपि वालखिल्याख्याः । इष्टकागतया
सप्तसंख्यया शीर्षण्यच्छिद्रसाम्यं, पुरस्तादेकं सप्तकं पश्चादेकं सप्तकमिति सप्तकयोर्द्वि-
त्वाद्बोधोदेशवर्तिच्छिद्रद्वयसाम्यम् । सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विधत्ते-मूर्धाऽसि राडिति पुरस्ता-
दुपदधाति, यन्त्री राडिति पश्चात् (तै० सं० १-३-२) इति ॥ १६ ॥

पृथिव्यै स्वाहोति द्वादश भूतेष्टकाः ॥ १७ ॥

भूतेष्टका द्वादश, शाखान्तरपठिताः ॥ १७ ॥

पाच्या त्वा दिशा सादयामीति पश्चाऽऽस्मेष्टका-
श्चतस्रः प्रदिशमेकां मध्ये ॥ (ख०२) ॥ १८ ॥

गतार्थः ॥ १८ ॥

इन्द्रो दधीचो अस्धिरित्येतेनानुवाकेनाथर्वशिरो
दशातिष(रि)क्ता इष्टका उपदधाति ॥ १९ ॥

दशतिष(तिरि)क्ताः शिरस्युपदधाति ॥ १९ ॥

ऋषभमभृत्तिर्व्याख्यातश्चित्यन्तः ॥ २० ॥

ऋषभाद्यश्वपरिणयानन्तं चित्यन्तं पूर्ववत् । विशेषस्तु तृतीयस्याश्वितेरभिमर्शनं
नगत्या ॥ २० ॥

श्वोभूते चतुर्थी चितिं चिनोति ॥ २१ ॥

श्वोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्योपसंद्भ्रचां सुब्रह्मण्यन्ताभ्यां प्रवर्यं चतुर्थीं चिनोति चितिम् ।
अश्वालम्भं कृत्वा वाङ्म आसन्निति जपः । इतरथा तु तस्याश्वितेरिष्टकाप्रणय-
नादि ॥ २१ ॥

आशुस्त्रिवृदग्नेर्भागोऽसीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां
यथाब्राह्मणमुपदधाति ॥ २२ ॥

यथा ब्राह्मण उक्तं तथोपधानं पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च । प्रथमानुवाके चत्वारः
पर्यायः । द्वितीयानुवाके त्रयः । आशुर्व्योम धरुणो भान्तः प्रतूर्तिरभिवर्तो बर्चस्तपो
योनिर्गर्भो ओजः संभरणः ऋतुर्बध्नस्य प्रतिष्ठा नाकः, अग्नेर्नृचक्षसां मित्रस्येन्द्रस्य वसूना-
न्नादित्यानामदित्यै देवस्य धर्मो यावानामृभूणां विवर्त इति । अत्र विनियोगसंग्रहकार-
स्त्वैवम्—

आशुरष्टादशाऽऽध्यादक्षण्या स्तोमसंयुताः ।

अग्नेः शिष्टा दशाऽऽध्यादक्षण्या स्तोमसंज्ञकाः ॥ २२ ॥

अन्तरिक्षमन्तरिक्षाय त्वेति द्वे संयान्यौ ॥ २३ ॥

यत्संयान्नीर्यत्संयनीरुपदधाति, इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

सहस्रं सहस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये । समानं तथा
देवस्य भवतः ॥ २४ ॥

संष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

एकयाऽस्तुवतेति सप्तदश सृष्टीः ॥ २५ ॥

सृजतिधातुयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः सृष्टयः । सृष्टीरुपदधातीत्यर्थः ॥ ननु—सृष्टीरुप-
दधाति (जै० सू० १-४-१७) इति । सृष्टिशब्दो गुणविधिरुतार्थवाद इति संशयः ।

तत्राऽऽख्यातसंबन्धाद्धिद्यन्तरैकवाक्यत्वाभावादर्थवत्त्वाच्च विधिः । सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा उपधानार्थत्वेन विधीयन्ते । मैवम् । लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव प्राप्तवान्न विधिर्मन्त्राणां संभवति । तथा सति परिसंख्या स्यात् । तत्र बहुषु मन्त्रेषु प्रकरणप्राप्तेषु सृष्टिविधानादन्धे परिसंख्यायेरन् । सा च त्रिदोषा, परिसंख्यातानां च मन्त्रान्तराणामानर्थक्यं स्यात् । तस्मादुपधानमेवात्र विधेयम् । सृष्टीरिति तु लिङ्गप्राप्तमन्त्रानुवादमात्रं यथा सृष्टमेवावरुन्धे (तै० सं० ९-३-४) इत्यस्यार्थवादस्योपपत्त्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः । केचित्तु—मन्त्रविधमेव समर्थयन्ते । न ह्येकयाऽस्तुवत (तै० सं० ४-३-१०) इत्येवमादीनामुपधान ऐकान्तिकं लिङ्गमस्ति येन प्राप्तिः स्यात् । साधारणलिङ्गत्वाद्धि ग्रहणासादनादिष्वपीष्टकानां प्राप्नुयुः, तत्रास्ति विधेरवकाशः । सत्यामप्युपधानप्राप्तौ मध्यमचितिसंबन्धार्थमपि प्रत्यक्षविधानमर्थवद्भविष्यति । वक्ष्यति हि— ‘ मध्यमायां तु वचनाद्भाषणवत्य ’ इति । न चास्मिन्सूत्रे सृष्टीनां विधानमवश्यमादर्थव्यम् । गुणवृत्तिनिमित्तकथनमात्रपरत्वात् । कः पुनरत्र गुणः, भूमा । सृष्टिसमुदाये हि भूमाऽस्ति । सृष्ट्यस्यसृष्टिसमुदायेऽपि । ‘ एकयाऽस्तुवत ’ (तै० सं० ४-३-१०) इत्यमुवाके सृष्टिभूमाऽस्ति, इत्यनेन सादृश्येन सृष्टिशब्दः ॥ २९ ॥

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदिति पञ्चदश व्युष्टीः ॥ २६ ॥

विशेषणोच्छति तमो विनाशयतीति व्युष्टिरुषःकालस्तद्वाचकशब्देनोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका व्युष्टयः । ता उपदध्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अग्ने जातान्प्र णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति । सहसा जानानिति पश्चात् । चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः । षोडशः स्तोम इत्युत्तरतः ॥ २७ ॥

पश्चादुपदधातीत्यनुवर्तते । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—‘ अग्ने जातान्प्र णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति । सहसा जानानिति पश्चात्, चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः, षोडशः स्तोम इत्युत्तरतः ’ (तै० सं० ९-३-९) इत्यादि ॥ २७ ॥

इष्टकायां पुरीषमध्यू(ध्यु) ह्य पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नामेति मध्येऽग्नेः पुरीषवतीमुपदधाति ॥ २८ ॥

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—‘ पुरीषवतीं मध्य उपदधाति पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते ’ (तै० सं० ९-३-९) इति । पुरीषमध्यू(ध्यु) ह्य तस्यो-

पथुपधीयमानत्वात्पुरीषवती । पुरीषं वा, आत्मनो गवादिशरीरस्य मध्यमुदरमध्ये वर्तमानत्वात् । अतः पुरीषवत्त्वेन सात्मानं शरीरसहितमेवाग्निं चिनुत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ऋषभप्रभृतिव्या(वर्या)ख्यातश्चित्यन्तः ॥ २९ ॥

ऋषभादिश्चित्यन्तः । अश्वपरिणयनान्तं पूर्ववत् । अनुष्ठुभाऽभिमृश्यते चतुर्थी चितिः ॥ २९ ॥

श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य
पञ्चमीं चितिं चिनोति ॥३०॥

श्वोभूते श्वः प्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते पञ्चमी चितिः । श्वेतमश्वमभिमृश्य वाङ्म आसन्निति जपित्वा, इतरथा पञ्चम्याश्चितोरिष्टकाप्रणयनादि (समानम्) ॥ ३० ॥

एवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति चत्वारिंशत्
विराजो दश दश प्रतिदिशमक्षणया ॥ ३१ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ विराडाख्या इष्टका उपदध्यादिति शेषः । विराजस्तु— ' उत्तमायां चित्यामुपदधाति विराजमेवोत्तमाम् ' (तै० सं० ९-३-९) इति ब्राह्मणे द्रष्टव्यः । एकैकस्यां दिशीष्टकासंख्यां विधत्ते—'दश दशोपदधाति ' (९-३-९) इति । सम्यक्पङ्क्तिरूपत्वं वारयितुं वक्रत्वं विधत्ते—'अक्षणयोपदधाति ' (तै० सं० ९-३-९) इति ॥ ३१ ॥

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्येकत्रिंशत्
स्तोमभागाः सप्त सप्त प्रतिदिशं तिस्रो मध्ये
॥ ३२ ॥

रश्मिरत्यादयः स्तोमभागाः । एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि स्तोमभागाः । उपदधाति, इति सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण प्रशंसति—'सप्त सप्तोपदधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै ' (तै० सं० ९-३-९) इति । एकैकस्यां दिशि सप्तसप्तोपधानेन सवीर्यत्वं दाढर्यं भवति । मध्ये तिसृणामुपधानेन प्रतिष्ठा स्थैर्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

राङ्ग(इय)सि प्राची दिगिति पञ्च नाकसदश्चतस्रः
प्रतिदिशमेकां (मध्ये ।) पश्चात्प्राचीत्तमामुप-
धायायं पुरो हरिकेश इति नाकसत्सु पञ्च
चोडा उपदधाति । ता उपधाय वृत्तां चितिं
चिनोति ॥ ३३ ॥

नाकः स्वर्गः सद्यते प्राप्यते यैर्मन्त्रैस्ते नाकसदः । तथा च मन्त्रलिङ्गम्—‘नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ’ (तै० सं० ४-४-२) इति । एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि नाकसदः । अर्धेन तु ध्यायन्द्वेष्यम्, तत्र चाऽऽपस्तम्बः सूत्रया-मास—‘ द्वेष्यं मनसा ध्यायन्पश्चात्प्राचीमुत्तमाम् ’ (आप० श्रौ० १७-१-४-९) इति । पञ्चमेन कृतास्तासु पुरीषं क्षिप्त्वा तूष्णीम्, अयं पुरो हारिकेश इति पञ्च चोडास्तासामुपर्युपधाने या तु प्रतीच्या सा तु पश्चादुपधीयते । अयं पश्चाद्विश्वव्याचा, इत्युपदधाति । पञ्च चोडा द्वेष्यं मनसा ध्यायति जम्भे दधामि देवदत्तमिति । यद्वा—चुड संवरण इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नश्चोडाशब्दः । नाकसदामुपरि च्छिद्रावरणार्थत्वादेता इष्टकाश्चोडा इत्युच्यन्ते । पञ्चसंख्याकाश्चोडाः पञ्चचोडा उपदधातीत्यर्थः । उपधान-काले ध्यानविशेषं विधत्ते—‘यं द्विष्यात्तमुपदधद्ध्ययेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आवृ-श्चति ताजगार्तिमार्च्छति ’ (तै० सं० ९-३-७) इति । यजमानो यं पुरुषं द्विष्यात्तं द्वेष्यमध्वर्युरुपधानं कुर्वद्ध्ययेत् । तेन ध्यानेनैताभ्य एवाऽग्निसेनान्यादिभ्यो देवताभ्य एनं द्वेष्यमावृश्चति सर्वतो विच्छिन्नं करोति । ताजगार्तिमार्च्छति तदानीमेव मरणं प्राप्नोति । नाकसदमुपरि पञ्चचोडोपधानं विधत्ते—उत्तरा नाकसद्भ्य उप-दधाति यथा जायामानीय गृहेषु निपादयति तादृगेव तत्, (तै० सं० ९-३-७) इति । गृहस्थानीया नाकसदो जायास्थानीयाः पञ्च चोडाः । तत्रायं पश्चादिति तृती-यमन्त्रेणोपधेया येयमिष्टका तस्याश्चरमत्वं विधत्ते—‘ पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मा-त्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते ’ (तै० सं० ९-३-७) इति । यस्मात्पश्चिमायां दिशि प्राङ्मुखत्वेनोपधेयामिष्टकां चरमत्वेनोपधत्ते, तस्मात्पश्चिमायां दिश्ववस्थाय प्राङ्मुखी पत्नी गार्हपत्यमुपविशतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तपश्च तपस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया

देवते भवतः ॥ (ख० ३) ॥ ३४ ॥

भाष्यकारस्तु—वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत, इति प्रथमे पूर्वार्धेऽग्नेरुपधीयते, दक्षिणे पक्षे द्वितीये—‘ग्रीष्मेण दक्षिणं पक्षम् ’ इति । पुच्छे तृतीये—‘वर्षाभिः पुच्छम् ’ इति पुच्छसमीपे द्वे । ‘शरदोत्तरं पक्षम् ’ इति चोत्तरपक्षसमीपे । हेमन्तेन मध्यमिति हेमन्त-शिशिरनामधेये इष्टके मध्ये इति व्याचष्टे । अत्रोपधान—अनुग्रह—अप्युक्तं (नेऽनु-क्रमोऽप्युक्तः) । वैखानसेन तु यथावकाशम्, इति ॥ ३४ ॥

देवानां यान्यासि देवानां देवयान्यसीति द्वे

संयान्यौ ॥ ३५ ॥

ंगतार्थः ॥ ३५ ॥

प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मती-
मिति विश्वज्योतिषम् । अत्र रेतःसिचः स्थविर-
स्योपदधाति ॥ ३६ ॥ द्यौरपराजिताऽमृतेन विष्टाऽऽ
दित्यास्ते गोप्तार इति मण्डलेष्टकाम् । सुवरसि
सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीति हिरण्ये-
ष्टकाम् ॥ ३७ ॥

अथवाऽन्यः क्रमः— पञ्चचोदान्ता उपधाय देवानां यान्यसीति संयान्यौ, तपश्च
तपस्यश्चेत्यृतव्ये, प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठ इति विश्वज्योतिः स्वराड्-
ज्योतिरिति रेतःसिक् । सुवरसीति हिरण्येष्टका द्यौरपराजितेति मण्डलेष्टका प्रोथदश्च
इति विकर्णा परमेष्ठी त्वा सादयतु दिव इति स्वयमातृणा, इत्यापस्तम्बसूत्रे, एष वा
क्रमो भवत्युपधानस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

आपराह्लिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य यदक्रन्दः
प्रथमं जायमान इति श्वेतमश्वं प्रदक्षिणं परिणीय
वसन्ति ॥ ३८ ॥

गतम् ॥ ३८ ॥

औदुम्बरीरितस्रः समिधः प्रादेशमात्रीघृते वासयति ॥ ३९ ॥

औदुम्बरीः समिधो घृते क्षिपति ॥ ३९ ॥

श्वोभूत उत्तमाभ्यां पौर्वाह्लिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य
पञ्चम्याश्रितेः शेषं याज्ञसेनीं चितिं चिनोति ॥ ४० ॥

श्वोभूते श्वःप्रभाते पौर्वाह्लिकीभ्यां प्रचर्य पञ्चम्याश्रितेः शेषं द्व्यहमुत्तमा चितिः,
इत्युक्तम् । चित्रनामकस्य कस्यचित्पुरुषस्य वंशे समुत्पन्नो याज्ञसेननामकस्तेन दृष्टा
चितिर्याज्ञसेनी तां चिनोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीर्मूर्धन्वतीः पुरस्तादुप-
दधाति । उत्तरतस्त्रिष्टुभस्तिस्त्रो दक्षिणा उत्तरा
जगतीस्तिस्त्रः पश्चादुत्तरा अनुष्टुभस्तिस्त्र उत्तरतो
बृहतीरुष्णिहाः पङ्कतीरक्षरपङ्कतीरिति विष्टुरूपाणि
च्छन्दांसि यथावकाशमुपदधाति ॥ ४१ ॥
अत्रैवातिच्छन्दसमुपदधाति । द्विपदामुत्तमामुप-
धाय ॥ ४२ ॥

अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीः पुरस्तादुपदधात्येवमुत्तराण्यपि च्छन्दांसि त्रीणि त्रीण्युप-

दधातीत्यापस्तम्बवैखानसौ । त्रिष्टुभो दक्षिणतोऽग्नेः । जगतीः पश्चादनुष्टुभ उत्तरतः ।
बृहतीरुष्णिहाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्तीरित्येतानि बृहत्यादीनि यथावकाशं त्रीणि त्रीण्येव
स्युः । अधिका या अक्षरपङ्क्तिः सा विकल्पार्था । अतिच्छन्दस्तु मध्येऽग्नेः—अग्निः
होतारमिति । द्विपदास्त्वन्ततः पुच्छे तासां तु नेप्यते कर्मकाले द्विपदासु नेप्यत इति
च्छन्दोविचितिवचनात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

आयोस्त्वा सदने सादयामीति स्वयमातृण्णा-
मभिमृश्याश्वेनावघ्राप्य परमेष्ठीत्वा सादयतु दिवः
पृष्ठे व्यचस्वतीमिति मध्येऽग्नेरविदुषा ब्राह्मणेन
सहोपदधाति । सुवरित्येतया व्याहृत्या । चित्तिं
जुहोमीति स्वयमातृण्णायां हुत्वाऽपानिति ।
प्रोधदश्वो न यत्रसे अविष्यन्नित्युत्तरेऽसे विक-
र्णीमुपदधाति । स्वयमातृण्णा च विकर्णी च
नान्याभिरिष्टकाभिरभ्युपदधाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

आयोस्त्वा सदने सादयामीति प्रणीताः स्वयमातृण्णा अभिमृश्य श्वेतेनाश्वेन चाव-
घ्राप्य, आरूढ एवावघ्रापणं करोतीत्येके, नीत्याऽश्वसमीपं, परमेष्ठीत्वा सादयतु दिवः
पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सहोपदध्यात् । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद सुवरित्यन्तेन
मन्त्रेण, चित्तिं जुहोमीति तस्यां हुत्वाऽपाननमूर्ध्वं श्वासवायुनीयते । वरदानं सामगानं-
त्रैवश्व, स्थिते नोपधानं ताभ्याम् । प्रोधदश्व इति विकर्णीमुत्तरेऽस उपदधाति । ते
त्विष्टके स्वयमातृण्णा विकर्णी च तयोरुपरि नान्यामिष्टकामुपदधाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अग्ने गोभिर्न आगहीत्येतेनानुवाकेन गोचित्तिमुप-
दधाति । सहस्रं पादमात्रीरिष्टकाः ॥ ४५ ॥ ता
मध्यमायां चित्यां चित्यां पशुकाम उप-
दधाति ॥ (ख० ४) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अग्ने गोभिर्न आगहीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रमुपदधाति, यावत्सहस्रमपहित(मुपधान)-
मिति पुनः पुनरभ्यस्यतेऽनुवाकः । पूर्णं सहस्रमाधिका ऋचस्त्यज्येरन् । अयं विधिः
सहस्राग्निसंख्याधिकं यथा न भवति तथेति । अन्यत्र सहस्रात्प्रथमां तामुक्त्वा, द्विसा-
हस्रादिषु पशुकामस्य यजमानस्य । गोचित्तिरित्यस्या नामधेयम् । योऽग्निश्चीयते तस्य

पादमात्रीः, ताः प्रथमायां मध्यमायां पञ्चम्यां वा समाप्तायां, न पुरीषमुपदध्यादित्यर्थः ।
॥ ४९ ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

इन्द्राम्भिभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्मीत्यष्टौ सयुजः ॥ १ ॥

देवताभिः सहाग्निं योजयन्तीति सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि
सयुजः । यत्सयुज उपदधाति (तै० सं० ९-३-९) इत्यादिदर्शनात् ॥ १ ॥

अम्बा नामासीति रुप्त कृत्तिकाः ॥ २ ॥

असमानेन सप्त कृत्तिकाः ॥ २ ॥

पुरो वातसानिरसीति पञ्च वृष्टिसनीरनुपरिहारः
सादयति ॥ ३ ॥

वृष्टिसनिशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वृष्टिसनयः । एकामिष्टकां हस्ते धृत्वा
चयनक्षेत्रं प्रदक्षिणीकृत्योपदध्यात् । एवं पञ्चानुपरिहारं प्रतिदिशमेकां च मध्ये ।
'यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेत्' (तै० सं० ९-३-९) इत्येकप्रयत्नोपधानं वारयि-
त्तमनुक्रमेण पारितो हन्वा हृत्वा तदुपधानं विदधाति भगवती श्रुतिः ॥ ३ ॥

सलिलाय त्वा सर्णाकाय त्वेत्यष्टावादित्येष्टकाः ॥ ४ ॥

आदित्यशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आदित्येष्टकाः ॥ ४ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वेति पञ्च घृतेष्टका अनुपरिहारः सादयति ॥ ५ ॥

घृतपिण्डा एव घृतेष्टकाः । अमृन्मयीष्विष्कासु सूत्रकारेण परिगणितत्वात् ।
तत्रापि पूर्ववदेकैकस्या इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं विधत्ते 'अनुपरिहारः सादय-
त्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति' (तै० सं० ९-३-१०) इति ॥ ५ ॥

यशोदां त्वा यशसि सादयामीति पञ्च यशोदाः ॥ ६ ॥

असमासेनोपदध्यात् । 'यशोदा उपदधाति' (९-३-१०) इत्यादिब्राह्मणम्
॥ ६ ॥

भूयस्कृदसि वरिवस्कृदसीति पञ्च भूयस्कृतः ॥ ७ ॥

भूयो बाहुस्यं करोतीति भूयस्कृत् । ताः पञ्चोपदध्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अप्सुषदसि श्येनसदसीति पञ्चाग्निरूपाणि ॥ ८ ॥

अग्निरूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वा इष्टका अप्याग्निरूपणीत्येवोच्यन्ते । 'अप्सुषदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वा. अग्ने रूपः रूपेणैवाग्निमवरुधे' (तै० सं० १-३-१०) इति । अग्न्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेण युक्तमग्निमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पृथिव्याः त्वा द्रविणे सादयामीति पञ्च द्रविणोदाः ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः पञ्च । द्रविणोदाशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेयत्वाद्द्रविणोदा इत्यासां नाम ॥९॥

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहीति षडायुष्याः ॥ १० ॥

आयुष्याः षट् । आयुःशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयत्वादेता इष्टका आयुष्याः ॥ १० ॥

अग्ने यत्ते परं हवामेत्येकं हृदयम् ॥ ११ ॥

अग्ने यत्ते परं हवामेत्येका । मध्य उपदध्याद्घृदयसाम्यादिति भावः ॥ ११ ॥

या वा अयावा इति सप्ततन्व्याः ॥ १२ ॥

एतद्यावादिशब्दानामृतसंबन्धित्वात्तैरुपधेया इष्टका अप्यृतन्व्या इत्युच्यन्ते ॥ १२ ॥

अग्निना विश्वाषाडित्येतानुवाकेनेन्द्रतनूरुपदधाति ॥ १३ ॥

इन्द्रतनवो द्रविणशतिः । विश्वाषाडित्यादिशब्दा इन्द्रतनूविशेषवाचकास्तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतनवः ॥ १३ ॥

अभीषाच्चाभिषवी चाभिवयाश्चोर्ध्ववयाश्च बृह-

द्रयाश्च सवयाश्च सहाश्च सहमानश्च सहरवाश्च

सहीयाश्चेत्येतेनानुवाकेनः प्रनासाः युपदधाति ॥१४॥

अभीषाच्चेति दशेन्द्रनामानि ॥ १४ ॥

प्रजापतिर्मनसाऽश्वोऽच्छेत इति त्रयस्त्रिंशत् यज्ञतनूः ॥ १५ ॥

यज्ञतनूप्रतिपादकशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका यज्ञतनवः ॥ १५ ॥

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामीति द्वादश ज्योतिष्मतीः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्मतीशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्मत्यः । ते च मन्त्रा आरण्यकाण्डे समाह्नाताः ॥ १६ ॥

रोहितेषु षा जीमूतेषु सादयामि । अरुणेषु त्वा

जीमूतेषु सादयामि । सितेषु त्वा जीमूतेषु साद-

यामि । नीलेषु त्वा जीमूतेषु सादयामि । कृष्णेषु

त्वा जीमूतेषु सादयामीति पञ्च जीमूताः ॥ १७ ॥

पञ्च जीमूता असमासेन ॥ १७ ॥

कृत्तिका नक्षत्रमित्येतेनानुवाकेनासंस्पृष्टा

नक्षत्रेष्टका उपदधाति ॥ १८ ॥

नक्षत्रशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका नक्षत्रेष्टकाः ॥ १८ ॥

अग्ने रुचः स्थेनि सर्वास्वनुषजति ॥ १९ ॥

अग्ने रुचः स्थ प्रजापतेर्धातुः सोमस्येति प्रथमायामेव । सर्वास्वनुषङ्गः, इति प्रत्यक्ष-
वचनादस्मत्सूत्रे सूत्रान्तरे वा ॥ १९ ॥

पूर्णा पश्चादिति पुरस्तात्पौर्णमासीमुपधाय
पूर्वा पूर्वामुपधायापरामपरामुपदधाति ।
आ विशाखाभ्याम् । यत्ते देवा अदधु-
रिति पश्चादमावास्यायामुपधायापरामपरा-
मुपधाय पूर्वा पूर्वामुपदधात्याऽपभरणी-
भ्योऽन्ततः ॥ २० ॥

पूर्णा पश्चादिति पौर्णमासी पुरस्तादग्नैरुपदधाति । कृत्तिका नक्षत्रमिति नक्षत्रेष्टकाः
पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गा असंस्पृष्टाश्च परस्परम् । पूर्वामुपधाय कृत्तिका नक्षत्रमिति
ज्योतिषे त्वेत्यन्तेन । एवमपरामपरामा विशाखाभ्याम् । दक्षिणेन स्वयमातृण्णाया यथा
रीतिर्भवति तथा करोति । यत्ते देवा अदधुरिति पश्चादग्नैरपरत उपधायामावास्याम् ।
अनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवतेत्यवशिष्टानां नक्षत्रेष्टकानां पूर्वा पूर्वामाऽपभरणीभ्य उपद-
धाति । सहाऽभरणीभिरसमाप्तेन पूर्ववत् ।

यद्वा—अयोपधाने कंचिद्विशेषं विधत्ते— ‘ यत्संस्पृष्टा उपदध्याद्वृष्ट्या
लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यादसंस्पृष्टा उपदधाति वृष्ट्या एव लोकं करोति
वर्षुकः पर्जन्यो भवति ’ (तै० सं० ९-३-१) इति इष्टकानां परस्परं स्पर्शं सति
वृष्टेः स्थानस्याऽऽच्छादितत्वात्पर्जन्यो वृष्टिरहितो भवति । असंस्पर्शे तु तच्छिद्रस्य वृष्टि-
स्थानत्वान्मेषो वर्षणशीलो भवति । उपधाने विशेषान्तरं विधत्ते—पुरस्तादन्याः प्रती-
चीरुपदधाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्यावर्तन्ते
(तै० सं० ९-४-१) इति । स्वयमातृण्णाया दक्षिणभागे पूर्वा दिशमारभ्य प्रत्यगवसानाः
कृत्तिकादिविशाखान्ता इष्टका उपदध्यात् । अनूराधाद्यपभरण्यन्ता इष्टकाः स्वयमातृण्णाया
उत्तरभागे प्रतीचीं दिशमारभ्य प्रागवसाना उपदध्यात् । स्वयमातृण्णाया दक्षिणोत्तर-
भागास्थितयोः पङ्क्त्योर्मध्ये पश्चिमायां दिशि समरूपेणामावास्यारूयामिष्टकामुपदध्यात् ।
स्वयमातृण्णाया दक्षिणोत्तरभागास्थितयोः पङ्क्त्योर्मध्ये पूर्वस्यां दिशि समरूपेण पौर्ण-
मास्यारूयामिष्टकामुपदध्यात् । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि नक्षत्राणि गोलकस्यापि दक्षिणे
भागे पश्चिमाभिमुखानि, उत्तरभागे तु प्राङ्मुखानीत्येवमावर्तन्ते ॥ २० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यष्टौ सरितः ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ सरित उपदधातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मा दिशां पतिरिति पञ्च

हिरण्येष्टकाश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २२ ॥

हिरण्येष्टकाः प्रतिदिशसमासेन ॥ २२ ॥

प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वेति चतस्रः शर्कराः

स्वयमातृणाः प्रतिदिशम् । [संवत्सरस्य

प्रतिमामिति प्रतिमामत्रैवर्षभ आम्नातः] ॥ २३ ॥

प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवतया, व्यानाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा, अपानाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा, वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तथा, इति चतस्रः स्वयमातृणा उपदधाति ॥ २३ ॥

अग्न आयाहि वीतये । अग्निं दूतं वृणीमहे ।

अग्निनाऽग्निः समिध्यते । अग्निर्वृत्राणि

जङ्घनत् । अग्ने स्तोमं मनामहे सिध्नमद्य

दिविस्पृशम् । देवस्य द्रविणस्य व इति

पञ्चाह्नां रूपाणि । [अथ व्रतमुपदधाति] ॥ २४ ॥

शाखान्तरस्थाः पठिताः पञ्चाह्नां रूपाणि । अत्र व्रतमुपदधातीति शाखान्तरोक्तम् ।
एवमापस्तम्बेऽपि ॥ २४ ॥

शतायुधायेति पञ्चाज्यानीः । इन्द्रस्य वज्रोऽ-

सि वार्ष्णे इति चतस्रो वज्रिणीः प्रतिदिशं

(अश्मन इषुहस्त उपदधाति) पञ्चैके समा-

मनन्ति यो न उपरिष्ठादिति मन्त्रं संनमति ॥ २५ ॥

अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अज्यानयस्ता एता उपदध्यात् । वज्रिणीरुप-
दधाति (तै० सं० १-७-३) इति ब्राह्मणे विधिर्द्रष्टव्यः । वज्रिणीरश्मनस्ताः प्रतिदि-
शमुपधीयन्ते । असमासेन यो न उपरिष्ठादिति । इषुहस्तेन पञ्चमीति शाखान्तरस्था ।
उपरिष्ठादघायुरभिदासतीति ॥ २५ ॥

अग्ने यशस्विन्यशसे ममर्षयेति चतस्रो राष्ट्र-

भूतः । गायत्रीं पुरस्तादुपदधाति त्रिष्टुभं दक्षि-

णतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्ये ।

गायत्रीं दक्षिणत उपदधाति । एवमनुपूर्वाः
सर्वाः । सर्वत्राग्निर्मूर्धा । भ्रुवो । जनस्य गोपाः ।
त्वां चित्रश्रवस्तम । अग्ने तमद्याश्वमित्येता
आम्नाता भवन्ति ॥ (ख० ६) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अग्ने यशस्विन्निति राष्ट्रभृतः पुरस्तादग्नेश्चतस्रः । हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति,
इत्यापस्तम्बः । उपधानम्—‘ यो वा अग्निं सर्वतोमुखं चिनुते ’ (तै० सं०
९-७-४) इत्युक्तं ब्राह्मणे । गायत्रीमग्निर्मूर्धेति पुरस्तादुपदधाति । त्रिष्टुभं दक्षिण-
तोऽग्नेर्भुवो यज्ञस्येति । जगतीं पश्चाज्जनस्य गोपाः । अनुष्टुभमुत्तरतस्त्वां चित्रश्रवस्त-
मेति । पङ्क्तिं मध्ये, अग्ने तमद्याश्वमिति । एष सर्वतोमुखोऽग्निहिरण्येष्टकाभिश्ची-
यते ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

अथ द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

— — —

सहस्रस्य प्रमा असीति सहस्रेण हिरण्य-
शलकैः प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति
द्वाभ्यां द्वाभ्यां शताभ्याम् । मध्य उत्तमाभ्यां
प्राङ्मुखः ॥ १ ॥

सहस्रस्य प्रमा असीत्येतैर्मन्त्रैर्हिरण्यशलकैरूर्ध्वस्थितो न वक्रं शताभ्यां द्वाभ्यामेकै-
कस्यां दिशि प्रोक्षति, आज्यप्रोक्षणवत् । सहस्रस्येति वचनं द्विसाहस्रादिष्वप्यनूहः ।
सहस्रादीनामपरिमितवाचित्वात् ॥ १ ॥

इमा मे अग्र इष्टका धेनवः सन्त्वितीष्टका धेनूः कुरुते ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण श्रोण्यन्ते तिष्ठन्नुत्तरा धेनूर्धेनुर्मथीनाया एवेष्टकाः कुरुते । यजमानो धेनूः
करोतीति वैश्वानसभरद्वाजौ ॥ २ ॥

ऐडिक्या चित्याऽभिमृशत्यारण्येऽनुवाक्या
भवन्ति ॥ ३ ॥

ऐडिकी चितिः—अग्निरसि वैश्वानरोऽसीत्यनुवाकः । तेनाभिमृशत्यध्वर्युरग्निम् ।

तथावाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘ ऐष्टिक्या चित्याऽध्वर्युराग्निमभिमृश्य ’ इति । तेन धेनु-
करणं याजमानं पुनरध्वर्युर्ग्रहणमभिमर्शनार्थमिति ॥ ३ ॥

शतरुद्रीयं जुहोति जर्तिलयवाग्वा वा गवीधुकय-
वाग्वा वा गवीधुकसक्तुभिर्जर्तिलैः सर्पिषा मृगक्षी-
रेणाजक्षीरेण वाऽर्कपर्णेनोर्ध्वस्तिष्ठन्नुत्तरार्ध्याया-
मिष्टकार्या नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकाः-
स्त्रैधं प्रतिविभज्य प्रथमेनानुवाकेनाशीत्या च जानु-
दघ्नेऽशीत्यैव नाभिदघ्नेऽशीत्या यच्च प्रागवताने-
भ्यस्तेनाऽऽयदघ्ने सहस्राणि सहस्रश इत्यसंख्या-
तन्दशावतानान् प्रत्यवरोहाञ्जुहोति ॥ ४ ॥ नगो
रुद्रेभ्यो ये द्वितीत्यास्यदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो येऽन्त-
रिक्ष इति नाभिदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति
जानुदघ्ने ॥ ५ ॥ असंचरेऽर्कपर्णमुदरयति ॥ ६ ॥

शतरुद्रीयमिति कर्मनामधेयम् । रुद्रा बहवो यत्रेज्यन्त इति । जर्तिला आरण्य-
तिलाः । तेषां यवाग्वा । कसकैः (कुशयवै) गवीधुकैर्वाऽऽरण्यतिलैरेव वा
गवीधुकसक्तुभिरेव वा कुस (श) य [व] सर्पिषेति वैखानसः । तच्च जीर्णं घृत-
भित्त्येके । अजक्षीरेणाऽऽरण्यानां होममुदङ्मुख उत्तरार्ध्यायामुत्तरस्य पक्षस्योत्तरा-
परकोणस्तस्मिञ्जुहोति विकर्ण्यां वा । उत्तरेऽऽसेऽघ्नेः स्वयमातृणायां वा तृतीयायां
यथाऽग्निर्नाऽऽक्रम्यते तथा बध्यते, न प्रचारः । अनुपरिचारोऽप्रदक्षिणं संततधारया
जुहोतीति वैखानसः । अपारिवर्गमेवैनं शमयतीति लिङ्गात् । वाजसनेयिनामपि संतता
होतव्येति स्पष्टवचनान्न मन्त्रान्तेन होमः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव इति विभागः पदैस्त्रैधा येषामनुवाकानां तेषां सहस्रयोजन इत्येव-
मन्तास्तिस्त्र आहुतयः । जानुदघ्नेन नाभिदघ्नेनाऽऽस्यदघ्नेन चोत्तराभिस्तिस्रो नमो रुद्रेभ्यो ये
पृथिव्यामित्यादि । आस्यदघ्ने नाभिदघ्ने जानुदघ्ने चैवं हुत्वाऽसमासेन या उत्तमाऽऽयजमानं
वाचयति, इति । एता एव यजमानो वाच्यते । एष विधिस्तैत्तिरियाणाम् । अथवा प्रथमा-
न्नमस्त इत्यारभ्य जानुदघ्ने नमस्तक्ष्म्यः स्वाहेति जुहोति । सर्वत्र रुद्रा देवताः ।
रथकारेभ्यश्च व इत्युपक्रम्य नाभिदघ्ने नमः स्वायुधाय च स्वाहेति जुहोति । भाष्यकारस्तु
नमः स्वायुधाय च स्वाहेति हुत्वा सुधन्वन इत्युत्तरत्राऽऽरम्भ इति । सुधन्वने चेत्या-
रम्याऽऽस्यदघ्ने शेषमन्त्रगणेन प्रागवतानेभ्यः पूर्वमवतानेभ्यस्तासामीशान इत्यास्यदघ्ने
हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इत्यसमासेन दशावताना ह्यन्ते । केचित्तु—एकादशव-

तानान्ये वनानीति पठन्ति । विकल्पार्थेऽन्धारोहः । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिंस्यसमा-
सेन जानुदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नाभिदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो ये विवि, इत्यास्य-
दघ्ने । एतानेव यजमानं वाचयत्यन्वारोहान् । एतानेव विपरीतान्—नमो रुद्रेभ्यो ये
दिवि, इत्यास्यदघ्ने, नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नाभिदघ्ने, नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या-
मिति जानुदघ्ने, तं वो जम्भे दधामीत्येवमन्तम् ॥

यद्वा—शतरुद्रीयं जुहोति (तै० सं० ९-४-३) इति । शतमित्यपरिमितत्वं
लक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतरुद्रीयः । जर्तिला
आरण्यातिलाः । गत्रीधुका आरण्यगोधूमाः । अथवाऽजक्षीरेण जुहुयात् । अर्चनीयेन
पूजयेन प्रवर्ग्यघृतेन तथाविधेनाजारोमसंघातेन चोत्पन्नत्वादस्य स्थावरस्यार्कनाम संपन्नम् ।
तेनार्कपर्णेन जुहुयात् । तत्र त्रेधा विभाग एवं करणीयः—नमरते रुद्रेत्यारभ्य सभा-
पतिभ्यश्च वो नम इत्यन्तः प्रथमो भागः । नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्यावाचार्याय चेत्यन्तो
द्वितीयो भागः । नमः प्रतरणाय चेत्यारभ्य य एतावन्तश्चेत्यृचा सहितस्तृतीयो भागः ।
त्रिष्वप्याहुतिषु क्रमेण जानुदघ्नादिदेशेषु स्तुग्धारणं हस्ताभिनयेन व्याख्यातम् । नमो
रुद्रेभ्य इत्यादयस्ता अध्वर्युर्यजमानं वाचयेत् । यत्र पशवो न संचरन्ति तन्नार्कपर्ण-
त्यागः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अर्कपर्णस्य परित्यागदेशमह—

यं द्विष्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः
पशुरभितिष्ठति स आर्तिमार्च्छति ॥ (ख० ७) ॥
शतरुद्रीयस्य ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यं पुरुषं यजमानो द्विष्यात्तस्य पशूनां संचरप्रदेशे तदर्कपर्णं परित्यजेत् । तत्त्यक्तं
पर्णं यः पशुः प्रथम इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वः सन्नभिक्रम्य तिष्ठति स म्रियेत । इदं
शतरुद्रीयस्य ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीष्विति रौद्रं
गावीधुकं चरुं पयसि नृतं यस्यामिष्टकाया* शत-
रुद्रीयं जुहोति तस्यां निदधाति ॥ ८ ॥ तिसृष्व-
न्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ९ ॥ वसवस्त्वा
रुद्रैः पुरस्तात्पान्तिवति प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्-
तिदिशमाज्येनाग्निं प्रोक्षति ॥ मध्य उत्समेन प्राक्-
मुखो यत्ते रुद्र पुरो धनुरिति प्रदक्षिणमनुपरिक्रा-
मन्प्रतिदिशं नमस्कारैरुपतिष्ठते मध्य उत्समेन
प्राङ्मुखः ॥ १० ॥

यो रुद्रो अग्नाविति रौद्रं रुद्रदेवतयम् । एतेन यजुषोत्तरापरस्यां स्रक्त्यां इ(ये)ष्टक्य
सैवोपद(सर्वोप)धानस्यान्ते क्रियते चरमायामिष्टकायां निदध्यादिति तस्यां प्रतिष्ठाप्यो
गावीधुकश्चरुः । अन्यस्थां वा यस्यां शतरुद्रीयं जुहोति । पाषाणा निखन्यन्ते वाजसने-
यिनाम् । जानुदन्त्रे उपधाय, तैत्तिरीयाणामप्युपधानं चित्यादि क्रियते, अपामुपस्पर्शने
कृते । तिसृभिरिषुभिर्धनुर्ददाति यजमानोऽध्वर्यवे, अयाचितं न कर्मकृतमिति । यस्ते रुद्र
पुरो धनुरिति यजमानस्यैवोपस्थानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

उदकुम्भमादायाश्मानमवधायाम्नूर्जामिति त्रिः
प्रदक्षिणमग्निं परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ११ ॥

अध्वर्युर्गृहीत्वोदकुम्भमश्मन्नूर्जामिति त्रिः प्रदक्षिणं परिषिञ्चन्गच्छति ॥ ११ ॥

निधाय कुम्भं त्रिरपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति । यद्य-
भिचरोदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य प्राणं प्रक्षि-
णोमीति दक्षिणस्यां श्रोण्यां कुम्भं प्रक्षिणोति ।
द्वेष्यस्य नाम गृह्णाति ॥ १२ ॥

निधाय कुम्भं स्थापयित्वा षट्ठम् । अश्मन्स्ते क्षुद्रमुमिति नामग्रहणं शत्रोः । देव-
दत्तं ते शुगच्छतु यं द्विष्म इति त्रिरेव पुनर्निवर्तते । त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति (तै० सं०
९-४-४) इति वचनात् । केचित्तु-कुम्भं पुनर्गृह्णन्ति यद्यभिचरेद्यजमानः प्रतिनिवृत्त्या-
ध्वर्युरिदमहं देवदत्तस्य भार्गवस्याऽऽयुः प्रक्षिणोमीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणस्यां स्रक्त्या-
माग्नेयकोण उत्तरे वा कुम्भं भिन्द्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पृष्ठैरुपतिष्ठते । गायत्रेण पुरस्तात् । बृहद्रथंत-
राभ्यां पक्षौ । ऋतुस्था यज्ञायज्ञीयेन पुच्छम् ।
दक्षिणस्यां श्रोण्यां वारवन्तीयं गायत्युत्तरस्यां
वामदेव्यमापि पक्षं प्रति प्रजापतेः साम ऋचं
गायति ॥ १३ ॥

तां पृष्ठैरुपतिष्ठतेऽध्वर्युः सामादिभिः । तान्यध्वर्युर्गाथेदिति वाजसनेयिनः श्रुतेः ।
छन्दोगानां वा तेषां विधानात् । गायत्रेण साम्ना पुरस्तादुपतिष्ठते रथंतरेण दक्षिणं पक्षं
बृहतोत्तरम्, अल्पात्तरम् (पा० सू० २-२-३४) इति बृहतः पूर्वनिपातः ।
ऋतुस्था यज्ञायज्ञीयं साम तेन पुच्छं, दक्षिणा या श्रोणी तस्यां वारवन्तीयेनोपस्थानम् ।
केचिदुत्तरस्यां योऽग्निस्तमुपतिष्ठत इति वर्णयन्ति । वामदेव्यस्य स्थाने तैत्तिरी यकश्चुत्थैत-

मषि दक्षिणस्याऽऽत्मनश्च या परा स्रक्तिः प्रजापतेः साम्ना तत्रोपस्थानं प्रजापतेर्हृद-
यम् ॥ १३ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिस्तभ्य त इष्टस्य
वीतस्य द्रविणेऽह भर्क्षीयेति स्तुतशस्त्रयोर्दोहे यज-
मानं वाचयति ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥

पिता मातरिश्चेति संचितोक्थेन होताऽऽशंसति ।
होतृयकामयमानेऽध्वर्युः ॥ १५ ॥

स्तुतशस्त्रयोर्दोहे यजमानं वाचयतीत्यनुकर्षः । तस्मिंस्तुते स्तुतस्य स्तुतमसीति यज-
मानो वाच्यतेऽध्वर्युणा, पिता मातरिश्चेति संचितस्याग्नेर्यच्छस्त्रं तेन होताऽग्नेः पश्चात्स्थितः
(सन्) शंसति । अकामयमानेऽनिच्छति होतरि शंसनं कर्तुमध्वर्युरेव शंसति । पिता
मातरिश्चेत्यारभ्य पादानुत्क्षुरिति विरम्य बृहस्पतिरुक्था मदानि × शसिपदित्येतामेव
ग्निः । परान्नाऽनुशंसतीति वचनात् । अथवा बह्वृचानामेका अशिरश्मि(स्मि)जन्मना,
इत्यनूच्यत इति सकृदेव प्रयोग इति भाष्यकृत । इदानीं शस्त्रस्य शस्त्रमसीति वाच-
यति यजमानम् ॥ १६ ॥

अत्र धेनूः करणमेके समामनन्ति ॥ (ख० ८) ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकाया द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः

अवकां मण्डूकं वेतसशाखां च दीर्घवंशे प्रबध्य
समुद्रस्य त्वाऽवाक्याग्ने परिव्ययमसीति सप्तभिर-
ष्टाभिर्वाऽग्निं विकर्षति ॥ १ ॥

अवकां शैवालं वेतसस्य वज्जुलस्य शाखां मण्डूकं च दीर्घेऽपरिमिते वंशे बद्ध्वा पुरुष-
मण्डूकेन विकर्षति दीर्घवंशे बद्ध्वेति वैखानसः ॥ समुद्रस्य त्वेति सप्तभिरष्टाभिर्वा ऋग्भिरग्निं
विकर्षति विलिखति । अथवा—योऽयं वेतसः सोऽयमपां पुष्पस्थानीयोऽप्सु

जायमानत्वात् । याश्चावकाः शैवालाभिधाग्ता अपां शरः सारं दध्ने मण्डमिष । तस्मादेताभ्यामग्निं विकर्षेत् । पूर्वोक्तद्रव्यद्वयेन सह मण्डूकस्यापि विकर्षणसाधनत्वं विधत्ते—‘यो वा अग्निं चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतश्चिरो वै तं शुचा प्रदहो मण्डूकेन विकर्षत्येष वै पशूनामनुपजनीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयति’ (तै० सं० ९-४-४) इति । गोमहिषाजादीनां मध्ये यः पशुरिममिष्टकाभिश्चितमग्निं प्रथममधिरुह्य पादेनाऽऽक्रामति तं पशुं संतापेन प्रदग्धुमयमग्निः प्रभुर्भवति । तस्मात्पश्चन्तरेण विकर्षणं न कुर्यात्किंतु मण्डूकेन कुर्यात् । मण्डूकश्च यागयोग्येषु ग्राम्येष्वारण्येषु च पशुष्वनन्तर्भावालोकेऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनाप्युपजनीव्यो न भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं संतापेन योजयति ॥ १ ॥

अनुगमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान्संल्लोभ्य सर्वान्समु-
द्बृहोत्करे न्यस्यति ॥ २ ॥ यं द्विष्यात्तमुपस्पर्शयेत् ॥ ३ ॥

विकर्षन्नेवानु गमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान् प्राणस्थानानि नासिकाद्यादीनि सर्वाणि संल्लोभ्य यथा न ज्ञायन्तेऽङ्गनीयं नासिका इमे अक्षिणीति तथा कृष्यते । उत्करे शेषमु-
दस्यति । यं द्विष्याद्यजमानस्तमेतैरवकादिभिः स्पृशेत् ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वयं कृण्वानः सुगम [प्र]यावं तिग्मशृङ्गे वृषभः
शोशुचानः । प्रत्नं सधस्थमनु पश्यमाना आ
तन्तुमग्निर्दिव्यं ततान ॥ त्वं न तन्तुरुत सेतुरग्रे
त्वं पन्था भवसि देवयानः । त्वयाऽग्रे पृष्ठं वय-
मारुहेमाथा देवैः (वः)सधमादं देम । अतिसर्गं
ददतो मानवायर्जुं पन्थानमनुपश्यमानाः । अजुषन्त
मरुतो यज्ञमेतं वृष्टिर्देवानाममृतं स्व(सुव)-
विन्दम् । आ वर्तमानो भुवनस्य मध्ये प्रजा
विकुर्वज्जन्त्यन्विरूपाः । संवत्सरः परमेष्ठी धृतव्र-
तो यज्ञं नः पान्तु रजसः परस्तात् । प्रजां ददातु
परिवत्सरो नो धाता ददातु सुमनस्य मानः ।
बह्वीः साकं बहुधा त्रिष्वरूपा एकव्रता मामभि
संविशन्तिन्विति पञ्चान्वारोहाञ्जुहोति । (ख०९) ॥ ४ ॥

जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा स्वयं कृण्वान इत्यादिचित्येऽन्नावन्वारोहनामकं होमं
कुर्यात् । सर्वत्राग्निर्देवता ॥ ४ ॥

पृथिवीमाक्रमिषं प्राणो मा मा हासीदिति
कृष्णाजिनस्योपानहानुपमुञ्चतेऽन्यतरां वा ॥ ५ ॥

काष्णीं (ष्णीं) कृष्णमृगस्य चर्मणा कृतावुपानहौ लङ्गयति । एकां वा ॥ ५ ॥
अपामिदं न्ययनं नमस्ते हरसे शोचिष इति
द्वाभ्यामग्निमधिक्रामति ॥ ६ ॥

द्वाभ्यामृग्यामग्निमधिरोहति चितिमध्वर्युः ॥ ६ ॥
जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा नृषदे वडिति पञ्चभि-
रक्षण्याऽग्निं व्याघारयति । यथोत्तरवेदिम् । ७ ॥

सुवर्षिदे वडित्यन्तः । पञ्चभिर्मन्त्रैरग्निं (ग्नौ) व्याघारणं स्वयमातृणायां वेत्यापस्तम्ब-
बोधायनौ । उत्तरवेदिवत् । अक्षण्या विधानं ब्राह्मणे—‘नृषदे वडिति व्याघारयति’
इत्यारभ्य—‘अक्षण्या व्याघारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै’
(तै० सं० ५-४-५) इति ॥ ७ ॥

ये देवा देवानामिति द्वाभ्यां दध्ना मधुमिश्रेण दर्भ-
शुमुष्टिनाऽग्निमनु परिचारमवोक्षति ॥ ८ ॥

स्नुष्वित्यन्तः । द्वाभ्यामृग्भ्यामनु परिचारं गत्वा प्रदेशमग्नौ व्यवोक्षणं करोति,
दध्ना मधुमिश्रेण दर्भानां च महता मुष्ट्या गृहीत्वाऽग्निं विविधमवोक्षति । गुरुः स्थूलो
दर्भमुष्टिमुष्टिरिति भाष्यकृत् ॥ ८ ॥

कूर्मपृषन्तं कृत्वा प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

यथा कूर्मपृष्ठं भवति नानाबिन्दुचित्रितं तथा पृष्ठमध्ये कृत्वा । (ए)कस्य मन्त्रः
प्राणदा अपानदा इति । तूष्णीं यजमानः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वाऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा
सैनाऽनीकेनेति संहिताभ्यामग्नयेऽनीकवत्
एकामाहुतिं जुहोति ॥ १० ॥

अग्निस्तिग्मेनेति द्वाभ्यामेकाहुतिः, अग्निनीकवान्देवताज्ञानं कर्माङ्गम् ॥ १० ॥

षोडशगृहीतेन सुत्रं पूरयित्वा य इमा विश्वा
भुवनानि जुह्वदिति सूक्ताभ्यां नाना वैश्वकर्मणा-
नि जुहोति । सर्वाभिर्वा ॥ ११ ॥

षोडशगृहीतेनाऽऽज्येन जुहूं संपूर्य विश्वकर्मा सर्वकर्मा येषां देवता वैश्वकर्मणानि,
तानि जुहोति । य इमा विश्वा भुवनानीत्यारभ्य, अपां गर्भं व्यदधात्पुरुत्रा स्वाहेत्येका-

हुतिः । चक्षुषः पितेत्यारभ्य, अयमुग्रो विह्व्यो यथाऽसत्त्वाहेति द्वितीयेन सूक्तेन नानामुक्ताभ्यां सूक्तेन सूक्तेनाऽऽहुतिद्वयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्नेदं चिन्त्यते— किमयं वैश्वकर्मणहोमः प्रतिमन्त्रं पृथक्कार्यः किंवा सूक्तद्वयं सहोच्चार्य सकृदनुष्ठेय आहोस्विदेकैकं सूक्तमुच्चार्यानुष्ठेय इति । तत्राऽऽद्यं पक्षद्वयं शाखान्तरगतत्वेनाङ्गीकरोति—

यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेत्यैकैकं तस्य जुहुयात् । यं कामयेत ताजकपाप्मनो निर्मुच्येते-
ति सर्वाणि तस्यानुद्गत्य जुहुयात् ॥ १२ ॥

एकैकमन्त्रहोमेन शनैः शनैः पापनिर्मोको भवति । सर्वसूक्तहोमेन तु तदानीमेव पापनिर्मोकः । पृथक्सूक्तद्वयेऽपि सामर्थ्यं पृथक्संपादितं भवति । अपि च सूक्तद्वित्वं यजमानस्य प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयानित्यर्थः ॥ १२ ॥

समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नम इति
यद्येनमुदकेऽभिविन्देदञ्जलिनोदकमादायाप्सु जुहु-
यात् । अयज्ञसंयुक्तः कल्पः ॥ (ख० १०) ॥ १३ ॥

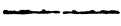
इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यद्येनं पुरुषमुदके वर्तमानस्य विन्देत भीर्भातिर्जायेतेत्यर्थः । शुचिभूतोदकञ्जलि-
भादाय—समुद्राय वयुनायेति तास्वेवाप्सु जुहुयात्, यासु भयमुत्पन्नम् । यथालिङ्गं
स्थागः ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

उत्तमाभ्यामापराह्लिकीभ्यां प्रवर्योपसद्भ्यां
प्रचर्योदेनमुत्तरां नयेति तिसृभिर्घृतोषिता-
स्तिस्रः समिध आहवनीयेऽभ्यादधाति ॥१॥

आदधाति प्रक्षिपति । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १ ॥

उदु त्वा विश्वे देवा इत्यग्निमुद्यच्छते ॥ २ ॥

इध्मं प्रणयनीयं क्षिप्त्वा सिकताभिश्चोपयम्य, अग्नये प्रणीयमानायेति संप्रैषः ।
उदु त्वा विश्वे देवा इत्यग्नेरुद्यमनं कृत्वोद्यतहोमः ॥ २ ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरिति षड्भिर्हरति ॥ ३ ॥

जुषन्तामित्यन्तः । प्रथमायां त्रिरनूक्तायां पञ्च दिशो दैवीरिति हरत्याग्नीध्रादिति शेषः । यदाऽपि षड्भिस्तदाऽपि पञ्चम्यावृत्तिः । षड्भिर्हरति षड्वा ऋतव ऋतुभिरे-
वैन५ हरति' (तै० सं० १-४-६) इति ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आशुः शिशान इति दक्षिणतो ब्रह्मा दशर्चेनाप्रति-
रथेनान्वेति । मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छ५सी वा ॥४॥

आशुः शिशान इति दशर्चेन दक्षिणतोऽग्नेः स्थितो ब्रह्माऽनुगच्छति, मैत्रावरुणो वा
' यदाऽप्रतिरथं द्वितीयो होता ' (तै० सं० १-४-६) इति ब्राह्मणाद्ब्रह्मगणस्य
द्वितीयो होता ब्राह्मणाच्छंसी । प्रतिप्रस्थाता वेत्यापस्तम्बः ॥ ४ ॥

विमान एष दिवो मध्य आस्त इति द्वाभ्यामा-
ग्नीध्रेऽश्मानं निदधाति ॥ ५ ॥

आग्नीध्रो यस्मिन्प्रदेशे भविष्यति(भवेत्)स आग्नीध्र इति तस्मिन्प्रदेशे विमान एष
दिव इति द्वाभ्यामश्मानं निदधाति, उपधानार्थं शुभ्रप्रस्तरम् । मध्ये दिवो निहितः पृश्नि-
रश्मेति लिङ्गात् । मध्य उपधानकालं उपधीयते ॥ ५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृन्निति चतस्राभिरा पुच्छादेति ॥ ६ ॥

अग्नीध्र निर्गत्य पुच्छपर्यन्तमेतैर्मन्त्रैर्गच्छेत् । द्वितीया त्वनवसाना ॥ ६ ॥

प्राचीमनु प्रदिशमिति पञ्चभिरग्निमाक्रमन्ते ॥ ७ ॥

सस्तीत्यन्तः । पञ्चाभिरग्निमधिरोहत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा दध्ना वौदुम्बरी५
स्रुचं पूरयित्वा नक्तोषासा, अग्ने सहस्राक्षेति स५-
हितभ्या५ स्वयमातृण्णायामेकाहुति जुहोति
॥ ८ ॥

अधिरुह्य नक्तोषासाऽग्ने सहस्राक्षेति द्वाभ्यामृग्भ्यां संहिताभ्यां देवा अग्निं धारयन्द्र-
विणोदा अग्ने सहस्राक्षेत्येवं संहिताभ्याम् । अन्ये त्वाहुः— अवसानं क्रियते नोच्छ्रस्यते,
मध्य ऋचोः । दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमेताभ्यामृग्भ्यां हूयते स्वयमातृण्णायाम् । अग्निर्दे-
वता । एतन्मन्त्रसाध्यं होमं ब्राह्मणे—' दध्नः पूर्णामौदुम्बरी५ स्वयमातृण्णायाम् जुहोति '
(तै० सं० १-४-७) इति विदधाति । जुहूसदृशी काचित्स्त्रुगौदुम्बरी ॥ ८ ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमित्युच्यमाने सुपर्णोऽसि

गरुत्मान्पृथिव्याः सीदेति तिसृभिः स्वयमातृणायामग्निं
प्रतिष्ठापयति द्वाभ्यां वा ॥ ९ ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति होतुः शब्दं श्रुत्वा पाशुकाः संभराः पारिध्याद-
पोऽनवतीर्ण एव विश्वायुरसीति । यदेतान्तसंभरान्तसंभरति, इति श्रुतेः । अग्नेरधस्तात्
क्रियते, अन्यस्मै प्रदायाग्निम् । उत्तरवेदिविकारत्वादग्नेः । अग्नेर्भस्मासीति संभरा गुग्गु-
लसुगन्धितेजोर्णाः स्तुकाः—सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति तिसृभिः स्वयमातृणायाम् संभा(भ)-
रवत्यां प्रतिष्ठापनमग्नेः सुपर्णोऽसि गरुत्मान् भासाऽन्तरिक्षमा पृण (इति द्वे ऋचौ वा),
आजुह्वान इति बार्गवसानवती, अनवसाने तु पूर्वे प्रतिष्ठापितेऽशावग्नेः पुरीषमसीत्युत्तरत
उपयमनी(न्यां)न्युप्य ॥ ९ ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीः समिध-
मादधाति । विधेम ते परमे जन्मन्नग्न इति वैकङ्क-
तीः सवितुर्वरेणस्य चित्रामिति शमीमयीम् ।
शमीमयीं पूर्वामेके समामनन्ति । वैकङ्कतीमुत्तराम्
॥ (स्व०११) ॥ १० ॥

मनुष्व त्वेत्युपसमिन्धनं, समिन्धनार्थत्वात्प्रकृतस्योपसमिन्धनस्य वैकृतमन्त्रेण—
प्रेद्धो अग्न इत्यौदुम्बरी, आधीयते । विधेम त इति वैकङ्कती । ताः सवितुरिति
शमीमयीम् । शमीमयी पूर्वा वैकङ्कत्युत्तरा च शाखान्तरस्था । केचित्तु—सर्वत्र समिध-
मादधातीत्यनुवर्तत इति पठन्ति ॥ १० ॥

अग्ने तमद्याश्वमित्यक्षरपङ्क्त्या जुहोति ॥ ११ ॥

चित्तिं जुहोमि, अग्ने तमद्याश्वमिति द्वे आहुती हुत्वेत्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥

जुहूः स्रुवं च संमृज्य चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन
द्वादशगृहीतेन वा स्रुवं पूरयित्वा सप्त त इति
पूर्णाहुतिं जुहोति ॥ १२ ॥

आज्येन चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन द्वादशगृहीतेन वा स्रुवं पूरयित्वा प्राकृती पूर्णा-
हुतिः । अग्निः सप्तवान्देवता । द्वादशगृहीतेनाऽऽज्येन पूर्णा जुहूस्तथा जुहुयादित्यर्थः
॥ १२ ॥

तां जुह्वदिह सोऽस्त्विति दिग्भ्योऽग्निं मनसा ध्यायति ॥ १३ ॥

तां जुह्वथो दिक्ष्वाग्निरिह सोऽस्त्विति ध्यानम् । ततोऽतिमुक्तीः— अग्निर्यज्ञं नयतु

प्रजानन्नित्येवमाद्याः पशुबन्धवत्प्रणयनोपदेशाक्षन्मते तु व्याघारणागतामुत्तरवेदिं कृत्वा पाशुकान्तसंभारान्नुप्यति (ते) संभारा एवोप्यन्ते, ततः परिधयो लुप्यन्त इति । अत्राप्याहाऽऽपस्तम्बः—आ वेदिप्रोक्षणात्कृत्वा, (आप० श्रौ० १७-१-१) इति । सह वेदिप्रोक्षणेनेत्याभिविधिः । तस्मादाहोत्तरत्र वेद्यास्तरणादि सौमिकं कर्म प्रतिपद्यते, इति । अग्निवत्स्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णातीति । अनुवीक्षणान्तं कृत्वा शाखामाहृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया वत्सापकरणम् । अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशप्रशातनोपवेशान्तं करोति । गोमयलेपनान्तं कृत्वा कुम्भ्याः प्रोक्ष्य बर्हिस्त्रिवेदिमिति प्रोक्षति लौकिकेनोदकेन तूष्णीकेन ॥ १३ ॥

वैश्वानरीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्र यावत् क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

वैश्वानरस्याग्नेस्तन्त्रमङ्गसमुदायं प्रक्रमयत्यारभ्यते कर्तुं बर्हिः प्रस्तरवर्जं यदा ध्रुवा प्रस्तरे साद्यते परिस्तरणानीध्माघारसमित्प्रथमा प्रयाजानूयाजसमित्, श्रीन्परिधीनेकाः समिधं यज्ञायुरनुसंचरानितीध्ममन्त्र इध्मप्रवृश्चनानि निदधाति । १४ ॥

वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्योलपरा-
जीः स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनाक्ति ॥ १५ ॥

वेदं कृत्वा समूहन्त्यग्न्यागारमायतनोपलेपनादि क्रियते पूर्वमकृतमिति । अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादिकर्म प्रतिपद्यते कर्तुम् । यथार्थं पात्राणि न दर्शपूर्णमासवत्सर्वाणि प्रयुनक्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

न प्रणीताः प्रणयति ॥ १६ ॥

विमोकाद्यभावात् ॥ १६ ॥

निर्वपणकाले वैश्वानरं द्वादशकपालं निरुप्य सप्त
मारुतान्तसप्तकपालान्निर्वपति ॥ १७ ॥

अग्नेर्वैश्वानरस्य द्वादश कपालानि मारुतानां सप्तकपालमिति । केचित्तु—सर्वाण्यपराणि प्राशिन्नह्रणेडापात्रमन्वाहार्यस्थालीवर्जानि पूर्वाणीति । निर्वपणकाले प्राप्ते-अग्नेर्वैश्वानरस्य निर्वापं कृत्वा सप्त मारुताः सप्तकपालास्तस्मिंश्च शूर्पे पृथक् ॥ १७ ॥

तूष्णीमुपचरिता मारुता भवन्ति ॥ १८ ॥

तूष्णीमुपचरितत्वाद्बर्हिहोमा एत इति । अत उपसादनप्रोक्षणादयस्तूष्णीमिवहननफलीकरणप्रक्षालनावेक्षणोत्पवनकपालोपधानाधिश्रयणादीनि पृथक्तूष्णीमुपचरितत्वात् ॥ १८ ॥

यजुरुत्पूताभिः संयौति । अभिवासित आप्यलेपं
निनीय । संप्रैषेण प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ यदन्यादि-

ध्माबर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संप्रेष्यति ॥ २० ॥

पिष्टेषु यजुरुत्पूताभिरग्निः संयौति । संप्रैषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । नित्यः
संप्रैषः । अन्वास्ते तु पत्नी ॥ १९ ॥ २० ॥

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा ध्रुवायामेव गृह्णाति ॥ २१ ॥

आज्यग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति, ध्रुवाजानूयाजाभावात् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य
प्रोक्षण्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्य ध्रुवां
स्रुवं च सादयति ॥ २२ ॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यत इत्यापस्तम्बोक्तेः प्रकृतिवत् । पुनर्वचमात् ।
इतरथा तूष्णीकं प्रोक्षित इति न क्रियते वेदिप्रोक्षणम् । तेन निवर्तते । सर्वत्रोपसत्सु
स्फुटदर्शनात् । स्तरणकालेऽपरेणाग्निं बर्हिस्तात्त्वा । एकाऽऽघारसप्तित् । वीतिहोत्रमिति ।
सर्वमन्यत्प्रकृतिवत् । ध्रुवां स्रुवं च सादयति प्रस्तरे बर्हिषि वा ॥ २२ ॥

एषाऽसददिति मन्त्रं संनमति ॥ २३ ॥

एतावसंदामित्यभिमन्त्रणं ध्रुवायाः स्रुवस्य च ॥ २३ ॥

विष्ण्वसि वैष्णवं धाम प्राजापत्यमित्याज्यमभिमन्त्रयते ॥ (ख० १२) ॥ २४ ॥
विष्ण्वसीति ध्रौवस्याऽऽज्यस्याभिमन्त्रणम् ॥ २४ ॥

वैश्व.नरमासाद्य मारुतानासादयति ॥ २५ ॥

कपालवत्पुरोडाशादित्याद्यासन्नाभिमर्शनान्तं प्रकृतिवत् । आग्नेयविकारवत्तूष्णीकं
मारुतानाम् ॥ २५ ॥

उच्चैर्वैश्वानरस्याऽऽश्रावयति ॥ २६ ॥

इदानीमेव वेदानिधानं वेद्यन्तान्पारिस्तरणं होतृषदनपारिकल्पनं च । ततः सामिधेन्यः ।
उपवां(वी)जनं वेदेन । ध्रौवाघारः । न संप्रेष्यति—अग्नीत्पारिधीनिति च । इदानीमपि
न संमार्ष्टिं पारिधीनग्निं च । ततः प्रवरो दैवस्य मानुषस्य च । नापि प्रयाजा इज्यन्ते ।
न तेभ्य आज्यम् । तत आवाहनप्रतिषेधः क्रियते । प्रचर्य चाऽऽज्यभागाभ्याम् । जुहा-
मुपस्तीर्य कृत्स्नं वैश्वानरमवदाय तूष्णीमवदानानि । तत अवदानानीत्यवस्थाभिधेयाभा-
वात् । द्विरभिघारणं चतुरवत्तं जुहोतीति । उच्चैर्मध्यमादपि स्वराद्वैश्वानरस्याऽऽश्रावणं
भवति ॥ २६ ॥

सर्वहुतमपर्यावर्तयञ्जुहोति ॥ २७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २७ ॥

ईदृक्चान्याहृक्चेत्यासीनो हस्तेनोपांशु मारुतान्स-

र्षहुतान्गणेन जुहोति ॥ २८ ॥ पूर्वं पूर्वं गण-
मनुद्गत्यात्तरेणोत्तरेण जुहोति ॥ २९ ॥ स्वत-
वाश्च प्रघाती च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी
च साकी चोर्जिषी चेत्युत्तमं गणमनुद्गत्य प्रथ-
मेन जुहोति ॥ ३० ॥

उपांशु मारुतान् प्रतिनिवृत्य वैश्वानरं हुत्वा ह्यन्ते दर्विहोमाः । ईदृङ्चेत्यनुद्गत्य
शुक्रज्योतिश्चेति होमः । सर्वत्र मरुतो देवता । शुक्रज्योतिश्चेत्यनुद्गत्य ऋतजिञ्चेति
होमः । ऋतजिञ्चेत्यनुद्गत्याऽऽरण्यकेन धुनिश्चेति होमः । धुनिश्चेत्यनुद्गत्य ऋतश्च
सत्यश्चेति होमः । ऋतश्च सत्यश्चेत्यनुद्गत्य स्वतवाश्चेति होमः । स्वतवांश्चेत्यनुद्गत्य
ईदृक्षास इति होमः । ईदृक्षास इत्यनुद्गत्य ईदृङ्चान्यादृङ्चेति होमः । गणेन गणेन वा
होमः । तथाऽपि चतुर्थे अरण्योऽनुवाकः । पष्ठश्च स्वतवान् । सर्वतो वा वेष्टयते मारु-
तैर्वैश्वानरम् । आपस्तम्बे तु स्वतवांश्चेति षष्ठो मित्तासश्चेति होम एषानुपङ्गः । नानुद्वणो
मानुषीश्वानुवर्तमानो भवन्तु स्वाहेत्यन्तोऽनुपङ्गस्य ।

अथवा—अप्रत्येषु मन्त्रेष्वाज्ञाताः पञ्च गणाः । आरण्यकाण्ड आज्ञातो धुनिश्च
ध्वान्तश्चेत्यपरो गणः । सूत्रान्तरोक्तः स्वतवानित्यादिरेकः । अतो ब्राह्मणे तु सप्त
भवन्ति सप्त गणा वै मरुतो गणश एव विश्वरुन्धे ' (तै० सं० ९-४-७)
इति पुरोडाशानां संख्या द्रष्टव्या । होमकाले मन्त्रोच्चारं कंचिद्विशेषं विधत्ते—' गणेन
गणमनुद्गत्य जुहोति ' (तै० सं० ९-४-७) इति । यदा प्रथमगणेन हुत्वा
द्वितीयगणेन जुहोति तदानीं प्रथमगणमुच्चार्य पश्चाद्द्वितीयगणेन जुहोति । तथा द्विती-
यगणमुच्चार्य तृतीयगणेन जुहुयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्तमान इति हुत्वोपतिष्ठते ॥ ३१ ॥

यजमान इति शेषः ॥ ३१ ॥

यदि कामयेत विशा क्षत्रं हन्यामिति ग्राम्येऽनु-
वाक्यस्य गणस्य त्रीणि चत्वारि वा पदान्यनु-
(पादानन्) च्यारण्येऽनुवाक्यस्य शेषेण जुहो-
ति ॥ ३२ ॥ एवं त्रिभिरादितो यथासमाम्नातं
ग्रामेऽनुवाक्यस्य यथा पूर्वैरेवं त्रिभिरुत्तरैर्ग-
णैः ॥ ३३ ॥ यदि कामयेत क्षत्रेण विशं हन्या-
मित्यारण्येऽनुवाक्यस्य षट्सु पदान्तरालेषु षड्ग-
णानोप्य ग्रामेषु वाक्यं जपित्वाऽऽरण्येन वाक्य-

शेषं जुहोति ॥ ३४ ॥ एवं त्रिभिरादितो यथा-
समाभ्रातं ग्रामेऽनुवाक्येन यथा पूर्वैरेवं त्रिभिरुक्त-
रैर्गणैः ॥ ३५ ॥

यदि कामयेत यजमानः क्षत्रं क्षत्रिया वैश्येभ्य ओजस्विनः स्युरिति ग्रामेऽनुवाकस्य त्रीणि चत्वारि वा पदान्यर्थपदानि, ईदृङ्चेति पदम् । एवं विधान्यपि पश्चादरण्येऽनुवाक्ये उच्येते, पञ्चमे वाक्य आरभ्य चतुर्थे वा ग्रामेऽनुवाक्य(क)शेषेण होमः । एवमाद्यैस्त्रिभिर्होमं कृत्वा पश्चादरण्येऽनुवाक्ये(के) केवलेन होमः । यथा पूर्वैर्हुतं त्रिभिर्गणैस्त्रीणि चत्वारि वा पदान्यनुदुत्येत्येवमादि । एवमुत्तरैस्त्रिभिर्जुहुयात् ।

यदि कामयेत वैश्याः क्षत्रियेभ्य ओजस्विनो भवन्तिवति यथापरिपठितमादितस्त्रिभिर्गणैर्गणेन गणेन हुत्वाऽऽरण्येऽनुवाक्य(क)स्य षट्सु पदान्तरालेषु षड्गणाः सिष्यन्ते । धुनिश्च ईदृङ्चेति गण उच्यते । ध्वान्तश्चेत्युक्त्वा शुक्रज्योतिश्चेति ध्वनश्च ऋतजिष्चेत्युच्यते । ध्वनयश्च ऋतश्चेति विलिम्पश्चेत्युक्त्वा स्वतन्त्रैश्चेत्युच्यते । विलिम्पश्चेत्युक्त्वा ईदृक्षास इत्युच्यते । विशिष इत्युक्त्वा पुनः केवलेनाऽऽरण्यकेन होमः । यथा पूर्वैर्हुतमेवमुत्तरैरपि होमो गणैः । मारुतहोमान्तो वैश्वानर इति भाष्यकृत् । उग्रश्च धुनिश्चेति वैकल्पिकः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

न संप्रेष्यति । न संमार्ष्टि । नानूयाजान्यजति ॥ ३६ ॥

न संप्रेष्यति ब्रह्मन्प्रस्थारयाम इत्येवमादि । न संमार्ष्टि परिधीमर्ष्टि च । न यजति नानूयाजान् । अस्मिन्काल आज्यं गृहीत्वा नूयाजार्थं प्रतिषिद्धवर्जं सर्वं कर्तव्यमिति न्यायः । आग्नेयविकारत्वाद्द्वैश्वानरस्य न संप्रेष्यति न संमार्ष्टिंति यथाश्रुति पठितं सूत्रकारेण । मारुतान्हुत्वा नारिष्ठान्वैश्वानरे हविरिदमिति च । अर्थलोपात्स्विष्टकृदादिषुर्धाकरणात्तानां लोपः । व्यूहनं वाजवतीभ्याम् । यदि प्रस्तरो ध्रुवार्थं कृतः । ततः प्रकृतिवत्संस्त्रावान्तम् । यदि तु न कृतो न तदा । प्राक्परिधिप्रहरणात् । सूक्तवाको वाज्येति षचनात् । ततः प्रकृतिवत्संस्त्रावान्तम् । ततः पत्नीसंयाजादि ब्राह्मणभोजनान्तं प्रकृतिवत् ॥ ३६ ॥

यं कामयेत क्षत्रियं प्र स्वादायतनाच्च्यवेतेति
तर्यारण्येऽनुवाक्य(क)स्य गणस्याग्निष्ठं रथवाहनं
वा व्यङ्ग्येदित्यज्ञसंयुक्तः कल्पः ॥ (ख० १३) ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यं कामयेत राजानं राजशष्पां क्षत्रेणास्य स्वेन स्वैरेव क्षत्रिया हृद्येरन् । अन्ये यस्माच्च प्रच्यवेत देशान्तरं शत्रुभिर्नीयेतेति तर्यारण्येऽनुवाक्ये(के)नाहोरात्रे त्पोदी-

रयतामित्यग्निप्रवाहणं शकटे यद्येताद्धि रथवाहनं शकटं तदरण्येऽनुवाक्ये(के)न व्यङ्गं करोति । अन्यद्वा किञ्चिदस्य प्रदेशमिति । अयज्ञसंयुक्तो विधिः सर्वार्थः ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ १ ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

वसोर्धारां जुहोति । आज्येनौदुम्बर्थां स्तुचाऽ-
ग्नाविष्णुं सजोषसेत्यनुदुत्य वाजश्च मे प्रसवश्च
म इति संततामा मन्त्रसमापनात् ॥ १ ॥

वैश्वानरे परिसमाप्तेऽग्नाविष्णुं सजोषसेति चतुर्गृहीतं जुहोति । औदुम्बरी ५ स्तुचं
व्यायाममात्रीं मृदां प्रदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूरयित्वा (आप० श्रौ० १७-
१-१७) इत्यापस्तम्बः । औदुम्बरी स्तुक्, उदुम्बरेण कृता व्यायाममात्री चतुररत्निः,
मृदा प्रलिप्यते यथा न दह्यते पश्चात्तस्या आसेचनं बिलं पश्चिमभागे व्यायामस्य
दण्डोऽरूपः, मुखे दीर्घे तां घृतस्य पूरयित्वा पूर्णाहुतिरेका वाजश्च म इत्यारभ्य, वाज-
शब्द एव धारा संतताऽविच्छिन्ना यावत्सर्वैर्मन्त्रैः समाप्ता । भुवनश्च स्वाहा, अधिप-
तिश्च स्वाहा, इति मन्त्रे मन्त्रे स्वाहाकारः । वाजश्च मे स्वाहा प्रसवश्च मे स्वाहा
इत्येवमन्ताः । अर्धेन्द्राणि जुहोति, द्वादश द्वादशानि जुहोति (तै० सं० १-४-८)
इति च श्रुतेः । भाष्यकारस्तु—अन्त एव स्वाहाकार इति । एतच्च सूत्रकारमतात् ।
स्वाहेत्यारभ्य संतता धारा इति मीमांसकाः । तथाहि— संततां वसोर्धारां जुहोतीत्यत्र
संततवचनान्तस्य च साहित्यवाचित्वात्साहित्यस्य चानेकापेक्षितत्वात्कर्मणश्चैकत्वात्कर्म-
मन्त्रयोः साहित्यमिदमुच्यते । अतोऽत्र मन्त्रादेः कर्मादेश्च संनिपातः । स्यादेवं यद्येकं
कर्म स्यात्, भिन्नानि त्वत्र द्वादश द्वादशानि जुहोति इति संख्यया कर्माणि तेषाम-
विच्छेदः संततशब्देनोच्यते । जुहोतीति तेषामुपात्तत्वाच्च मन्त्रकर्मणोः साहित्यं मन्त्र-
स्थानुपात्तत्वात् । अविच्छेदेऽपि संततशब्दो वर्तते न केवलं साहित्ये । अतोऽत्रापि
पूर्व एव न्यायः ॥ १ ॥

अन्वयभ्यरिरिकाभ्यां सं तत्यं विधत्ते—

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं विच्छिन्त्यामिति
विग्रहं तस्य जुहुयात् । यं कामयेत प्राणानस्या-

आद्य ५ संतनुयामिति संतनां तस्य जुहुयात् ॥२॥

अस्य यजमानस्य प्राणानन्नं च विच्छिन्द्यामित्येवं द्विषन्नध्वर्युरेते मन्त्रं मध्ये विगृह्य जुहुयात् । यस्तु प्राणानामन्नस्य च सांतत्यं कामयते सोऽयं संतनामाहुतिं जुहुयात् । प्रतिषेधार्थमिति न्यायः । अध्वर्युकाम इति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्ब्रह्मौदनं पक्त्वा चतुरोऽध्वर्यून्भोजयेत्तेभ्यश्चतस्रो धेनूर्दक्षिणा दद्यात् ॥ ३ ॥ चतुःशरावमोदनं पक्त्वा तद्व्यञ्जनं भोजयति ॥ ४ ॥

यदाज्यमुच्छिष्येत स्रुचि तस्मिन्नाज्य ओदनश्चतुःशरावः पच्यते । अयेमं लौकिकेन न्यायेन तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्रीयुरिति पुनरुपदेशाच्चतुर्णां ब्राह्मणानाम् । भाष्यकारस्तु गार्हपत्ये पाक इति । चतुःशरावश्चतुर्मल्लकः । ओदनं पक्त्वा हुतातिरिक्तघृतेन यच्छिष्टं धारयाऽऽहृतं तस्यौदनस्य व्यञ्जनं भवति । यद्यपि ब्राह्मणग्रहणमविशेषं तथाऽपि प्राकृता एवाध्वर्युप्रभृतयो गृह्यन्ते । प्राशितवद्भ्यो भुक्तवद्भ्यश्चतस्रो धेनूर्दद्यात् यजमानः । यद्यप्याज्यगृहीतेन व्यञ्जनं भुज्यते तदप्याज्ये श्रप्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

वाजप्रसवीयं जुहोति । सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्याः । पृथगन्नानि द्रवीकृत्य वाजस्येमं प्रसवः सुषव इति चतुर्दशभिर्ऋग्भिरोदुम्बरेण स्रुवेणैकैक्यर्चाऽन्नमन्नं जुहोति ॥ ५ ॥

वाजप्रसवशब्दो यस्मिन्होमसमुदाये विद्यते स वाजप्रसवीयस्तं जुहोति । सप्त ग्राम्या ओषधयस्तस्मिन्ह्यन्ते सप्त चाऽऽरण्याः पूर्वोक्ताः । पृथक्पृथगन्नानि ग्राम्यारण्यानां द्रव्याणामाज्येन कृत्वेति भाष्यकृत् । पच्यमानानि यथा द्रवाणि भवन्ति तथा कर्तव्यमिति न्यायः । केचिदपक्वाऽन्याज्येन द्रवाणि कृत्वा होमं कुर्वन्ति । अपरे तु अपक्वेऽप्यन्नशब्दो विद्यतेऽन्नस्यान्नस्य वपति, इति ब्रुवन्तः । तत्त्वयुक्तं (भवति) भविष्यति । तदन्नमिति तस्मिन्नन्नशब्दः । औदुम्बरेण उदुम्बरमयेण स्रुवेण वाजस्येमं प्रसवः सुषव इति प्रत्युचं ग्राम्यान् हुत्वाऽऽरण्याञ्जुहोति—वाजो नः सप्त इति ।

केचित्—तिलमापत्रीहियवप्रियङ्ग्वणवो गोधूमा इति सप्त ग्राम्या । वेणुश्यामाकादय उदाहृता आरण्याः । उभयविधधान्यसम्बद्धये चतुर्दशभिर्होमः । एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य होमं विद्यते—अन्नस्यान्नस्य जुहोति (तै० सं० १-४-९) इति । असांवर्येण

तत्तदन्नप्राप्त्यर्थमीदृशो होमः । चोदकप्रसां जुहूं बाधितुं साधनान्तरं विधत्ते—औदु-
म्बरेण स्रुवेण जुहोति (तै० सं० १-४-९) इति ॥ १ ॥

पितुं नु स्तोषं महोधर्माणं तविषीम् । यस्य त्रितो
व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ स्वादो पितो मधो
रितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव । उप
नः पितवाचर शिवः शिवाभिरूतिभिः ॥ मयो-
भुरद्विषेण्यः सखा सुशेवो अद्वयाः । तव त्ये पितो
रसा रजाऽस्यनुविष्टिताः ॥ दिवि वाता इव
श्रिताः । तव त्ये पितो ददतस्तव स्वादिष्व(ष्ट)ते
पितो ॥ प्रस्वात्या द्वा)नो रथा(सा)नां तुविशीवा
इवेरते । त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ॥
अकारि चारु केतुना तवाहिमवसाऽवधीत् । यददो
पितो अजगन्विवस्व पर्वतानाम् ॥ अत्रा चिन्नो
मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः । यदपामोषधीनां
परिशमा रिशामहे ॥ वातापे पीव इद्भव । यत्ते
सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे ॥ वातापे पीव
इद्भव । करम्भ ओषधे भव पीवो वृक उदारयिः
वातापे पीव इद्भव । तं त्वा वयं पितो वचोभि-
र्गावो न हव्या सुषूदिम ॥ देवेभ्यस्त्वा सधमाद-
मस्मभ्यं त्वा सधमादमिति हुत्वा हुत्वा पाऽयाः
संपातमवनयेत् ॥ (ख० १४) ॥ ६ ॥

हुत्वा हुत्वा पाऽयां संपातशेषमवनयति सर्वाज्ञानाम् ॥ ६ ॥

अपिवा यस्यान्नस्याग्रे जुहुयात्तस्थेध्मं कुर्यात् ॥ ७ ॥

शाखान्तरोक्तानुवादः ॥ ७ ॥

यजमानायतन औदुम्बरीमासीनमाग्निमन्वारब्धं
कृष्णाजिने संपातैरभिषिञ्चति ॥ ८ ॥ दक्षिणे वा
पक्षावस्मिन्कृष्णाजिने ब्राह्मणं व्याघ्रचर्मणि राजन्यं
वस्तचर्मणि वैश्यं पशुकाममिति ॥ ९ ॥ नित्यव-
देके समामनन्ति ॥ १० ॥ देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां बृहस्पतिः

साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥
 इन्द्र* साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति राजन्यम् । अग्नि-
 * साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वैश्यम् ॥ १२ ॥
 पुरस्तात्प्रत्यङ्गतिष्ठन्पश्चात्प्राङ्मुखमासीनं शीर्ष-
 तोऽभिषिच्योऽऽमुखादन्ववस्त्रावयति ॥ १३ ॥

दक्षिणं प्रत्यपि पक्षं यत्र प्रजापतेर्हृदयेन कृतमुपस्थानं तत्रौदुम्बरीमासन्दी
 प्रतिष्ठाप्य तस्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुपरि लोमानि यथा भवन्ति तथा
 विस्तीर्य (प्रसार्य) तस्मिन्कृष्णाजिन आसीनमुपविष्टं प्राङ्मुखमाग्निन्वारभ्य स्थितं संपा-
 तैरन्नशेषैराभिषिञ्चति ब्राह्मणम् । व्याघ्रचर्मणि राजन्यं क्षत्रियम् । छागस्याजिने वैश्यम् ।
 कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकामं क्षत्रियं वैश्यमपि । वस्ताजिने तु पुष्टिकामं ब्राह्मणमपि ।
 देवस्य त्वा, इत्यनुद्गत्य मन्त्रं, पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति
 ब्राह्मणमाभिषिञ्चति । पूर्ववदनुद्गत्येन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति क्षत्रियम् ।
 पूर्ववदनुद्गत्य बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वैश्यम् । 'मन्त्रविपर्ययसमेके समामन-
 नन्ति' (आप०श्रौ० १७-४) इत्यापस्तम्बः । भाष्यकारस्तु--देवस्य त्वा सवितुरित्या-
 रभ्य सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्यभिषिञ्चति । माहे-
 न्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते । यथाऽग्निचित्यायामिति स एव वाजपेयपाठो दर्शित
 इति । इह तु प्रत्यक्षपाठः । 'अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेः सवः'
 (तै०सं० १-६-३) इति प्रत्यक्षपाठो ब्राह्मणे । प्राङ्मुखमासीनं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नध्वर्युः
 क्षिप्त्वा हुतशेषमामुखाद् यावन्मुखं तावदेव स्त्रावयति । अत्राभिषिक्तस्य माहा-
 त्म्यं दर्शयत्यापस्तम्बः--'तदाहुर्होतव्यमेव नहि सुषुवाणः कंचन प्रत्यवरोहतीति' (आप०
 श्रौ० १७-७-६) इति । तदाहुर्ब्रह्मवादिनोऽन्ये शाखान्तरस्था होतव्यमेव नाभिषे-
 कार्थं शेषः कर्तव्य इति । न ह्यभिषिक्तः सन्यजमानः कंचन दृष्टं गुरुमपि प्रत्यवरोहति,
 यावज्जीवं प्रत्युत्थानं न कुर्यात् । एषोऽभिषेकस्य धर्मः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा दध्ना वौदुम्बरी*
 सुचं पूरयित्वा न क्तोषासेत्याहुतिं जुहोति ॥ १४ ॥

अग्निर्देवता । दधिहोमो शाखान्तरस्थः ॥ १४ ॥

ऋताषाडृतधामेति षड्भिः पर्यायेर्द्वादशगृहीतेन
 द्वादश राष्ट्रभृतो जुहोति ॥ १५ ॥ पर्यायमनुद्गत्य
 तस्मै स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति ॥ १६ ॥ ताभ्यः
 स्वाहेत्युत्तराम् ॥ भुवनस्य पत इति रथमुखे

पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ (स्व० १५) ॥ दक्ष वा पर्यायै
 रथस्याऽऽहवनीये धार्यमाण* रथशिरोऽभि
 जुहोति । रथशिरसा जुहोतीत्येकेषाम् ॥ ७ ॥
 समुद्गृहीत* रथमध्वर्योरावसथ* हरन्ति ।
 अनुनयन्ति त्रीनश्वान्श्चतुर इत्येकेषाम् ॥ १८ ॥
 तान्सरथानध्वर्यवे ददाति ॥ १९ ॥

कामाहुतीः षड्भिः पर्यायैः परिवर्तकैर्द्वादश जुहोति राष्ट्रन्मन्त्रैः—ऋताषाडृतधामा,
 ऊर्जो नामेत्येवमन्तः पर्यायः । सकृदेवोक्त्वा तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिः । ताम्यः
 स्वाहेत्युत्तराहुतिः । एवमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु विभागः । ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स
 इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा इति । तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्म
 क्षत्रं पान्तु ताम्यः स्वाहा इत्येवं मा भूदर्थसंबन्धो विभागः । परिपाठसामर्थ्यादन्यथा
 परिपठितस्य मन्त्रस्यान्यथा क्रिया न युक्ताऽसति कारणे नोहेत् । अर्धा-
 न्नाभिदधाति प्रकृतिवदित्यत ऊहः क्रियते विवृतौ प्रकृतिवच्छन्दोभावात् ।
 भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तमी । भुवनस्य पत इति सप्तमी जुहोती
 त्यापस्तम्बः । पर्यायानाधिकृत्यैषा श्रुतिर्विदधाति । भुवनस्य पत इति त्रयोदशी
 जुहोतीत्यन्या श्रुतिराहुतीरधिकृत्य, एवमेकार्थत्वाच्छ्रुतिद्वयस्य । एतेन व्याख्यातं पर्या-
 यमनुद्गत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिः, ताम्यः स्वाहेत्युत्तरा । एवं पञ्चाऽऽहुती रथमुखे
 पञ्च । केचिदाहुः—आहवनीयस्य रथशिरो धार्यमाणमभिजुहोतीति । पञ्चभिर्दशभि-
 र्वाऽभिहुतास्वाहुतिषु रथमुख आहवनीयस्योपरिष्ठाद्धार्यमाणोऽध्वर्योरावसथं नयन्ति,
 उद्यम्यैव हरन्तो न कर्षन्तोऽनुनयन्ति पश्चाद्रथस्य त्रीनश्वान् । यदि पष्टवाही त्रिभु-
 ग्रथः । चतुरो वा । यदि चतुर्भुग्रथः । तानश्वान् रथं चाध्वर्यवे ददाति । पृथगश्वानां
 प्रतिग्रहः पृथग्रथस्य । न चोहः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वान्मन्त्राणाम् । यजमानो हि निमित्ते
 तिस्रो वडवा द्वे वा वडवे ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना त्रीन्वातनामानि
 जुहोति ॥ २० ॥ कृष्णाजिनपुटेन वा ॥ २१ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना वात एव ह्ययते त्रिः । न ह्येतस्य वायोरवदानं
 शक्यते ग्रहीतुम् । भाष्यकारस्तु—अञ्जलिना तिस्र आज्याहुतीः, इति । कृष्णाजिन-
 पुटेन वा वातहोमः । नाञ्जलिना । उपदेशोऽपि वायुरेवात्र ह्ययत इति ॥ २० ॥ २१ ॥

अग्न उदधे यात इषुर्धुवा नामेति पञ्चभिः
पर्यायैः प्रदक्षणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशं पञ्चाऽऽज्या-
हुतीर्जुहोति । मध्य उत्तमेन प्राङ्मुखः ।
समीची नामासि प्राची दिगिति षड्भिः
पर्यायैर्दधना मधुमिश्रेण षण्महाहुतीर्जुहोति । यथा
सर्पाहुतीर्यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचो
जुहोति ॥ २२ ॥

अग्न उदध इत्यसमासेन पञ्चाऽऽज्याहुतीः । वायुः प्रकृत इत्याज्याहुतीरित्युच्यते ।
समीची नामासि प्राची दिगिति दधना मधुमिश्रेण सर्पाहुतीः षट् । असमारोःन पारिक्र-
म्याग्निं प्रतिदिशमभिजुहोति । पञ्चभिः षष्ठीं च प्राङ्मुख एव पश्चादुपरिष्टःजुहोति । अनु-
परिक्रामान्नित्यर्थः । हेतयो नाम स्थेति षण्महाहुतीर्जुहोति । यथैव सर्पाहुतीर्मधुमिश्रेण दधना ।
तिस्रो रुचो यास्ते अग्न इति ॥ २२ ॥

सुवर्णघर्मस्वाहेति पञ्चार्काहुतीर्हुत्वा ॥ २३ ॥

अर्काहुतीः पञ्चाऽऽज्येनैव ॥ २३ ॥

वेदिस्तरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

अथैनां बार्हिषा बहुलं प्राचीनं स्तीर्वेति वैखानसोक्तेस्तरणादि सौमिकं प्राग्धि-
ष्णियनिवपनात्कृत्वा सर्वतः प्रसृते दृशकवः संचरेयुः, इत्येवमन्तं विधायोपवपनप्रत्या-
ज्ञायश्चयनम् ॥ २४ ॥

ममाग्न इत्येतैर्नानुवाकेन प्रतिमन्त्रमिष्टकाभिर्धिष्णि-
याश्चिनोति । एकैकेन मन्त्रेणैकैकं धिष्णियमु-
(म) पवर्जयति । अष्टावाग्नीध्रीय उपदधात्यश्मा
नवम इत्येकेषाम् ॥ २५ ॥ द्वादश चतुर्विंशतिं
वा होत्रीय एकादशैकविंशतिं वा प्रशास्त्रीये
षण्मार्जालीयेऽष्टावितरेषु ॥ (स्व० १६) ॥ तव श्रिये
व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।
इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो
अर्णवम् । बृहस्पते अतियदर्यो अर्हात् । एवा
पित्र इति तिसृभिर्ब्राह्मीभिर्ब्रह्मसदने यमो दाधार
पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् । यमाय सर्वमि-

सस्थे यत्प्राणाद्वायुरक्षितम् । यथा पञ्च यथा
 पद्यथा पञ्चदशर्षयः ॥ यमं यो विद्यात्स ह्युया-
 ष्यथैक ऋषिर्विजानते ॥ त्रिकटुकेभिः पतति षडु-
 र्वीरेकमिदंबृहत् । गायत्री त्रिष्टुप् छन्दांसि सर्वा
 ता यम आहितेति तिसृभिर्यामीभिर्माजालीये त्वेषं
 वयं रुद्रं यज्ञसाधवं कुकविमवसे निह्वयामहे ।
 आरे अस्मदैव्यं हेडो अस्य तु सुमतिमिद्वयमस्या
 वृणीमहे ॥ अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षय-
 द्वीररय तव रुद्र मीढुः । सुम्नायन्निद्विशो अस्मा-
 कमा च रारिष्ट वीरा जुहवाम ते हविः ॥ मृडा
 नो रुद्रोत नो मयभृधीति तिसृभी रंद्नीभिश्चा-
 त्वाले हव्यं प्रीणीहि हव्यं श्रीणीहि हव्यं पच
 हव्यं श्रपय हव्यमसि हव्याय त्वा हव्येभ्यस्त्वा
 हव्ये सीदेत्यष्टौ शामित्रे हव्यसूदोऽव ते हेड
 उदुत्तमं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति
 तिसृभिरुणीभिरवभृथे (तासु प्रचरन्ति ।
 खण्डाः कृष्णा लक्ष्मणाश्चोत्कर उदस्यति अव-
 शिष्टाश्च) ॥ २३ ॥

ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वित्यनुवाकेनैकेष्टका ऋचा ऋचोपधीयते प्रतिमन्त्रम् । हिरण्य-
 केशिनस्तु—‘ एकैक्यर्चा एकैकधिष्णियमपवर्जयन्ति । इतिश्रुत्यन्तरम् । तैत्तिरीयाणां
 तु यद्विह्वया उपदधाति, इत्युक्त्वा ‘ होतुर्धिष्णिय उपदधाति’ (तै० सं० १-४-
 ११) इति । विह्वया इति बहुवचनमेकैकस्मिन्ब्रह्मीभिरिष्टकाभिर्धिष्णियपरिमाणामि-
 श्विनोतीति । अश्मा नवमा(म आ)ग्नीध्रीयेऽष्टाविष्टकाश्चतुरस्ता (श्रा) दीर्घा इति
 नियमो नास्ति । (ममाग्ने इत्यारभ्य) नवभिर्ऋग्भिरुपधानम् । अश्मा तु मध्य
 एकस्या ऋचस्त्यागः । उपधाय क्रमेण चयनं भवति । होत्रियं प्राशास्त्रीयं ब्राह्मणाच्छं-
 सीयं पौत्रीयं नेष्ट्रीयमच्छावाकीयमिति । ततो ब्रह्मसदनं मार्जालीयमिति । यदा द्वाद-
 शहोत्रियं तदा पञ्चमी दशमी च द्विरभ्यस्यते । यदा षोडश तदा पञ्चमी चतुरावर्तते
 दशमी च । यदैकविंशतिस्तदा द्विरेकैका उत्तमा तु त्रिः । यदा चतुर्विंशतिस्तदा

पञ्चमी, अष्टकृत्वोऽभ्यस्यते दशमी च । एवं संख्यां पूरयेत् । एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये षड्विंशकास्तु मार्जालीयेष्टावष्टावन्येषु धिष्णियेषु उपधानमनुदेशेष्वपि चतुरश्रा वा भवन्ति धिष्णियाः पारिमण्डला वा । केचित्त्वाहुर्गुणविकारेषु पारिमण्डला इति । तेषां धिष्णियानां यस्य यावत्प इष्टका उपधास्यन्ते शर्करा अपि पारिश्रितास्तावत्प एव पारिश्रयणार्थाः । अच्छावाक(स्य) धिष्णियोपधानं कृत्वा ब्रह्मसदने पञ्चोपधाय विह्व्यास्तत्र श्रिये इति षष्ठी । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात्, इति सप्तमी । बृहस्पतेः समजयदित्यष्टमी । मार्जालीये विह्व्या उपधाय तिस्रो यमो दाधारेति च तिस्र उपदधाति । चात्वाले विह्व्याः पञ्चोपधाय त्वेषमिति षष्ठी । अस्या(श्या)मत इति सप्तमी । मृडा नो रुद्र इत्यष्टमी चात्वाले । हव्यं प्रीणीहीति यजुर्भिरष्टौ शामित्रस्थाने । ततोऽवभृथस्थानं गत्वा विह्व्याः पञ्चोपधाय—अव ते हेड, उदुत्तमं, तत्त्वा यामि, इत्युपदधति तिस्रः, कृत्वा पारि+तरणं पूर्वं पश्चादुपधानमिष्टकानामिहाप्यवभृथे तासु प्रचरणं साङ्गस्यावभृथस्य काले । भाष्यकारस्तु—बर्हिरभिजुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति बार्हिः प्रत्याम्नायत्वादिष्टकानां प्रचरन्तीति तस्मिन्नेव काल उपदधाति नास्मिन्काल इति । अस्मिन्काल इति न्यायः । अस्मिन्काल उपहिता अपि तृणप्रत्याम्नाया एतेनैव तृणं प्रहियते । खण्डाः कृष्णा इष्टका यासां च किञ्चिच्चिह्नं च न सर्वत्र लोहितास्ता उत्करे क्षिपति । अवाशिष्टा अपि गुणयुक्ता हित्वोत्करे क्षिपति । २५ ॥ २६ ॥

यत्प्राभ्यूपसंमानात्तत्कृत्वैकयूपभेकादश वा यूपान्संमिनोति ॥ २७ ॥ तेषामग्निष्टं पूर्वेषु रुच्छ्रयति ॥ २८ ॥

यत्प्राभ्यूपसंमानात्तत्पूर्वं कर्म—अध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मा मा हिःमीरिति तं तम्भिकामत्येवमादि पूर्ववदाज्यान्यभिमन्त्र्यैवमत(न्त)मविकृतेन ज्योतिष्टोमेन विधिना । यद्यप्येकादश यूपस्तथाऽपि वेदिसंमितेनैव न रथाक्षेण विमानम् । एकयूपं वा करोति । अग्नीषोमीयकाल एकादश वैकादशिनधर्मेण वेदिसंमिता । साग्निचित्त्वे वेदिसंमिता[या] एवाऽऽज्ञानान्न रथाक्षविमानं लभ्यते तेषां यूपानाम् । योऽग्निष्टः स पूर्वेषु रग्नीषोमीयकाले मिनोति । वेदिसंमानविधानं कथं लभ्यत इति पुनरालभ्यते ये त्वग्निष्ठादाश्विनं गृहीत्वोच्छ्री(च्छ्र्)यन्ते (इति) प्रधानकालत्वादङ्गानाम् । अग्नीषोमीयकाल एव वा । येऽप्यग्निष्ठाद्विभज्यैकादशधा वेदिम् । एष एकाहेषु विधिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अत्रैव वा । इतराञ्चो वा । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुवाँ हवीःप्यनु-
निर्वप्यन्नये गृहपतय इति यथापमान्नातम् ।

पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हविषा५ समान५
स्विष्टकृदिडम् ॥ (ख० ॥ १७) ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

श्वो वेत्यहीनार्थः । श्वो वा यावन्तः पशव आलभ्यन्ते तावतामुच्छ्रयो यूपानाम् । यथा द्विरात्रे पञ्च पूर्वेऽहन्यालभ्यन्ते षडुत्तर इति । त्रिरात्रे तु प्रथमेऽहान त्रयः पशवो द्वयोरुच्छ्रयणं यूपयोरग्निष्ठ एवाऽऽलभ्यत आग्नेयः । द्वितीये यूपचतुष्टयं पशवश्चत्वारस्तथा तृतीये । एवमन्यत्राप्यहीनेषु विभागः । सत्रे तु प्रत्यक्षविभागः । यदि यूपैकादशिनी स्यात्, अन्वहमहन्यहनि न तु प्रथमेऽहन्युच्छ्रयः, अग्निष्ठस्य विद्यमानत्वात् । द्वितीयप्रभृति-
ष्वहःसु एकैकस्य समानम् । दीर्घसत्रेषु पशुरेवाऽऽवर्तते न यूपोच्छ्रय उच्छ्रितत्वात् । श्वो वेति विकल्पविधानाद्द्विरात्रादिष्वपि अग्नीषोमीयकाल उच्छ्रयणं लभ्यते । अग्नीषोमी-
यपशोः सर्वसोमार्थत्वादेकयूपे वा सर्वे एकादशिनी (न) आलभ्यन्ते । स तु यूपस्तेषामेवैकोऽ-
ग्निष्ठ इति । अग्नीषोमीयकाल एव द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीयते । प्रतिपशु स्वरुः (रवः)
स स्वरुभिः पशून्यर्घयतिः इति लिङ्गात् । अग्नीषोमीयस्य पशोः पशुपुरोडाशं निरु-
प्याष्टौ देवसुवां हवीषि निर्वपति—‘अग्नेये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
कृष्णानां व्रीहीणां५ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरु५ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं
द्वादशकपालमाशूनां व्रीहीणां५ रुद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुं बृहस्पतये वाचस्पतये
नेवारं ऋग्मिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणां मित्राय सत्यायाऽऽ-
म्भानां ऋरं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुम्’ (तै० सं० १-८-१०) इति ।
षष्टिभिः (षष्टिसंख्यै) रेव दिनैः पच्यमाना आशुव्रीहयः । स्थूलबीजं महाव्रीहय । आम्बा
धान्यविशेषाः । कमलबीजमित्येके । अत्र याजुषहौत्रसत्त्वे त्वमग्ने बृहद्वयः (तै० सं०
१-४ ११) इत्यनुवाकोक्ता याज्यापुरोनुवाक्या ग्राह्याः । समानं तु स्विष्टकृदिडं
स्विष्टकृद्वेडा च पशुपुरोडाशस्य मुख्यत्वाद्भिगुणकः स्विष्टकृत्स देवसुवामपि भवति ।
इडाप्राशनं च मैत्रावरुणषष्ठो भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽथारूपायां महादेवशास्त्रिस्तंकलितायां प्रयो-

गचान्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथ द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

पशुकाल एकयूप एकादश पशुमुपाकरोति एकादशसु वा ॥ १ ॥

पशुकाले प्राप्ते पशुनेहीति । आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति ’ आप० श्रौ० १७-
(२) इत्यापस्तम्बः । त्रिवृता यूपं परिवीय क्रतुपशवोऽपि लभ्यन्ते, तेषां प्रदर्शन-

माग्नेयग्रहणम् । भाष्यकारस्त्वाग्नेय एवोक्थ्यादिषु सर्वसंस्थासु च लभ्यते पुनर्विधाना-
दिति । न त्वन्यासु शाखासु संगच्छते ऋतुपशुप्रदर्शनार्थं इत्येव संगच्छते । एका-
दशसु वेति । वेदिसंमितां मिनोतीति पुनर्विधानात् । एकयूपे चैकादशिनानां यद-
ग्नावेकादशिनीं मिनुयात्, इति यूपभेदनिन्दां कृत्वा एकयूपत्वं चैकादशिनानां विधी-
यते । एकादशिनीति च यस्यां यूपभेदस्तामेवोपचरन्ति । 'वज्रो वा एषा संमीयते
यदेकादशिनी' इति सा समर्था 'प्रत्यञ्चं यज्ञं संमर्दितोर्यत्पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य
प्रत्युत्तब्धयै सयत्वाय' इति श्रुतेः । न पश्चैकादशिन्यां पात्नीवतं यूपैकादशिन्यामेव 'सर्वे
वा अन्ये यूपाः पशुमन्तः, इति बहुत्वं यूपानामुक्तवोपशयपशुविधानादुपशयोऽपि यूप-
भेदद्वारकः । तस्मादेकयूपेणैकादशिनेषु न भवति सौत्रामण्यां च । तच्च कात्यायनेनाप्यु-
क्तम्—'यूपैकादशिन्यामेवोपशयपात्नीवतौ न पश्चैकादशिन्याम्' इति । अतश्च पशुगणे
बहिः सोमे तत्र संमर्दितस्याभावान्नापात्नीवतः, यूपभेदद्वारत्वात्तूपशयः क्रियते । साग्नि-
चित्य एवैकयूपो लभ्यते तत्रोक्त इति । अन्येषु तु गणेषु बहिस्तन्त्रवर्तिषु यूपभेद एव ।
यत्रिषु यूपेष्वालभेत, इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति तिसृभिः प्रातः-

सवनेऽग्निमभिमृशति ॥ २ ॥

पुरस्तात्प्रातरनुवाकाद्ग्रावसूपावहृत्य सोमम्, अग्निं युनज्मीति तिसृभिरभिमृशन्ने-
वाग्निं युनक्ति, यज्ञबाह्नार्थं न मन्त्रान्तेनाभिमृशति 'यत्सर्वाभिः पञ्चभिर्युञ्ज्यात्'
इति दोषमुक्त्वा 'यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभिमृशति' इति तदप्यभिमर्शनं, नमो
अस्तु मा मा हिंसीरिति द्वाभ्यामभिमर्शनं योग एव वक्ष्यति स्वयमेव सूत्रकारः
॥ २ ॥

दक्षिणाकाले हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं शतमानस्य

कृतं चित्रं देवानामित्यवेक्ष्य मध्यदिनेऽश्वेनाव-

घ्राप्य ब्रह्मणे ददाति ॥ ३ ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते प्रतिहर्त्रे तत इति कृते हिरण्यमयं पात्रं मधुनः पूर्णं शतमानस्य
हिरण्यस्य कृतं चित्रं देवानामिति यजमानोऽवेक्ष्याश्वेनावघ्राप्य (पूर्णं कारयित्वा)
ब्रह्मणे ददाति हिरण्यपात्रम् । तस्य प्रतिग्रहोऽग्नये हिरण्यमिति तस्य हिरण्यमयत्वात् ।
हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति, इति पात्रस्य प्रतिग्रहणं न मधुनः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवे कल्याणीर्दक्षिणा दद्यात् ॥ ४ ॥

अध्वर्यवे कल्याणीः सुरूपा बहुमूल्याश्च ददाति यदि चिनोत्यध्वर्युः । तथा चोक्तं
ब्राह्मणे—'तं वा एतं यजमान एव चिन्वीत यदस्यान्यश्चिनुयाद्यतं दक्षिणाभिर्न राधे-

येदग्निमस्य वृद्धीत योऽस्याग्निं चिनुयात्तं दक्षिणाभी राधयेदग्निमेव तत्स्पृणोति' (तै० सं० १-६-९) इति चयनव्यापारं यजमान एव कुर्यात् । अध्वर्युर्मन्त्रान्ब्रूयात् । यदा यजमानश्चिनोति तदा न दक्षिणा ददाति । यदाऽध्वर्युश्चिनोति तदा यजमान एव बहुमूल्या गा अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः । न यजमानाय दक्षिणाभागमेव निशिष्टमध्वर्यवे ददाति न ब्रह्मण इति भाष्यकृत् । अधिकमध्वर्योश्चिन्वत इति न्यायः । न ह्यङ्गनिमित्तां प्रधानदक्षिणां (वि) कुर्यात् । बोधायनमतिश्च—आरण्यकानुवाकेनात्राध्वर्यवेऽग्निदक्षिणा ददाति शतं सहस्रमन्विष्टकां वेति । शतं सहस्रं वा रौप्यकमुद्रा इत्यर्थः ।

॥ ४ ॥

यदस्यान्याश्चिनुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्नि-
मस्य वृद्धीत ॥ ५ ॥

तं दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निमेव तोषयति ॥ ५ ॥

उपाकृते यज्ञायज्ञि(ज्ञी)यस्य स्तोत्र एकया प्रस्तुत
एकस्यां वा गीतायां समुद्रे ते हृदयमिति द्वाभ्या-
मग्निमभिमृशति ॥ ६ ॥

यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रे वर्तमान एकया ऋचा प्रस्तावे कृते नमस्ते अस्तु मा मा
हिःसीः, नमस्पथ इत्येव मन्त्राभ्यां द्वाभ्यामभिमर्शनम् ॥ ६ ॥

हारियोजनेन चरित इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापा-
मित्यग्निविमोचनीयामेकाहुतिं जुहोति । वि ते
मुञ्चामीति वा ॥ ७ ॥

नन्वग्नौ श्रूयते—‘अग्निं युनाजि शषसा धृतेनेति जुहोत्याग्निमेव तद्युनक्ति पञ्चभि-
र्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञः’ इत्याग्नियोगः । तथा—‘इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां
स्तुचं जुहोतीत्येष वाऽग्नेर्विमोकः’ इति । सोऽयमग्निविमोकः किं प्रधानमात्रापवर्गे स्यादुत
साङ्गप्रधानापवर्ग इति । यदि प्रधानमात्रार्थो योगस्तदपवर्गे विमोकः, साङ्गप्रधानार्थत्वे
तु योगस्य सर्वान्ते विमोकः । तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगः सर्वार्थः । तस्मात्सर्वापवर्गे
विमोक इति पूर्वपक्षं कृत्वा ‘पाङ्क्तो यज्ञः’ इति वाक्यशेषेण यज्ञार्थता योगस्य । अतः
प्रधानापवर्गे विमोक इति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम् । एवं च सौमिकमपि वरणं यदवृता
वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेत्, इति यज्ञसंयोगादाग्निसंयोगतुल्यन्यायं केवल-
प्रधानार्थं भवति । तत्रावभृथे सौमिकेन वरणेन प्रत्याम्नातं होतृवरणं प्राप्नोति । तत्र न

होतारं वृणीत इति प्रतिषेधोऽवकल्लसो भवति । इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थ-
त्वादवभृथे पृथक्वरणप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो न स्यादिति च लिङ्गमुक्तम् । तथा द्वाद-
शाहे अहरहयुनाक्ति अहरहर्विमुञ्चति, इति प्रत्यहं योगविमोकदर्शनं द्वादशाहे । इतरथा
साङ्गप्रधानार्थत्व आद्यन्तयोरेव योगविमोकदर्शनं स्यादिति ।

ननु—प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्यापूर्वत्वादवमृथस्य वैष्टिकवरणप्राप्तिः । तत्र कश्चिदाह—
अपूर्वताया एवायमर्थवादो होतृवरणाभावे लाघवं स्यादिति । स चापूर्वत्वपक्षे वरणप्राप्तौ
सत्यामषकरूप्य(रूप)ने नान्यथेति । षयं तु ब्रूमः— यद्यप्यपूर्वोऽवभृथस्तथाऽप्याज्यभा-
गयोस्तत्र सद्भावाद्दोतुश्चाङ्गप्रधानार्थत्वात्तद्वरणमप्यङ्गप्रधानार्थम् । न हि दार्शिकं
वरणं केवलप्रधानार्थं यज्ञसंयोगाभावात् । अतोऽसत्यप्यातिदेशे होतृवरणस्याऽऽज्यमा-
गार्थतयाऽस्त्येवावभृथे प्राप्तिरिति युक्तः प्रतिषेध इति । तदिदं भाष्यकारायामधिकरण-
व्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णिता । वाक्य-
शेषाऽवभृथलिङ्गाच्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वग्नेः सर्वार्थ-
त्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यशेषवशाद्विशेषः । योगोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात्तत्र
तावत्सर्वार्थत्वं गम्यते पञ्चसंख्यागुणाविधौ वाक्यशेषः श्रुतः । न चासावुत्पत्तिवाक्या-
वगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्तयितुम् । किं च यज्ञशब्दो यागमात्रं ब्रवीति न प्रधानयागमेव ।
अतो न तद्वशात्केवलप्रधानार्थत्वम् । अवभृथे च होतृवरणप्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि
सौमिकस्य वरणस्य घटत एव । सौमिकं हि वरणमानत्यर्थं प्राकृतं तु होतृवरणं
प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्सर्वासु सौमेषु कार्यमिति द्वादशे
वक्ष्यति । तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः । द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोकदर्शनमस्मिन्नेव
पक्षे घटते । विधानार्थं ह्येतद्वचनं नानुवादमात्रम् । आनर्थक्यात् । तेन सर्वादौ सर्वान्ते
च सकृदेव योगविमोकयोर्न्यायतः प्राप्तयोर्वचनेनाहरहयोगविमोकौ विधीयेते । तस्मात्स-
र्वार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोकः ॥ ७ ॥

एकादश समिष्टयजूषपि जुहोति ॥ ८ ॥

नवाऽऽध्वरिकाणि हुत्वा—इष्टो अग्निराहुतः
स्वाहा कृतः पिपर्तु नः । इष्टं हविः स्वाहेदं
नम इति दशमैकादशे जुहोति ॥ ९ ॥

एकादश समिष्टयजूषपि जुहोतीति वचनादध्वरार्थानि नव हुत्वा धातारातिरिति ।
इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः स्वाहा । तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणे ह भक्षीय
स्वाहा । केविदेकमन्त्रं कुर्वन्ति । तमेव द्विगवर्तयन्ति दशमैकादश समिष्टयजूष इति
वैखानसोक्तेः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनूबन्ध्यावपायां हुतायां यदाऽऽकृता-
त्समसुस्रोदित्येतेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रमा-
कृतीर्जुहोति ॥ १० ॥

अनूबन्ध्यावपायां हुतायां वपने कृते स्नाते च पात्नीवतः । तस्मिन्समाप्तेऽग्नेर्वि-
मोकोः । (औदुम्बरी ५ स्रुचं घृतस्य पूरयित्वा—इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्यग्नेर्वि-
मोको हूयते ।) ततः पशुपुरोडाशाद्यनूबन्ध्याशेषम् । यदि त्वामिक्षा, तां हुत्वा वपनं
स्नानं पात्नीवतं च कृत्वा देविकाहविर्भिः (प्रचरणादि) प्रचारादिसक्तुहोमे कृते धूमा-
नुमन्त्रणे च । यदाकृतादिति दशाऽऽहुतीरध्वर्युर्जुहोति ॥ १० ॥

आपं त्वऽग्ने मनसेति प्रयारयन्नाप्ती(सि)भिरग्निमुपतिष्ठते ॥ ११ ॥

यजमान इति बोधायनः । योऽयं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तप्रकारेण प्रयाणकाले
ब्रूयात् । 'इत्याहैषा वा अग्रेरासिन्तयेवैनमाप्नोति' (९-५-७) इति । एवैव मन्त्रपा-
ठानुष्ठितिरग्नेः प्रापिका । तस्मात्तयैवाग्निं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

येऽग्रयः पुरीष्या इति यत्र स्वीयमग्निं पश्याति
तमुपतिष्ठते ॥ १२ ॥

केचित्तु—प्रत्यवरुह्य चित्यात्पुनर्मन इत्युपतिष्ठते चित्यम् । अयं नो नमसा पुर
इत्युपस्थानादि यजमानस्य वृष्टिरसीत्यन्तम् । तत आत्मी(सि)भिरुपस्थानम् । येऽग्रयः
पुरीष्या इति । आपं त्वाऽग्ने वशयेति लिङ्गात् । 'अग्निचित्ये वशा नित्या' इति न्यायः ।
भाष्यकारस्तु विकल्प एवेत्यात्मी(सि)भिरुपस्थानम् । प्राजहितं समारोप्यैवमादिकर्म,
इति वैश्वानसादयः ॥ १२ ॥

उप त्वाऽग्ने दिवे दिव इति तिसृभिरन्येषामग्नीन्द्रष्टा(ष्ट्वा) ॥ १३ ॥

अन्येषां यजमानानां चिन्तिं दृष्टोपतिष्ठते । प्रयास्यन्नेव यावन्नाध्यवस्यत्युदवसानि-
यार्थदेशं यजमानः । केचित्तु—यावज्जीवमन्येषामग्निमु(ग्नीन्द्रष्टो)पस्थानं कुर्वन्तीति
॥ १३ ॥

अग्निं चित्वा सांत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या
चाऽऽमिक्षया ॥ १४ ॥

उदवसानीयान्ते च कृतेऽग्निं चित्वाऽग्निगुणकेन ऋतुनेष्ट्वाऽनन्तरं सौत्रामणी मैत्राव-
रुणी चाऽऽभिक्षा । विना पर्वणीति भाष्यकृत् । आगामिपर्वणीति न्यायः शक्यते कालं
संपादयितुमिति ॥ १४ ॥

अग्निं चित्वा संवत्सरं न कंचन प्रत्यवरोहेण
पक्षिणोऽश्रीयात् ॥ १५ ॥ यावज्जीवं वर्षति

न धावेन्न रामामुपेयान्न द्वितीयं चित्वाऽन्यस्य
स्त्रियमुपेयात् ॥ १६ ॥ न तृतीयं चित्वा कांचनो-
पेयाद्भार्या वोपेयात् ॥ १७ ॥

संवत्सरं कंचिदपि न प्रत्यवरोहेत् । प्रत्युत्थानं न कुर्यात् गुरूणामपि । यदा त्वभि-
षेकः कृतस्तदा यावज्जीवं संवत्सरमनाभिषेकेऽपि । रेतःसिम्नतत्वात् । नहीमे कंचन प्रत्यवरो-
हृतस्तदेनयोर्व्रतामिति । रामा यस्य शूद्रा ऋगेणाऽऽनीता सोऽपि यजमानस्तां संवत्सरं
नोपगच्छति । पक्षिमांसरयापि संवत्सरमभक्षणम् । मस्तिष्कं मस्तकमांसं तस्य च ।
अग्निचिद्वर्षति दैवे न धावेद्यावज्जीवम् । यदि तु कथंचिद्विस्मृतौ धावेद्यस्मात्स्थाना-
द्धावनं कृतं तदैव स्थानमावर्तेत । द्वितीयमग्निं चित्वाऽन्यस्य वर्णस्य स्त्रियं भार्या-
मैविक्रमे(ये)णाऽऽहृतां नोपगच्छेत्संवत्सरं न यावज्जीवं रामातुल्यत्वात् । तृतीयमग्निं
चित्वा कांचिदपि समानवर्णामपि संवत्सरं नोपगच्छेत् । सर्ववर्णानां सवर्णा त्ववश्यं
भर्तव्या द्वयोर(व्याऽ)धिकारश्रुतेः । कामतस्तु प्रवृत्तानामसवर्णभार्या न साऽवश्यं
भर्तव्या ॥ १६ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अग्निं चित्वा य एतस्मिन्संवत्सरे न विरोचेत् । स
ऋतुमारभमाण एकचितीकमग्निं चिन्वीत् ॥ १८ ॥

अग्निं चित्वाऽग्निगुणकेन ऋट्टनेष्ट्वा य एतस्मिन्संवत्सरे यस्मिंश्चितोऽग्निस्तस्मिंश्चेदस्या-
वृद्धिर्भवति हासो धनधान्यानामिति । केचित्तु—ऋद्धिमतामप्येतत्कर्भेत्याहुः । एत-
स्मिन्संवत्सरे यस्मिंश्चितोऽग्निः स ऋतुमाहरमाणोऽभीष्टमेकचित्तीकमेव प्रस्तारं चिन्वी-
ताग्निम् । पूर्वचित्तरयाग्नेः समानमिष्टकाभिः षष्ठी चित्तिरिति श्रुतेः ॥ १८ ॥

सलिलाय त्वा सर्णाकाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्राः

॥ १९ ॥ यथार्थं लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् ॥ २० ॥

सलिलाय त्वेत्यष्टौ नाना मन्त्रा उत्तरवेद्यामुपधाय पूर्वं त्रिःपमाणायां कृतायां
पूर्वाग्निंतुल्यायां वाऽवान्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसदां चितिः, प्रवृत्तिवद् व्याघारणान्तं
कृत्वा प्रकृतिवद्विरमणम् । अग्नीषोमीयदिवसे पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य चयनं, षष्ठी चिति-
रिति श्रुतेः । अवयवत्वादाग्निधर्माणामप्रयोजनम् । अग्नेर्हेतोर्धर्मा नैकदेशः शक्नोति
प्रयोक्तुम् । एकचित्तीकं चिन्वीतेति पुंलिङ्गनिर्देशात्तेन तुल्यः प्रस्तार एकः । अप्रति-
ष्ठायां तु निमित्तेऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति, अथ षष्ठी चितिं
चिनुत, इति तुल्यत्वादस्यामपि चितिधर्माः क्रियन्ते । न त्वाग्निधर्माः कर्षणादयः ।
प्रचर्य पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसम्याम् । औपवसथ्ये सुब्रह्मप्यान्ते, अग्नेण

प्राग्वंशमष्टौ नानामन्त्रा लोकंपृणाश्चैकस्य प्रस्तारस्य सादयतीत्यादिं श्वेतमश्वं पुरस्ता-
 न्नयन्तीत्येवमन्तं कृत्वा श्वेतस्याऽऽलम्भः । तत वाङ्म आसन्नित्यारोहणं चितेः । ततः सल्लि-
 लाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्रा उपदधाति । ततो लोकंपृणाभिः [प्रच्छादयति ।] सोऽयं
 प्रथमविकारो भवति भरद्वाजमताच्च । उत्तरवेद्यभिमर्शनमात्मन्यग्निग्रहणं स्वर्गचित्याऽभि-
 मर्शनं तत्त्वा यामीति [परिचरणं] चाग्न्यङ्गत्वान्निषतेते गायत्र्यभिमर्शनान्तं प्रथम-
 चितिवत् । आपराङ्क्षिणीभ्यां प्रचर्याश्वपरिणयनम् । ततः प्रवर्ग्योद्गातनादि ज्योतिष्टोम-
 षत् । केचित्त्वष्टौ नानामन्त्रा उपधाय लोकंपृणा उपधीयन्ते । ततः पुरीषम्, इति
 यावदुक्तं कुर्वन्ति तस्मिन्नेव तु काले ॥ १९ ॥ २० ॥

अग्निं चित्वा य एतस्मिन्संवत्सरे न प्रतिष्ठेत्स
 क्रतुमारभमाण एकचितीकमग्निं चिन्वीत संयच्च
 प्रचेताश्चेति पञ्च नानामन्त्राः । यथार्थं लोकं-
 पृणाः । अथ पुरीषम् ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नेव संवत्सरे स्थानाद्वा प्रच्यवते वृद्धिर्वाऽस्य न भवति स क्रतुमभीष्टमाहर-
 माणस्तेन यज्ञक्रतुना क्रियेत, इत्येकचितीकमेव पूर्वाग्निप्रन्तारतुल्यं चिन्वीत । पञ्च
 पूर्वाश्वितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत इति श्रुतेर्विप्रतिषेधात् । पूर्वाचितिभिः समानसंख्य-
 त्वान्न ह्यग्निषूपारिष्टाच्चीयते षष्ठी चितिः । चयनविधिः सर्वं च । एतयोस्तु कामविपर्या-
 समेके प्रतिष्ठायां निमित्ते सल्लिलाय त्वेति । अथ यो नर्धुयादिति द्वितीयः संयच्च प्रचे-
 ताश्चेत्येवं विपरीतौ कामावेके शास्त्रिनः परिपठन्ति ॥ २१ ॥

पुनश्चितिं व्याख्यास्यामः । सा त्रिष्वर्थेषु श्रूयते
 श्र(तेऽस्र)वणार्थे वा समृद्धचर्थे वा संतानार्थे
 वा ॥ २२ ॥ श्र(अस्र)वणार्था व्याख्या-
 स्यामः । यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन
 यजेत ॥ २३ ॥ यत्रैवास्य पूर्वोऽग्निश्चितः स्यात्त-
 दपरमन्ववसाय यजेत ॥ २४ ॥ अपिवा येन-
 र्थ्य इत्यष्टौ नानामन्त्रा अष्टौ च लोकंपृणाः ।
 अथ पुरीषम् ॥ २५ ॥

पुनश्चितिरिति श्रूयतेऽश्र(स्र)वणार्थे—यां वा एषोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति वै
 सा । पुनश्चितौ चीयमानायामग्निचितिर्वीर्यवत्यस्यामाहुतयो भवन्ति, इत्यश्र(स्र)
 वणार्थे । समृद्धचर्थेऽपि पुनश्चितयः—पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्या, इत्यृद्धिकामस्य ।

संतानार्थे—आ तृतीयात्पुरुषादन्नमति, इति । संततिश्चाविच्छिन्ना । अन्नं चाऽऽतृती-
यत्पुरुषाद् भवति । यः संतानार्थे पुनश्चितिं चिनुते ।

तत्रास्त्रवणार्थां चित्तिरुच्यते—यदीष्ट्या यदि सोमेन यजेत योऽस्य चितः
पूर्वोऽग्निस्तमन्ववसाय तस्मिन्नाहवनीयः पूर्वचिते त्वग््नौ स्थाप्यते । दर्शपूर्णमासाद्या इष्ट-
यस्तासामग्न्यन्वाधाने पूर्वचितस्याग्नेः समीपं गच्छति । पूर्वचितेऽग्नावाहवनीयं स्थाप-
यति । वेदिदेशे स्थापयित्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्नी । समाप्तायामिष्टौ प्रविशति । एवं
नित्यकाम्यनैमित्तिकानां विधिः । पशोस्त्वग्नेस्तृतीयो भग्नः परस्य चारत्निस्थानीया
चित्तिरेव चोत्तरवेदिस्थानीया । प्रणयनकाले तु व्याघारणप्रभृति संभारनिवपनान्तं
क्रियते । यथाप्रकृत्युत्तरतो यूपस्यान्यो यूपः, समानमन्यत् । सोमेऽपि यथाऽऽसीदाग्निर्की
पूर्वा वेदिस्तथा लक्षणे चोत्तरवेदिस्थानीया साग्निचिज्ज्योतिष्टोमवदन्यत्सर्वं यूपम-
(पाद्य)पूर्वम् । नित्यनैमित्तिककाम्येषु सोमेप्वेवं विधिः । एषोऽश्र(स्त्र)वणार्थः ।

अपि वा नान्ववसाय पूर्वचितमाग्निं यागः । अग्निहोत्रमिष्टिं च गृह एव करोति ।
जातायामुत्तरवेद्यां पशौ सोमे च, पशौ शम्यामान्नाथां दशपद्भ्यां सोमे व्याघारणान्तायां
कृनायामुत्तरवेदिपरिमाणा दग्ना इष्टका आनीय प्रणयनाद्यारोहणान्तं कृत्वा पूर्ववत्—
' येनर्षय ' इत्यष्टातुपधाय लोकंपृष्णाश्च चित्तिक्लृप्त्याद्यश्वपरिणयनान्तं कृत्वा प्रथमा
चित्तिस्तत्कृत्वाऽग्निप्रणयनादि पारिधयः संभाराश्चोपर्यग््नौ धार्यमाणे, ऊर्णावन्तमित्यभिज्ञाय
पश्चात्सर्वं पशुबन्धवत् । सोमे तु मध्यमायामुपसदि प्रोक्षणान्तं कृत्वोत्तरवेदिं प्रकृतिवद्विरम्य
(हृत्य)श्रोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य व्याघारणमिष्टकाप्रणयनादि पूर्ववदारोहणान्तं
कृत्वा चयनमुत्तरवेदिपरिमाणाभिरिष्टकाभिः पूर्ववदश्वावाभितास्तिष्ठेताम् । येनर्षय इत्यष्टौ
नानामन्त्रा लोकं पृष्णेति लोकंपृष्णास्ततश्चित्तिक्लृप्त्यादि गायत्र्याभिदर्शनान्तं कृत्वा
प्रथमचित्तिवत् ; तत आपराह्निक्यौ, अश्वपरिणयनं प्रवर्ग्योद्वासनादि ज्योतिष्टोमवत् ।
प्रणयने चोपर्यग््नौ धार्यमाण ऊर्णावन्तमित्यभिज्ञाय पारिधयः संभाराः, सर्वं ज्योतिष्टोम-
वत् । द्वितीयो विधिरश्र(स्त्र)वणार्थायाः ।

अपि चोत्तरवेद्यामुपर्यग््नौ धार्यमाणे पशौ सोमे च प्रजापातिरत्वेत्युत्तरवेदिमभिमृशति ।
ततो व्याघारणप्रभृति संभारनिवपनान्तं कृत्वेत्येवमादि प्रक्षिपति । तृतीयो विधिः ।
चतुर्थ्य(थोऽ)पिवा तिस्रः स्वयमातृष्णास्तासामुपधानकल्प उत्तरवेद्यां कृतायां सोमे पशौ
वा पूर्ववत्प्रणयनाद्यारोहणे कृते स्वयमातृष्णां प्रकृतिवत्सामान्तां कृत्वा पृष्ठो दिवीति
पुरीषक्षेपः । स्वयमातृष्णायामेवं विहितायां तेनैव प्रकारेण सा द्वितीयसामान्ता द्वितीया ।
ततः दुरु(री)षविधानेन तृतीया । तस्याः दुरीषं चित्तिक्लृप्त्याद्यश्वपरिणयनान्तं पुरीषवज्रै
पञ्चमो विधिः ।

अपि वा तिस्रः स्वयमातृण्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषस्तासामुपधानंविधिः । पूर्ववत्सर्वं कृत्वा स्वयमातृण्णायां सामान्तायां कृतायां पुरीषमथ विश्वज्योतिः प्रथमेन मन्त्रेण । अथ स्वयमातृण्णा द्वितीयाऽपि, सामान्तां स्वयमातृण्णां कृत्वा पुरीषम् । विश्वज्योतिर्द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीयस्यां स्वयमातृण्णायामुपधीयमानायां विश्वज्योतिः प्रथमा तृतीयेन मन्त्रेण । अथ स्वयमातृण्णा तृतीया सामान्ता । अथ पुरीषम् । ततश्चित्तिकल्पस्याद्यादि पुरीषवर्जमश्वपरिणयनान्तं कृत्वा प्रथमचित्तिवत् । एवं पशौ । सोमे तु विधिः पूर्वोक्तः । चयने त्वष्टौ लोकंशृणा उत्तरवेदिपरिमाणा उपधीयन्ते । प्रणयनादि पूर्ववत्कुर्यात् । ततः पुरीषं—पृष्ठो दिविति । तत एकादश लोकंशृणा उत्तरवेदिपरिमाणाः पुरीषं च । ततो द्वादश लोकंशृणा उत्तरवेदिपरिमाणाः पुरीषं च । ततश्चित्तिकल्पस्यादिचित्यस्तं पुरीषवर्जमश्वपरिणयनान्तं प्रथमचित्तिवत् । अश्र(स्त्र)वणार्थायां सोमे क्रियमाणायां लोकंशृणा-विधिमेवेच्छन्त्यन्ये । नान्यम् । इतरो विधिः पशावेवेति । अनग्निचित्यात्पुनश्चित्त्व-सामान्यात् । प्रथम(मा)विकारत्वात् । भाष्यकारस्तु य उक्तो विधिः सर्वत्र न प्रथम- (मा)विकारत्वमिति षष्ठो विधिरश्र(स्त्र) वणार्थायाम् । समृद्धयर्थायां द्वितीयमग्निं चिन्वानो द्वितीयस्यां चित्तौ षोडशोष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा अष्टौ च लोकंशृणा अथ पुरीषम् । ततश्चित्तिकल्पस्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्जं द्वितीयचित्तिवत् ॥ २९ ॥

श्वोभूतेऽष्टौ नानामन्त्रा एकादश लोकंशृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूते एता नानामन्त्रा द्वादश च लोकंशृणाः । अथ पुरीषम् । अथ समृद्धयर्था व्याख्यास्यामः । अग्निं चित्वा य एतस्मिन्सं-वत्सरे नर्ध्नीति । स क्रतुमारभमाणस्त्रिचितीक-मग्निं चिन्वीत । सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्रा एकादश च लोकंशृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूत एताश्च नानामन्त्रा द्वादश च लोकंशृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूत एताश्च नानामन्त्राः षोडश च लोकंशृणाः । अथ पुरी-षम् । संतानार्थायां तु तृतीयमग्निं चिन्वानस्तु-तीयस्यां चित्तौ येनर्षय इत्यष्टौ च नानामन्त्रा अपरिमिताश्च लोकंशृणाः । अथ पुरीषम् ॥ (ख० १९) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमश्वे सप्तमः पटलः ।

ततः श्वोभूत एकोनविंशतिरिष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा एकादश लोकंपृणाः पुरीषान्तरम् । ततश्चित्तकल्प्यादित्यन्तं पुरीषवर्जं तृतीयचित्तवत् । ततः श्वोभूते च विंशतिरिष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा द्वादश च लोकंपृणाः पुरीषमुपधाय चित्तकल्प्यादित्यन्तं चतुर्थातुल्यः पुरीषवर्जमेष समृद्धचर्थायाः । संतानार्थायास्तु चित्तिरुच्यते । तृतीयमग्निं चिन्वानस्तृतीयस्यां चित्तौ नानामन्त्रा उपधाय येनर्षय इत्यष्टानुपदधाति । उत्तरवेद्यामग्नावेव नान्यत्रेति उत्तरवेदिग्रहणं क्रियते पुनः पुनः । ततो यथार्थं लोकंपृणाः पुरीषं, चित्त्यन्तं च पुरीषं तृतीयचित्तवदेष संतानार्थायाः ।

अथो खल्वाहुर्ब्रह्मवादिनो न चेतव्या पुनश्चित्तिः, इति सूत्रान्तरे च समृद्धचर्थायाः सांतानार्थायाश्च काम्यत्वादेवानित्यत्वं बोध्यम् । अश्र(स्त्र)णार्था तु नित्या प्राप्ता । सर्वा ह्याहुतीः सवीर्या इच्छन्ति तस्याः प्रतिषेधो विकल्पार्थः । तामपि चिनोति विकल्पेन । एष रुद्रः सर्वाग्निचित्यायाः । यथा व्यघ्नः सुप्तो बोध्यते तथेयं (याऽयम) स्ववर्णार्थायां क्रियमाणायां बोध्यते । अतो न चेतव्या । अन्ये त्वाहुश्चेतव्येति । यथा ब्राह्मणः श्रेयान्धनं प्रयच्छन्तं बोधयति सुप्तमपि तथाऽत्रापि बुद्धस्येज्या क्रियते ॥

(नैवग्निचिद्भवानि 'वर्षति न धावेत्' (जै०सू० १-३-१०) इत्यादीनि चयनानन्तरमेव भवन्ति कृत्वन्ते वेति संशये

धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तदन्तरम् ।

वतान्यतः प्रवर्तेरन्नाऽऽहिताग्निवतादिवत् ॥

नैवम् ।

भावनाया निमित्तत्वं धातुस्तदुपवर्जनम् ।

तस्याश्च फलनिर्वृत्त्या निर्वृत्तिरुपलक्ष्यते ॥

न ह्यत्र चयनस्वरूपनिर्वृत्तिर्निमित्तं तत्करणिका त्वाशिकार्थिका भावना भूता निमित्तं तस्याश्चाग्न्युपकारो भाव्यः । सोऽपि च क्रतुं साध्यतोऽग्नेर्वारणं तच्चाऽऽ क्रतुसमाप्तेर्विततं न तः प्राङ्निवृत्तं भवति तन्निवृत्त्या च विना न भावनानिर्वृत्तिः फलापवाग्निः त्वाद्भावनानामाधानस्य त्वाग्निगतमदृष्टं भाव्यम् । तच्चानन्तरमेव निर्वृत्तमिति विशेषः)

॥ २३ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

अथ द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

अथ कानिचित्काम्यचयनानि दर्शयति-

काम्यान्धीन्व्याख्यास्यामः । तेषामाकृति-
त्रिकारा ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ १ ॥

तान्व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १ ॥

अर्थसंयोगश्चानियमश्च तत्प्रयोगे छन्द-
श्चितं चिन्वीत पशुकाम इति । यानि प्रकृतौ
छन्दासितैरग्निं चिन्वीत । अष्टौ गायत्रीः ।
मूर्धन्वतीः पुरस्तादुपदधाति ॥ २ ॥

अग्निमूर्धा दिवः कुकुदित्यनुवाकोक्ता नानाछन्दोयुक्ता मन्त्रास्तैरेव चितो न तु यजु-
र्मिरिति छन्दाश्चितस्तादृशमग्निं पशुकामश्चिनुयात् ।

अथ वा— छन्दाश्चितमिति काम्या गुणविकारास्ते शुल्बेऽनुक्रान्ता हि प्रथम
इत्युपदिशन्ति (सूत्रकाराः) । छन्दाश्चित्सर्वेछन्दोभिः सर्वाणि च्छन्दांसि यजुष्मतीनां
स्थाने गायत्र्यादिभिः प्रकृतौ छन्दोभिश्चीयते यजुष्मत्यो न क्रियन्ते । एवं यजुष्मतीनां
स्थानेऽन्यानि च्छन्दांसि भवन्ति ॥ २ ॥

इयेनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति । वक्रपक्षो
व्यस्तपुच्छः इयेनाकृतिर्भवति ॥ ३ ॥

स्वर्गकामार्थो यजमानः इयेनाकृतिं चिनोति । 'इयेनो वै वयसां पतिष्ठः इयेन
एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति' (तै० सं० १०-४-११) इति । वयसां मध्ये इयेनोऽ-
तिशीघ्रं पतितुं समर्थः । इयेन एव इयेनवच्छीघ्रमाभ्येव ॥ ३ ॥

कङ्काचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वानमु-
ष्मिष्ठोके स्यामिति । कङ्काकृतिर्निरायतग्रीवः
शीर्षण्वान्भवति ॥ ४ ॥

कङ्का इव धीयत इति इयेनभेद एव । अयं पक्षी वर्षायासां पक्षी पुच्छाद्वक्रौ सन्नं पुच्छं
दीर्घं आत्मा मण्डलशिरश्च । शीर्षण्वानिति । प्रशस्तशिरस्कः । प्रभूतत्वनेोच्छ्रितं
शिरसः प्रशस्तत्वम् ॥ ४ ॥

अलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकाम इति
चतस्रश्चतस्रः सीताः संहिताः कृषति ॥ ५ ॥

अलजो नाम भासाख्यः कङ्कसमानाकृतिः पक्षिविशेषः । स इव चीयत इति
किप् । चतुःसीतमिति द्वादशत्वस्य प्रत्याम्नानाच्चतुष्टम्, तिसृणां स्थान एकैका॥५॥

प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति शकटाकृति-
भवति ॥ ६ ॥

प्रउगमन्नेमुखम् । यावानग्निः सारत्निप्रदेशतो द्विस्तावती भूमिं चतुरश्रं कृत्वा
पूर्वस्थाः करण्या अर्धाच्छोणीं प्रत्यालिवेत् । लेखयोरन्तः प्रउगाकारो दृश्यते । तद्वि-
चीयत इति ॥ ६ ॥

उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रा-
तृव्यास्तुदेय प्रतिजनित्युभयतः शक-
टाकृतिर्भवति । यथा विमुखे शकटे ॥ ७ ॥

प्रकृपश्चाच्च शकटमुखसदृशमुभयतः प्रउगम् । तेनोत्पन्नान्भ्रातृवान्विनाशयति । उत्प-
त्स्यमानानामुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ॥ ७ ॥

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति परिमण्डलो
भवति ॥ ८ ॥

रथचक्रवद्वर्तुलत्वेन चीयत इति रथचक्रचित् । यावानग्निः सारत्निप्रदेशस्तावतीं
भूमिं परिमण्डलां कृत्वेत्यापस्तम्बबौधायनौ ॥ ८ ॥

द्रोणचितं चिन्वीतान्नकाम इति द्वयानि तु खलु
द्रोणानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च तत्र याथा-
कामी ॥ ९ ॥

द्रोणे हि धान्यं भरन्त्यतो धान्यस्थानसहितमन्नं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

पश्चात्स्वरुर्भवत्यनुरूपत्वायेति ॥ १० ॥

विज्ञायत इति शेषः ॥ १० ॥

समूहं चिन्वीत पशुकाम इति समूहनिवेष्टका
उपदधाति ॥ ११ ॥ दिक्षु चात्कालात्खात्वा
तेभ्यः पुरीषमभ्यूहतीत्येकेषाम् ॥ १२ ॥

समूहमर्हतीति समूहः ॥ ११ ॥ १२ ॥

परिचार्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति मध्यमा-
स्वयमातृणां प्रदक्षिणामिष्टकागणैः परिचिनोति ।

॥ १३ ॥ सपरिचार्योपचार्यं चिन्वीत ग्रामकाम
इति परिचार्येनोक्तः ॥ १४ ॥

मध्यमां स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः पगिचिनोति स परिचार्य इत्यापस्त
म्बोक्तम् । परिचार्यं चिन्वीत ग्रामकामो ग्राम्येव भवतीति श्रुतेः । उपचार्यं ग्राम-
कामस्य मध्यमायां चितौ मध्यमां स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति । नात्र
दिश्याः क्रियन्ते ॥ १३ । १४ ॥

श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक
ऋध्नुयामिनि चतुरश्रः परिमण्डलो वा । यथा
महापैतृकी वेदिरित्येकेषाम् । त्र्यश्रिरित्येकेषाम् ॥ (स्व०२०) ॥ १५ ॥

श्मशानमिव चीयत इति श्मशानचित् श्मशानं शवदहनम् । यः कामयेत पितृलोके
भूतिः स्यादिति । पितरो बर्हिपदाद्ग्रस्तेषां स्थाने भूतिरस्य भवतीति । स तु मण्डलश्च-
तुरश्रो वा । व्याख्याता चातुर्मास्येषु महापैतृकी वेदिः । अन्यत्स्पष्टम् । तदेवं काम्य-
चयनानि समापितानि ॥ १५ ॥

तापश्चितं व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

संवत्सरं दीक्षितो भवति ॥ १७ ॥

द्रोणचितस्तु भवतीति सर्वस्या अस्या भूमेर्देशे तपश्चिन्वन्तीति तपश्चितः
कक्षीवदादयस्तैर्दृष्टस्तापश्चितः, तस्मिन्नग्नौ संवत्सरदीक्षा नियमेन भवतीति ॥ १७ ॥

संवत्सरे पर्यागते राजानं क्रीणाति ॥ १८ ॥

प्रायणीयप्रभृतिकर्म प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पुरस्तादुपसदामग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्र-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं बार्हस्प-
त्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं संवत्सरमुपसदोऽनु-
पसदमग्निं चिनोति ॥ १९ ॥

उपसदोऽपि न प्रवर्ग्याः । यच्चतुर्विंशतिकृत्वः प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति परत्वश्रुतेर्भरद्वा-
जमताच्च । भाष्यकारस्तु—प्रवर्ग्योऽपि संवत्सरमेवेति पुरस्तादुपसदां मदन्तीभिर्माजने
कृते पञ्चहविष्कमाग्नेय एन्द्रो वैश्वदेवो बार्हस्पत्यश्चरुर्वैष्णवस्त्रिकपाल इति । तस्यास्तदेव
प्रस्तरपरिधिस्तीर्णपक्षे याः कृत इ(मि)तिवचनात् । अस्तीर्णपक्षेऽन्यच्चतुरश्रतुरो मासा-
नेकैकैनोपसमन्त्रेण हूयते । उपसदमुपसदं कृत्वाऽग्निचयनं यथासंभवमिष्टकाः ॥ १९ ॥

प्रवर्गेण प्रचर्योपसदा चरन्तीत्येष विधिरुच्यते—

द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिश्चतुर उत्तमा त्रीन्मा-
साश्चतुरतनानि व्रतानि भवन्ति । एवं त्रिस्त-
नानि द्विस्तनानि एकरतनानि ॥ २० ॥

द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिरुपधीयते, यथासेभवन्तीष्टकाः, चतुरस्तु मासानुत्तमा
चितिः । पञ्चमी चतुस्तनेन त्रीन्मासानेवं त्रिस्तनादीनि ॥ २० ॥

यदृषीणामाग्नेयं सूक्तं तेन संवत्सरं चिन्वीत
॥२१॥यानि दशतयीष्वाग्नेयानि सूक्तानि तेषामे-
कैकेन सूक्तेनैकैकामिष्टकामुपदधाति ॥ २२ ॥

सूक्तपरिमाणा नानामन्त्राः । यथार्थं लोकंपृणाः ॥२३॥

ऋषीणामाग्नेयेन संवत्सरमुपधानं कुर्वन्नास्ते श्रुतिरेवं निर्णयं करोति—यदृषीणामाग्नेयेषु ।
आग्नेयमग्निदेवत्यं, यद्येषा याज्ञि(ज्ञ)सेनी चितिरिति चितित्वसामान्यात् । चितेश्चितेर्ना-
नामन्त्राणां स्थाने पूर्वोक्तेन न्यायेन भवन्ति लोकंपृणाश्च । लोकंपृणानां स्थाने यथार्थ-
मिति । अथ पुरीषमिति प्रकृतिक्रमेणैव पञ्चस्वपि चितिषु ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

आवृत्तासूपसत्सु तृतीये संवत्सरेऽभिजिता
विश्वजिता वा यजेत । सहस्रदक्षिणाः सर्ववे-
दसं व्याख्यास्यामः । परिव्रासं परिव्रासम् ॥

॥ (ख० २१) ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्नः ॥

तृतीये तु संवत्सरे जाते, अभिजिद्विश्वजिद्धा । पर्वणि (यजेत) श्रुत्यन्तरात्सर्ववेदसं
विश्वजित्संयोगेनेति न्यायः । तत्र सर्ववेदसमुपरिष्ठां नाभिजितिवत्संच्छ(दि) विप्रभृति
च विश्वजिद्धर्माः । सर्ववेदसदक्षिणाऽस्थेति च्छन्दोगब्राह्मणम् । अभिजिद्विश्वजितोः सर्व-
वेदसधर्मा इति भाष्यकृत् । अम्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ २४ ॥

संक्षिप्य नानाविधयाऽरूपशब्दगैः सूत्रैः समर्थैरतिगूहिताशयैः ।

न्यायानने हांस्तु वितन्वता जडोऽप्यहं स्वसूत्रार्थविवेचकः कृतः ।

तस्मै नमोऽस्तु हिरण्यकेशिने दुर्गाह्यवेदाम्बुधिपारदृश्वने ।

स मे स्वसूत्रार्थगतिं कृपाम्बुधिर्दिशत्वजत्तं जडतां प्रणोदयन् ।

प्रयोगवैजन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
 न्यायसूत्रायेह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
 मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
 गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
 गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

इति द्वादशप्रश्नव्याख्या समाप्ता ।

अथ त्रयोदशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्गलसच्चिदानन्दसुखं मुनिन्द्रम् ।
 नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्यारुयगुरुं कृपाब्धिम् ॥
 गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
 सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥
 एकादशद्वादशयोर्व्याख्यातश्चयनक्रतुः ।
 वाजपेयराजसूयौ वक्ष्येते तु त्रयोदशे ॥

एवं तावत्सर्वैज्योतिष्टोमः (स० श्रौ० १-१) इति सूत्रकृन्न्यायसूत्रे प्रदर्शितः
 ' सर्वकामोऽग्निष्टोमः ' (स० श्रौ० ७-१) इत्यादिना सूत्रकारेणाग्निष्टोमशब्देन
 वक्ष्यमाणसर्वैकाहाहीनसत्रमूलप्रकृतिभूताग्निष्टोमसंस्थां व्याख्यायोक्तव्यः षोडश्यतिरात्रोऽ-
 षोऽर्यामश्वाग्निष्टोमस्य गुणविकाराः (स० श्रौ० ७-१८) पञ्च संस्थाश्च व्याख्याताः ।
 अश्वेदानीं षोडशगुणविकारभूतामवशिष्टामेकां वाजपेयसंस्थां व्याख्यातुं शिष्यावधानाय
 प्रतिजानीते—

शरदि वाजपेयेन यजेत ॥ १ ॥

वाजो देवान्नरूपः सोमः पेयो यस्मिन्याो स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् । यस्मा-
 देतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमन्नमासुमैच्छंस्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः प्राप्यो येन स
 वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् । वाजपेय इति कर्मनामधेयम् । न हि द्रव्ये गुणे वा प्राप्ति-
 द्विरस्य । स च शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेत, इति सूत्रान्तरेऽपि वचनात् ।

अत्र संभारानाह बौधायनः—‘ वाजपेयेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकल्पयते कृष्ण-
जिनः सु(सौ)वर्णर(रा) जतौ च रुक्मौ बस्ताजिनः शतमानः हिरण्यः सप्तदश
सुवर्णामि कृष्णलानि हिरण्यपात्रं मघोः पूर्णमौदुम्बरीः रथचक्रः सप्तदशारः सप्तदश-
फलकां च श्रित्तिं यूपं च तूपरं चतुरश्रिः सप्तदशारत्निं गोधूमकलापीमुष्णीषं नैवारः
सप्तदशशरावः सप्तदशोषपुटान्सप्तदश वायव्यानि सप्तदश पृथुबुध्नामुषामान्स्तं च
वालं च सप्तदश निष्कान्सप्तदश वसनानि सप्तदश वासोभारान्सप्तदश रथान्सप्तदश
दुन्दुभीन्सप्तदश हस्तिनः सप्तदश दास्यः सप्तदशानाःसि युक्तानि सप्तदश गवाः
शतानि वयसो वयसो वा सप्तदश सहस्रं वा । तस्मिन् हि सर्वाणि वयाःसि भवन्ति ।
चतुर्विंशतिं पशूनेकपञ्चाशतमश्वान्वादिरीं वितृष्णीं वर्षैर्व्युताम् । प्रज्ञाता आग्निष्टोमिकाः
संभाराः । स ग्रीष्मस्य जघन्य हःसु पुरस्तादाषाढचै पौर्णमास्यै दीक्षते ’ (बौ० श्रौ०
११-१) इति । वाजपेयौ द्विप्रकारौ, आप्तवाजपेयः कुरुवाजपेवश्च । अस्मिन्कृतौ
नाग्निचयनम् । चिन्वीत वाजपेयेऽग्निमिति बौधायनः । न चिन्वीतेति शालीकिः (बौ०
द्वै० सू० २२-१२) इति प्रतिषेधवचनात् । केचिदत्रापिच्छन्तीति च्छन्दोगमता-
च्चयनं कार्यमिति । ज्योतिष्टोमसंस्थाभूतोऽपि वाजपेय इति वैखानसोक्तेः । आपस्तम्बेन तु
ऋत्वन्तरत्वेन वाजपेय उक्तः । ऋत्वन्तरत्वं वाजपेयस्य द्विप्रकारत्वं च । तत्राऽऽप्तवाज-
पेयः प्रथम उच्यते ॥ १ ॥

तत्र वाजपेयेऽधिकारविधिमुच्यति—

ब्राह्मणो राजन्यो वा ॥ २ ॥

यतो बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः, यतो देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मणजात्यभिमानि । ब्राह्मण-
बृहस्पत्योर्ब्रह्मसंबन्धादैकरूप्यम् । ब्रह्माऽऽप्ते वेदं वा ब्राह्मणः इति व्युत्पत्तेः । इन्द्रेणा-
प्यनुष्ठितः । यतो देवानां मध्य इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिमानि । इन्द्रराजन्ययोः क्षत्रसंब-
न्धादैकरूप्यम् । क्षत्रं नाम बलं तत्सद्भावाद्दुभयोः ; अतो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययो-
रेवाधिकारो नतु वैश्यस्य । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—‘शरदि वाजपेयेन यजेत ।
ब्राह्मणो राजन्यो वार्द्धिकामः’ (आप० श्रौ० १८-१) इति ॥ २ ॥

तस्य षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तस्य वाजपेयस्य षोडशिवत्कल्पो विधिः । षोडशिनो विद्यमानत्वात् । प्रयोजनं
सोमविक्रयकाले—शुण्ठ्याऽधीलोधकपर्णया सोमं क्रीणाति, इति । अथवा—सप्तदश-
दीक्षापक्षे शरदि दशम्यामुपक्रमः । त्रयोदशदीक्षापक्षे चतुर्दश्यामुपक्रमः । उभयोः पर्वणोः

सुत्या भवति । अथ प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽऽसेन वाजपेयेन यक्ष्य इत्युक्त्वा प्रजापति-
मवाप्रवानीत्युक्त्वा फलनिर्देशः । ऋद्धचर्थमिति वा । नित्यो वा नित्यवदेके समामनन्ति,
इति वचनात् । नित्ये च नित्यवत्फलनिर्देशः । अन्नार्थमिति वा । विद्युदसि सोमप्रवाक-
वरणादि षोडशिवत् । सोमक्रयणकाले शुण्ठ्या क्रयणम् । एषेति निर्देशः, तस्या आत्मा
भूयो वाऽतः, इति सोमविक्रयिणोक्तेः । एकोनशतेन ते क्रीणानीति विशेषः । अस्मे
ज्योतिरिष्यादि ॥ ३ ॥

सप्तदशः सर्वो भवति ॥ ४ ॥

सर्वस्तोमानि सप्तदशस्तोमानि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथवा फलसंयोगश्रुतेर्वा कल्प्यं फलमाह—

प्रजापतिमाप्नोति ॥ ५ ॥

प्रजापतिमाप्नोतीति । प्रजापतिस्थानमाप्नोति । प्रजापतिर्वा भवति ॥ ५ ॥

सप्तदश दीक्षाः । तिस्र उपसदः । एकविंशतिं(शीं) प्रसुतः ॥ ६ ॥

सोमो भवतीति प्रतिपद्यारम्भः । एकविंशतिरात्रं प्रत्यभिषुतः सोमो भवतीति त्रित्व-
विधानाच्चोपसदां नाग्निचित्येत्यर्थः । छन्दोगमतात्तस्मिन्पक्षे एकविंशामित्यनुवादो
ब्राह्मणपाठात् । तस्य त्रयोदश दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तदश्यां प्रसुतः । अपि वा
सप्तदश दीक्षास्तिस्र उपसद एकविंशत्यां प्रसुतः । अपि वा तिस्र एव दीक्षास्तिस्र
उपसदः सप्तम्यां प्रसुतः (बौ० श्रौ० ११-१) इति बौधायनसूत्रम् । एकविंशामिति
वा कल्पन्तरम् । तथा चतुर्दश दीक्षाः षडुपसद एकविंशीं प्रसुतो नाग्निचयनमेव ॥ ६ ॥

सप्तदशारत्निर्यूपो बैल्वश्चतुरश्रः खादिरः पालाशो

वा गोधूमपिष्टचषालोऽपि वा तूपरः ॥ ७ ॥

सप्तदशारत्निर्यूपः कार्यः । खादिरो वा पालाशो वा विकल्पः । और्ध्वश्चषा-
लोऽपि चतुरश्रो नाष्टाश्रिः । प्रतिदिशं चतस्रोऽश्रयः । गोधूमं चषालमिति चोभयथा
श्रुत्यर्थोपपत्तेर्विकल्पः । गोधूमपिष्टचषालं तु बहुप्राकृतं लभ्यतेऽश्रियादिकम् । अथवा—
प्रवर्षेण प्रचर्योपसदा चरन्तीत्यादि यूपकाले खादिरं यूपं करोति, बैल्वं वा सप्तदशा-
रत्निर्भवति चतुरश्रिः, गोधूमपिष्टेन चषालः । नास्त्यतिरिक्तं तूपर इति श्रुतेः । यूपस्य
स्वरवस्त्रयोविंशतिः । एक एव यूपः । केचिक्तुपशूनामेकमेव स्वरं कुर्वन्ति । तदैकविं-
शतिरेव । यज्ञ प्रतिपशु तदा त्रयोविंशतिः ॥ ७ ॥

यत्प्रागुपसद्भ्यस्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता सुरायाः

कल्पेन परिस्नुतं सुरा संदधाति ॥ ८ ॥

या ते अग्ने रुदिया तनूरिति मार्जनान्ते कृते प्रतिप्रस्थाता सुरां संदधाति, यज्ञार्थं सुरां कल्पयतीत्यर्थः । लौकिकीं वा पयोग्रहा वा सौत्रामणीवत् । कलौ मद्यपाननिषेधात् । सौत्रामणीवदृष्टिकी वा सौमिकी वा । ऐष्टिकी सौत्रामण्यां प्रपञ्चिता तद्वदिह सौमिकी क्रि. क्र.)यादिधर्मयुक्ता । ऐष्टिकी सोमे(सीसे)न ह्यिवादि त्यादि तदानीमेव कृत्वा सुरेष्ट्या-दिसंधानान्तम् । अत्र प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामीति क्षौमादि सौत्रामणीवत् । लौकिकीं वा । सौमिकीपक्षे क्रयादिधर्मा नार्थलुप्ता भवन्ति । सुराप्रकृतिद्वेष्या (तिवाद्धि शप्पा)दौ सोमग्रहैकवाक्यत्वात्सोमग्रहा ऽथ सुराग्रहा ऽश्चेति श्रुतेः । वेदिमानकाले द्विपदप्रक्रमेण वेदिमानम् । सद्यो विमानकाले ऐन्द्रमसीति पञ्च च्छदीषि, विश्वजनस्य च्छायेति पञ्च, इन्द्रस्य सद्योऽसीति सप्त, वैष्णवं खनामीत्येकवदुपरवमन्त्राः । खनने कृो तेनै(तैरे)व पांसुभिः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादसं सुराग्रहार्थं द्वितीयं चतुरश्रं खरं करोति । चात्वालाद्धिष्णियानुपवपतीत्यादि ॥ < ॥

रशनाकाले सप्तदशभिर्बासोभिर्यूपं परिवेष्टयति ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोः काल आगते, अणिमतः स्थविमतः प्रवीयेति कृत्वा सप्त-दशबासोभिर्यूपं परिवेष्टयति । प्रस.रयतीत्यर्थः । अग्निष्ठस्य ह्यग्भ्यां रशनाभ्यां परिव्य-यणमिति कैचित् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुवा ऽ-
हवी ऽप्यनुनिर्वपन्ति—अग्रथे गृहपतय इति यथा-
सामान्नातम् । पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हवि
पा ऽ समान ऽ स्विष्टकृदिडम् ॥ १० ॥

एतत्तन्त्रं भवत्येव ॥ १० ॥

अथ कर्मादौ सावित्रहोममाह—

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति
सवनादौ सवनादौ जुहोति ॥ ११ ॥

वीप्सया सर्वकर्मादौ कर्तव्यत्वमभिधीयते । येषां कर्मणामादौ सावित्रहोमः कर्तव्य-स्तानि कर्माणि ब्राह्मणेन संगृहीतानि—‘सवने सवने जुहोति’ (तै० ब्रा० १-३-९) इति । तत्कर्मादौ बोधायनेनैवोदाहृतम्—‘दीक्षणीयां निर्वप्यन्सावित्रं जुहोति । दीक्षा-हुतीर्होप्यन्सावित्रं जुहोति । प्रयणीयां निर्वप्यन्सावित्रं जुहोति’ (बौ० श्रौ० ११-२) इति । स्वदाति नः स्वाहेत्यन्तः । सविता देवता ॥ ११ ॥

हिरण्यमालिन ऋत्विजः सुत्येऽहानि प्रचरन्ति ॥ १२ ॥

महारात्रे बुद्ध्वाऽऽचम्य सदस्यवर्जमृत्विजो हिरण्यमालिनो भवन्ति । यजमानोऽपि

हिरण्यमालीति केचित् । केचित्सदस्यस्य नेच्छन्ति । सदस्यो नित्यः । सदस्यः सप्त-
दशः ष्थम्बुणीतेति च्छन्दोऽवचनात् ॥ १२ ॥

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।
ऐन्द्रस्वातिग्राह्यपात्रस्य स्थाने पञ्चैन्द्राण्यतिग्रा-
ह्यपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १३ ॥ (तेषां पूर्वेण)
तेषामैन्द्रेणातिग्राह्यपात्रेण कल्पो व्याख्यातः
॥ १४ ॥ षोडशिपात्रं प्रयुज्य सप्तदश प्राजाप-
त्यानि सोमग्रहपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥ तेषां
षोडशिपात्रेण कल्पो व्याख्यातः । पश्चादक्षं
प्रतिप्रस्थातोपयामानि सप्तदश सुराग्रहपात्राणि
क्रतुकरणो यथाऽतिरात्रे सोमग्रहकाल उपयामगृही-
तोऽसे नृषदं त्वेति पञ्चभिर्ऐन्द्रायातिग्राह्यस्य स्थाने
पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्गृह्णीयात् ॥ १६ ॥ तेषामैन्द्रे-
णातिग्राह्येण कल्पो व्याख्यातः । षोडशिनं
गृहीत्वा सप्तदश प्राजापत्यान्सोमग्रहान्गृह्णाति
॥ १७ ॥ तेषां षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ।
कुविदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुगया विष्टा जनय-
न्कर्वगणीति ॥ (स्व० १) ॥ उपयामैः प्रतिप्रस्थाता
सप्तदश सुराग्रहान् । विपरीते ग्रहण्यावेके समा-
मनन्ति ॥ १८ ॥ व्यतिषङ्गं गृह्णीतः पूर्वोऽध्व-
र्युरपरः प्रतिप्रस्थाता । पुरोक्षं सोमग्रहान्सादयति ।
पश्चादक्षं सुराग्रहान् ॥ १९ ॥

पात्रसंसादनकाले प्राप्ते, ऐन्द्रातिग्राह्यपात्रं पात्रप्रयोगात् । ऐन्द्र-प्रयुता(ज्य) तस्यो-
त्तरतः पञ्च पात्राणि प्रयुनक्ति । तेषां कल्पो व्याख्यातो वृक्षस्थानादिः सौर्यातिग्राह्य-
पात्रप्रयोगादिः । षोडशिपात्रं प्रयुज्य प्रजापतिदेवत्वानीति संकल्प्य, हो(सो)मग्रहार्थानि
प्रयुनक्ति । तेषां मतकल्पे वृक्षनियमश्चतुरश्रता च । अपरास्मिन्खरे सुराग्रहार्थं प्रयुनक्ति
सप्तदशोपयामान्यूर्ध्वपात्राकृतीनि शुल्बकोशाकृतीनि तेजन्तरकृतीनि वा प्रयुनक्ति । ग्रहं
गृह्णाति परिप्लव्या प्रयोगादि ऐन्द्रातिग्राह्यातिग्रहणात्कृत्वा—उपयामादीनि गृह्णाम्यन्तराणि
श्रीणि यजूषि ग्रहणार्थानि । ये ग्रहा अपां रसमुद्भवसामिति द्वे उपरिष्ठादुपयामया, उप-

यामगृहीतोऽसीत्येवमन्ते रवमपञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चातिग्राह्यान् गृह्णाति । एष ते योनिरिलाय
स्वेति गृहीत्वोपसादयति । तेषां कल्पोग्रहावकाशादि(द्यै)ऐन्द्रवत् । षोडशिनं गृह्णाति
अया विष्टा इति गृह्णामीत्यन्तया । (एवं) सप्तदशापि गृह्णाति । एष ते योनिः प्रजापतये
त्वेति सादयति । सोमग्रहा इति ते नाम तेषां कल्पे सानुमन्त्रणादि षोडशिवत् । कुवि-
दङ्गेति गृह्णाति । अपरस्मिन्सुराग्रहार्ये खरे उपयामैः पूर्वच(वैश्व) तैः पात्रैः सुराग्रहा-
न्गृह्णाति । कुविदङ्गेत्यनुपयामया । ओषधिविकारत्वेऽपूर्वत्वे च । सोमविकारत्वे सोप-
यामया-विपरीतेनाऽऽमनन्ति । कुविदङ्गेति-सोमग्रहणात् । अया विष्टा इति सुराग्रहाणा-
मुपयामसादने सोमग्रहेष्वेव । नैषधिविकारत्वेऽपूर्वत्वे च सुराग्रहाणां सोमविकारत्वं
तूपयामसादनं च तन्मन्त्रवद्भवति व्यतिपङ्कः । गृह्णात्यध्वर्युः सोमग्रहान्प्रतिप्रस्थाता
सुराग्रहान् सप्तदशापि पूर्वोऽध्वर्युः पश्चात्प्रतिप्रस्थाता । एवं नियमः परोक्षं सोमग्रहा
नित्यानुवादः । यथायतनं ब्राह्मणपठितत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पशुकाले त्रीन्क्रतुपशूनुपाकरोति । मारुतीं पृश्नि
वशामुपाकरोति । सारस्वतीं च । मेषीमपन्नद-
तीम् । मेषमित्येकेषाम् । सारस्वतीं च
मेषम् ॥ २० ॥

पशुकाले प्राप्ते त्रीन्क्रतुपशूनुपाकृत्य, आग्नेयमैन्द्राग्रमैन्द्रं वृष्णिमुपाकृत्य समुच्चय-
दर्शनात्त्राऽग्नेयं पशुमिति सूत्रान्तरे । मारुतीं वशा वन्ध्या गौः । सरस्वतीदेवता च
मेषी ' वाग्वै सरस्वती ' (तै० ब्रा० १-३-४) इति वाक्यशेषात् । अपन्नदतीमप-
नितदन्ताम् । प्राग्वा मारुत्याः सारस्वतीं मेषी ' सारस्वत्याऽतिरात्रम् ' (तै० ब्रा०
१-३-४) इति । सारस्वतं चैकरूपं सरस्वान्देवता शाखान्तरे वाक्यशेषात् । ताने-
तान्पशुविधीन्बोधायन उदाहरति—आश्विनं गृहीत्वा षड्दशाना आदाय यूपमभ्यैति
स्वर्वन्तं यूपमुत्सृज्याथैनान्पशूनुपाकरोति—आग्नेयमैन्द्राग्रमैन्द्रं मारुतीं वशामिति ।
आपस्तम्बस्त्वाग्नेयादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं मत्वा मेषीमारुत्योर्विधिमुदाहरति—'पशु-
काले त्रीन्क्रतुपशूनुपाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति । सारस्वतीं च मेषीम्' (आप०
श्रौ० १८-२-१२) इति ॥ २० ॥

सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनुपाकरोति ॥ २१ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः सह क्रियन्ते तत्रोपाकरणनियोजनादयः संनिपातितः
प्रतिपश्ववर्तनीयास्तेषां चाऽऽवृत्तिर्नै(नै)कस्य पशोः कात्स्न्येन कृत्वाऽपरस्यापि तस्यैव
क्रियत इत्येवम् । किं तर्हि सर्वेषां यतः कुतश्चित्पशोरारम्य कृत्वा ततो नियोजनमिदं
वक्ष्यामः । तत्रोपाकरणं यतः कुतश्चित्पशोरारम्य यत्र क्वचित्समाप्यते । नियोजनादौ

तु संदेहः किं तत्राप्यानियम उत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं स एवोत्तरप्रापीति नियामकाभावात्प्रथमवद्वितीयादावप्यानियमः ।

प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात् ।

अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकैरपि ॥

एकैकस्य हि पशोः पदार्था मिथः प्रत्यासन्नाः कर्तव्याः । वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यै-
श्वरन्तीति वचनावगतपश्चन्तरसाहित्यबलादन्यदीयैः षोडाशभिः पदार्थैर्व्यवधिमनुजानाति
नाधिकैः । प्रवृत्त्या च क्रमनियमे तावद्भिरेव व्यवधानं भवत्यन्यथाऽधिकैरपि स्यात् ।
तस्मात् प्रवृत्त्या नियमः ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्ति' इत्येकस्मिन्काले
विहिताः सह प्रयोक्तव्याः । तेषामारादुपकारकाणां तन्त्रं द्रव्यसंस्कारास्तुपाकरणनियो-
जनादयः प्रतिपशु भेदेन कर्तव्याः । ते किमैकेकस्य कात्स्न्येन कृत्वा ततोऽपरस्य
कर्तव्याः किंवापाकरणं सर्वेषां कृत्वा ततो नियोजनमिति ।

तत्र—

एकैको हि पशुः स्वाङ्गान्यव्यपेतान्यपक्षते ।

चोदकोऽप्येवमेवातः काण्डानुसमयो भवेत् ॥

प्रयोगवचनावगतसाहित्यबलेन हेकैकस्य पशोर्धर्माः संश्लिष्टाः कर्तव्याः प्रकृतौ
चोपाकरणादीनामानन्तर्यं कृतमिहापि प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते ।
अत एकस्योपाकरणादिकं सर्वं गुणकाण्डं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यम् । वाचनिकं
तु साहित्यमारादुपकारकतन्त्रत्वादप्युपपन्नम् ।

उच्यते—

वचनेनैककालत्वं पशूनामिह चोदितम् ।

न तत्प्रयोगवचनाच्चोदकाद्वाऽपि बाध्यते ॥

कालपनिकं प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं चोदकं चानुमानम् । प्रत्यक्षवचनेन तु
वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्ति, इत्येककालप्रयोगः पशूनामवगम्यते । यस्मिन्नेव
क्षण एकस्योपाकरणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्योपाकरणं कर्तव्यं सदशक्यतया
केवलं न क्रियते । द्वितीये तु क्षणे न कश्चिद्धेतुर्येन पश्चन्तरं नोपाक्रियेतातः प्रथमं
पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः कर्तव्यः । एवं दर्शपूर्णमासादिष्वनेकप्रधानसम-
वाथे पदार्थानुसमय एव न्यायो न तु काण्डानुसमय इति स्थितम् । यत्र तु प्रधान-
विरोधो भवति पदार्थानुसमये तत्र काण्डानुसमय एवेति । यथाऽध्वप्रतिग्रहेष्टौ शते
सहस्रे वा पुरोडाशेषु श्रुप्यमाणेषु यदि सर्वेषामधिश्रपणं कृत्वाऽऽध्वस्योद्वासनं क्रियेत
ततः स दह्येत । तस्मात्तत्र प्रधानविरोधेन न पदार्थानुसमयः । (१-२-२१) ॥२१॥

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते—

श्यामानुपरा एकरूपा इव भवन्ति ॥ २२ ॥

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशृङ्गपुच्छादिभिर्युक्तत्वम् । एवमिव हि प्रजापतिः समृद्धत्वे (तै० ब्रा० १-३-४) इति शेषात् । प्रजापतिशब्देनात्रेश्वरस्य हिरण्यगर्भ-शरीराद्यभिष्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा चावस्था श्यामेव भवति । 'तम आसीत्त-मसा गूढम्' इति श्रुतेः । जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्पत्तेरेकरूपत्वम् । 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये सति समृद्धिर्भवति ॥ २२ ॥

पर्यग्निकृतानां सारस्वत्यन्तान्पूर्वानालभन्ते ।
सारस्वतप्रभृतीनुत्तरान्धारयन्ति ॥ २३ ॥ सर्वेषां
प्रतिपशु बर्हिषि वपाश्रपण्यः कुम्भ्यो हृदयशू-
लाः प्लक्षशाखाश्च तन्त्रमग्नेर्हरणमाग्निगुरुत्तम-
प्रयाजस्तथा पूर्वः परिवप्योऽतन्तः संज्ञमहोमो
रशनामुद्सनमुत्तरः परिवप्यः । वपाश्रपणीनामनु
प्रहरणमभिहोमो मार्जनं वरदानं च ॥ २४ ॥

पर्यग्निकृतानामाग्नेयमैन्द्राग्नमैन्द्रं मारुतसारस्वत्यन्तान्पशून्पूर्वानालभन्ते । त्रिवृता यूपरशनां परिवीयेत्येवमादिपाठ्यमानहोमेषु कृतेषु प्रतिनिवृत्ते चाऽऽग्नीध्रे । सारस्वत्य-न्तानां ये मध्यमानमित्येवमादिसारस्वतादीनष्टादश धारयन्ति यूपदेशस्थान एव धार-यन्ति । अग्निगु प्रतिपशोः, तस्येति लिङ्गात् । प्रतिपशुरिति सूत्रान्तरात् । क्रतुपश्चर्थ आरम्भः, अनैकादशिनप्रकृतत्वात् ।

अत्रेयं पद्धतिः—अग्नीदग्नीन्विहर प्रतिप्रस्थाता पशुभिरेहि इति आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय दिवः सूनवः स्थेति स्वरूणां सहाऽऽदाय तन्त्रेण गूहनं सर्वस्वरू-णाम् । अन्तरिक्षस्य सानाववगूहामीत्यवगूहनम् । अथ रूपनं पशूनाम् । आग्नेय-मुपाकृत्य बर्हिषि प्रज्ञाते निदधाति । सैव प्लक्षशाखा सर्वत्र । अन्ये बर्हिषी । ऐन्द्राग्नम्, ऐन्द्राग्नपशुमुपाकृत्य, ऐन्द्रं वृष्णिमुपाकृत्य वशा वन्द्या गौश्लगी वा मरुद्भ्यस्तत्वा जुष्टमुपाकरोमीति गोप्रतिनिधित्वेन च्छागवन्ध्या तदभावे प्रसृता उत्सा छागा मेषी इत्यन्योन्यस्य प्रतिनिधय इति बौधायनः । (गोप्रतिनिधित्वेन च्छागवन्ध्या) गोशब्दे-नोत्साशब्देन वा निगमाः । आश्वलायनसूत्राच्च । मेषी अपन्नदती, सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमि (मेषं वा सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ।) प्राजापत्याः शृङ्गहीनाः श्यामवर्णास्तान् । प्रजापत्ये त्वा जुष्टमुपाकरोमि, इति क्रमेण सप्तदशानां प्रागेवोपाकर-

णताप्लवपत्रेणात्पत्रेषु अग्नेयैन्द्राग्ने इत्यादि प्राजापत्यानां प्रथमो द्वितीयतृतीय इत्यादि चिह्नानि कृत्वा पादबद्धचो(देषु बद्धवो)पाकरणम् । एवं कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां चिह्नं च । उपाकृत्य पञ्च जुहोति । प्रजानन्तः सुर्गं याहि पथिभिः, ओषधीषु प्रतितिष्ठ शरैरैः, येषामीशे, निष्कर्ता—इमे यज्ञियं भागमेतु ये बध्यमानमनुबध्यमाना, य आरण्याः प्रमुञ्चमाना उपाकृताञ्छमाना यदस्थाञ्जीवन्देवानामपि यन्तु पाथः । अग्नेर्जनिश्रमसीत्यभिहोमान्तम् । सावित्रेण रशानामादाथेत्यादि अग्नेये त्वा जुष्टं नियुनजिम, इन्द्राग्निभ्यां त्वा, इन्द्राय त्वा जुष्टं नियुनजमीति प्रयाणामुत्तरतो नियोजनम् । दक्षिणत इतरेषाम् । मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं नियुनजिम सरस्वत्यै त्वा (सरस्वते त्वा जुष्टं) प्रजापतये त्वा जुष्टं नियुनजमीति सप्तदशानां नियोजनं क्रमेण, सर्वत्र धर्षा मानुषत् । (न) (धर्मानुष्ठानम् ।) अद्भ्यस्त्वोषधीभ्यः प्रोक्षाम्यग्नेये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यादि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा, इन्द्राय त्वा मरुद्भ्यस्त्वा सरस्वत्यै त्वा (सरस्वते त्वा) प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति सप्तदशानाम् । एवं क्रमेण पेरुरसि स्वात्तमिति च । एवं क्रमेण स्वात्तं चित्सदेवः हव्यः स्वादेतैनमिति वशामेप्योः । अयं वेद इत्यादिकृष्यमाचार्य प्रत्याक्रम्य सं ते प्राणः, संयजत्रै सं यज्ञपतिराशिषेति पदार्थचतुष्टयं क्रमेणैकैकस्य कृत्वा सर्वमुत्तरेषां ध्रुवासमञ्जनादि, दश प्रयाजानिष्ट्वा प्रयाजशेषेण स्वरं स्वधितिनान्नामक्ति । सर्वपशूनां क्रमेणाञ्जनम् । अग्नीषोमीयस्वरुणाऽऽग्नेयमनक्ति । स्वरुमुपगूह्य पुनः स्वधित्यञ्जनम् । ततः (पुनः) कंचित्स्वरुमादाय द्वितीयमनक्ति । पुनरुपगूह्य न स्वधित्यञ्जनम् । अन्यमादाय तृतीयमनक्ति उपगूहनान्तम् । एवं सर्वाननक्ति । पर्यश्रिकरणं तन्त्रेण प्रत्यपिष्टुज्य, प्रजानन्त इति पूर्ववदूहः पशुपतेः पशवः । तेषां यान्वत्रिरे देवाः स्वराडनुमन्यताम् । तन्त्रेण विमोकः, विमुच्यमाने ये बध्यमानाः, उहेन रेवतीर्यज्ञपतिमित्यादि तं दक्षिणेन प्रत्यञ्चमित्यन्तमेकैकस्य कृत्वा क्रमेणोत्तरेषां ता(स्वा)भ्यां वपाश्रपणीभ्यामन्वारम्भः । आश्राव्य प्रत्याश्राविते, उपप्रेष्य होतरजैदश्रिरत्यग्निगुः, उल्मुक्काहरणं शामित्रार्थम् । ओवध्यगोहं खननानां कृ(प्र)तिपादावेवाऽऽवर्तते प्रमुञ्चमाना नयनभेदान्नाप्राण इत्युहेन । केचिदावृत्तिः सर्वेषां पशूनां दर्भास्तरणं क्रमेण, पृथिव्याः संपृच इति । आमायून्कृण्वन्तु सं ज्ञपयत इत्युक्त्वा पराङ्ङावर्ततेऽध्वर्युः स्वर्विदः स्य स्वर्विक्त्वा स्वारिता लोकविदः स्थ लोकवित् गातुविद स्थ गातुवित् नाथविदः स्थ नाथवित् । न वा उ वेताँ अियध्वे न रिप्यथ देवाँ इदेति पशुभिः । तत्र वो देवः सविता दधातु आशानां वाऽशापालेभ्यः । विश्वा आशा नोहः । अध्वर्युः, नानाप्राणो यजमानस्य पशुभिः । अपि यन्तु पाथः । यासां मूध इत्यस्य नोहः । इन्द्रस्य भागः, यो नो द्वेष्य (दृच) नु तः रभध्वं, रवस्वेत्येकस्य रवेधामिति द्वयोः । यदस्य पारे वासिद्वं न्यषदत वेपिद्वं पलायिद्वं समज्ञाध्वं निमेहध्वं शकृत्कुरुताभयं कुरुत सर्वाभ्यो मृडत नमो रुद्राय

मीढुषे इति बहुषु । वासिषाथां न्यषादाथा वेपिषाथां पलायिषाथां समज्ञासाथां निमेहथां शकृत्कुशतमभयं कुरुतं सर्वाभ्यो मृडतामेति द्वयोः । एकस्य यथाप्रकृति । बहुषु निष्-
 ण्णेषु क्रमेणोत्थापनम् यथाजाति उच्छ एतिष्ठा उन्मे प्रतिष्ठा उद्गशात्तिष्ठा यत्पशतो
 मायुनकृतो रोसि वा पद्भिराग्नते । अग्निर्मादिषु नोहः । निष्पट इति सर्ववपाश्रपणीनां
 तापः प्लक्षशाखया सह, शमितार उपेतन पाशेभ्यः पशून्मुञ्चत । अदितिः पाञ्च इति
 क्रमेण विमोकः । ग्रीवासु निहितेषु पाशेषु मुख्यैवशूलया तन्त्रेण व्युद्गास्य ततः प्रति-
 प्रस्थाता पत्नीमुदानयति नमस्त आताना अनर्वा प्रेहीत्यावृत्तिः । पत्नीबहुत्वे—अ.पो
 देवीः शुद्धायवः, इति कृत्वा वाक्त आप्यायतामिति कृत्वा शुद्धाश्चारित्रा इत्यन्तमेकस्य
 कृत्वा क्रमेणोत्तरेषाम् । शमोषधीभ्य इत्यन्ते पशौ तन्त्रेण निनयनम् । ओषधे त्रायस्वैन-
 मित्याद्युत्कृन्तामीत्यस्यैकस्य कृत्वा क्रमेणोत्तरेषाम् । ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं ५ हिं ५
 सी। रि]त्यन्तं स्त्रीपशौ (शोः) । उभयतो लोहितेनाङ्केत्यन्तमेकैकस्य कृत्वा संज्ञसे
 पशौ रक्षसां भागः स्थ इति लोहितं न तन्त्रेण निरसनं, इषे त्वेत्यादि अच्छिन्न अग्नये
 त्वा जुष्टमुत्कृन्तामि इन्द्राग्निभ्यां त्वा इन्द्राय त्वा मरुद्भ्यो त्वा सरस्वत्यै त्वा (सर-
 स्वते त्वा) प्रजापतये त्वा जुष्टमुत्कृन्तामीति सर्वत्र वपोद्धरणं शमिता मुष्टिना पिधानं
 करोति क्रमेण । तन्त्रेण प्रत्युष्टं क्रमेण समन्वारम्भो यजमानस्य निर्दग्धमितिः तन्त्रेण
 प्रतिप्रस्थात्रे प्रदानं च । वायो वीहि स्तोक्रानामित्यावृत्त्या तस्य दर्भाग्रस्य वपायाः उपा-
 सनं लङ्गनम् । अधःप्रासनं यैव आत्मनः पशुषु प्रविष्टा देवानां विष्टा मुवद्यो वित्त-
 स्थिरे ! आत्मन्वान्तसोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छयत सुविद यजमानाय मह्यमिति
 तन्त्रेणाभिन्नारणम् । दृ५ह गा दृ५हत गोपतिं मा वो यज्ञपतीं रिषत् । केचिद्यस्त
 आत्मेत्यविकारेण, (इति) । दृ५ह गा तन्त्रेणोद्गास्य, सुपिप्पला ओषधीः कृणुतेति
 तन्त्रेण प्लक्षशाखायां सादयति । प्रयुता द्वेषांसीति पर्यायेण प्रकृतिवदासत्ताभिमर्शनम् ।
 इमानीन्द्रियःप्यमृतानि वीर्याण्यभिरिन्द्रियं पशवो चिकित्सन् । ताभित देवा अवतोपमां
 शृतानि मयि श्रयतम्, इति । केचित्— इदमिन्द्रियमिति नोह इति । घृतवति शब्द
 इत्यादि स्वाहा देवेभ्य इति हुत्वा जुह्वामुपस्तीर्येत्यादि प्रदानान्तं सर्वेषां पशूनां कुर्यात्
 क्रमेण । अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीत्येवं प्रेष्य जातवेदः । द्वितीयस्य, इन्द्रा-
 ग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदस एवं प्रेष्य जातवेदः । तृतीयस्य, इन्द्राय वृष्णेर्वपाया
 मेदसो एवं प्रेष्य जातवेदः । चतुर्थस्य मरुद्भ्यो वशाया वपाया मेदसो, एवं प्रेष्य
 जातवेदः । सरस्वत्यै मेप्याया वपाया मेदसो, एवं प्रेष्य जातवेदः । सरस्वत्यै मेषस्य
 वपाया मेदसः, एवं प्रेष्य जातवेदः । पञ्चमः । अथ षष्ठस्य हिरण्यशकलानि निधाय
 सर्वत्र प्रजापतय इत्युपांशूक्त्वा छागानां वपानां मेदसामनुब्रूहीत्युच्चैः । एवं प्रेष्य
 जातवेदो वपाभिर्गच्छ देवानित्यूहः । केचिन्नोह इति षडन्ति । आरूयानुवादा-

तन्त्रेण होमः । सर्वेषां सांनय्यवदनुमन्त्रणम् । सरस्वत्या वाचमन्नाद्यं पुषेय-
मित्यनुमन्त्रणम् । देवेभ्यः स्वाहेति तन्त्रेण परिवप्यहोमः । क्रमेण वपोद्धरणाभिघा-
रणं, स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतामिति तन्त्रेण वपाश्रपणीनां प्रहरणम् । स॒स्त्रावहोमस्तन्त्रेण
(प्रजापतये स्वाहा) प्राजापत्यप्रचारस्य चोपांशुच्चैरथापिवा इति । अत्र नोह इति सूत्रकार-
वचनात् । समुत्क्रम्य वपामार्जनं कृत्वा प्रातःसवनाय प्रसर्पन्तीत्यन्तमित्यादि ततस्ता-
भ्यामित्यूतुपात्रे प्रतीक्ष्य तेजसो मे ग्रहावकाशकाले ग्रहणमुपस्थानं वीर्याय मे वर्चोदा
वर्चसे पवध्वामिति तन्त्रेण विष्णोर्जटारमसीत्यादि निःसर्पणान्तं सौमिकम् ।

माध्यंदिनस्य कर्म—देव सवितः—स्वदाति नः स्वाहा । सविता देवता । कलशोद्धर्तनं
होतृचमसेन वसतीवरीभ्य इत्यादि ग्राष्णामनुमोदनान्ते प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपेत् ।
उत्तेन प्रतिप्रस्थाता पशुपुरोडाशैः सह सवनीयानां निर्वपति पुरोडाशा नित्याः, पुनर-
नुक्रमात् तस्य कर्म ।

सप्तसप्ततिः कपालानि द्वे भर्जनार्थे कपाले स्थाली शूर्पत्रयं (द्वंद्वशारावमपि) प्रयु-
नक्ति । कृष्णाजिनादानादि सर्वं पूर्ववत् । (ग्रहैकत्रियुगलादि) अथ वा पात्र्यस्तिखः
पात्राणि संमृश्य वा न प्रस्थ(स्तर) मृत्तिकास्थौदक्षायवमित्यग्निहोत्रहवणी शरावं चेति
युगपद्भक्षते । वेषायव इति शूर्पत्रयं शूर्पे पवित्रे निधाय—अग्रये जुष्टं निर्वपामि ।
इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टमिति त्रीहयः
(सरस्वती वा) अन्गस्मिन्शूर्पे पवित्रे निधाय यवाः—इन्द्राय हरिवते जुष्टं० इन्द्राय
पूषण्वते जुष्टं० अथ वा पूर्वस्मिन्निरुसत्रीहिषु पवित्रे निधाय सरस्वत्यै भारत्यै जुष्टं०
पुनर्यवनिरुसे शूर्पे पवित्रे निधाय इन्द्राय जुष्टं पुनर्त्रीहिषु निधाय सरस्वते जुष्टं०
अन्यस्मिन्शूर्पे पवित्रे निधाय बृहस्पतये जुष्टमिति नीवाराञ्शारावेण निर्वपति ।
द्वादश मन्त्रेण, तूष्णीं पञ्च, अथान्वावापोऽष्टादश । इदं देवानामित्यादि नानाबीजवत्
अग्ने हव्य५ रक्षस्वेन्द्राग्नी हव्य५ रक्षेथामिन्द्र हव्य५ रक्षस्व मरुतो हव्य५ रक्षध्वं सरस्वति
(त) हव्य५ रक्षस्वेन्द्र हरिवन्हव्य५ रक्षस्वेन्द्र पूषण्वन् हव्य५ रक्षस्व सरस्वति भारति
हव्य५ रक्षस्वेन्द्र हव्य५ रक्षस्व सरस्वन्हव्य५ रक्षस्व बृहस्पते हव्य५ रक्षस्वेत्युपसा-
दनम् । एवं प्रोक्षणम्—अग्रये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय वो
मरुद्भ्यो वो सरस्वत्यै (ते) वो इन्द्राय हरिवते वो इन्द्राय पूषण्वते वा सरस्वत्यै भार-
त्यै वो इन्द्राय वो सरस्वते वो बृहस्पतये वो जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणम् । शुन्ध-
ध्वमित्यादि, उल्लूखलप्रतिष्ठापने कृते त्रीहीणां यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभागः । वर्षि-
ष्ठमेकभागं षड्विपर्याप्तं सप्तममेकमणिष्ठभागम् । एवं विभज्य, इदमग्नेरिन्द्राग्न्योरिन्द्रस्य
मरुता५ सरस्वत्या (सरस्वत)इति वर्षिष्ठभागं, सरस्वत्या भारत्या इत्याणिष्ठभागं अग्नी-

भांसं परिहाप्य भूयिष्ठोऽवहन्यते । हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दनान्तं कृत्वा यवानामपि प्रस्कन्दनान्तं कृत्वा हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दनान्तं कृत्वा नीवाराणोप्य हविष्कृता वाग्विसर्गः । गुदं मा निर्लेषीर्वनिष्ठं मा निर्लेषीरिति सर्वेषां पशूनां विशसनम् । अग्निं त्रयोविंशतिधा कृत्वा सह शूलादिभिः सर्वकुम्भीनां निष्टपनं क्रमेणोपवेषादानादि भृगूणामित्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषाम् । पवित्राम्यां धानादि हृदयश्रपणान्तमेकस्य कृत्वा, इतरेषां क्रमेण । अवहननादिकर्म—नीवाराणां प्रस्कन्दनान्तं कृत्वा व्रीहियवनीवाराणां च क्रमेण च त्रिष्फलीकरणं सर्वानृथकूपक्षाल्य तन्त्रेण निनयनं व्रीहितण्डुलानामधिवापः । अग्नये जुष्टमधिवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टमधिवपामीन्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० [सरस्वते जुष्टं०] सरस्वत्यै जुष्टं अधिवपामि धान्यमासि । अथ यवतण्डुलानां प्रकृतिवद्विभागं कृत्वा इन्द्राय जुष्टमधिवपामि (इति) अणूनि कुरुतादित्यन्तं कृत्वा धृष्ट्यादानादि । आग्नेयमुपधायैन्द्राग्नमुपधायैन्द्रमुपधाय मारुतानुपधाय सरस्वता(ती)मुपधाय [सरस्वन्तमुपधाय] इति क्रमेण कपालान्युपधाय द्वे भर्जनार्थे कपाले उपधाय, ऐन्द्रमुपधाय, सरस्वन्तमु० बार्हस्पत्यचरुस्थालीमुपदधाति । सर्वेषामेकादश कपालानि । आग्नेयविकाराणामुपधाने चतुर्थस्य द्विरावृत्तिः । अष्टमस्य त्रिरावृत्तिः । मदनतीराधिश्चरतीत्यादि । अग्नये जुष्टं० संवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टं० संवपामीन्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टं० [सरस्वते जुष्टं०] । अन्यस्यां पात्र्यां पवित्रे निधाय—इन्द्राय जुष्टं० संवपामीति यवपिष्टं० संवपति । पिष्टान्युत्पूय तण्डुलानुत्पुनाति व्रीहींश्च । पिष्टं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वामिति चतुष्कृत्वा(त्व आ)वर्तते । व्यावर्तध्वामित्युत्तमौ । तयोरेव निर्देशः । इदं० सरस्वत्या [इदं सरस्वत] इति । आग्नेयादिसरस्वत्यन्तानधिश्चित्य भर्जनार्थे धाना आवपति घर्माः स्थ विश्वायुष इति । ततो व्रीहीनावपति अन्यस्मिन्कपाले लाजार्थान् । अथैन्द्रमधिश्चित्य सारस्वतमधिश्चित्य रजुरुत्पूते पंयासि बार्हस्पत्ये नीवारतण्डुलानावपति घर्मोऽसीति । पृ(प्र)थनादिपुरोडाशानामन्तरितं सर्वेषाम् । आप्यलेपं निनीय (निनयनादि) पशुपुरोडाशवत् । घृतागेहीति । उद्वासनकाले अग्नये जुष्टमधिधारयामि, इति । अथ प्रयाणां तूष्णीं सरस्वत्यै जुष्टं, धानार्थीस्तूष्णीं सरस्वत्यै भारत्यै जुष्टं, अथ तूष्णीमैन्द्रं सरस्वते जुष्टं बृहस्पते जुष्टं सारस्वतान्तानुद्वास्य प्रकृतिवत्संवनीयानुद्वास्य सारस्वतनैवारयोर्द्वैसासनं क्रमेण । अलंकरणं काले ग्रहणादि । दाधिर्धर्मभक्षणान्तं कृत्वा सवनीयानासादयति पशुपुरोडाशांश्च सारस्वतनैवारयोर्नाऽऽसादनं तौ प्रज्ञातौ विधाय यज्ञोऽसीत्याग्नेयसारस्वतौ लाजींश्च । अयं यज्ञ इति । क्रमेण यो नः कनीयः, अपतमिन्द्राग्नी भुवनान्नुदेताम् । पशुपुरोडाशौ । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवनान्नुदेताम् । यो नः कनीयः, अपतं मरुतो भुवनान्नुदन्ताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवनान्नुदेताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रः पूषणान् भुवनान्नुदेताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवना-

क्षुदताम् । ममाग्ने पञ्चहोत्रा (ता) । तैरध्वर्युः प्रचरति । अग्नये पुरोडाशस्यानुब्रूहि, इति
संप्रैषः । एवमिन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्येत्येवं संप्रैषः । इन्द्राय पुरोडाशारवेत्येवं संप्रैषः ।
मरुद्भ्यः पुरोडाशस्यानुब्रूहीति, पशुपुरोडाशानां साररवतनैवारवर्ज्यानाम् । माध्वंदिनस्य
सवनस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीत्यादि । आग्ने(अग्ने)यैन्द्राग्न्योः (अग्नयोः) प्रकृतिवदनु-
मन्त्रणम् । इन्द्रस्याहमन्नादः । मरुतामहमिन्द्रियाव्यन्नादः सरस्वत्या अहं वाचमश्राद्यम् ।
सवनीयानां प्रकृतिवत् । समानं तु स्विष्टकृदिडम् । उच्चीयमानेभ्य इत्यादि ॥ २४ ॥

दाक्षिणी होमौ हुत्वा । इन्द्रस्य वज्रोऽसि
वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति ॥ २५ ॥

दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्योदूहणान्तम् । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति रथवाहनादनसो
रथमुपनयति । रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापिते गमनाय सर्जाकर्तुं तस्य रथस्य तस्मा-
त्काष्ठादवरोहणं विधत्ते—इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति विभित्थै (तै०
ब्रा० १-३-९) इति ॥ २६ ॥

अप्स्वन्तरिमृतमप्सु भेषजमित्यश्वानप्सु स्नापयन्ति ॥ २६ ॥

अप्स्वन्तरित्यश्वाननुद्धृतास्त्रप्सु स्नापयन्ति । उपप्लवनं स्नानं प्रत्यश्वं मन्त्रावृत्तिः ।
वाजिन इति मन्त्रान्तः । अथाश्वान्परपूलयतीति बौधायनवैखानसावाहतुः । परपूलयति
जले प्लावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्येऽपमृत्युनिवारकं रोगानिवारकं
च सारं वर्तते ॥ २६ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति प्रष्टिवाहिनश्च रथं युनक्ति ॥ २७ ॥

आदधुरित्यन्तः । प्रष्टिवाहिनश्च रथं युनक्ति । प्रत्यश्वं मन्त्रावृत्तिः । प्रष्टिवाही
त्रिभिरश्वैर्युक्तः । त्रयोऽश्वा भवन्तीति लिङ्गात् ॥ २७ ॥

अपांनपादाशुहेमाञ्जित्यश्वानाश्च रराटानि प्रतिसंमार्ष्टि ॥ २८ ॥

सेदित्यन्तः । अथास्य पृष्ठं मर्मज्यत इति बौधायनोऽप्याह । मर्मज्यते पुनः पुनः
संमार्ष्टि । पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम् । गतमन्यत् ॥ २८ ॥

तूष्णीमितरान्घोडश रथान्युनक्ति (स्व० २) ॥ २९ ॥

तूष्णीमितरान्घोडश रथान्वाजसृतः स्वं स्वं युनक्ति । केचिदध्वर्यव इति ॥ २९ ॥

दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्ददाति ॥ ३० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते रूपेण वो रूपमित्यादिना । अभिगम्य रथादीनि अनुर्वा विभक्त्य
सुयो व इति ददाति । रथानेतानेव युक्तान् ददाति । दक्षिणाकाल इति दक्षिणावि-
भागः । गवां शतान्ता(नि) दुन्दुभिशता(नि) वा ददाति ॥ ३० ॥

सप्तदश निष्कान् सप्तदशाश्वान् सप्तदश इस्तिनः

सप्तदश गवाः शतानि सप्तदश गीयुक्तानि सप्त-
दश ज्ञानानि सप्तदश शयनानि सप्तदश महान-
सानि सप्तदश वासाः सप्तदश दासान् सप्त-
दश दासीः सप्तदशाजाः सप्तदशावीर्वयसो
प्रयसः सप्तदशानि ददाति ॥ ३१ ॥

सप्तदशः सप्तदशानि संपादयतीत्येकेषाम् ॥ ३२ ॥

अनुदिष्टासु दक्षिणासु यजुर्युक्तः रथमध्वर्यवे
ददाति । ३३ ॥ शेषः साधारणः ॥ ३४ ॥

निष्कश्चतुःसौवर्णकः । दुन्दुभयो मुरवाः । अनुदिष्टावङ्गानां निष्कयणकृते यज्य-
क्तं रथमध्वर्यवे ददाति । प्रष्टिवाहिनमित्यर्थः । अध्वर्योः स्वीयभागो नियम्यते नार्धको
भागः । भागादधिक इति भाष्यकृत् । शेषः साधारणः । ऋत्विजां सर्वेषां शेषा
दक्षिणा लभ्यते । अध्वर्योर्यावान्भागः प्रदीयतेऽधिको न्यूनो वा प्रकृतिवद्विभज्यते यावद-
ध्वर्यव इति समशो विभागः । सम एव विभाग इत्यर्थः । छन्दोगवचनात्ताः सममृत्विग्भ्यो
विभजेदिति न प्रकृतिवद्विभागः । अपि वा समाविभागपक्षे सप्तदशः सप्तदश एवोचितो
भागो लभ्यते । तस्मात्सप्तदशो (त्सदस्यो) नित्यः । सोऽपि महर्त्विक् । पञ्च महर्त्विजो
वृणीतेति भगवता भरद्वाजेनोक्तम् । रथप्रतिग्रहमन्त्र आधान उक्तः । अश्वस्य च देवस्य
त्वेति वरुणायाश्चमिति । देवस्य त्वेति देवि दक्षिणे उत्तानायाङ्गीरसायानः, इत्यनसः ।
देवस्य त्वा देवि दक्षिणे हिमवतो हस्तिनं तेनामृतत्वमिति हस्तिनः । अन्नं दत्त्वा प्रति-
ग्रहः । अग्नये हिरण्यमिति निष्कस्य । मनवे तल्पमिति दास्याः । प्रियवचनं कृत्वा
प्रतिग्रहः । त्वष्ट्रेऽजामित्यजायाः । पूष्णेऽविमित्यवेः । भ्रास्त्वा कृतस्तपसस्त्वा तन्वत
ब्रह्मण्यस्त्वा त्रैष(य)न् सोमाय वास इति वाससः। गवां शतस्य रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः ।
अनोयुक्तस्य यथाजाति । सप्तदश दुन्दुभिनामुत्तानस्त्वेति प्रतिग्रहः ।

वाजपेये ' सप्तदश रथाः सप्तदश दास्यः ' इति दक्षिणां विधाय श्रूयते ' यजु-
र्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति ' इति । तत्र संशयः किं यजुर्युक्तो रथोऽध्वर्युभागं निवर्तये-
जेति । तत्र

प्राकाशवद्यजुर्युक्तः स्यात्तद्भागस्य बाधकः ।

न त्वयं बाधकस्तस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ ॥

प्राकाशौ ह्यपूर्वाध्वर्यान्तिकरत्वेन विधीयमानौ युक्तं तत्र यत्तद्भागं प्राकृतं बाधत
इति । इह तु सप्तदश रथा द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि इति ।
तत्र यजुर्युक्तस्यापि रथस्य प्राप्तमेव दानं स त्वध्वर्यवेऽन्यस्मै वा कस्मैचिदातव्यः सप्त-

ध्वर्यौ नियम्यते । ततश्च नायमर्थः—यद्ध्वर्यवे ददाति तच्छुज्युक्तं रथमिति किं तर्हि यजुर्युक्तं यद्ददाति तद्ध्वर्यव इति । तस्य च द्रव्यान्तरसंहितस्यैव दानं प्राप्तमिति तादृशस्यैव नियमाल्ल देयान्तरनिवृत्तिः । अध्वर्युभागे तु यथाप्राप्तं यजुर्युक्तो नियम्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं प्राञ्चो रथानवस्थापयन्ति ॥ ३५ ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं तत्र देशे प्राञ्चः प्राङ्मुखानवस्थापयेयु रथान् ॥ ३५ ॥

यजुर्युक्तं दक्षिणार्धमग्नेणाऽऽग्नीध्रं राजपुत्रोऽवस्थाय

सप्तदश प्रव्याधानिषूनस्यति प्राचीनमुदीचीनं वा ॥

३६ ॥ यत्र जघन्यो निपतति तल्लक्षणं कुरुते ॥ ३७ ॥

यजुर्युक्तं रथम् । अग्नेणाऽऽग्नीध्रं राजपुत्रोऽवस्थितो भवति । स इषुं धनुषि संधायास्यति निपेक्षणं करोति । स इषुर्यास्मिन्देसे निपतति तत्र गत्वा पुनरस्यति । एवं सप्तदशः कृत्वोऽभ्यस्येत् । यत्र जघन्यं निपतति तत्रौदुम्बरकाष्ठेन लक्षणं मिनोति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्रात्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता नैवारं

सप्तदशशरावं चतुर्धा विभज्य बृहस्पतये निर्व-

पाति पयसि श्रपयति ॥ ३८ ॥ सर्षिष्मन्तं चात्वा-

ल्लेऽवदधाति ॥ ३९ ॥

प्राङ्महेन्द्राणात्पूर्वं नाना(रा)शंसासादनान्तम् । तत्र विशेषः—अग्ने नयेति हुत्वा वनेषु व्यन्तरिक्षं, प्रजापते न त्वं वनेषु व्यन्तरिक्षं वरुणो देवता । शिष्टयोरुक्ते । एवं सादितेषु नाना(रा)शंसेषु नैवारे लौकिकं सर्षिरानीय चात्वाले स्थापयति ।

वाजपेये श्रूयते—बाह्वंस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भवति, इति । अस्ति तु प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन्निर्वपति, इति चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च । तदुभयमिह चोदकेन प्राप्तम् । न च चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपरिमाणश्चरुः संपादयितुं शक्यते । अतोऽवश्यं बाधितव्ये सति किमुभयं बाधितव्यं शरावद्रव्येण मुष्टिद्रव्यं सप्तदशसंख्यया च चतुःसंख्या किंवाऽन्यतरत् । तत्रापि किमनियमः । अथ वा मुष्ट्यनुग्रहः संख्यालोपो विपरीतं वेति । तत्राविशेषादुभयोर्बाधः । तत्रापि समानकार्यत्वाद्द्रव्यं द्रव्येण संख्या संख्यथेत्येकः पक्षः । सप्तदशसंख्याशरावपरिमाणं च यागद्रव्याङ्गं, चतुःसंख्या मुष्टिश्च निर्वापाङ्गतो न तावत्साक्षादेकविषयत्वं येनोभयमुभयेन बाध्येत । चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावश्चरुर्न संपादयितुं शक्यत इत्यर्थाद्बाधः । तत्रैकबाधेनोपपत्तौ नोभयबाधनं युक्तम् । तस्मादन्यतरबाधः । तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः । संख्यायाः द्रव्याङ्गत्वात् प्रधानस्य मुष्टिद्रव्यस्यानुग्रहः, संख्यायास्तु बाध इति तृतीयः । न संख्याया

१ षट्छः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १४१

मुष्ट्यङ्गत्वं वाक्यलक्षणसमानाधिकरणद्रव्यसंबन्धबाधेन द्वितीया श्रुत्या निवार्याङ्गत्वावग-
मादुभयोरपि क्रियाङ्गत्वावगमात्तुल्यत्वम् । तत्र मुख्यत्वात् संख्यानुग्रहो जघन्यत्वाच्च
मुष्टिलोप इति सिद्धान्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

त५ राजपुत्रो गोपायति ॥ ४० ॥

राजपुत्रो रक्षति । ब्राह्मणो वा ॥ ४० ॥

चात्वाले रथाक्षाकृति काष्ठं निखनति ॥ ४१ ॥

औदुम्बरेण कृतं निखायेति वैखानसः ॥ ४१ ॥

तस्मिन् रथचक्रौदुम्बरं सप्तदशारं प्रतिमुञ्चति ॥ ४२ ॥

तस्मिन् रथाक्षाकृतिकाष्ठ औदुम्बरं रथचक्रं सप्तदशारं प्रतिमुञ्चति । उत्तरस्यां वेदि-
श्रोण्यां सप्तदश दुन्दुभीन्प्रबध्नातीति वैखानसोक्तेः ॥ ४२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति यजुर्युक्त५ रथं यजमानोऽभ्येति ॥ ४३ ॥

रथस्य समीपमभ्यागच्छति यजुर्युक्तस्य । तदेतद्यजमानकर्म ॥ ४३ ॥

अङ्कौ न्यङ्कनविति रथचक्रे अभिमृशति । पक्षसी वा ॥ ४४ ॥

अभितः स्पृशत्यध्वर्युरित्येके । यजमान इत्यपरे । पारयन्त्वित्यन्तः ॥ ४४ ॥

देवस्याह५ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं

जेषमिति ॥ (ख० ३) ॥ ब्रह्मौदुम्बर५ रथचक्रमारोहति ॥ ४५ ॥

रथमातिष्ठतीति बौधायनः । आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

देवस्याह५ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं

नाक५ रुहेयमिति यजुर्युक्त५ रथं यजमानः ॥ ४६ ॥

आरोहतीत्यनुकर्षः ॥ ४६ ॥

इन्द्राय वाचं वदतेति दुन्दुभीन्निहादयन्ति ॥ ४७ ॥

दुन्दुभिमुखं ताडयन्ति वाजसृतो नाध्वर्युः । एवमापस्तम्बेऽपि ॥ ४७ ॥

वाजसृत इतरान् रथानारोहन्ति ॥ ४८ ॥

वाजसृत इतरे (रान्) रथानारोहन्ति तूष्णीम् ॥ ४८ ॥

वाजिनो वाजजितो वाज५ सरिष्यत इति नैवार-

मशौ युग्याववघ्रापयन्ति । सर्वान्वा ॥ ४९ ॥

जिघ्रतेति मन्त्रान्तः । नैवारं चरुं धुर्यावश्वावघ्रापयन्ति । यजुर्युक्तस्यैव रथस्य
धुर्यौ । सकृन्मन्त्रः ॥ ४९ ॥

प्रप्रोथेषु च लेपान्निमार्ष्टि विष्णोः क्रमोऽसीति

यजुर्युक्त५ रथमध्वर्युरारुह्याश्वजनीत्यश्वजनिमा-

दायार्वाऽसि सप्तिरसीत्यश्वान्समक्षिणोति ॥५० ॥

प्रप्रोथेषु मुखदेशेषु लेपानवप्रापणे येऽवशिष्टास्तान्सृशन्ति । विष्णोः क्रमोऽसीति यजुर्युक्तं रथमध्वर्युरारोहति । यजुर्युक्तं तूष्णीमधिरहोत्येके । अश्वाजनि वाजयेति अश्वा-
जनिं कशामादायाध्वर्युः, अर्वाऽसि सप्तरसि वाज्यसीति कशया तानश्वास्ताड-
यति ॥ ५० ॥

पश्चादितरे रथा अनभ्यासादयन्तोऽनुयान्ति ॥ ५१ ॥

इतरे राजवैश्यरथकाराश्च स्वं स्वं तूष्णीं ताडयन्ति । यजुर्युक्तस्य पृष्ठतो गच्छन्ति,
इतरे रथाः । वेचित्तु—क्षत्रियाद्यभावे ब्राह्मणा एव गृह्यन्ते ॥ ५१ ॥

वाजिनो वाजं धावतेति तिसृभिराधावतोऽनुमन्त्रयते ।

चतसृभिरित्येकेषाम् ॥ ५२ ॥

तिसृभिश्चतसृभिर्वर्षिभर्भावतोऽश्वाननुमन्त्रयते यजमानः । अध्वर्युरित्येके ॥ ५२ ॥

वाजिना५ साम ब्रह्मौदुम्बरे रथचक्रे त्रिस्त्रिः परि-

वर्तमाने गायति ॥ ५३ ॥

आरूढे ब्रह्मणि वाजिनां साम गायत्यध्वर्युः संप्रेषति । तस्य गानार्थं (रथमा)
वर्तयति । आवर्तमाने चक्रे सामगानं वैकल्पिकं देवस्याहमिति यजुर्वा वदति जपति ।
रुहेयमित्यन्तः । सामगानशक्तस्य—आविर्भर्या इति गानमन्त्र इति । वाजिना५
साम गायते (तै० ब्रा० १-३-६) इति ब्राह्मणात् । वाजिनामन्त्रार्थिनां सबन्धि
यत्साम तद्ब्रह्मा गायेत् । अन्नप्रदस्तु सामविशेषः शाखान्तरे द्रष्टव्यः । ब्रह्मण इदं
गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति—औदुम्बरं रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति तमाह वाजिना५
साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति । ' तत्राऽऽवर्तमाने ब्रह्मा गायति '
(आप० श्रौ० १८-१-४ । ११) इति ॥ ५३ ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदित्युज्जितीर्यजमानं

धावत्सु वाचयति ॥ ५४ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेति धावत्स्वश्रेषु, उज्जितीरिति ध्यात्वा यजमानं वाचयत्यध्वर्युः ।
स्तोममुदजयदित्यन्तः । सप्तदशेति वैखानसः ॥ ५४ ॥

लक्षणं प्राप्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते ॥ ५५ ॥

औदुम्बरं काष्ठमार्जिं प्राप्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते । य आजिं धावन्ति । उदञ्च आव-
र्तन्ते (तै० ब्रा० १-३-६) इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५५ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवमिति चतसृभिराधा-

वतोऽनुमन्त्रयते ॥ ५६ ॥

चतसृभिः प्रत्याधावतोऽश्वाननुमन्त्रयतेऽध्वर्युः । तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १४३

मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो ह्रवेष्वित्यन्त एक एव मन्त्र इत्याभिप्रेत्य चतुर्थमिष स्य वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास । आपस्तम्बस्त्वैवमाह — मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याभावतोऽनुमन्त्रयते इति ॥ ५६ ॥

तिसृभिरित्येकेषाम् ॥ ५७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५७ ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिति प्रत्यासृतेषु जुहोति ॥ ५८ ॥

आ मा वाजस्येत्यूचा जुहोति दर्विहोमधर्मेण । द्यावापृथिवी देवता । प्रत्यासृतेषु प्रत्यागतेष्वश्वेषु ॥ ५८ ॥

इयं वः सा सत्या संधाऽभूदिति दुन्दुभिविमो-
चनीयामेकामाहुतिं जुहोति ॥ ५९ ॥

इयं वः सा सत्येत्यनुवाकशेषेण दुन्दुभिविमोचनीयमिति ध्यात्वा जुहोति । इन्द्रो देवता ॥ ५९ ॥

सर्वान्वोपस्पृशति ॥ ६० ॥

सर्वान्वोपस्पृशति न होमः ॥ ६० ॥

वाजिनो वाजजितो वाजससृवाऽस इति नैवार-
मश्वयुग्याववघ्रापयति । यथापुरस्तात्प्रथेषु च
लेपाग्निमार्ष्टि । ६१ ॥

नैवारमश्वयुग्याववघ्रापयति । मुखे लेपाग्निमार्ष्टि यथापुरस्तादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छति ॥ ६२ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छतीति वचनादेकस्य वाजसृत एकं कृष्णलं प्रय-
च्छति । एवं षोडशभ्यो दत्त्वा ॥ ६२ ॥

तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति ॥ ६३ ॥

ताति पुनरादाय ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६३ ॥

मधोष्णालं च शतमानस्य कृतम् ॥ (ख० ४) ॥ ६४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

रजमानो मधुना पूर्णं शतगुञ्जाफलपरिमाणं सुवर्णकृतपात्रं ब्रह्मणे ददाति ॥ ६४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

क्षत्रस्योल्बमसीति तार्प्यं यजमानः परिधत्ते ।
क्षत्रस्य योनिरसीति दर्भमयं पत्नी ॥ १ ॥

तार्प्यं घृताक्तं वस्त्रम् । तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते—तार्प्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञेनैवैनं समर्धयति । दर्भमयं परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम् । वाजं वा एषोऽवरुरुत्सते । यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यहर्भमयं परिधापयति । वाजस्यावरुद्ध्यै (तै० ब्रा० १-३-७) इति । तार्प्यस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । एनं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽन्नावरोधकामिन ओषधि-रूपदर्भमयेनाज्ञमवरुद्धं भवतीति तदर्थः ॥ १ ॥

जाय एहि सुवो रोहावेति पत्नीं यजमान आम-
न्त्रयते । रोहावहीति पत्नी प्रत्याह ॥ २ ॥

मन्त्रेण यजमानः पत्नीमामन्त्रयते । रोहावहीति पत्नी प्रत्याह । एवं त्रिः ॥ २ ॥
अहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामीति यजमानस्त्वहं
नावुभयोः सुवो रोहेति पत्नी ॥ ३ ॥

यजमानोऽन्ततो वदति । एवं पत्नी ॥ ३ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति दशभिः कल्पैः सरजासि
निःश्रेण्या यूपमारोहाति । उभौ वा ॥ ४ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति दशभिः कल्पामिति ध्यात्वा सप्तदशफलकयुक्तया निःश्रेण्या यूपं यजमान आरोहाति । एवं पत्नी । अध्वर्युरिति केचित् । तं दशभिः कल्पैरारोह-
त्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति वैखानसः । तं यूपम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेतैः ॥ ४ ॥

सुवर्देवाः अगन्मेत्यारुह्य जपति ॥ ५ ॥

सुवर्देवाः अगन्मेति यूपाग्रं प्राप्य जपति यजमानः । अभूमेति मन्त्रान्तः ॥ भाष्ये
सु—बाहू उदृक्ताति सुवर्देवानिति । उदृक्ताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यज-
मानेनेदमुच्यत इति ॥ ५ ॥

वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

त्रयोदशेत्येकेषाम् ॥ ७ ॥

वाजश्च स्वाहा प्रसवश्च स्वाहा, इत्यादिभिर्द्वादशभिस्त्रयोदशभिर्वा वाजप्रसवीयानि
ध्यात्वा जुहोति । वाजदियो देवताः । वाजशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १४५

श्रूयते तानि कर्माणि वाजप्रसवोयानि । विधत्ते--द्वादश वाजप्रसवोयानि जुहोति (तै०
ब्रा० १-३-७) इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुरस्तान्नूपारोहणादेके समामनन्ति ॥ ८ ॥

एके शाखिनः परिपठन्ति यूपारोहणात्पुरस्ताद्वाजप्रसवोयानि जुहुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

समहमायुषा सं मयाऽऽयुः समहं वर्चसा सं मया
वर्चः समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं राय-
स्पोषेण सं मया रायस्पोष इति यूपमारुह्य ब्रह्मा-
न्प्रत्यवेक्षते ॥ ९ ॥

पत्नीमिति भाष्यकृत् ॥ ९ ॥

तमाश्वत्थैरुषपुटैर्दीर्घवक्षप्रबध्नैः(द्वै)रास्यतो महर्त्विजः
प्रतिदिशं समर्पयन्ति । शीर्षत इत्येकेषाम् ॥ आस-
पुटैर्वैश्वमन्नाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः ॥ (ख० ५) ॥
अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा । वाजाय त्वेति
पश्चाद्धोता । वाजजित्यायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता ॥ १० ॥

अश्वत्थपत्रेषु कृष्णमृत्तिका ऊषान्वोभयान्वा वंशाग्रे पुटाकृतिं कृत्वा तमारूढयज-
मानो(नं) धनन्ति । अन्नाय त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः । वैखानससूत्रे तु ' तमेवमासपुटैर्धनन्ति-
अन्नाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः । अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा । वाजाय त्वेति पश्चा-
द्धोता । वाजजित्यायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता, इति । ऊषखननपांसव आसास्तानश्व-
त्थपत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्युपादवरोहन्तं यजमानं हन्युः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह-
' तमाश्वत्थैरासपुटैरुषपुटैरुभयैर्वा वैश्याः प्रतिदिशमर्पयन्ति । महर्त्विजो वा दीर्घवंशेषु
प्रबध्य ' (आप० श्रौ० १८-९-१८) इति । यथासूत्रं मुखतो घ्नन्ति, मुखं प्रत्य-
भिघ्नन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

होता(हन्ता)रं वितत्य वाहू अभिपर्यावर्तते ॥ ११ ॥

हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते इत्यापस्तम्बः । यजमान इति शेषः ॥ ११ ॥

इयं ते राणिमन्नाय यन्त्रासि यमनो धर्ताऽसि
धरुणः कृष्णै क्षेमाय रथ्यै पोषायेति प्रत्यव-
रोहति ॥ १२ ॥

यूपामं प्र(प्रात्प्र)त्यवरोहति यजमानः । पत्न्या अप्यारोहणावरोहणे तूष्णीम् ॥ १२ ॥

अग्रेण यूपं वरताजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽतृ-

णाति ॥ १३ ॥ तेजोऽसीति तस्मिन्राजतः
रुक्मं निदधाति ॥ १४ ॥

अथाग्नेण यूपं बस्ताजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्थं तस्मिञ्छतमानं हिंस्यं
निदधात्यध्वर्युः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अमृतमसीति रुक्मे पादं प्रतिष्ठापयते ॥ १५ ॥

अमृतमसीति यजमानो हिरण्ये दक्षिणं पादमवदधाति ॥ १५ ॥

पुष्टिरसि प्रजननमसीति बस्ताजिने ॥ १६ ॥

बस्ताजिने सव्यं पादं प्रतिष्ठापयते यजमानः ॥ १६ ॥

तस्मादासन्दीमारोहति ॥ १७ ॥

तस्माच्चर्मणो भूमिमुपस्पृशन्नासन्दीमौदुम्बरीं च दक्षिणायतां प्रागायतां वाऽऽरो-
हति ॥ १७ ॥

दिवं प्रोष्ठती (ष्ठिनी) मारोहती (ता) मारुह्य
प्रपञ्चै (श्यै) कराण्मनुध्याणामेधीत्यारोहन्तम-
भिमन्त्रयते ॥ १८ ॥

दिवं प्रोष्ठिनीमारोहतामित्यारोहन्तं यजमानमभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ १८ ॥

माहेन्द्रप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

अस्मिन्काले माहेन्द्रग्रहं गृह्णाति । ततः स्तोत्रोपाकरणम् । असर्जि सर्जि० ॥ १९ ॥

तस्य स्तोत्रमुपाकृत्याभिषिञ्चति यथाऽग्निचित्या-
याम् ॥ २० ॥

तस्य यजमानस्य ॥ २० ॥

रजसि स्तुवते सप्तभिरन्नपूर्वाभिरन्नहोमं जुहोति
ग्राम्यारण्यानां समवदाय ॥ २१ ॥

सप्तभिः पूर्वैर्मन्त्रैर्ग्राभ्या आरण्याश्चौषधीः संसृज्य समवदाय ' वाजस्येमम् ' इति
सप्तभिर्मन्त्रैः । सप्त पूर्वानन्नहोमाञ्जुहोति । अग्निर्देवता । वाजस्येममित्यादयः पूर्वमे-
वोक्ताः । हुत्वा हुत्वा पात्र्याः संपातमवनयतीत्यादि सूत्रान्तरे द्रष्टव्यम् । परंतु
नास्त्यस्मत्सूत्रे संपातावशिष्टावनयनमस्मिन्याग इति गम्यते, क्रमविपर्या-
सात् ॥ २१ ॥

(माध्यंदिनस्य सवनस्य) मध्यम उक्थयपर्याये
ब्रह्मसाम्नुपाकृतेऽत्र सारस्वतप्रभृतीनुत्तरानाल-

भन्ते ॥ २२ ॥ तेषामनभिघारिताभिर्वपाभिः
प्रचरति ॥ २३ ॥ सारस्वतस्य वपया प्रचर्य
समवदाय प्राजापत्यानां वपाभिः प्रचरति ॥ २४ ॥
नैवारेण प्रचरति हविराहुतिप्रभृतीडान्ता संति-
ष्ठते ॥ २५ ॥ महर्त्विजो हविरुच्छिष्टाशा
भवन्ति ॥ २६ ॥

स्तुतस्य स्तुतमसीत्यदि । अतिग्राह्यहोमकाल इन्द्रौजस्विन्निति षड्भिरभिमन्त्रणं तन्त्रेण भेदेन वा ध्व (ज्व) लति वा इत्येतं पक्षमाश्रित्य प्रयोगः । देव सवितरेतत्ते मध्यम उक्थ्यपर्याये ब्रह्मसांख्युपाकृते सारस्वतनैवारयोरासादनं प्रियेण० यज्ञोऽसीत्यादि, तयोः प्रचारः । जुहामुपस्तीर्येत्यादि सरस्वते पुरोडाशस्यानुब्रूहीत्यादि (हीति) सरस्वते प्रेष्य सरस्वन्तं यजेति वा । सरस्वतेऽहमन्नादः । बृहस्पतेऽनुब्रू ३ हीति बृहस्पते (तये) प्रेष्य । बृहस्पतिं यजेति वा । बृहस्पतेरहमन्नादः । उभयोः स्विष्टकृतं विरुज्य प्राशिन्नमुभयोः रिडामार्जनान्ता समाप्यते । महर्त्विजो हविरुच्छिष्टाशा भवेयुः । काले वेत्येवं पक्षमाश्रित्य प्रयोगः । देव सवित० अनुवसीत्यादि सवनाहुत्यन्तं निःसर्पणान्तं च । इति माध्यादिनं सवनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पशुकाले सारस्वत्यन्तानां सर्वेषां दैवतेन प्रचरति ॥ २७ ॥

अथ तृतीयसवनस्य कर्म । देव सवितः० स्वदाति नः स्वाहा । सविता देता । कलशोद्धर्तनम् । तत आदित्यग्रहग्रहणादि । आग्रयणं गृहीत्वोक्थ्यग्रहणम् । ततः षोडशी (शि) ग्रहणम् । पुष्ट्यै म इत्येते स्तुत आर्भवे पवमाने, अग्निदग्नीन्विहर पशुषु संवदस्व, विष्णो त्वं न इत्युपस्थानान्ते प्रतिप्रस्थाता शृत५ हवी (विः) शमितरित्याद्यनूहेन सं ते मनसा० अग्नये त्वा जुष्टमभिघारयामि, अन्यत्पृषदाज्यमानयति । एवं क्रमेण सर्वेषामभिघारणम् । इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं० इन्द्राय त्वा जुष्टं० मरुद्भ्यश्च त्वा जुष्टं० सरस्वत्यै त्वा जुष्टं० (सरस्वते त्वा जुष्टं०) प्रजापतये त्वा जुष्टं० एवं क्रमेण सप्तदशानां सर्वत्राभिघारयामीत्यभिघारणम् । यस्त आत्मेत्यध्वर्युः क्रमेण । स्वाहोष्मण इति मन्त्रेण दृ५हेत्युद्गासनं क्रमेण स्वेन स्वेन हृदयशूलेन सह पञ्चहोत्रासादनं क्रमेण । वपावदासन्नाभिमर्शनं क्रमेण सर्वेषाम् । चतसृषूपस्तृणीत इत्यादि । आग्नेयस्येन्द्रः प्राण इति कृत्वाऽऽश्रावयेत्यादि अर्धर्चे वसाहोमः । अन्यत्र शेषमानयति । ततो वषट्कृते होमः । ततो मनोता । ऐन्द्राग्रप्रचारः । अर्धर्चे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । इन्द्राय वृष्णेर्हविषः । एवं प्रेष्य । अर्धर्चे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । मरुद्भ्यो गोर्हविषः । ऐन्द्रः प्राणः, देव

प्रायन्तम् । सरस्वत्यै मेघ्या हविषः । एवं प्रेष्य, अर्धर्चे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । सरस्वत्या (तो) मेघस्य हविषो वसाहोमः । शेषमन्यत्र निधाय मनोतादि । प्राजापत्यानां तन्त्रेण मनोता । जुहामुपस्तीर्य हिरण्यशकलं प्राजापत्यान्सर्वान्सहावदाय व्यङ्गानपि सर्वान् पूर्वव्यङ्गैः सहावदाय समवत्तथान्यामिडावदानान्यपि पूर्वैरिडावदानैः सहावदाय प्राजापत्यमेदोभि सर्वैः प्रच्छाद्येडावदानं हिरण्यशकलमुपरिष्ठात्कृत्वा द्वयोरप्यभिघारणम् । वसाः सर्वाः एकस्मिन्प्राज्ञानीय तस्माद्गृह्यते (ह्लाति) । तत एन्द्रः प्राणः । सर्वानवदानेऽपि—देवं त्रायतोऽवसे सखायोऽनुवो प्रजापतय इत्युपांशु । छागानां हविषोऽनुब्रू३हि इत्युच्चैः । एवं प्रेष्य । अर्धर्चे वसाहोमः ; उद्रेकान्सर्वान् पूर्वस्थापितान्समवनीय दिग्यागः । षष्टकृते तन्त्रेण प्रक्षेपः । जुह्वा अधस्ताच्च ब्रूयादिति विधानम् । अवदानपर्याप्तं पूर्वमेव करोति । सर्वेषु वपावदानुमन्त्रणम् । तन्त्रेषु मेदरूपाङ्गानि (णि) प्रावृणोति न मेदसा । न हिरण्यं क्षिपेत्त्र न वाऽऽज्येनाभिघारयेत् ।

अर्धर्चे तु वसां हुत्वा दीर्घां च द्वि(दि)गुपस्थितिम् ।

अकृत्ये(त्वै)व वसाशेषं पात्रेऽन्यस्मिन्निषिञ्चति ॥

प्रत्याक्रम्य नारिष्ठादिवनस्पतियागः । उपर्याहवनीये जुह्वामित्यादिस्विष्टकृतप्रवासः । वैश्वानरे हविरिदं० इडोपाह्वानादि ॥ २७ ॥

षोडशचमसानुन्नयन्नेकस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति । तैः प्रचर्यातिरिक्तस्तोत्राय होतृचमसमुख्याश्चमसानुन्नयति । स्तुतशस्त्रे भवतः । शस्त्रं प्रतिगीर्य प्राजापत्यानां मुख्यं ग्रहमध्वर्युरादत्ते । ऋत्विज इतरान् ॥ २८ ॥

सवनीयपुरोडाशप्रचरणादि सौमिकं कर्म षोडशचमसक्षालनान्तम् । अथ होतृचमसमुख्यान्दश चमसानुन्नयति उन्नेता । ततः संप्रैषः । बृहतः स्तोत्रमुपाकरोतीत्यापस्तम्बः । अभिजिदसीति स्तोमभागः । प्रचरणकाले होतृचमसमध्वर्युरादत्ते । चमसांश्चमसाध्वर्यव ऋत्विज इतरान्सोमग्रहान् ॥ २८ ॥

सुराग्रहाणां मुख्यं प्रतिप्रस्थाता वाजसूत इतरानादत्ते । चमसांश्चमसाध्वर्यवः ॥(ख०६)॥ २९ ॥

सुराग्रहाणां मुख्यं प्रतिप्रस्थाताऽऽदत्ते । वाजसूत इतरान्सुराग्रहान् ॥ २९ ॥

संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेति प्राङ्ध्वर्युः सोमग्रहैरुद्द्रवति । संपृचः स्थ सं मा भद्रेण

पृङ्क्तामिति वा । विपृचः स्थ विपाप्मना पृङ्क्तेति प्रत्यङ्प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः । विपृचः स्थ वि पाप्मना पृङ्क्तामिति वा ॥ ३० ॥ आहवनीयन्यन्ते सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते । मार्जालीयन्यन्ते सुराग्रहैः प्रचरति । सोमग्रहैर्वषट्कारानुवषट्कारौ । सुराग्रहाननुप्रकम्पयन्ति । व्याख्यातः सोमस्य भक्षः ॥ ३१ ॥

संपृचः स्थेत्यध्वर्युः सोमग्रहैः सह प्राङ्मुखो गच्छति । उत्तरेवेदिं प्राप्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखस्तिष्ठति । ऋत्विजोऽपि सोमग्रहैः सह तिष्ठन्ति । तदैव चमसाध्वर्यवः । असंभवे यथावकाशम् । विपृचः स्थेति प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः सह प्रत्यङ्मुखो गच्छति अपरया द्वारा निष्क्रम्य सदः प्रविश्यापरया द्वारा सदसो निष्क्रम्य मार्जालीयं गत्वा वैश्येन सहोदङ्मुखस्तिष्ठन् वषट्कृते सोमग्रहाणां सह चमसैः प्रक्षेपः । प्रजापतेऽधिपतिस्त्वं देवानामस्यधिपतिं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु स्वाहा, इति षोडशिमन्त्रेण जुह्वत्यृत्विजोऽध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्च तूष्णीमनुवषट्कारे च होमः सर्वेषां च सुराग्रहान् वषट्कारानुवषट्कारयोरनुप्रकम्पयन्ति । सोमग्रहाणां चमसानां च प्रजापतिर्देवता । सुराग्रहाणां च तथैव । विभ्राडिति सौर्यप्राजापत्यानामपि मन्द्राऽभिभूतिरिति वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विराट्छन्दस इति भक्षमन्त्रं संनमति ॥ ३२ ॥

विराट्छन्दस इति चमसस्य ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां वाजसृतो विमाथीकृत्य सुराग्रहान् भक्षयन्ति ॥ ३३ ॥

अत्राऽऽपस्तम्बसूत्रे विशेषः— 'मारुत्या आहवनीयानि सोमग्रहाश्चर्त्विगम्य उपहरन्ति । अनवदानीयान् सुराग्रहाश्च वाजसृद्भ्यः । तानि दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां विमाथीकृत्य भक्षयन्ति ' (आप० श्रौ० १८-७-८) इति । दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां विमाथीकृत्याऽऽच्छिद्याऽऽच्छिद्य भक्षणमिष्टिविकारा यदि सुरा इडोपाह्वानवदुपहृत्य भक्षणं भवति ॥ ३३ ॥

अनुयाजैः प्रचरति ते व्यूढासु सुक्षु सारस्वतप्रभृतीनामुत्तरेषां दैवतेन प्रचरति ॥ ३४ ॥ अपि वा यत्रैवैतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरेत् ॥ ३५ ॥ यत्रो ह्येव हविर्भिस्तद्धविर्भिर्मारुत्या अवदानीयानृत्विग्भ्य उपहरति ॥ ३६ ॥ अनवदानीयान्वाज-

सृङ्गयस्तानि दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां वाजसृतो
विमार्थीकृत्य भक्षयन्ति ॥ ३७ ॥

गतम् प्रजापतिश्च सम्राड्वरुणश्च (इति) सोमग्रहणां भक्षणं, सुरा यदि सोमवि-
कारा तदा तु मार्जालीये विहृते इध्माधानपरिस्तरणादि होमश्च । दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां
(अविभज्य वा) भक्षयेदिति वैखानसः । मारुतशेषभक्षणं सर्वेषां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ककुदो राजपुत्रो ध्रुवगोपो नैवारगोपो वा प्राश्ना-
ति । उभौ वा । सर्वे वा ककुदम् ॥ ३८ ॥

राजपुत्रेण ककुद्भक्षणं सर्वेषामचमनम् । (यद्यपि वक्ष्यमाणविधिः पूर्वमेवोक्तः परंतु
नास्ति क्रम इत्येके व्याचक्षते ।) अग्निदौपयजानित्यादि । गुदकाण्डैः सर्वैः सह समुद्रं
गच्छत स्वाहा, सर्वत्र गच्छतेति । स्वरुहोमे सर्वान्सह द्यां वो धूमो गच्छत्वन्तरिक्षमार्चिः
पृथिवीं मस्मना पृणध्वं स्वाहा इति । सर्वजाघर्नीभ्यश्चतुरवदानम् । शूलोद्घासनकाले
शुचः स्य तं पाप्मानमभिशोचत । मुमित्रा न आपः ० । यूपोपस्थानकाले यूपवस्त्राण्यादाया-
ध्यर्थये प्रयच्छति । रशना अध्वर्थव इति च्छन्दोगवचनात् । अथाध्वर्युरुपद्रष्ट्रे तानि
वस्त्राणि ददाति । गोच(गाश्च)तस्रः सोमप्रवाकायेति वचनात् । यस्य यस्य या हिरण्य-
मालोपयुक्ता तां तां तस्मै तस्मै ददाति ॥ ३८ ॥

संतिष्ठते वाजपेयः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणतर्पणान्तं कृत्वा, अग्निं नराद्युदवसानयान्तं, समाप्यते वाजपेयः ।
अथ कुरुवाजपेयस्य कर्म । पूर्वोक्तकाले कुरुवाजपेयेन यक्ष्य इति संकल्प्य । पूर्वो-
क्तफलानि सर्वाणि । माध्यंदिने सवने सर्वेषु नाराशंसेषु दाक्षिणौ होमौ हुत्वा हिरण्य-
मुद्दृष्ट्य रूपेण व इत्यादि हिरण्यं पूर्णपात्रमित्यादीनि दत्त्वा वयसो वयस इत्यादि दानं
सप्तदश सप्तदश वयसां सहस्रं चतुःशतं पञ्चचत्वारिंशद्ददाति । एकस्यैकाहायनप्रभृत्या
पञ्चहायनेभ्यश्चमसाध्वर्युदानान्तं कृत्वा प्रसर्पकाणां च दत्त्वा, एतत्ते अग्न इति । अग्ने
नयं (इति) एवं वयसो वयस इत्यादिदानं, दक्षिणाविभाग समश एव न यावदध्वर्थव
इति । सदस्यो नित्य इति भाष्यकृत् । एवमशक्तस्य सप्तदशैव गा ददाति, इति
च्छन्दोगवचनात् । सप्तदशैव विभागास्ताः सममृत्विग्भ्यो विभजेदिति च्छन्दोगवचनात् ।
ऋत्विग्भूमस्कारं कृत्वा विषाणप्रासनं यज्ञपतिरित्यादि माहेन्द्रग्रहणात्पूर्वं सर्वे कृत्वा
नैवारसर्पिरानीय चात्वालेऽवदधाति । अथ शुक्रपात्रेण माहेन्द्रम् । असर्जि । अप्रस्तुते

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १५१

क्षत्रस्योल्बमसि, इति पूर्ववत् । अत्र नाऽऽजिधावनं रथसंस्कारकत्वात् । रथादीनामभावा-
त्केचित् एकेन रथेनाऽऽजिधावनमिच्छन्ति कुरुवाजपेये । तदा (वैश्यरथकारयोः) राजन्य-
वैश्ययोश्च नेष्टः । शिष्टं सर्वं पूर्ववदिति । संतिष्ठते कुरुवाजपेयः ॥ ३९ ॥

वाजपेयेनेष्टा सौत्रामण्या यजेत ॥ ४० ॥

तेनेष्टा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या चाऽऽमिक्षया वा ॥ ४० ॥

न कंचन प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ४१ ॥

साक्षाद्गुरुर(राव)प्यागते । यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेत्, इत्यापस्तम्बः ॥ ४१ ॥

श्वेतच्छत्री भवतीति विज्ञायते ॥ (स्व०७) ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अत्राऽऽपस्तंबीयेऽप्यधिकमेकं सूत्रयामास—'बृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणीयेन वा
यजेत । श्वेतच्छत्री ह भवतीति विज्ञायते' (आप० श्रौ० १८-७-१८) प्रत्यवरो-
हणं यदि करोति तदा (न) बृहस्पतिसवेन यजेत । यजमानो यावज्जीवं श्वेतच्छत्री
भवतीति च्छन्दोगवचनात् ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

ब्राह्मणक्षत्रियोभयकर्तृकसंस्थारूपो वाजपेय उक्तः । अथैकतरकर्तृको विकृतिभूतो
राजसूयो विधास्यते—

राजा राजसूयेन स्वर्गक्रामो यजेत ॥ १ ॥

तत्राकृतवाजपेयस्य राजन्यस्यैव राजसूयेऽधिकारो न तु तेनेष्टवतः । राज्यफला-
दापि साम्राज्यफलस्यातिशयितत्वेनोत्तमफलसाधनयागानन्तरमवरफलहेतुकऋतुकरणस्या-
युक्तत्वात् । अत एव कात्यायनः 'राज्ञो राजसूयोऽनिष्टिनो वाजपेयेन' (का० श्रौ०
१९ १-१२) इति । स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमित्तः प्रदेशान्तरे दृश्यते ।
तस्य यत्कर्म स्मृतिविहितं तद्राज्यमित्युच्यते । किंच तत्तज्जनपदपुरपरिपालनादि । ननु
राज्ययोगाद्वाजशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्ते ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुञ्जते जना
इति । राज्यं यः करोति स राजेति । एवं च कृत्वा राजसूय एवावेष्ट्यां दर्शनं भवति ।
यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिचारयेत् । यदि

राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति त्रयाणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति । तत्कथम् । यदि राज्यस्य कर्ता राजा तदैवमुपपद्यते । अत्रोच्यते—न राज्यकर्ता राजेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र प्रत्ययलोपः प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिर्वा स्मर्यते । राजशब्दात्तु कर्मणि ष्यञ्प्रत्ययो विधीयते । तेन राज्ञः कर्म राज्यमिति शक्यते वक्तुं राज्यस्य कर्ता राजेति । यत्त्वेष्ट्यां ब्राह्मणादीनां दर्शनमुक्तं तद्वाजसूयाद्बहिरन्नाद्य-कामस्याषोष्टिर्विहिता तद्विषयमिति । यत्त्वेकदेशे जातौ राजशब्दप्रयोगो योगात्सार्वभौम इत्यत्र ब्रूमः । एकदेशेऽपि शब्दशक्तिमन्तरेण प्रयोगोऽनुपपन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोगः स उपचारवृत्त्या राज्ञः कर्म कुर्वन् राजेव राजेत्युच्यत इति । तथा च समान-चोदनायां दृश्यते—‘ तस्माद्वाष्ट्रचक्षमेधेन यजेत क्षत्रिययज्ञ उ (ह) वा एष यदश्वमेधः ’ इति । तथा—तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तमृत्विक्त्वेनेति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ।

राजसूयप्रकरणे (जै० सू० ४-४-१) इष्टिपशुसोमयागा अयागाश्च होमविदे-वनादयः सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि श्रुता न स्वाराज्येन फलेन संबध्यन्ते भावार्थाधिकरण-न्यायेन (जै० सू० २-१-२) यजेरेव फलभावनाकरणत्वाद्यागानां तदङ्गत्वोपपत्तेः । राजसूयपदस्य यजिसामानाधिकरण्येन तन्मात्रनामत्वाच्च । न च राजा सोमः सूयतेऽ-भिषूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य सोमयागमात्रवाचित्वात्तेषामेव फलसंब-न्धोऽस्त्विति वाच्यम् । राज्ञा क्षत्रियेण सूयते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वेष्वप्युप-पन्नत्वेन यजिसंकोचे प्रमाणाभावात् । अत एव राजा क्षत्रियः सुनोति स्नाति यत्रेति व्युत्प-त्त्याऽभिषेचनीयस्यैव तन्माहेन्द्रस्तोत्रकालाभिषेकवत्त्वसंबन्धेन राजसूयपदप्रसिद्धेस्तस्यैव फलसंबन्ध इत्यप्यपास्तम् । उक्तव्युत्पत्त्या सर्वपरत्वसंभवे यजिसंकोचे प्रमाणाभावात् । अतः सर्वे यागा एवं फलप्रयुक्ता इति विदेवनादीनां तद्विकृतावतिदेशः ॥ १ ॥

तैष्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात्पञ्चरात्रे मासि दीक्षेत ॥ २ ॥

पौषपौर्णमास्या उपरिष्ठात्पक्षे गते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा माघप्रतिपदीत्यर्थः । तथा षाऽऽह कात्यायनः—‘माघी(घ) पक्षयजनीये दीक्षा’ (का० श्रौ० १९-१-३) इति । सूत्रान्तरे तु वसन्तादौ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रथमायां वा राजा क्षत्रियोऽभि-षिक्तो वा इष्टप्रथमयज्ञ आमावास्येन हविषेष्ट्वा पत्नीभिः सह प्राणानायम्य संकल्पं करोति, इति । अत्र संकल्पः—राजसूयेन यक्ष्ये शतसहस्रदक्षिणेन वा स्वर्गं लोकम-वाप्नवानीति संकल्पः ॥ २ ॥

यथाऽस्यां परस्तिग्नंसंवत्सरे तैष्यां पौर्णमास्या-

मभिषेचनीयायोक्थ्याय दीक्षा प्रवत्स्यतीति

॥ ३ ॥

स च सोमयागो दीक्षासंबन्धात् ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमेन प्रथमं यजेत ॥ ४ ॥

ततः पवित्रेण यक्ष्ये । विद्युदासि० । ततः सोमप्रवाकवरणमधुपर्को । सोमप्रवाक-
बुद्धवर्मणो राजसूयो भविष्यति । तत्र भवताऽऽध्वर्यवं कर्तव्यम् । कञ्चिन्नाहीन इति
पृष्टे नाहीनो राजसूय इति प्रतिवचनम् । ननु चार्हणत्वसामान्यादाहीनत्वप्राप्त इदमु-
च्यते, तत्र द्राह्यायणेन त्रिरात्रप्रभृतिपञ्चाहर्गणादन्यत्र राजसूयचातुर्मास्याभ्यामित्युक्तम् ।
तस्मान्नाहीनो राजसूय इति प्रतिवचनम् । होतृवरणकाले भार्गवो होता भवति । तं वृणीते ।
न काण्वकाश्यपादीन् । दशपेये भार्गवो होता भवति (तै० सं० १-८-२०)
इति (ब्राह्मणात्) श्रुतेः । पवित्र ऋत्विजस्त एव कृत्स्नस्य राजसूयस्य । अथ वा—
कर्मणि कर्मणि पृथक्वरणम् । दशपेयेऽपि भार्गवमिति बौधायनवचनात् । दशपेय एव
भार्गवमिति गम्यते । देवयजनयाञ्चा(च्चा)पक्षे राजा देवयजनमित्यनेनैव विधिना, समा-
रोपणकाले गार्हपत्यादीन्सर्वानग्नीन्स(दिसर्वाग्नीनां स)मारोपणं सम्भ्यावसथ्ययोश्च ।
तौ नियतौ । प्रवृत्तिर्वा एषेति श्रुतेः । संभारयजूषि हुत्वा सोममाह्वय परिवेषणं च ।
सौतो न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य परिवेषणम् । न्यग्रोधफलानि । सप्तहोतु (होमं हुत्वा)
इति दक्ष इत्युपस्थानम् ।

अथ दीक्षणीयाया अन्वाधानम्—अजस्रं त्वा० अन्नमावसथीयं० व्रतकाले दायो
व्रतपते० अवहनसकाले हविष्कृदागहीत्याह्वानम् । पुरोहितप्रवरेण प्रवृ(वर)णम् । अव-
धानकाले पूर्वप्रथमान्यवद्येद्व्रतश्रीत्वात् । एवं पत्नीसंयाजान्ते दीक्षणीयेष्टिः संतिष्ठते ।
आवेदनकालेऽदीक्षिष्टाय ब्राह्मणो राजेन्द्रश्चोत्वर्मणः पुत्र इति । यवागूत्रतं, प्रायणीया
सोमऋयणकाले दक्षिणे चर्मकसे सजानं निवेपति । तत्समीपे न्यग्रोधफलोक्ति निदधाति ।
सोममभिषेचनक्रमश्रणाः फलेषूहेन प्रयोजनमिच्छन्ति सोमांसकाः । नैमित्तिकमनुल्लयत्वाद्-
समानविधानं स्यादिति न्यायेन । सूत्रकारस्य तु मन्त्राणां निवृत्तिः । तूष्णीकं समुन्मथं
श्रुतिवचनात् ।

अत्र सोमऋयणे विशेषः—अश्नुना ते अश्नुरिति सोममभिमन्थ्य तूष्णीं फलानि
अभि स्थं देवमिति मत्वा सोमम् । तूष्णीं फलानि । प्रजाभ्यस्त्वेत्यादि सोमं ते क्रीणा-
नीति जपित्वा गवा ते तस्या आत्मा० द्वाभ्यां राजसूयस्येति वचनात् । द्वाभ्यां शता-
भ्यां क्रयः । शतद्वयस्य सप्तसोमानां सप्तधा विभागः । एकैकस्याष्टाविंशतिः, एकैकस्य

द्वाविंशतिर्वा । तस्यान्त्यवृद्धिन्ययेनान्त्ये (न्ते) निवेशः । क्षत्राणां घृतौ, अन्यप्राष्टाविंशत्या, एको(कया)गवा ते ऋणानीत्युक्तम् । तस्याः पांसुग्रहणं, सा द्विरूपा द्विरूपया राजन्यस्येति वचनात् । अत्र सप्तविंशत्या गोभिस्ते ऋणानीति अस्मे ज्योतिरित्यादि ।

आतिथ्यया प्रचर्य यवाग्वा व्रतं प्रधर्म्यसंभरणकाल इदमहमामुप्यायणं द्वितीयविभक्त्या बुद्धवर्माणं कर्णाटकविशां पर्युहामीति सिकताव्यूहनम् । महावीरप्रतिष्ठापनकाले धर्माऽसि सुवर्मा मेऽन्यस्मे क्षत्राणि धारयेत्याप्यायनं फलानामपि । उपसद्गतं स्तनकल्प एव । शेषमग्निष्टोमवत् ॥

महारात्रे बुद्धा—ध्रुवं प्रयुज्य षोडशिपात्रं प्रयुनक्ति, अत्यग्निष्टोमवत् । केचिन्नेच्छन्ति । प्रकृतावाग्निष्टोमे षोडशीति द्रोणकलशद्वयं पूतभृद्वयमाधवनीयद्वयं च ग्रावचर्मणोरभेद इत्येके । ग्रावचर्मणोरभेद इति बह्वृचवचनात् । वसतीवरीणामपां प्रपा(सा)-दनकाले पूर्वया द्वारा गतश्रीत्वात् । अभिषवकाल इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इति कृत्वा प्रत्यवरोह्य फलान्येव कुर्वन्ति । महाभिषवं कृत्वा संभृत्य चर्मग्रावाणावपोह्यापरं चर्म ग्राव्यः प्रोक्ष्याऽऽसाद्यापां क्षयान्तं कृत्वा काले वा सह कृत्वा फलान्यपरे न्युप्य प्रागपागित्यादि । नात्रावीवृषं० । आमास्कानिति द्रप्सश्चस्कन्देति भवतः । केचिन्नेच्छन्ति । एवमभिषुत्य प्रपीड्य लौकिकेन दध्ना संसृज्यान्यस्मिन्नाधवनीयेऽवनयति । ध्रुवं गृहीत्वा षोडशिग्रहणम् । ततो न्यग्रोधकलशं प्रतिष्ठाप्य संमार्जनं कृत्वा तस्मिन् पवित्रं वितत्य फलरसात् किञ्चिदानयन्ति । एकधनानां यथार्थमिति । सोमस्य कृत्वा पश्चात् फलानां मैत्रावरुणचमसाद्यो उभयत्र । ततः पवमानग्रहादिकलानामपि द्वौ समुद्रौ द्वे द्रधसी भूताः स्थ० विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानामिति पृथगेव कृत्वा सोम त्वामिति निवृत्तिः । शृताः स्थ० प्रजापतेरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां शृतस्त्वामिति भवति । यथा ब्रह्मिन्त्रस्य यवप्रयोगे निवृत्तिस्तद्वदिति । चमसोन्नयनकाले यजमानचमसमुक्तेता फलरसेनोन्नयति । द्रोणकलशादुपस्तीर्येत्यादि चमसेषु ह्यमानेषु मध्यतःकारिणां चमसिनां त्रयाणां हुतेऽन्तःपरिध्यङ्कारं निर्वर्त्य दर्भतरुणेन गृहीत्वाऽहं त्वदस्मि० (इति) तस्य चमसाध्वर्युरङ्कारे चमसं (सेन) जुहोति । अनुवषट्कृते जुहोति तूष्णीम् । भक्षणकाले भक्षेहीत्यवेक्ष्य नृचक्षसं त्वा० यदत्र शिष्टमिति अहं तदस्मि० इति भक्षयति यजमानः शं न एधीति । अपः (इति) बह्वृचवचनात् । सर्वत्र यजमानचमसेष्वेवं प्रयोगः ॥ ४ ॥

पञ्चापवर्गो भवति ॥ ५ ॥

अपवर्गः परिसमाप्तिः ॥ ५ ॥

शतसहस्रं सर्वेषु राजसूयिकेषु सोमेषु समशः
प्रतिविभज्यान्वहं ददाति ॥ ६ ॥ तथा दक्षिणा
नयेत् ॥ ७ ॥ यथाऽस्याहानि स्वकालानि स्युः ।
शेषमनुदिशेत् ॥ ८ ॥

दक्षिणाकाले पञ्च सहस्राणि घेनवो ददाति पवित्र इति । शतसहस्रं लक्षं सर्वेषु
राजसूयिकेषु सोमेषु पवित्रादिषु सप्तसोमयागेषु च । स्पष्टमन्यत् । दक्षिणानयनकाले यथा
प्रधानोत्कर्षो मा भूत्तथा नयनम् । एतदुक्तं भवति—दश वा विंशतिं वा निर्नीय शिष्टा
यत्र कुत्रचित् स्थिता ददाति । तृतीयसवन ऋजीषमभिषुत्य फलऋजीषमभिषुष्वन्ति ।
विभज्याऽऽशिवावनयनं पूर्वया द्वारा प्रवेशनमाशिरस्याग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशि-
होमेन वा । अवभृथे तूष्णीं फलऋजीषप्रोक्षणं तन्त्रेण प्रक्षेपः । केचिद्भेदेन बिन्दुस्पर्-
शनं फलस्य तूष्णीम् । अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींश्च्यनुनिर्वपति ।
राज्ञो राज्ञां भव्यस्य वेत्यन्यत्सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राजसूयेष्टिपशुबन्धानामन्वहं चोदनात् ॥ ९ ॥

अनुमत्यादय इष्टय , पवित्रादयः सोमाः, महादयश्च पशवः, एते भिन्नतन्त्रा
भवन्ति । कुत एतत्—अन्वहं चोदनात् । अन्वहगेकैकम् ॥ ९ ॥

तेषां दक्षिणापृथक्त्वेनेष्टिपृथक्त्वं प्रतीयात् ॥ १० ॥

तेषामिष्टिपशुबन्धानां दक्षिणापृथक्त्वेन चोदनादिष्टिपृथक्त्वं जानीयात् । अन्ये
त्वेवं चांश्वदाम्यग्रहणं तिलोऽनूबन्ध्याकैधातवी चात्र भवन्ति ॥ १० ॥

अन्यादिशामघेष्टेः पृथक्दक्षिणानि तान्येकतन्त्राणि भवन्ति ॥ ११ ॥

उदाहरणार्थमिदम् ॥ ११ ॥

श्वोभूत आनुमतप्रभृतिभिरन्वहं यजेत ॥ १२ ॥

पवित्रस्यैका दीक्षा तिल उपसदः पञ्चम्यां प्रसुतः श्वोभूते षष्ठीप्रभृत्यनुमतादिभि-
रष्टाभिरिष्टिभिर्यजेत ॥ १२ ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीति यथा-
समान्नातम् । पि०षञ्जानुमतं पश्चादुत्तरतश्च व्यव-
ज्ञातयति ॥ १३ ॥

आरम्भार्था नान्वारम्भणीया षष्ठ्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये ।
अत एव यत्र राजसूयादाविष्टिपशुरूपाणि प्रधानान्येवान्यप्रधानसंयुक्तानि तत्र सत्यपि

तेषां प्राधान्ये तत्तद्विष्टया यक्ष्ये, इत्यादिसंकरूपस्य ' तत्तद्विष्टिर्मे ज्ञास्यताम् ' इत्याकारकेच्छामन्तरणापि ' राजसूयो मे जायताम् ' इत्याकारकसंज्ञसूयत्वप्रकारकेच्छाजन्यप्रवृत्त्याऽप्युत्पत्तिसंभवेन तत्तद्विष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् ततः पूर्वं तावदारम्भणीया न वा ' राजसूयेन यक्ष्ये ' इति महासंकरूपपूर्वकं तस्यापि राजसूयत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेन तत्तद्विष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् । नहि राजसूयत्वं दर्शपूर्णमासनिष्ठप्रकृतितानिरूपितविकृतित्वावच्छेदकं तस्य सोमयागेष्वपि सूत्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अत एव यत्र चातुर्मास्यादावाग्रणादौ वा नातिप्रसक्तं चातुर्मास्यत्वादि तत्र प्रतियोगं भिन्नातिदेशरूपेण सत्यपि तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे न काचित्क्षतिः ।

वस्तुतस्तु— प्रकृतावपि दर्शपूर्णमासत्वं नोद्देश्यतावच्छेदकमपि त्वाग्नेयत्वादिर्कर्मेषु कालैक्यात्तु तन्त्रेण करणम् । ' दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये ' इत्यस्यापि च ' आग्नेयादिभिर्यक्ष्ये ' इत्येवार्थः । ततश्च विकृतावपि चातुर्मास्यादौ तत्तद्यागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं कालैक्याच्च तन्त्रेण करणम् ' चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये ' इत्यस्य च ' तत्तद्यागैर्यक्ष्ये ' इत्येवार्थ इति न कश्चिद्विरोधः । अतस्तत्र भवत्येव तदारम्भेऽन्वारम्भणीया ।

प्रकृते तु सत्यपि तत्तद्विष्टित्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्वे तत्तत्सोमव्यादेरप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वान्नान्वारम्भणीया । प्रकृतौ हि दर्शपूर्णमासावाऽस्प्रयमाने, इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोर्विशेषणत्वानिर्देशादपूर्वसाधनत्वलक्षणावैलाभात् प्रकृतापूर्वानिष्ठकार्यत्वानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे सति निरुक्तकारणतानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वमुद्देश्यताविशेषणं विवक्षणीयम् । अतश्च राजसूये तादृशोद्देश्यताभावान्नान्वारम्भणीया । अत एव प्रकृतौ— ' अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च मे जायताम् ' इत्याकारकेच्छाऽपि नोद्देश्यताश्रयिकम् । अन्यथाऽग्निहोत्रीयप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थस्यापि तादृशोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वात् तत्राप्यन्वारम्भणीयापत्तेः । अतस्तादृगच्छोत्तरं ' दर्शपूर्णमासौ जायताम् ' इत्याकारकेच्छा जायते सैवोद्देश्यताश्रयिकेति ध्येयम् ।

विद्युद्वृष्टी कर्मणि कर्मण्यादावन्ते च भवतः । अन्वाधानादि अथ यज्ञायोऽ इमामूर्ध्वं षष्ठी० ऐष्ट० हविः० पौर्णमासतन्त्रं, पात्रप्रयोगकालेऽष्टौ ' कपालानि वर्षिष्ठमेककपालं स्फचश्च द्वंद्वमवाशिष्टानि प्रकृतवत् । अन्वाहार्यस्थालीवर्जं च । ' चतुर्दशीमिश्रितायाः पौर्णमास्या अभिमानीदेवताऽनुमतिः ' अमावास्याः सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिः ' इति श्रुतेः ' कलोहीने साऽनुमतिः पूर्णे राका निशोकरे ' इत्यभिधानात् । सा चाऽनुमतिरत्र दक्षिणपुरोहितीन्द्रं भित्तयेतदेकं कर्म । दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेष्वः कर्मभ्यो भिन्नाधिकारावगमात् । निर्वपणकाले देवस्य त्वा० अनुमृत्यै जुष्टं निर्वपामीति निर्वपति ।

अनुमते हव्यं रक्षस्त्रेत्यधिसंपन्नं कृत्वा पिष्टानामनुमन्त्रणं प्रस्थापश्चादुत्तरतश्च
व्यवसायव्यति निपातयति तण्डुलान् ॥ १३ ॥

ये मृत्यञ्जः शम्प्रायम् अवशीयन्ते तं
नैर्ऋतमेककपालं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अस्मिन्कर्मणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु पिप्यमाणेषु पश्चिमायां दिशि दृषदमस्याधानु-
मवः स्थापितायाः शम्यायाः पश्चाद्यं तण्डुलपिष्टलेशा अवशीयन्तेऽधः पतन्ति तल्लि-
जातं द्रव्यं निर्ऋतिदेवताकं, तदिदमपरं कर्म पृथग्दक्षिणाभिधानात् । आनुमतं पिष्टं
नैर्ऋतं पेषणं भवति ॥ १४ ॥

उपधायाऽऽनुमतस्य कपालानि नैर्ऋ-
तस्य कपालमुपदधाति ॥ १५ ॥

अनुमतेरष्टावुपधाय नैर्ऋतस्यैककपालं तूष्णीं वेत्येके । प्रथममन्त्रेषोपदेधात्त-
त्यपरे । अनुमत्यै संवापः, नैर्ऋतं तूष्णीम् । अन्यस्यां प्राच्याः नैर्ऋ-
तस्य तूष्णीमुपचारः । पुरोडाशद्वयमुद्घास्योत्तिष्ठा(तं धा)स्यति ॥ १५ ॥

आसाद्या(द्याऽऽ)नुमनं नैर्ऋतेन प्रचरति ॥ १६ ॥

प्रियेषोत्यासादनम(मा)नुमतस्य, यज्ञोऽसि० असं- यज्ञः० समाग्रे० चतुर्होत्वा०
इत्यासन्नाभिमर्शनम् ॥ १६ ॥

वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति सुवेण गार्हपत्ये जुहोति ॥ १७ ॥

अध्वर्युयजमानयोरातिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः । गृहपतिर्देवता ॥ १७ ॥

दक्षिणाग्रेरकोल्मुकं धूपयति ॥ १८ ॥

दक्षिणाग्रेरुल्मकनयनं विधत्ते— ' एकोल्मुकेन यन्ति । तद्धि निर्ऋत्यै भागधेयम् '
(तै० ब्रा० १-१-१) इति । उल्मुकेन- सुक्ताः इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरकोल्मुक-
प्रियन्वमर्थवादान्तरगतं हिशब्देन सूच्यते ॥ १८ ॥

पराचीनं दक्षिणापरमवान्तरदेशं हत्वा स्वकृत
इरिणे प्रदरे वोपसमाधाय जुषाणा निर्ऋतिर्वेतु
स्वाहेति ॥ (ख० ८) ॥ विसंसिकायाः का-
ण्डाभ्यां सर्वहुतं नैर्ऋतं जुहोति ॥ १९ ॥

दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—इमां दिशं नयन्ति । एषाम्
निर्ऋत्यै विक । स्वायामेव दिशि निर्ऋतं निखदयते, (तै० ब्रा० १-१-१) इति ।
इरिणामुपरसेत्रं, तच्च स्वकृतं स्वतः सिद्धं न तु यतः कुतश्चिदादायोषः प्रसिप्ताः । प्रद-
वतः सिद्धं भूच्छिद्रम् । (तस्मिन्) तत्रोपसमाधाय नैर्ऋतं सर्वहुतं जुहोति ॥ १९ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामेव ते निर्ऋते भाग इति वा ॥ २० ॥

मुखममहस इत्यन्तेनाङ्गुष्ठाभ्यां विस्त्रंसिकाकाण्डाभ्यां वा प्रदेशिनीभ्यामित्यर्थः ।
यद्वा - चोदकप्राप्तं जुहा हौममपवादितुं विधत्ते—अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोतीति ॥ २० ॥

वासोऽभिन्नान्तं दक्षिणा कृष्णं वासः कृष्णदशम् ॥ २१ ॥

कृष्णं वासः कृष्णदशमध्वयेव ददाति । मुख्यब्राह्मणे विहितां दक्षिणां प्रशंसति—
कृष्णं वासः कृष्णातूष दक्षिणा । एतद्वै निर्ऋत्यै रूपम् । रूपेणैव निर्ऋतिं निरव-
दयते (तै० ब्रा० १-१-१) इति राक्षसजातेः पापरूपाया निर्ऋतेर्देहः कृष्णवर्णः ॥ २१ ॥

अपः परिषिचयाप्रतीक्षमायन्ति ॥ २२ ॥

तूर्ष्णां परिषेचनं कृत्वा होमदेशमनवेशमाणा आयन्ति । पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्या-
यमनं विधत्ते—अप्रतीक्षमायन्ति । निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै (तै० ब्रा० १-६-१) अदर्शना-
भेत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वाहा नमो य इदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति ॥ २३ ॥

अथ हस्तपादान्प्रक्षाल्यैतेनैव पथा यथेतमेत्य गार्हपत्ये स्त्रुवाहुतिं जुहोति स्वाहा नमो
य इदं चकारेति । न स्वाहाकारस्तं पू(स्तत्पू)र्वहोमीयमिति ॥ २३ ॥

अ(आ)नुमतेन प्रचरति य उदञ्चोऽवशीयन्ते
तानुदक्परेत्य शुक्त्या वल्मीकवपामुद्धत्ये-
दमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य क्षेत्रियमवयज इति
शुक्त्या वल्मीकवपायां जुहोति । तामपिदधा-
तीदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य क्षेत्रियमपिदध
इति शुक्त्या वल्मीकवपया वा ॥ २४ ॥

अयं वेद इत्यादि अनुमत्या अनुब्रूहीति अनुमतिं यज । अनुमत्याऽहमन्नादः० धेनु-
र्दक्षिणा । चातुर्मास्यपर्जन्यवद्दूहो यज्ञं शं च म वर्जं ब्राह्मणभोजनान्तम् । शम्याया
उत्तरतः पतिता ये तण्डुलास्तानादाय शुक्तिकायां च गृहीत्वोत्तरतो गत्वा वल्मीकवपा-
यामेकशृङ्गमुद्धत्य, अप उपस्पृश्य इदमहममुष्याऽऽमुष्यायण इति राज्ञो नामग्रहणमा-
मुष्यायणस्येति युवप्रत्ययान्तं पितुर्नाम च षष्ठ्यन्तमेव गृह्णाति । एवमत्र प्रयोगः—इदमह
राजेन्द्रवर्मणो राजेन्द्रचोळायनस्य हेतिमवयजे स्वाहा इति शुक्त्या जुहोति । वल्मी-
कवपायां शुक्तिकया मन्त्रेण पूर्ववन्नाम गृहीत्वा तस्यैव शुक्त्याऽपि दधाति । केचित्तु—
पेषणकाले पिष्ट्वोत्तरतः पतितांस्तांस्तण्डुलानादायोदक्परेत्येत्यादिशुक्कयोपधानान्तं
कृत्वा कपालोपधानादिकं च कुर्वन्ति, इति ॥ २४ ॥

आदित्यं चरं निर्वपतीति तदुत्तरास्वासामुत्तमा ॥ २५ ॥

श्वो भूतेऽग्निहोत्रं हुत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये, इत्यादि । आदित्यं चरं चातुर्मास्यादित्यं वत् । श्वोभूते संकल्पादि आग्नावैष्णवमेकादशकपालं, वामनो वही दक्षिणा वही भारवाही बलीवर्दः । रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः । श्वोभूते संकल्पादि । अग्नीषोमीश्रमेकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणा । अग्नये हिरण्यमिति प्रतिग्रहः । श्वोभूते पूर्ववत्संकल्पादि, ऐन्द्रमेकादशकपालं ऋषभो वही दक्षिणा । ऋषभः सेचनसमर्थः साण्डः । समाप्याग्नीन्पित्यज्य तदानीमेव संकल्पादि, द्विहविष्कावन्वाधाय शाखाहरणं, इन्द्राय देवभागं, अमावास्यातन्त्रं वेदं कृत्वा वेदिकरणं यवाग्वा सायंहोमः, निशायां दोहनं इन्द्राय हविरिन्द्रियं बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः, इन्द्राय दधि प्रागुदयादुपक्रमः । पात्रासादनकालेऽष्टौ कपालानि प्रकृतिवत्सर्वाणि पात्राणि प्रातर्दोहपात्राणि । अन्वाहार्यस्थालीवर्जम् । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादि, न प्रातर्दोहः । शेषं सर्वं प्रकृतिवत् । ऋषभो दक्षिणा वरुणप्रथासवदूहः ॥ २५ ॥

आग्रयणेष्टिस्तयेष्टा श्वोभूते सरस्वत्यै चरं निर्वपति । सरस्वते चरं मिथुनौ गावौ दक्षिणा ॥ २६ ॥

श्वोभूते त्रिहविष्कं, पूर्ववत्संकल्पादि, पुराणानेव त्रीहिश्यामाकान्द्यावापृथिविविर्जमाग्रयणवत्सर्वम् । ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरं प्रथमजो वत्सौ दक्षिणा । सौम्यं श्यामाकं चरं वासो दक्षिणा । ऐन्द्राग्रवैश्वदेवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्युक्त आग्रयणरूप एक एव यागः । श्वोभूते सरस्वत्यै चरं सरस्वते चरं मिथुनौ गावौ दक्षिणा, इति । सरस्वतीसरस्वदेवताभ्यां हविर्भ्यां युक्तो याग एकः । तदेवमादित्यादयः सप्त संपद्यन्ते ॥ २६ ॥

श्वोभूते चातुर्मास्यान्यालभते । तैः संवत्सरं यजते ॥ २७ ॥ न शुनासीरीयं प्रतिसमस्यति ॥ २८ ॥

श्वोभूते चातुर्मास्यान्यालभते । चातुर्मास्यैर्यक्ष्य इति संकल्पादि । न पञ्चहोता नान्वारम्भणीया । वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्यादि । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्यानामानुमताद्यन्तरभावित्वं पाठप्राप्तमापस्तम्बो विशदयति—एताभिरन्वहमिष्ट्या चातुर्मास्यान्यारभते तैः संवत्सरं यजते इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ सूत्रकारेण व्याख्यातौ—‘ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ’ इति । ‘ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते ’ इति च । शेषं पूर्ववत् । न शुनासीरीयं प्रतिसमस्यति । द्व्यहो मासान्ता विकल्पा न भवन्ति । चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वेव नियमः । आगाविभ्यां

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयेणेष्टा ततः पौर्णमासेनेष्टा वपनं कृत्वा चातुर्मास्याङ्ग-
प्रत्तानि समापयेत् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्वोभूत इन्द्रतुरीयप्रभृतिभिरन्वहं यजते ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेवाहनि श्वो वा पाक्षिकत्वं सूत्रान्तरमतात् । इन्द्र एव तुरीयो यस्मिन्कर्मणि
तस्मिन्नेन्द्रतुरीयम् । अन्यदीयरूपापेक्षया तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठक्रमेण वरुण-
स्तुरीयः ॥ २९ ॥

अथेन्द्रतुरीयस्य हवीषि विधत्ते—

आग्नेयमष्टकपालं निर्वपतीति यथासमाज्जातम् ।

चतुर्हविरिन्द्रतुरीयम् । तत्संग्रामे निर्वपेत् ॥ ३० ॥

इन्द्रतुरीयस्य कर्म—एन्द्रतुरीयः हविः० शाखाहरणम् । वत्सापाकरणं प्रकृतिवन्नि-
गमा अर्मावास्यातन्त्रम् । तदानीमेव सायंदोहः । तण्डुलैरातञ्चनं विष्णो हव्यमिति च
कृत्वा न वत्सापाकरणम् । पात्रप्रयोगे शूर्पत्रयं पात्रीत्रयं, शेषं प्रकृतिवत् । शूर्पं पवित्रे
निधाय, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति व्रीहीन् । अन्यस्मिञ्शूर्पे गावीधुकान् । रुद्राय
जुष्टं० पुनरन्यस्मिञ्शूर्पे यवान्वरुणाय जुष्टं० एवमेवेष्टितन्त्रं ब्राह्मणभोजनान्तम् ॥ ३० ॥

एतस्या एव रात्रेर्निशायां पञ्चध्मीयेन यजेत ॥ ३१ ॥

इन्द्रतुरीयकर्म यस्मिन्नेवाहनि क्रियते तस्यां रात्रौ सायमग्निहोत्रं हुत्वा पञ्चध्मीयेन
यक्ष्य इत्युक्त्वा ॥ ३१ ॥

निशायामपामार्गहोमेन चरन्ति ॥ ३२ ॥ सायः

हुतेऽग्निहोत्रेऽपां न्ययनादपामार्गानाहृत्य तान्स-

क्तुकृत्वा दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं धूपयति ॥ ३३ ॥

पराचीनमुत्तरापरमवान्तरदेशः हुत्वा स्वकृत

शरिणे प्रदरे वोपसमाधाय ॥ (स्व०९) ॥ देवस्थं स्था

संभितुः प्रसवेऽग्निर्नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां

रक्षसो बधं जुहोमि स्वाहेति पर्णमयेनार्कर्मयेण

वा सुवेणापामार्गसक्तुञ्जुहोति । इन्द्रस्य त्वौजसे

जुहोमि स्वाहेति वा । हतः रक्ष इति सुवमनुग्रह-

त्यावधिष्म रक्ष इति हुत्वोपतिष्ठते ॥ ३४ ॥ वरो

दक्षिणा । यद्वस्ते तरक्षिणा ॥ ३५ ॥

व्युष्टायां पुराऽग्निहोत्रादपामार्गहोमेन चरन्ति (आप० श्रौ० १८-९-१९)
इत्योपस्तम्बः । व्युष्टायां संध्याकालेऽपां न्ययनादपां समीपादपामार्गमाहृत्याध्वर्युरेव

सक्तून्कृत्वा दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं ज्वलन्तमग्निं धूपयति । उत्तरापरमवान्तरं मध्यदेशमा-
हृत्य स्वकृत इरिणे प्रदरे वा संस्थापयति । पालाशेन स्रुवेणापामार्गसक्तुभिर्जुहोति—
देवस्य त्वा० इन्द्रस्य त्वा० इति विकल्पो मन्त्रस्य होमे । हत५ रक्ष इति स्रुवस्याग्नौ
प्रक्षेपः । अवधिष्म रक्ष इत्युपस्थाय होमकाले यद्वह्नमाच्छादयति तस्य दानं वा ।
गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोदाहृतत्वाद्भ्रगो गौः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतेनैव यजेत यः पाप्मनो विभीयात्पञ्चध्मीयेन
चरति । चतुर्थाऽऽहवनीयं प्रतिदिशं व्यूहति ।
मध्ये पञ्चमम् । पृथगिध्मानुपसमाधाय ये देवाः
पुरःसद इति प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशं चतस्र
आहुतीर्जुहोति । मध्ये पञ्चमीम् । समूढ५ रक्ष
इति मध्य इध्मानभिसमुह्याग्रये रक्षोघ्ने स्वाहेति
पञ्चगृहीतेन पञ्चोत्तरा रथः पञ्चवाही दक्षिणा ।
पष्टिवाही वा ॥ ३६ ॥

चतुरो भागानाहवनीये (यस्य) कृत्वा प्रतिदिशमुद्धरेत् । मध्यमं पञ्चमम् ।
आहवनीयस्य धिष्णिय एव । पञ्च भागान्समिद्धिर्बलवतः कृत्वा जुह्वां पञ्च गृहीतं
गृहीत्वा ये देवाः पुरःसदोऽग्निनेत्रा० इति प्राच्यादिषु यथालिङ्गं मध्यमेन पञ्चमेन ।
देवा देवता । सर्वानाहवनीयभागाम्समूढ५ रक्ष इति मध्य एकीकृत्य समिद्धिः प्रज्वा-
ल्यापरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा—अग्रये रक्षोघ्ने स्वाहा । यमाय रक्षोघ्ने स्वाहा । सवित्रे
रक्षोघ्ने स्वाहा । वरुणाय रक्षोघ्ने स्वाहा । बृहस्पत्ये दुवस्वते रक्षोघ्ने स्वाहा । इति
यथालिङ्गं त्यागः । त्रिपादाधारवदश्वत्रयेणोह्यमानः प्राष्टिवाही । प्राष्टिवाही रथो दक्षिणा
(तै० सं० १-८-७) इति मन्त्रवर्णात् ॥ ३६ ॥

तेनैव यजेत यो रक्षोभ्यो विभीयात्पिशाचेभ्यो
षा । तं च यत्कामयते तद्वद्यात् ॥ ३७ ॥

यो रक्षोभ्य इत्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

श्वोभूते देविकाहविर्भिर्यजेत ॥ ३८ ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा देविकाहविर्भिर्यजेत ॥ ३८ ॥

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति यथास-
माम्नातम् । मिथुनौ गावौ दक्षिणा वत्सतरौ
वा ॥ ३९ ॥

देविकाहविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । देविकाहविषा५ हविरिदं० । केचिदिष्ट्या यक्ष्य इत्युक्त्वा, ऐष्ट५ हविः० धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरु५ राकायै चरु५ सिनीवाल्यै चरुं कुह्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनान्तं स्मार्प्यते ॥ ३९ ॥

प्रवीता प्रवीयमाणेत्येकेषाम् ॥ ४० ॥

नवप्रसूता गर्भिणी वा गौः ॥ ४० ॥

ताभिः प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत ॥ ४१ ॥

ताभिर्देविकाहविर्भिः ॥ ४१ ॥

आमयाविनं याजयेद्वा धातारं मध्दतः कृत्वा
प्रजाकामः पुत्रैर्धातारमुत्तमं कृत्वाऽऽमयावी पशुना
यजते ॥ ४२ ॥

समाप्ते धातृपशुः, पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि । केचिन्नेच्छन्ति । षड्दोत्रा, (उदव-
सानीय) उदवसाय पश्चिष्टिः, धात्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येव निगमः । उत्तराणि
त्रीणि हवींश्चि अग्निर्वैश्वानरवारुणौ च, समाप्ते पशौ च तस्मिन्नहन्येव । स च विधिरग्रे
वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ ४२ ॥

श्वोभूते त्रिषंयुक्तैरन्वहं यजते ॥ ४३ ॥

पशोरभावे देविकानन्तरे । अथवा पञ्चाप्यन्वहं पाक्षिकं सूत्रकारमतत्ति ॥ ४३ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपतीति यथास-
मान्नातं प्रथमं त्रिषंयुक्तं तेन यज्ञकामो यजेत ।
अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीति यथासमा-
न्नातं मध्दतं त्रिषंयुक्तं वीरजन५ समामनन्ति ।
सोमापौष्णं चरुं निर्वपतीति यथासमान्नातमुत्तमं
त्रिषंयुक्तं तेन पशुकामो यजेत । वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपतीति तेन ग्रामकामो यजेत । वारुणं
यवमयं चरुमिति सर्वतः मादेशमात्रो वारुणश्चरुर्भ-
वति । योग्योऽश्वो व्युत्सवहो वा दक्षिणा । समान-
तन्त्रौ वैश्वानरवारुणावैके समामनन्ति।(ख० १०)॥४४॥

इति सत्यां पाठविरचितस्य श्रौतसूत्रे तृतीयः पटलः ॥

तासामिष्टीनां कर्म— इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । पौर्णमासतन्त्रम् । अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं०
इन्द्राविष्णुभ्यां जुष्टं० विष्णवे जुष्टं० । वामन ऋषभो दक्षिणा । पूर्ववत्संकरुपादि । ऐष्ट५

हृविः० । पौर्णमासतन्त्रम् । अग्नीषोमाभ्यां० इन्द्रातोमाभ्यां० सोमाय जुष्टं० श्यामाकव-
रुर्बभ्रुर्दक्षिणा । कपिला गौः । तदानीमेव पूर्ववत्संकल ॥॥॥ । सोमापूषभ्यां जुष्टं० इन्द्रापूषभ्यां
जुष्टं० पू०णे जुष्टं० उत्करे त्रिनिनीय यथाभागं व्यावर्तध्वं पू०णे जुष्टमाधिवपामि संव-
पामि चरुद्वय (त्रय)मधिश्रित्य पौष्णं पिण्डं स्थार्यां क्षिपति । श्यामो गौर्दक्षिणा ।
तदानीमेव संकल्पादि, अग्निवैश्वानरेण रक्ष्ये, अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० हिरण्यं दक्षिणा ।
तदानीमेव संकल्प्य वरुणेष्ट्या यक्ष्ये दरुणाय जुष्टं० प्रादेशप्रमाणा स्थाली ऊर्ध्वत्वे तिर्य-
क्त्वे च, अश्वो दक्षिणा, प्रतिग्रहमन्त्रे वरुणायाश्चमित्याम्नातत्वादश्वस्य वारुणत्वं वारुणो हि
देवतयाऽश्वः समृद्धयै (तै० ब्रा० १-७-२) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ननु सर्वत्रैकफलसाधनानामनेकेषां कर्मणां फले साहित्यावगमेऽपि देशकालकर्तृभेदे
प्रयोगभेदाद्भावावृत्तिरित्युक्तम् । तदिह यत्र देशभेदो नाऽऽम्नातो दक्षिणाभेदमात्रं श्रुतं
यथा राजसूये—आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा; सोमापौष्णं चरुं
निर्वपति श्यामो दक्षिणा, इत्यादौ । तत्र किं दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदस्ततश्च प्रयोगभे-
दादावृत्तिः किंवा नेति चिन्तायाम् ।

सत्यपि दक्षिणाभेदे कर्तृभेदे प्रमाणाभावः । न ह्यत्राधिष्ठानभेदस्तवापीष्टः, तदैक्य-
स्योत्तराधिकरणे (जै० सू० ११-४-२) स्थापयिष्यमाणत्वात् । कर्तृभेदस्तु न
दक्षिणाभेदव्यापकः, प्रमाणाभावात् । दर्शपूर्णमासे चान्वाहार्थदक्षिणावृत्तावपि कर्तृभेदा-
भावाच्च । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यनेन षण्णां सहितानामेको व्यापकः
कर्तृप्रयोगः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्र दार्शिकप्रयोग इव विधीयते । अतश्च
सत्यपि कालिकप्रयोगभेदे कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात्कर्तृत्वैक्यावगमः ।

वस्तुतस्तु—नात्र दक्षिणाभेदोऽपि द्वादशाहवदेकफलसाधनत्वेनैकप्रयोगत्वावगमे
वामनश्यामयोर्मिलितयोरेव दक्षिणात्वात् । अत एव ' अन्वहं द्वादशशतं ददाति '
इत्यनेन प्रत्यहं विभज्य दानेऽपि न तत्र दक्षिणाभेद इत्युक्तम् ।

अतश्च तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेन व्यवस्थितयोरपि वामनश्यामयोरेकप्रयोगत्वान्मिलितयोरेव
दक्षिणात्वम् । आवश्यकश्चायं न्यायो ब्राह्मणकर्तृकावेष्टिप्रयोगे त्रीहिश्यामाकाग्रयणयोः
समानतन्त्रत्वे चेति प्राप्ते—

दक्षिणायाः कर्तृसंस्कारकतया तद्वदेव प्रयोगान्वयित्वाद्युक्तं तद्भेदाक्षेपकत्वम् । न
ह्यन्यथा तत्तत्प्रधानानां व्यवस्थितदक्षिणाङ्गानां कथमपि संगच्छते । न चात्र द्वादशाह-
वान्मिलितयोर्दक्षिणात्वं प्रत्येकं दक्षिणापदश्रवणेन भेदावगतेः । द्वादशाहे तु प्रत्येकदक्षि-
णापदाश्रवणात् तदैक्यमिति विशेषः । न च दर्शे पूर्णमासे च दक्षिणाभेदसत्त्वेऽपि

कर्तृत्वभेदाभावः । आ-वर्षादिसमाख्यया तेषां तेषां कर्तृणां प्रतियागं भेदेनैव विहिततया 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः' इत्यस्य 'सोमे सप्तदशर्त्विजः' इत्येतद्विध्यन्तरैकवाक्यतया तदर्थवादत्वेन कर्तृप्रयोगविधायकत्वाभावात् । अत एव दर्शे पूर्णमासे च पृथ-
वरणानुष्ठानं याज्ञिकानाम् ।

एवं च दक्षिणायाः कर्तृत्वभेदद्वारा प्रयोगभेदावश्यकत्वे राजसूयान्तर्गतावेष्ट्यादौ-
प्रयोगभेदिकाया अपि तस्या अन्नाद्यफलकब्राह्मणादिकर्तृकावेष्ट्यादिप्रयोगे
दक्षिणापेक्षायां सति संभवे तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेनावगतायास्तस्या एवोपस्थितत्वा-
दाग्नेयीन्यायेन ग्रहणं न त्वन्तःक्रतुप्रयोगे बाधिताया अन्वाहार्यदक्षिणाया इति वक्ष्यते
अस्तु वा तत्रापि सा । सर्वथा दक्षिणाभेदे प्रयोगभेद इति सिद्धम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

====

अथ त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ रत्निनां हवींष्यनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्युच्यन्ते । तत्र त्रयोदश हवींषि
विधत्ते—

श्वोभूते त्रयोदश रत्निनां हवींषि ॥ १ ॥

रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः । ब्राह्मणराजन्यवैश्यमहिष्यादयो रत्निनः । तदभिमानि-
देवानां प्रियाण्येतानि हवींषि । अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् ॥ १ ॥

यजमानस्याऽऽप्तानां गृहेष्वन्वहं निर्वपति ॥ २ ॥

आप्तानां ब्रह्मादीनां गृहेष्वन्वहं पृथक्पृथक्निर्वपेदित्यर्थः ॥ २ ॥

यस्य यस्य गृहे निर्वपति तस्य तस्य गृहादिष्टिपरिवेषणं
दक्षिणा च ॥ ३ ॥

इष्टिपृथक्त्वाद्दक्षिणाऽपि पृथक् ॥ ३ ॥

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । शिति-
पृष्ठो दक्षिणोति यथासमान्नातम् । पुरोहितस्यै-
केषाम् ॥ ४ ॥

रत्निनां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि, रत्निनां हविषि वरणानन्तरं संकल्पः । अग्नीन्पृ-
थक्पृथक्समारोप्य ब्रह्मणो महर्त्विजो गृहं गत्वा दार्शिकीं वेदिं कृत्वाऽग्निं मथित्वा

स्वस्वायतनेषु निधायोपावरोह्य(हणम्) । एतासामिष्टानां यरिमन्गृहे निर्वापस्तरमादाड्यः पुरोडाशादिदक्षिणाब्राह्मणभोजनार्थानीति आहर्तव्यानि । पौर्णमासतन्त्रं बृहस्पतये जुष्टं चरुं निर्वपतीत्यादि । शित्तिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । एवं सर्वत्र यागो द्रष्टव्यः । श्वोभूतेऽग्निहोत्रं हुत्वा संकल्पादि पूर्ववत् । राजन्यस्थ गृहं गत्वा—ऐन्द्रमेकादशकपालम्, ऋषभो दक्षिणा । श्वोभूते संकल्पादि । महिषी प्रथमोदा तस्या गृह आदित्यं चरुं धेनुर्दक्षिणा ॥ ४ ॥

भगाय चरुं वा वातायै गृहे विचित्तगर्भा पष्टौही दक्षिणा ॥ ५ ॥

श्वोभूते संकल्पः । ऊढवो (ढासु) प्रियतमा वावाता । भगाय चरुं विचित्तगर्भा व्यक्तगर्भा पष्टौही दक्षिणा भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

नैर्ऋतं चरुमिति सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रो नैर्ऋतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

श्वोभूते संकल्पादि । अदुत्रा राजपत्नी केवलं भोगार्था परिवृत्तिः । दुत्रादिभिः पारित्यक्ता वेत्येके । तस्या गृहे कर्तव्यं नैर्ऋतं हविः । हविषो द्रव्यं विदधच्चोदकप्राप्तमवघातं निषेधति—स कृष्णानामिति । नखैर्निर्भिन्नानां कृष्णश्रीहीणां तण्डुलैर्नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत् । स च सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रो नैर्ऋतश्चरुर्भवति नाधिक इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठपर्वमात्रो वा सर्वहुतं नैर्ऋतं जुहोति ॥ ७ ॥

पर्वसंधिः, न पुरोडाशधर्मः । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानत्वाच्चायं होमो दर्विहोमः । कात्यायनेन तु पक्षान्तरं सूत्रितम्—‘ दर्विहोम एष ते निर्ऋत इति जुहोति । वषट्कृते वा’ (का० श्रौ० १५-३-१४।१५) इति । कूटा भग्नशृङ्गा गौर्दक्षिणा । अत्राप्याहाऽऽपस्तम्बः—नैर्ऋतः सर्वतोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रश्चरुर्हित्येके (आप० श्रौ० १८-१०-१६) इति ॥ ७ ॥

तक्षरथकारावेकस्मिन्गृहे समवनीयाऽग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सर्वायसानि दक्षिणा गोविकर्त्रक्षावापावेकस्मिन्गृहे समवनीय वैष्णवं त्रिकपालमिति वत्सः श्वेतशबलो दक्षिणा । वैष्णवं त्रिकपालं त्रयोदशं तक्षरथकारयोग्यगृहे । सर्वायसानि दक्षिणा । तक्षणो रथकारस्य वेत्येके ॥ ८ ॥

श्वोभूते संकल्पादि वैष्णवेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । तक्षा वर्धको रथकारः करिण्या

माहिष्याज्जातः ' वर्षासु रथकारस्येत्युदाहृतम् । तयोः साधारणमेकस्य गृहं गत्वा वैष्णवं त्रिकपालं० सर्वायसानि सर्वलोहमयानि पात्राणि दक्षिणा ददाति ॥ ८ ॥

सेनान्यो गृहे समवनीयाऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पतीति हिरण्यं दक्षिणा ॥ ९ ॥

श्वोभूते सेनान्यो गृहे गत्वाऽऽग्नेयमष्टाकपालं० हिरण्यं दक्षिणा श्वोभूते संकल्पादि सूतः सारथिः, ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात इति । तस्य गृहे वारुणं दशकपालं० महानिरष्टः पीडितवृषणो दक्षिणा । श्वोभूते ग्रामण्यो गृहे ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । वैश्यानां महत्तरस्तस्य गृहे संकल्पादि । मारुतेष्ट्या यक्ष्ये मारुतः५ सप्तकपालं० दृश्विः शुक्लः । अल्पतनुरित्यन्ये । श्वोभूते पूर्ववत्संकल्पादि । क्षत्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः सर्वेषां नियन्ता प्रतिहारपरपर्यायः । मन्त्री(न्त्रि)दूतो वा । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता, इत्यादि तस्य गृहे सावित्रं द्वादशकपालं० संकीर्णवर्ण उपध्वस्तो दक्षिणा । श्वोभूते संकल्पादि । संग्रहीता नाम रथयोजयिता । संग्रहीता धनसंग्रहकर्ता कोशाध्यक्षो वेति । तस्य गृह आश्विनेष्ट्या यक्ष्ये । आश्विनं द्विकपालं० सवात्यौ समानमातरौ वत्सावेको दरावित्यर्थः । श्वोभूते संकल्पादि । पौष्ण्येष्ट्या यक्ष्ये । यो राज्ञः प्राप्तं षष्ठं भागं प्रजाभ्यो गृह्णाति स भागदुष्टः । तस्य गृहे पौष्णं चरुं० श्यामा गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे शबल उद्दारो
दक्षिणा । अर्वापाराव(सिर्वालावृ)तः केसरपाशा
वा गोव्युच्छती(नी)रज्जुः ॥ १० ॥

श्वोभूते संकल्पादि । अक्षावापो द्यूतकारस्तस्य गृहे गावीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः । रौद्रं गावीधुकं चरुं० । शबलश्चित्रवर्णः । उद्दारो दीर्घपुच्छः । गोविकर्तस्य वा(र्तुर्वा) । केसरपाशाभिधानी दक्षिणा । कृपणो वालाभिवीतः शबलो वा । त्रिवत्स इति विज्ञायते । असिर्वालावृतेो वार्धी वालप्रतिप्रथिता गोव्युच्छनी(बरासी)दामतूषा शबलो वा वत्सतरः । अश्वः शोणकर्ण इत्येक इत्यापस्तम्बीये दक्षिणाविशेषा विहिताः । केचित्तु—अक्षावापो नामाक्षाणां क्षेप्ता, अक्षगोषा वा द्यूतकारः । गोव्युच्छनी रज्जुर्मृगयासहायभूता । गोहिंसको व्याधः । तयोरुभयोर्गृहेभ्यो गावीधुका आ(ना)रण्यगोधूमान्संभृत्य तै रुद्रदेवत्यं चरुं यजमानस्य गृहे निर्वपेत्, इति व्याचक्षते ॥ १० ॥

अथ दूतगृहे कर्तव्यमाज्यहोमरूपं रत्निहविर्विधत्ते—

अध्वने स्वाहेति पालाकलस्य गृहे जुहोति ॥ ११ ॥
अनृतदूतं ब्रुवते । धनर्वेत्रवीतं दक्षिणा ॥ १२ ॥

त्रयश्चर्ममया बाणवन्तो दक्षिणा ॥ १३ ॥

पालाग (क) लो नाम दूतः । तथैव कात्यायनः पालाग (क) लस्थाने दूत-
शब्दं प्रयुक्तवान् ‘ चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेत्विति दूतस्य ’ (का० श्रौ०
१५-३-१३) इति । आपस्तम्बेन तु यूपविशेषपरत्वेन व्याख्यातः । अध्वने स्वाहा,
इति पालाग (क) लस्य गृहे जुहोत्यनृतदूतं ब्रुवते (आप० श्रौ० १८-१०-२५)
इति । पालाग (क) लमनृतवादिनं दूतमिति ब्रुवत आचार्या इत्यर्थः । त्रयश्चर्ममया
इषुधयो बाणवन्तो धनुर्वा वेत्रवेष्टितमित्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ऐन्द्रमुत्तमं यजमानस्य गृहे निर्वपति । अन्व-
हमेके ब्रुवते । इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमे-
कादशकपालं (प्रति) निर्वपति । इन्द्राया-
ऽहोमुचे । यन्नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा
वृत्रं वध्यादीति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽ-
नुवर्तयति ॥ १४ ॥

होमे कृते समारोप्याग्नीन्स्वगृहं गत्वा— ऐन्द्रकर्म, मथित्वाऽऽयतने निषाय, इष्ट्या
यक्ष्ये । अमावास्यातन्त्रम् । इन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं० इन्द्रायाऽहोमुचे जुष्टं० । सूक्त-
वाके होताऽनुवर्तयत्ययं नो राजेति । इदं याजुषं हौत्रम् । सूत्रान्तरे तु नारिष्ठान्हु-
त्वाऽयं नो राजेस्यध्वर्युर्जपतीति ऋषभो दक्षिणा । निष्कः कवंचमि-
त्येके ॥ १४ ॥

स्वयमवपन्नाया अश्वत्थशाखायाँ मैत्रं पात्रं चतुः-
स्रक्ति करोति ॥ १५ ॥ श्वेतां श्वेतवत्सामास्य
दृतां दुहन्ति । तत्स्वयंमूर्तेः संयोगेन परिवहति ॥
१६ ॥ तत्स्वयं मथितमातपे विषजन्ति ॥ १७ ॥
तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति ॥ १८ ॥

ऐन्द्रकर्मणि समाप्ते स्वयमवपन्नाया अश्वत्थशाखायाः स्वयंभग्नाया अश्वत्थशाखायाः
स्थविष्ठमेकं मैत्रस्य चरोः पात्रं करोति । चतुःस्रक्ति चमसाकृति । आम्रस्त्ये (स्य)
दृतां दुहन्ति गाम् । अमथितपूर्वे दृतां, आम्रे वा दृतां । श्वेतवत्सयुक्ता श्वेता गौः ।
तत्स्वयंमूर्ते संयोगेन परिवहति प्रापयति । तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति । तत्स्वयं
विलीनमाज्यं भवति । इति । तदिदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—श्वेतां श्वेतवत्सां गामा-
स्य दृतां दुहन्ति तत्स्वयंमूर्ते संयोगेन परिवहति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति

तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति' (आप० श्रौ० १८-११-६) इति । आग्नेण फलपु-
ष्परसेन लेपितायां (ते) दृतौ यत्पय आतञ्चनमन्तरेणैव मूर्ते दधि भवति तच्च
बदरादिकलसंयोगेन परिवहति तक्रवःपरितः क्षरति । तदिदं स्वयंमथितम् । नःत्र
मृद्गाण्डे पाकः किंत्वाश्वत्थे पात्रे चतुःस्रक्तौ न तु वर्तुले । तच्च पात्रं यया कया च्छिन्न-
शाखया न कर्तव्यं किंतु वाग्वाधभिघ्रातेन स्वयमेव पतितया निष्पादनीयमिति । एवं
कृत्वा वसेदित्येके ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तैष्यां पौर्णमास्यामभिषेचनीयायोक्थयाय दीक्षाः
प्रवर्तयन्ति ॥ १९ ॥

तदिदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—श्वोभूतेऽभिषेचनीयस्योक्थयस्य दीक्षाः प्रक्रमयति,
(आप० श्रौ० १८-११-७) इति । श्वोभूतेऽग्निहोत्रं हुत्वाऽभिषेचनीयेन यक्ष्य
इत्युक्त्वा विद्युत् । केचिदिहापि वृतानामपि वरणमिच्छन्ति । तन्त्रपक्षे तु कर्मणि
कर्मणि पक्षेऽस्मिन्वरुणदेवतोपस्थानान्तं, न समारोपणम्, आज्यं पशव इत्यादि
संभारयजूंषि हुत्वा सोमपरिवेषणं फलानामपि पवित्रवत्फलचमसप्रयोगः । अभिषेच-
नयिदशपेयोः पर्याप्तमाहरति । न सप्तहोता । केचिदिच्छन्ति । दीक्षार्थत्वात् । स्वे
दक्ष इत्युपस्थानम् ॥ १९ ॥

मैत्राबार्हस्पत्यं दीक्षणीयं भवति ॥ २० ॥

मैत्राबार्हस्पत्या दीक्षणीया सा पत्नीसंयाजान्ता समाप्यते ॥ २० ॥

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति

स्थालीं कपालानां स्थाने प्रयुनक्ति ॥ (ख० ११) ॥ २१ ॥

अन्वाधानादि पौर्णमासतन्त्रं स्वयंदिनं बर्हिः । अस्यादिना न छिनत्ति । स्वयंच्छिन्ना-
नाहरति । स्वयंकृतश्चेध्मश्च तथैव । तयोः सह संनहनादयः क्रियन्ते । शुल्बास्तरणादि
बर्हिस्तथैध्मस्य पात्रसंसादनकाले बार्हस्पत्यचरुपात्रं मैत्रं दारुपात्रं स्फ्यश्च द्वंद्वं प्रकृति-
वदन्यानि ॥ २१ ॥

मैत्रं चरुं निर्वपणकाले बृहस्पतये निरुप्य
मित्राय निर्वपतीति । यथा वा त्रिष्फलीकृ-
तेषु विभागमन्त्रेण कर्णांश्चाकर्णांश्च
तण्डुलान्निवाचिन्ति । क्षोदिष्टांश्च स्थवि-
ष्टांश्चेत्येकेषाम् ॥ २२ ॥ ये कर्णाः स
पयसि बार्हस्पत्यः । येऽकर्णाः स आज्ये

मैत्रः सं यदा शृतः स्यादथ तं मैत्रपात्रमु-
परिष्ठादन्नदधाति ॥ २३ ॥ तस्मिन्पवि-
त्रेऽव धाय स्वयं विलीनमासिञ्चति ॥ २४ ॥
तस्मिन्पवित्रवत्याज्ये स्थवीयस्तण्डुलानावपति
॥ २५ ॥ तावुत्तराधरौ सह शृतौ करोति
॥ २६ ॥ धर्ममात्रं श्रवणमर्धं स्वयंदिनं
बर्हिः स्वयंकृत इध्मो निम्नमध्यवस्यति ।
सा स्वयंकृता वेदिर्भवति । वेद्याः करोति ।
अर्धं स्वयंकृतं भवति । अर्धं बर्हिषो
दाति । अर्धं स्वयंदिनमुपसंनहति । अर्धमिध्मं
करोति ॥ २७ ॥ -अपि वा स्वयंकृता वेदिर्भ-
वति । संलोभ्य (प्यं) बर्हिः संचार्थे(र्ये)ध्मः
॥ २८ ॥ प्रचरणकाले बार्हस्पत्येन प्रचर्य मैत्रेण
प्रचरति ॥ २९ ॥ इतरथा वा । शितिपृष्ठो बार्ह-
स्पत्यस्य दक्षिणा । अश्वो मैत्रस्य । व्युप्तवहो वा ।
सा चैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा ॥(ख०१२)॥३०॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

निर्वेषणकाले बृहस्पत्ये जुष्टं । भिन्नाय जुष्टं । निष्फलीकृतांस्तण्डुलान्यथाभागं
व्यावर्तेथांमैत्रि विभागः । विविनक्ति कर्णांश्छिन्नानकर्णान्छिन्नान्क्षोदिष्ठांस्तुद्रतरान्स्थ-
विष्ठांस्तथूलतरान् । एवं विविच्य पृथक् पृथक् पात्रे निधाय धृष्ट्यादानादि, ध्रुवोऽसीति
बार्हस्पत्यमुपधाय मैत्रमुपदधाति । श्वेतायै श्वेतवत्सायै पय आनयति, ऊहेनोत्पूय घर्मोऽ-
सीति बार्हस्पत्य चरुमधिश्रयति स्थाल्यां पयसि क्षिपतीत्यर्थः । ईषद्यदा श्रितस्तदा
मन्त्रेण दारुपात्रेणापिदधाति । ऊहेन स्वयं विलीनमाज्यमुत्पूय मैत्रपात्रेऽवनयेदेकपा-
त्रेणोदकमप्यानीयं तस्मिन्काले घर्मोऽसीतीतरानावपत्यकर्णांस्तावुत्तराधरौ करोति बार्ह-
स्पत्यमधस्तान्मैत्रमुपरिष्ठाद्द्रज्जुभिः संवेष्ट्य सृदा प्रलिप्योत्तराधरकरणमेवं सह शृतौ
भवंतः । अन्तरितं० अविदहन्तं० बार्हस्पत्यमासाद्य मैत्रमासादयति । अयं यज्ञो०
ममाग्ने० पञ्चहोता० इत्याद्येवं प्रचरति । प्रधानयागः । दक्षिणाकाले श्वेतपृष्ठं गामश्वं वाऽ-
न्तर्बेदि स्थापयित्वा सहस्रधारावुत्सावक्षीयमाणौ ते दध्नः पृथिवीमन्तारिक्षं दिवं च तैः
शित्तिपृष्ठगवाश्वश्वेतगौ(गर्वा)श्वेतवत्सैरतितराणि मृत्यमिति । केचिद्द्विवचनेनोहमिच्छन्ति ।

अस्मिन्पक्षे च ब्रह्मा द्विवचनेन, इतरे बहुवचनेनोहः शितिपृष्ठगवाश्वश्वेतगोश्वेतवत्सा इति । रुद्राय गां वरुणायाम्श्वं० अन्यतरस्य च न बार्हस्पत्यस्य वा विस्मरणे पृथगि-
ज्यायां पुनः श्वेता धेनुः श्वेतवत्सा दीयते । पत्नीसंयाजान्ता धारयति ध्रौवमाज्यमि-
त्यादि, उत्तरेण बहिः प्राग्वंशमित्यादि सनीहारप्रस्थापनान्तमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथ त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयास्यस्य सोमयागस्य प्रयोगोऽभिधास्यते । तत्राभिषेचनीयस्य
घोदकप्रासां दीक्षामाह—

तथा दीक्षाः प्रवर्धयन्ति(न्त्य) अभिषेचनीयस्य ।

यथा दशरात्रे शिष्टे संवत्सरस्य दशपेयो भविस्यति ॥ १ ॥

तत्कालः कात्यायनसूत्रे दर्शितः—फाल्गुनीपक्षे यजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते,
(का० श्रौ० १५-३-४९) इति । फाल्गुनी(न)पौर्णमासी(स्या) सुपरिष्टादमावा-
स्यायामभिषेचनीयस्य दीक्षा । ततःप्रभृत्यागामिन्याः फाल्गुन्याः पौर्णमास्या उपरिष्टा-
द्वितीयायामभिषेचनीयस्य प्रायणीया यथा स्यादेवं दीक्षावृद्धिः । माप्यकारस्तु—
तैष्यां पौर्णमास्यामभिषेचनीयस्य दीक्षाः संवत्सरमागामिमाघशुक्ले प्रायणीया स्यादेवं
दीक्षावृद्धिरिति व्याचष्टे । प्रथमरात्रिवर्जमन्यासु रात्रिषु अग्ने त्वं सुजागृहीत्यादिदी-
क्षितधर्माः प्रवर्तन्ते । सर्वत्र यवार(गू)व्रतं पयसि वा श्रपयेत् ॥ १ ॥

सह सोमौ क्रीणाति । अभिषेचनीयाय दशपेयाय चार्धं

रात्रः पुरोहितस्य ब्रह्मणो वा दशपेयार्थं निदधाति ॥२॥

उक्तकाले प्रायणीयया प्रचर्याभिषेचनीयस्य दशपेयेन सह सोमक्रयः । पदपांसुम-
हणमुभयार्थं, तत्संप्रहेषु निदधाति इहार्धाक्षाञ्जनम् । अर्धेन दशपेय उभयार्थं सोमफल-
माहृत्यानुहेन प्रयोगः— सोमं क्रीत्वा फलान्यपि तथैव सोमं ते क्रीणामि, गवा ते
क्रीणामि, तस्या आत्मा० भूयो वा अद्रः० पञ्चाधिकेन पञ्चशतगोभिस्ते क्रीणानीति
अस्मे ज्योतिः, द्वे ऊर्णास्तुके एकाभिषेचनीयस्यैका दशपेयस्याग्नेण प्राग्वंशं स्थापयति ।
अच्छिद्रपत्रः प्रजा इत्युपावहृत्य विभज्यार्धं सोमस्य फलानां च बद्ध्वा पुरोहितस्य

गृहे दशमेयार्थं निदधाति । न प्रवृज्जनं, उक्थयत्वात् । पञ्चदश च्छदीषि । वषायागादि वसतीवरीग्रहणान्तं पूर्ववत्सर्षं कर्तव्यम् ॥ २ ॥

देवसुवां हवीषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरभावित्वं वक्तुमाह—

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुवां हवीष्य-
नुनिर्वपत्यग्रये गृहपतय इति यथासमाम्नातम् ।
पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हविषा५ समान५
स्विष्टकृदिडम् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागे तां(गान्तं) निरुप्याष्टौ देवसुवां हवीष्यनुनिर्वपति समानं तु स्विष्टकृदिडम् । अथवा—स उपवसथ इति वाजसनेयश्रुतेः । उपवसथः मुत्यादि-वसात्पूर्वमहः । अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निरुप्य तदनु 'देवसुवां हवीषि निर्वपेत् । सुवन्त्यनुजानन्तीति सुवो देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवस्तेषाम्, देवस्वाम् । 'ओः सुपि' (पा० सू० ६-४-८३) इति ऽणादेशः । प्रसवितृत्वं चैषामाम्नायते-- 'देवसुवा-मेतानि हवीषि भवन्ति । एतावन्तो वै दैवाना५ सवाः । त एवासमै सवान्प्रयच्छन्ति । त एन५ सुवन्ते' (तै० ब्रा० १-७-४) इति ॥ ३ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवाना५ सुव-
तामिति यजमानस्य हस्तं वेदयत्येष वः कुरवो
राजेति । यदि कौरव्यः । एष वः पञ्चाला
राजेति यशु वै पाञ्चालः । एष वो भरता
राजेति वा कुरुपञ्चालानेष ते जनता राजे-
त्यन्यान्राज्ञः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना५
राजेत्युक्तेः ॥ ४ ॥

पशुपुरोडाशस्विष्टकृतः पुरस्तात्सविता त्वा प्रसवाना५ सुवतां महते जानराज्यायेति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति । अध्वर्यु रत्निभ्यो जानपदेभ्यः प्रकाशयति एष वो भरता रामैस्यन्तेन तेभ्यो जनपदेभ्यः, तेषां चेद्राजा राजसूययाजी, इति । एष वः कुरवो राजेति यदि कौरव्यः, कुरुभ्यो जानपदेभ्यस्तेषां चेद्राजा । एष वः पञ्चाला राजेति पाञ्चालेभ्यो जानपदेभ्यः । एष वः कुरुपाञ्चाला राजेति कुरुपाञ्चालेभ्यः । उभ-येषां चेद्राजा । शबरान्यतरेण कुरुवर्गतया (वर्गेण) पञ्चाला इति । उक्तेभ्योऽन्येषामेष वो भरता राजेत्यापस्तम्बः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना५ राजेति ब्रह्मा जपति ॥ ४ ॥

प्रति त्यन्नाम राज्यमधायीति वारुणीभ्यां
यजमानो मुखं विमृष्टे ॥ ५ ॥

आनडिति मन्त्रान्तः । मुखमार्जनं तु द्वाभ्यां विमृष्टे (तै० ब्रा० १-७-४) इति ॥ ९ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति त्रीन्विष्णुक्रमान्प्राञ्चः
क्रामति । ६ ॥

वाजपेये रथसमीपगमने व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्रात्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाताः
मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति ॥ ७ ॥
गणैः कपालान्युपदधाति ॥ ८ ॥ आरण्ये
[ना]नुवाक्येन गणेन मध्य उपधायाऽऽ-
मिक्षायाः कल्पेन मैत्रावरुणीमामिक्षां
करोति ॥ ९ ॥

पुरोडाशस्विष्टकृदादि, यजमानस्य प्रैषे दधिधर्मस्य लोपः । महारात्रे बुद्ध्या, इत्यादि । पात्रासादनकालेऽतिग्राह्याणामप्रयोगः । न षोडशीपात्रं, प्राङ्माहेन्द्रात्कृत्वा मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति । वैश्वदेवी चाऽऽमिक्षा । तस्याश्च कर्म एकविंशतिः कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वं, इत्यादि । सवनीयानामुत्कर्षपक्षे सवनीयानां (न) शाखा स्यात्, शाखा, इतरथा शाखाहरणादि मरुद्भ्यो जुष्टं कपालोपधानकाले ईदृच्चा-न्यादृच्चाैतादृच्च प्रतिदृच्च मितासश्च संमितासश्च सभरा इति सप्तकपालानि ध्वनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनयश्च ध्वनयःसश्च निलिम्पश्च विलिम्पश्च विक्षिप इति सप्त । ध्रुवमसीत्यादि सप्त । एवमेकविंशतिमुपधाय वैश्वदेव्या दोहनम् । पुरोडाशमधिष्ठित्य लौकिकदध्यानयनम् । अन्तरितं० सं ब्रह्मणा० इत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभिवासितैर्वायव्यैरपां ग्रहान्गृह्णाति ॥ १० ॥

देवीरापो अपानपद्राष्ट्वास्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहेति

सारस्वतीष्वप्सु हुत्वैतेनैव गृह्णाति ॥ ११ ॥

अर्थेतः स्थेति वा । एवमितरासु येन येन

जुहोति तेन तेन गृह्णाति ॥ १२ ॥ राष्ट्रदाः स्थ

राष्ट्रं दत्त स्वाहेति होमार्थेऽनुषजति । राष्ट्रदाः स्थ

राष्ट्रममुष्मै दत्तेति गृह्णाति । १३ ॥ पुरुषे पशौ वाऽभ्य-

वेतेऽपां पतिरसीति ॥ (ख०) १३ ॥ समुद्रियाः सैन्य-

वीर्वा प्रतीपमन्य ऊर्मिः पतति । अन्वीषमन्यो

दृषाऽस्यूर्मोरिति यः प्रतीपं तं गृह्णाति । दृषसेनोऽ-

स्तीति चोऽम्बीपम् । प्रहावरीः स्थेति स्थावररणाङ्ग-
याः स्थानं न प्रवहन्ति परिवाहिणीः स्थेति
स्रवन्तीनाम् । या आप उच्छेरते परिणतिं ब्रुवसे ।
व्रजसितः स्थेति कूप्यानाम् । मरुतामोजसः स्थेति
हादुनीनाम् । सूर्यवर्चसः स्थेत्यातपतिवर्ष्या-
णाम् । सूर्यत्वचसः स्थेति यासु रूपाणि परि-
दृश्यन्ते । मान्दाः स्थेति स्थावराणां या वा मन्द-
मिष स्यन्दन्ते । वाशाः स्थेति पृष्ठानाम् । शङ्करी
स्थेति गोरुल्लया(तुल्या)नाम् । विश्वभृतः स्थेति
पयसः । जनभृतः स्थेति दध्नः । अग्नेस्तेजस्याः
स्थेति घृतस्य । श्रविष्ठाः स्थानाधृष्टा इति वा ।
अपामोषधीना रसः स्थेति मधुनः षोडश सप्त-
दश वा गृह्णाति ॥ १४ ॥

अभिवासितैः सुगन्धितैर्वायव्यैर्वृक्षैः सूतैर्ग्रहैर्वोर्ध्वमुखानि वायव्यानि तैरपां ग्रहान्गृह्णा-
तीति वचनात् । अभिषेकार्थं वायव्यानि षोडश सप्तदश वा शाखान्तरगतेनैकेन मन्त्रेण
सह षोडशसंख्यामपि षोडशभिर्गृह्णाति(तै० ब्रा० १-७-९) इत्यादौ द्रष्टव्याः । अर्थेन
इत्यादीनां शोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं ग्रहणशेषत्वं च पूर्वं विहितम् । अर्थतः स्थेति
जुहोति, वहन्तीनां गृह्णाति, (तै० ब्रा० १-७-९) इत्यभिधानात् । तत्रोभयप्रावृत्तितां
षोडशसंख्यां समस्य प्रशंसति—‘षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति’(तै० ब्रा० १-७-९)
इत्यादिना । यद्वा—वायव्यानि सप्तदश वा करोति यज्ञियवृक्षैर्वक्ष्यमाणस्तच्छेषान्वाणीय
गृह्णाति सरस्वतीजलं वहन्तीनां जलं समुद्रजलं यतः कुतश्चिन्नद्यां पुरुषः पशुर्वा तिष्ठति
तत्र प्रतिलोतं च ऊर्मिर्युध्यति तस्या भूमेर्जलमानयति पृथक् पृथक् । कूपस्था
अप आनयति प्रतिलोतसजलं च प्रयत्नेनाऽऽनयेत् । यत्र कुत्रचिद्गता आपस्तत्रैव
स्यन्दन्ति ता आनयन्ति । महानदीनां समीरेद्य (पे य)त्र नदी महानद्यां प्रवृत्तिः तस्या
आनयति । अदित्पे दृश्यमाने यदा वर्षति तदा वर्षजलमानयति । अग्नेष्वजलमान-
यति । यत्र कुत्रचिद्रसजलमानयति । गोगर्भोदकं पयो दाधि घृतं च मधु मन्सिकं च ।
आग्नीध्रमण्डपसमीपे ग्रहग्रहणं क्रमेणोच्यते—अर्थतः स्थापो देवैर्भुवःपरीक्षित्यादि
राहदाः स्य राहू दत्त स्वाहा, इति सारस्वतोदके । आज्यहोमस्याभिधास्यमाणस्य ।
उक्तजले वायव्येनाऽऽज्येन जुहोति । तस्मिञ्जले वायव्येन गृह्णाति । अर्थेनः स्थानो

देवी राष्ट्रं दत्त राष्ट्रममुष्मै दत्तेति राज्ञो नामग्रहणम् ' राज्ञेन्द्रवर्मणो दत्तेति गृहीत्वाऽ-
न्यत्र निदधाति । एवमुत्तराणि । येन जुहोति तेन गृह्णाति ॥ १०—१४ ॥

अपो देवीर्मधुमतीरगृह्णाति गृहीत्वाऽभिमन्त्रयते ॥ १५ ॥

समुद्रजले वा पुनदो यथा शोणादिस्तदन्यतमजले, अपां पतिरस्यपो देवी० दत्त
स्वाहा । प्रतिलोत ऊर्मियुद्धजले वृषाऽस्यूर्मिरपो देवी० । अनुस्रोत ऊर्मिजले वृषने-
नोऽस्यपो देवी० । कूपजले व्रजक्षितः स्थापो देवी० । प्रतीपजले, अन्यजले वा मरु-
त्तामोजः स्थापो देवी० । उत्स्यन्दिजले प्रभावतीः (रीः) स्थापो देवी० परिवाहि-
नदीजले हिरण्याः स्थापो देवी० । आतपति वर्षजले सूर्यवर्चसः स्थापो देवी० । प्रस्त्र-
वजले सूर्यत्वचसः स्थापो देवी० । स्यावरजले मान्दाः स्थापो देवी० । प्रुष्टजले वस्याः
(श्याः) स्थापो देवी० । [अ]वस्याऽ(श्या)योदके का(वा)शाः स्थापो देवी० ।
गोर्भजले शकरीः स्थापो देवी० । पयसि विश्वभृतः स्थापो देवी० । दधनि जनभृतः
स्थापो देवी० । घृते अग्नेस्तेजस्याः स्थापो देवी० । मधुनि अपामोषधीनां रसः स्थापो
देवी० । इति च गृहीत्वाऽभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमिति ।

वैतसे द्रोणे समवनयति ॥ १६ ॥

वैतसे द्रोणे कलशाकृतौ देवीराप० वन्वना इत्यन्तेन ग्रहान्समवनयति । तथा चाऽऽ-
ह्वाऽऽपस्तम्बः—देवीराप इति वैतसे सते ग्रहान्समवनीय, (आप० श्रौ० १८—१३—
२१) इति । अप्सु जातो वृक्षाविशेषो वैतसस्तेन निर्मितं द्रोणकलशासदृशं पात्रं सतं
तस्मिन्सते वायव्यैर्गृहीतास्ता अपोऽवनयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्राभिमन्त्रणमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पः ॥ १७ ॥

अनाधृष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्णियं ब्राह्मणा-
च्छसिनश्च सादयति ॥ १८ ॥ अपरेण होत्री-
यमुपसादयतीत्येकेषाम् ॥ १९ ॥

दधतीरित्यन्तः । अन्तरा होतुर्धिष्णियं ब्राह्मणाच्छसिनश्च सादयति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अनिभृष्टमसीति शतातृण्णं सौवर्णं रुक्ममादाय शुक्रा वः
शुक्रेणोत्पुनामीति तेन त्रिरुत्पुनाति ॥ २० ॥

अनिभृष्टमसि० दात्रमसीत्यन्तेन शतमानं हिरण्यं सतेऽवधायेत्यापस्तम्बः । तेन
शतमानेन शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि० चितानाः, इत्यन्तेनोत्पुनाति सकृत् । त्रिरिति
भाष्यकृत् । तदा शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि स्वाहा राजसूयाय चितानाः, चन्द्रा वक्ष-

५ पेटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३२५

न्द्रेणोत्पुनामि० राजसूयाय चितानाः, अमृता वो अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितानो
इति त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ २० ॥

सधसादोद्युम्निनीरूर्ज एता इति चतुर्षु पात्रेषु
व्यानयति ॥ (ख० १४) ॥ पालाश औदुम्बर
आश्वत्थे नैयग्रोधेऽवशेषं द्रोणे करोति ॥ २१ ॥

सधसादो० मातृतमास्वन्त इ(रि)त्यन्तः । पालाशादिषु पात्रेषु क्षिपति । प्रतिपात्रं
मन्त्रावृत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वात् । अवशेषं द्रोणे करोति ॥ २१ ॥

तोक्मो(रौक्म औ)दुम्बरं दधि च यजमानं भोजयति ॥ इत्सो
स्पष्टोऽर्थः ॥ २२ ॥

एकशतेन दर्भपुञ्जिलैराङ्क्ते । शतेनेत्येकेषाम् ।
पञ्चाशता दक्षिणमक्ष्येकपञ्चाशतोत्तरमभ्यज्य क्षत्र-
स्योल्बमसीति तृपाणां वृक्षाणां वासो यजमानः
परिधत्ते । क्षत्रस्य योनिरसीति पाण्डुरमुष्णीषम् ।
तृतीयं श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते । अप उपस्पर्श-
यित्वाऽऽविन्नो अग्निरित्याविदो यजमानं वाच-
यन्बहिःसदसमभ्युदानयति ॥ २३ ॥

दर्भपुञ्जिलैरभ्यज्य क्षत्रस्योल्बमसीति तापर्थं क्षत्रस्य योनिरसीति पाण्डुरमुष्णीषम्
परिधत्ते । अथवा त्रीणि वासांसि, द्वे परिधानार्थं पाण्डुरं तापर्थं चैकमुत्तराय च ।
अथवा शिरोष्णीषमैव कृत्वाऽथैनेकशतेन (शतेन वा) दर्भपुञ्जिलैः पवयति । एक-
शतेनाऽऽङ्क्ते यजमानमेव । पञ्चाशता दक्षिणमाक्षि युगपदेकपञ्चाशता सव्यम्, इत्यन्यथा
क्रमः । आग्नीध्रागार एतानि कर्माणि कुर्यात् । अध्वर्युरप उपसृशति आविद इत्येवं
संज्ञानाविन्नो अग्निरित्यादीन्वाचयन्त्यजमानमध्वर्युर्बहिरुदानयति ॥ २३ ॥

एष वः कुरवो राजेत्यावेदयति । मनसाऽनुप्रका-
मति । मनसोर्ध्वमनुज्जिहीते ॥ २४ ॥

राज्ञो नामग्रहणमसाविति । आविन्नोऽयं राजेन्द्रवर्मणः पुत्रो राजेन्द्रचोलायनोऽस्थ
विश्वस्मिन्राष्ट्र इत्यादि । अत्राप्यापस्तम्बे विशेषः—इन्द्रस्य वज्रोऽसीति धनुर्थजमा-
नाय प्रयच्छति । शत्रुबाधनाः स्थेति त्रीन्बाणावतः । पात मा प्रत्यञ्चमिति प्रदीयमा-
नाननुमन्त्रयते । पात प्राञ्चं पात प्रत्यञ्चं पातोदञ्चमिति प्रयच्छन्ध्वर्युर्नपति । मित्रोऽ-
सीति दक्षिणं बाहुं यजमान उद्यच्छते । वरुणोऽसीति सव्यम् । एतन्ना विपरीतम् ।
द्विरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते । अथैनं पञ्चभिर्दिशो न्यारथापयति । समिधवाप्ति-

छेति । मनसा चानुप्रकामति । (आप० श्रौ० १८-१९-२) इति । अध्वर्युरनु-
क्रामति मनसा, न कर्मणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अत्र मारुतमेकविंशतिकपालमेके समाधनन्ति ॥ २५ ॥

अत्र मारुतवैश्वदेव्योर्निर्वापाद्यासन्नाभिमर्शनान्ते प्राङ्माहेन्द्रादर्षा ग्रहानित्यादि मन-
साऽनुक्रामान्तं कृत्वा प्राङ्माहेन्द्रादित्यस्मिन्नभिवास्यापां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुक्रा-
मन्तम् । आध्यलेपनिनयनाद्यासन्नाभिमर्शनान्तं, माध्यंदिनं चेत्यस्मिन्पक्षे सवनीयैः
सहाभिवासनान्ते, अपां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुक्रामान्तम् । ततः सौमिकं वैष्णव्यर्षो-
पस्थानान्तं कृत्वा सवनीयप्रचरणादि माहेन्द्रात्प्राक् । तत आसन्दीप्रतिष्ठापनादि प्राक्पा-
र्यहोमात्कृत्वा मारुतं पुरोडाशं तूर्णानि स्थापयित्वा तं बर्हिषदं कृत्वैवा व्यान्नमिति मन्त्रेण
स्फयेन पुरोडाशं भिनत्ति । यत्स्फय आश्लिष्यति यच्च प्रतिशीर्यते तद्विष्णवे शिपिवि-
ष्टाय जुहोति, (आप० श्रौ० १८-१९-४) इत्यापस्तम्बः । अभिचरत अ (तोऽ)
नभिचरतो न च्छेदनहोमौ ॥ २९ ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दू-
लचर्म विवेष्टयति ॥ २६ ॥

अग्नेः प्रशास्तुर्धिष्णियं खादिरीमौदुम्बरी वाऽऽसन्दी प्रतिष्ठाप्येत्यापस्तम्बः । प्रशा-
स्तुर्धिष्णियस्य पुरस्तादग्नेोक्तलक्षणामासन्दी प्रतिष्ठाप्य सोमस्य त्विषिरसि० भूया-
दिति शार्दूलचर्माऽऽस्तृणाति ॥ २६ ॥

अग्ने सदो दक्षिणे द्वारबाहौ तद्यजमान आरोहति ।
अवेष्टा दन्दशूका इति । आपः केशवापाय प्रय-
च्छति ॥ (ख० १५) ॥ लोहायसं प्रयच्छती-
त्येकेषाम् ॥ २७ ॥

अग्रेसदो दक्षिणे द्वारबाहौ तदासन्दीमारोहति यजमानः । स्पष्टमन्यम् ॥ २७ ॥

निरस्तं नमुचेः शिर इति सीसं क्लीबाय विध्यति
चैनं सीसं क्लीबेन विध्यतीत्येकेषाम् ॥ २८ ॥

नपुंसकाय प्रयच्छति सीसं लोहमयम् ॥ २८ ॥

प्रत्यस्तं नमुचेः शिर इति वाऽप उपस्पृश्य ॥ २९ ॥

अत्र स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—तामारोहन्यजमानोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन पदा
सीसं प्रष्टकाय प्रत्यस्यति । निरस्तं नमुचेः शिर इति सव्येन लोहितायसं केशवापाय
तौ बर्हिषेदि निरस्यतः । उपामपस्पर्शनं तयोः ॥ २९ ॥

अमृतमसीति रजतं रुक्मं व्याघ्रचर्मण्युपोहति ।
अधस्तात्पद्योर्दिद्योन्मा पाहीति शतानृण्यं सौ-
वर्णं रुक्मं यजमानस्य शिरसि निदधाति ॥ ३० ॥

उपोहति व्याघ्रचर्मण्यावेष्टयति । तत अ(तोऽ)धस्तात्पादयोस्तदुपोहति शतगुञ्जापरिमितं
सौवर्णं रुक्मं शतच्छिद्रं यजमानस्य शिरसि निदधाति असर्जि सर्जात्यादि ततो माहेन्द्र-
स्तोत्रम् ॥ ३० ॥

सोमो राजा वरुण इत्येताभ्यो देवताभ्यः प्राञ्चयाग्नये
स्वाहेति षट्पूर्वाणि पार्थानि हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेति
षट्पूर्वा भूतानामवेष्टीर्जुहोति ॥ ३१ ॥

प्राञ्चयाभिमन्त्र्य । ततोऽग्नये स्वाहेति षट् पार्थानि जुहोति । बृहस्पतये स्वाहेत्य-
न्तानि । पृथिव्यै स्वाहेति षट्भूतानामवेष्टीर्नक्षत्रेभ्यः स्वाहेत्यन्तैरूर्ध्वबाहुं तिष्ठन्त
आ(मा)सन्ध्याम् । तदुक्तमापस्तम्बेन—ऊर्ध्वबाहुं तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषि-
ञ्चति (आप० श्रौ० १८-१९-१०) इति ॥ ३१ ॥

सोमस्य त्वा शुभ्रेनाभिषिञ्चामीत्यध्वर्युर्वाऽऽहुतिं
जुहूँ (हुतं) हूयमानेऽभिषिञ्चति ॥ ३२ ॥ पर्ण-
मयेन पुरस्तादध्वर्युः । एवमितरे । औदुम्बरेण
दक्षिणतो ब्रह्मा । राजन्यो वा । आश्वत्थेन
पश्चाद्द्वैश्यः । नैयग्रोधेनोत्तरतो जन्यमित्रम् ।
स्यादुपरिष्ठाद्देवनस्याऽऽसिञ्चति ॥ ३३ ॥

सोमो राजा० मरुतामोजसेत्यनेन पालाशेन पुरस्तात्पुरःस्थितोऽभिषिञ्चति । अनेन
मन्त्रेणौदुम्बरेण दक्षिणतो ब्रह्मा । आश्वत्थेन पश्चाद्द्वैश्यः । तेन नैयग्रोधेन जन्य
उत्तरतः । जन्यः मित्रं सर्वदा नपुंसकम् । सखेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्यभिषिच्यमानमभि
मन्त्रयते ॥ ३४ ॥

अध्वर्युरिति शेषः ॥ ३४ ॥

अति दिवस्पाहीति कृष्णविषाणया राजसूयिका-
न्नि वासांसि विवृत्य समावृत्रन्नधरागुदीची-
रिति येऽभिषिच्यमानस्य लेपा व्यवस्रवन्ति ।
तान्पात्रैः समुन्मार्ष्टि ॥ ३५ ॥

कृष्णविषाणया तार्प्यादिवासांसि विस्त्रंसयत्यध्वर्युः । तान्युत्करे त्यजति । अति दिवस्पाहीति । अस्मिन्काले शस्त्रप्रतिगरप्राप्तिर्यथा स्यात्तथा कार्यो । अभिविष्यमानस्याङ्गेषु य उदकलेपास्तान्पात्रैरुन्माष्टर्ध्वर्युः । यो योऽभिविष्यतीति भाष्यकृत् ॥ ३५ ॥

इन्द्राय स्वाहेति षडुत्तराणि पार्थानि हुत्वाऽद्भ्यः

स्वाहेति षडुत्तरा भूतानामवेष्टीर्जुहोति ॥ ३६ ॥

प्रतिगरं पार्थान्यवेष्टीश्च जुहोति । इन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थानि । अद्भ्यः स्वाहेति षड्भूतानामवेष्टीः । अथ प्रतिगरः—उक्तं वार्चीत्यन्तम् ॥ ३६ ॥

रुद्र यत्ते ऋयी परं नामोति यो द्रोणे शेषस्तमुदङ्-

परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति ॥ (ख० १६) ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

अत्र स्वाहाकारोऽध्याहृतः । यदग्रये स्विष्टकृतेऽवघाति भागधेयेनैव तद्बुद्धं समर्धयतीति श्रुतत्वाद्बुद्रस्योच्छेषणभागत्वम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—उदङ्परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते (तै० ब्रा० १-७-८) इति । अत्र वा प्ररेकं जुहुयात् । यां भार्या कामयेत राष्ट्रमस्मै प्रजा स्यादिति तस्या औपासने प्रतिहितमारम्भयित्वा ये पात्रेषु लेपा व्यवसृतास्तेभ्यो नामव्यतिषञ्जनीयौ होमौ जुहुयात् । प्रजापते न त्वदेतानीति । असावमुष्य पुत्रोऽमुष्या असौ पुत्र इति नामनी व्यतिषजति । नामानीत्येके (आप० श्रौ० १८-१६-१६) इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-

न्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ रथेन विजयोऽभिधीयते—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति ॥ १ ॥

वाजपेये व्याख्यातम् ॥ १ ॥

मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः मक्षिषा युमज्मीति

प्रष्टिवाहिनं रथं युनक्ति ॥ २ ॥

यत्स्य योगेनेत्यन्तः । रथस्याश्वप्रयोपेतस्त्वं प्रष्टिवाहिनं युनाक्ति । तादृशं रथं प्रका-
रान्तरेण प्रशंसति—‘त्रयोऽश्वा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । द्वौ सव्येष्टसारथी । षट्सं-
पद्यन्ते ’ (तै० ब्रा० १-७-९) इति । सव्येष्टेत्यत्र दक्षिणस्थेत्यध्यःहार्यम् । ततः
पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्येते ॥ २ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति रथमातिष्ठति ॥ ३ ॥

रथसकाशं गच्छति । यजमान आरोहति रथं सारथिश्च संगृ(प्र)हातीश्च(च) ॥ ३ ॥

मरुतां प्रसवे जेषमिति प्रयास्याति ॥ ४ ॥

प्रयाति ॥ ४ ॥

म ससाहिष इति दक्षिणतो ब्रह्मा त्रिष्टुभाऽन्वेति ॥ ५ ॥

दक्षिणतो ब्रह्मा गच्छति ॥ ५ ॥

प्रतिहितोऽन्वारभत इत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

अन्वारम्भः स्पर्शः । प्रतिहितो राजपुत्रो रथमन्वारभते ॥ ६ ॥

सधनु राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो

भवति ॥ ७ ॥ तं जिनात्याप्तं मनः समहमिन्द्रियेणेति ॥८॥

बाणहन्तो राजा पुरस्तादुत्तरतो वा इषुपातमात्रे तिष्ठति । तं जित्वोत्सृष्ट अ(ष्टोऽ)सौ
जितो भवति—आप्तं मनः समहमिन्द्रियेणेति मन्त्रेण ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्मा एतानिधूनस्यति प्रति त्वाऽऽप्तं मनः समह-

मिन्द्रियेणेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ९ ॥

य इषुमात्रे तिष्ठति तस्मै राजन्यायैतानिधूनप्रक्षिपेत्—आप्तं मन इति । इषुप्रति
(प्रतीषु) मन्त्रावृत्तिः । समह० वरियेणेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ९ ॥

एषु वज्रो वाजसातमस्तेन तौ पुत्रौ वाजसश्वे-

दि(यातामि)ति धनुः पत्न्यै प्रयच्छति । धनुरार्त्वि

प्रयच्छतीत्येकेषाम् । पत्नी धनुरार्त्त्रो(र्त्नी)अ)पनु-

दतीत्येकेषाम् । अश्वानुपस्पृशतीत्येकेषाम् ॥ १० ॥

पत्न्यै प्रददाति । अन्ये पक्षाः शाखान्तरस्थाः ॥ १० ॥

इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीति राजतमणिं यजमानः

प्रतिशुश्रूते ॥ उर्गसीत्यौदुम्बरम् । युङ्ङसीति

सौवर्णम् ॥ ११ ॥

अन्यप्रतिविमोकनिवृत्त्यर्थं यजमानग्रहणम् । रजतताम्रसौवर्णात्मणान्प्रतिशुश्रूते ।
पृथक्द्रव्यपक्षे तु मन्त्रावृत्तिरिति माप्यकृत् ॥ ११ ॥

मध्ये सौवर्णमेके समामनन्ति ॥ १२ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुमुपावहरते । वरुणोऽ-
सीति सव्यम् । एतद्वा विपरीतम् ॥ १३ ॥

मित्रोऽसि वरुणोऽसीति च दक्षिणं सव्यं च बाहुमुपावहरते यजमानः ॥ १३ ॥

समहं विश्वेर्देवैरिति विश्वदेव्यामामिक्षायां हस्ता-
वुपावहरते । अत्रैते हिरण्ये द्वास्त्रिसौव-
र्ण्यं राजतं च मणिम् ॥ १४ ॥

विश्वदेव्यामामिक्षायां हस्तौ दक्षिणोत्तरावुपावहरते यजमानैः ॥ १४ ॥

नमो मात्रे पृथिव्या इत्यवरोहन्पृथिवीमवेक्षते ॥

॥ (ख० १७) ॥ पशूनां मन्युरसि तत्रैव मे मन्युं-

भूयादिति वाराही उपानहावध्यवरोहति ॥ १५ ॥

पृथिव्यवेक्षणमुत्तरकर्माथम् । वराहचर्ममथ्यावुपानहौ प्रत्यवरोहति ॥ १५ ॥

प्रति त्यन्नाम राज्यमधायीति वारुणीभ्यां मुखं विमृष्टं ॥ १६ ॥

यजमानमंस्कारार्थम् ॥ १६ ॥

अग्नेणाऽऽग्नीध्रं चतुरवस्ता(स्त्रा)वं स्वरं विमितं

विमिन्वन्ति । दक्षिणत उपचारं

सीति तस्मिन्खादिरीमासन्दी प्रतिष्ठापयति ।

अस्य योनिरसीति तस्यां कृच्यधीवांसमास्तु-

णाति ॥ १७ ॥

आग्नीध्रागारस्य पुरस्ताच्चतुरवस्ता(स्त्रा)वं चतुष्टयनाडिकं चतुर्ध्वारकामिति
केचित् । अन्यस्मिन्स्थाने विमितं स्वरं विमिन्वन्ति हर्म्यं स्थापयन्तीत्यर्थः । दक्षिणत
उपचारं संचारं क्षत्रस्य नाभिरिति तस्मिन्मथोत्तलक्षणामासन्दी प्रतिष्ठाप्य क्षत्रस्य योनि-
रसीति तस्यामासन्द्यां कृच्यधीवांसं चर्मपटश्चा(टं चाऽऽ)स्तृणाति प्रसारयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अवनह्यति हनि विशि मा दृशेत्त्यवनह्यति ॥ १८ ॥

अवनह्यति बध्नाति आसन्दीपादेषु ॥ १८ ॥

स्योनाऽसीत्यासीदति ॥ १९ ॥

यजमानः ॥ १९ ॥

स्योनाभासीद् सुषदामासीदेति सीदन्तमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

गतम् ॥ २० ॥

मा त्वा हिंसीदित्यारोहति ॥ २१ ॥

उपाविशति ॥ २१ ॥

मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ २२ ॥

गतम् ॥ २२ ॥

निषसाद् धृतव्रत इत्यासीनो जपति ॥ २३ ॥

उपविष्टमभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ २३ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति सूत्रेण गार्हपत्ये रथ-

विमोचनीयानि हुत्वा हंसः शुचिषदिति संह-

संग्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति ॥ २४ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति चतुर्भिर्मरुतामोजसे स्वाहा, इत्यन्तं रथविमोचनीयं जुहोति । हंसः शुचिषदिति मन्त्रेणाश्वस्य प्रग्रहं सम्यग्गृह्णातीति संग्रहीता । स रथवाहने प्रष्टिवाहिनं रथं स्थापयति । एतदन्तं यजमान उद्यतबाहुर्भवेदित्येके ॥ २४ ॥

आहिते संग्रहीताऽवरोहति ऋत्विजोऽनश्व(रत्नि-

नश्व)गजानं पर्युपनिशन्ते समुपविष्टेषु ब्रह्मा३नि-

त्यध्वर्युं यजमान आमन्त्रयते । त्वं राजन्ब्रह्मा-

ऽसि सविताऽसि सत्यसव इति प्रत्याहैवं होतारं

ब्रह्माणमुद्गतारं वाऽऽमन्त्रयते । उत्तरेणोत्तरेण

मन्त्रेण प्रत्याहुः ॥ २५ ॥

राजानं प्रत्यू(परित ऋ)त्विजोऽध्वर्युवाद्यो रत्निनश्च पूर्वोक्ता उपाविशन्ति । पुरस्तादध्वर्युः । दक्षिणतो ब्रह्मा । पश्चाद्धोता । उत्तरत उद्गातेति । रत्निनामानियमः । उपविष्टेषु सर्वेषु यजमानोऽध्वर्युर्ब्रह्मा३नित्यामन्त्रयते । त्वं राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यसव इति प्रत्याह । एवं ब्रह्माणं प्रति ब्रह्मा३नित्याह त्वं राजन्ब्रह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह, एवं होतारं मित्रोऽसीति । उद्गतारं वरुणोऽसीति ॥ २६ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति स्फ्यं ब्रह्माऽथ

राज्ञे प्रयच्छति । अध्वर्युः प्रयच्छतीत्येकेषाम् ॥ २६ ॥

मध्येत्यन्तः । ब्रह्मा प्राकृतं स्फ्यं राज्ञे प्रयच्छति ॥ २६ ॥

एष वज्रोऽसि वाजसातमः ॥ (ख० १८) ॥ तेन मे-

रध्येति वा राजा पुरोहिताय । पुरोहितः प्रतिहिताय ।

प्रतिहितो रत्निभ्यस्तमवरपरं संप्रयच्छन्ति ।

अन्ततोऽक्षावापाय प्रयच्छति ॥ २७ ॥

राजा पुरोहिताय पुरोहितः प्रतिहिताय प्रतिहितो रत्निभ्यो रत्निनामानियमोऽन्ततोऽक्षवापाय प्रयच्छति ॥ २७ ॥

तेन स स्फयेनाधिदेवनमुद्धृत्य तिस्रः पञ्चाशतः
पञ्च वा पञ्चाशतोऽक्षाञ्चिषपति ॥ २८ ॥ उद्भि-
क्ष्णं राज्ञ इति ततश्चतुरोऽक्षाञ्चिरूहंश्चतुःशता-
नापिसृज्य पृष्ठीहीं विदीव्यन्ति ॥ २९ ॥
ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्र इत्योदनमधिपणं
विजित्य दिशोऽभ्ययं राजाऽभूदिति पञ्चाक्षा-
न्यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

अक्षावापस्तेन स्फयेनाधिदेवनं द्यूतस्थानं तस्मिन्मण्डप उद्धृत्याक्षान्चिषपेत् । अक्षाः
सौवर्णा अनियतपरिमाणाः परःशता भवन्ति । शताधिकास्तेषां चतुरो निष्कपरिमाणा-
श्चतुराधिकमाना अवरसंज्ञकाश्चतुरश्रास्त्रिकोणाकारा धनुराकारा वृत्ताकाराः । ब्राह्मणा-
दयो द्यूतकर्मण्यभियुक्ताः पृष्ठीहीं महापणत्वेन निधाय मम कर्णयोः, मम विषाणस्य,
मम स्तुरस्य, मम पुच्छस्य, इत्यर्हिसन्तो मनसा कृत्वा विदीव्यन्ते (न्ति) विदेवनं कुर्व-
न्तीत्यर्थः । ओदनमुद्ब्रुवत इति चान्याधेयवत् । तथा विजितया पृष्ठीहीमो(ह्यौ)दनं
कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं विदेवनप्रकारो ब्राह्मणांश्चतुरो वर्णानित्योदनमधिपणं विजित्य राजा
पञ्चाद्गृह्णाति । ब्राह्मणश्चतुरश्राद्गृह्णाति । राजन्यस्त्रिकोणात् । वैश्यो धनुराकारात् । शूद्रो
वृत्ताकारात् । एवं गृहीत्वाऽनियतपरिमाणाक्षाणां कतिपयाक्षानादाय निवपति । चतुर-
श्चतुरो विभजेत् । यदाऽविभक्ते तदाऽपि चतु(त्वा)रो भवति(न्ति) । दिशोऽभ्ययं
राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्नाज्ञे प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तानपिसृज्य मङ्गल्यनाम्नो (मन आ)ह्वयति सुश्लो-
काँ ३ इति संग्रहीतारं सुमङ्गलाँ ३ इति भागदुघं
सत्यराजा ३निति क्षत्तारम् । तानाहूय ब्रह्मणे क्षेत्रं
ददाति ॥ ३१ ॥ यत्कामयते ब्रह्मा त उपद्रष्टारः ॥ ३२ ॥

अथ मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽह्वयति वक्ष्यमाणान्पुरुषान्सुश्लोकाँ ३ इत्यादिक्षत्तारमित्य-
न्तानाहूय चतुष्पात्क्षेत्रं ब्रह्मणे ददाति । मङ्गल्यनामानो दीयमानस्य क्षेत्रोऽ(त्रस्यो)पद्रष्टारो
भवन्ति चतुष्पात्क्षेत्रं चत्वारः पादा अस्येति । अथवा चतुर्भिर्बेलीवर्दैः सह क्षेत्रं ब्रह्मणे
ददाति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यां कामयेत भार्यामस्यै प्रजा राष्ट्रं स्यादिति
तस्या औपासने प्रतिहितमन्वारम्भायित्वा

प्रजापते न त्वदेतानीति ये पात्रेषु लेपास्तैर्नाम-
व्यतिषञ्जनीयौ होमौ जुहोति ॥ ३३ ॥ असा-
वामुष्यायणोऽमुष्या असौ पुत्र इति नामनी
व्यतिषजति ॥ ३४ ॥

यस्याः पुत्रो राज्ञः(जा) स्यादिति कामयेत तस्या औपासने भिक्षे समुदिते वा तं प्रति-
हितं तस्याः पुत्रमन्वारम्भयित्वा पालाशादिपात्रस्थलेपाञ्जुह्वां गृहीत्वा प्रजापते न त्वदे-
तानीत्युच्यमुक्त्वा राजेन्द्रवर्मा राजेन्द्रवर्मणः पुत्रोऽदितिदाया राजेन्द्रचोळ(ल)वर्मपुत्रः
स्वाहा । एवं द्वितीयहोमः । अथ नामनी व्यतिषजति प्रजापते ० तन्नो अस्त्वित्यन्तमुक्त्वा
राजेन्द्रवर्मा राजेन्द्रचोळवर्मणः पुत्रो वयं स्याम पतयो रथीणां स्वाहेति प्रथमा ।
एवं द्वितीया तन्नो अस्त्वित्यन्तमुक्त्वाऽदितिदाया राजेन्द्रवर्मा पुत्रो वयं स्याम पतयो
रथीणां स्वाहा, इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

शौनःशेषमाख्यापयते । ऋचो गाथामिश्राः

॥ (ख० १९) ॥ परःशताः परःसहस्रा वा ॥ ३५ ॥

शुनःशेषेन दृष्टं शस्त्रं शौनःशेषं, तदध्वर्युर्होतारं वाचयेत् । तेन वरुणपाशादे-
वैनं मुञ्चति' (तै० ब्रा० १-७-१०) इति ब्राह्मणम् । तत्र ऋक्संख्यां विधत्ते—
परःशतं भवति (तै० ब्रा० १-७-१०) इति । परःशतं शतादधिकम् ।
ऋक्संख्या चाऽऽपस्तम्बेन स्पर्ष्टाकृता—शौनःशेषमाख्यापयत ऋचो गाथामिश्राः
परःशताः परःसहस्रा वा (आप० श्रौ० १८-१९-३०) इति ॥ ३५ ॥

हिरण्यकशिपावासीनो होताऽनुशंसति ॥ ३६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

हिरण्यकूर्चयोस्तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिगृणाति । ओमि-
त्युचः प्रतिगरस्तथेति गाथायाः ॥ ३७ ॥

शौनःशेषाख्यानकाले वाग्यतो भवेद्यजमानः । ॐ इत्युचः प्रतिगरस्तथेति गाथायाः ।
हिरण्यकशिपावासीनो होतां शंसति । हिरण्यकूर्चयोस्तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिगृ-
णाति ॥ ३७ ॥

अपवृत्ते शौनःसे(शे)पे हिरण्यकशिपुं होत्रे
ददाति । हिरण्यकूर्चावध्वर्यवे ॥ ३८ ॥

अपवृत्ते परिसमाप्ते शौनःशेषे शस्त्रस्य शस्त्रमिति (शस्त्रे) यजमानो हिरण्यक-
शिपुं होत्रे हिरण्यकूर्चम (र्चाव) ध्वर्यवेऽभिषेचनीयौ च रुक्मौ ददाति ॥ ३८ ॥

अत्र मारुतेनैकविंशतिकपालेन वैश्वदेव्याऽऽमि-
क्षया प्रचरेत् । एना व्याघ्रं परिष्वजानाः सिं

ह* हिन्वन्ति महते सौभगाय । समुद्रं न सुहुतं
तस्थिवा५सं मर्मृज्यन्ते द्वीपिनमस्वन्तरित्यवदास्य-
न्पुरोडाशमभिचरन्स्फयेन समया विभिन्द्यात् ।
स्फय आश्लिष्येद्यच्चावमार्जेत्तद्विष्णव उरुक्रमाया-
वद्येत् ॥ ३९ ॥

हविर्धानं प्राविश्य मारुतवैश्वदेवयोः प्रचारः । स्फयेन पुरोडाशं भिन्द्यादित्यादि ॥ ३९ ॥
अत्रैते हिरण्ये ददाति । सौवर्णं राजतं मणिं च ।
यदि पुरस्तादत्ते भवतः ॥ ४० ॥

भेदमे पुरोडाशे (शस्य) कृते नास्ति स्विष्टकृतं, समानं तु स्विष्टकृदिडामार्ज-
नान्तम् । हिरण्ये सौवर्णं राजतं मणिं च ब्रह्मणे ददाति । यदि पुरस्तादद्या-
त्तदा ॥ ४० ॥

माहेन्द्रप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ ४१ ॥

माहेन्द्रस्य प्रचरणादि कर्म नित्यम् । अतिग्राह्यहोमाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

अवभृथादुदेत्यापां नप्त्रे स्वाहेत्यप्सु जुहोति ॥ ४२ ॥

फलचमसप्रयोगो गुणफलाश्च प्रवर्तन्ते । समानमाऽवभृथात् । अवभृथेष्टिमनूयाजान्तां
विधायवभृथादुदेत्यापां नप्त्रे स्वाहेति होमः । यत्ते ग्राणोति पवित्रवत् ॥ ४२ ॥

ऊर्जो नप्त्रे स्वाहेति शुष्के स्थानौ दर्भस्तम्बे वा ॥ ४३ ॥

जुहोतीत्यनुवर्तते । अवभृथदेशविहारयोरन्तराले होमे दर्भस्तम्बादिषु वा ॥ ४३ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति प्रत्येत्य गार्हपत्ये ॥ ४४ ॥

विहारदेशं प्राप्यापोऽन्वचारिषमित्युपस्थायान्नय इति गार्हपत्ये जुहोति । ४४ ॥

ऐन्द्री* सूतवशामनूबन्ध्यामालभते ॥ ४५ ॥

तस्या नैवारं पशुपुरोडाशं चतुष्पद्याः सूनाया

निर्वपति ॥ ४६ ॥ शकटपत्याम्नायां भवति

॥ ४७ ॥ संतिष्ठतेऽभिषेचनीयः ॥ ४८ ॥

॥ (ख० २०) ॥

इति सत्याषाढविरचयिष्यकेशिसूत्रे त्रयोदशमश्ने षष्ठः पटलः ।

उद्वसानीयादि । इन्द्रदेवस्यां सूतवशामनूबन्ध्यामालभते । इन्द्राय गोर्वपाया
भेदस इत्यादि । तस्यां नैवारेभ्यः पशुपुरोडाशस्य निर्वापः (एवं पशुपुरोडाशं निरुप्य)

पशुपुरोडाशं नैवारं चतुष्पद्याः सूनाया निर्वपति । चतुष्पद्याः सूनाया यस्या मांसं छिद्यते विक्रयार्थम् । तस्यां नीवारैभ्यः पशुपुरोडाशस्य निर्वापः । एवं पशुपुरोडाशं निरुप्याष्टौ देवसुवां हवींषि राज्ञो निवपनाद्भि । शेषं पूर्ववत् । एवमभिषेचनीयः समाप्यते ॥४८॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलिनायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

=====

अथ त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथ संसृपां हवींषि दशसंख्याकानि विधीयन्ते--

श्वोभूते सप्तभिः स०सृपा० हविर्भिरन्वहं यजते ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासामान्नातम् ।
पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति । यत्राऽऽहवनी-
यः पूर्वः स्यात्तत्रापरस्या गार्हपत्यः सप्तन्या इष्टेः
प्राग्व०श्च आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ॥ १ ॥

सभ्यवसृप्यते प्राप्यते वीर्यमाभिरभ्यादिभिर्देवताभिरिति संसृपो देवतास्तासां हवीं-
प्यपि तन्नामकानि । तान्येतानि हवींषि प्रशंसति--'वरुणस्य सुधुवाणस्य दशधेन्द्रियं
वीर्यं परापतत् । तत्स०सृपा०द्विरनुसमसर्पत् । तत्स०सृपा० स०सृप्वम् । अग्निना देवेन
प्रथमेऽहन्नु प्रायुङ्क्त' (तै० ब्रा० १-८-१) इत्यादि । स वरुणः प्रथमेऽहनि
देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुङ्क्ताऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर-
वपदित्यर्थः । द्वितीयेऽहनि वाग्भूपया सरस्वत्या चरुं निरवपत् । तृतीये प्रसवकारणेन
सवित्रा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा सह चरुं निर-
वपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् । षष्ठे द्योतनात्मके-
नेन्द्रेण सहैकादशकपालं निरवत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणातीतवल्गुगतवरुणेन सह
दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा रजमानेन सोमेन सह चरुं निरवपत् । नवमे
रूपवता स्वष्ट्रा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं
निरुप्य तदिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि संसृपो यागा भवेयुस्तदाऽसौ यजमान
इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति ब्राह्मणार्थः । उत्पत्तिविधिभिर्विहितानां संसृपामेनार्थवादेन भिन्न-
दिनानुष्ठानविधिरुन्नेयः । षष्ठ्यामागाभिर्नो दशपेयस्य देवयजनस्य पश्चात्संसृपां हविषा-
मुत्तमायामिष्टेराहवनीयायतनं दशपेयस्य प्राग्व०श्चो गार्हपत्यस्थाने यथा स्यादेवं पश्चाद्वा-

शंपाणमासिकी वेदिभवेत् । अग्निहोत्रं हुत्वा संसृपां हविर्भिर्यक्ष्य इति संकल्प्य सर्वेषां संसृपां हविः० इति सर्वेषामग्नेयमष्टाकपालं हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयस्याऽऽहवनीयस्याऽऽयतन उत्तरस्य गार्हपत्यायतनम् । श्रोभूते सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा । श्रोभूते सावित्रं द्वादशकपालं० उपध्वस्तो दक्षिणा, पूर्ववद्विहारः । श्रोभूते पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा । श्रोभूते बार्हस्पत्यं चरुं शितिष्टो दक्षिणा । श्रोभूते ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा । वारुणं दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा । सर्वेषां पूर्वस्याऽऽहवनीयमुत्तरस्य गार्हपत्यम् । तत्प्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—‘श्रोभूते परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा संसृपां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति । यत्र पूर्वं आहवनीयस्तत्रोत्तरो गार्हपत्यः । उत्तमायाः प्राग्भ्यश्च आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ’ (आप० श्रौ० १८-१०-९) इति ॥ १ ॥

अथाष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कंचित्कालविशेषमाह—

अथ तथा यजते । तस्याः स स्थितायामपराह्णे दशपेयाय दीक्षते ॥ २ ॥ अप्सु दीक्षायाः स्थाने षट्पुण्डरीकां द्वादशपुण्डरीकां वा हिरण्यस्रजं यजमानः प्रतिमुञ्चते ॥ ३ ॥ तद्दहतीक्षितो राजानं क्रीणाति दशभिर्वत्सतरैः साण्डैः ॥ ४ ॥ न पणते न परिवहति ॥ ५ ॥ क्रयमेवापरं करोति ॥ ६ ॥ पुरस्तादुपसदाः सौम्यं चरुं निर्वपति । अन्तरा त्वाष्ट्रमुपरिष्टाद्वैष्णवम् ॥ ७ ॥

अभिषेचनीयात्सोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सोमयाः कर्तव्यः । तस्य च संसृव्यागसंबन्धनि सप्तमेऽहन्येका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसद्दिने उपसद्यागात्पूर्वं सौम्यारूढेन संसृपाऽष्टमहविषा प्रचरेत् । मध्यमोपसद्दिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदोर्मध्ये त्वाष्ट्रेण नवमहविषा प्रचरेत् । तृतीयोपसद्दिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदावनुष्ठायोपरिष्टाद्वैष्णवेन दशमहविषा प्रचरेत् । दशपेयतन्त्रमध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्युपक्रम्यैवं पठत्ये- एका दीक्षा । तत्र उपसदः । पुरस्तादुपसदाः सौम्यं चरुं निर्वपति । अन्तरा त्वाष्ट्रमष्टाकपालमुपरिष्टाद्वैष्णवं त्रिकपालम् (आप० श्रौ० १८-२०-१९) इति ।

ननु राजसूये संसृप्शाद्वाच्यान्याग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवींष्यान्नातानि तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रैः प्रवृत्तानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाज्ञायते—पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्टाद्वैष्णवेन (तै० ब्रा० १-८-१) इति ।

योऽयं राजसूये सोमयागस्तास्मिन्नुपरि(दि)ष्ठानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां प्रयाणामनुष्ठानममेन वाक्येन चोच्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्युपसदामङ्कः नीतिं प्राप्ते ब्रूमः—उपसदामिति षष्ठ्याः कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौम्यादीनां काल-विशेषसंबन्धपरमिदं वाक्यं नत्वङ्गाङ्गिभाषपरम् । ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किंस्वन्मुमत्यादिवस्प्रधानम् ॥

अत्रेयं पद्धतिः—वारुणेनेष्ट्वा तदहरेव द्वादश्यामपराह्णे दशपथेन यक्ष्य इत्यादि । प्रथमोपसदि तदहरेव वरणभेदपक्षे भार्गवं होतारमस्मिन् वृणीते, न सप्तहोता, न सोमपरिवेषणम् । दीक्षणीयां विधाय वपनं कृत्वाऽऽपो अस्मानिति स्नानादि, अपोऽश्वातीत्यन्ते तस्मिन्स्थाने द्वादशपुण्डरीकस्त्रजं प्रतिमुञ्चते । शरीरे द्वादशपद्ममालामाबध्नाति, न मन्त्रेणैवेति लिङ्गात् । अथास्मै क्षौममहतमित्यादिसनीहारप्रस्थापनान्तान्गृहीतान्पांसूत्रेधा विभज्य तत्सा गृहेषु निदधाति । देव सूर्येत्यादि प्रजाभ्यस्त्वेत्यन्तं लुप्यते । पूर्वमेव क्रीतं (तानि) पुरोहितग्रहाऽऽग्र(गृहग)तसोमफलान्याहृत्य क्षौमेण वाससोपसंगृह्येत्यादिविद्वंसनान्तं कृत्वा सोमविक्रयिणे प्रदाय वत्सनीं पुनस्तूष्णीमेव ददाति । अस्मे ज्योति० स्वजा असीत्यादयोऽपोर्णुते, न स्वान् आजः । तूष्णीमुष्णीषदण्डयोः प्रदानं मैत्रावरुणाय, मित्रो न एहीत्याद्यच्छिद्रपत्र इत्यन्तो लुप्यते । वनेषु व्यन्तरिक्षमित्युष्णीषबन्धनं कर्तव्यम् । हस्तेन राज्ञे नयनमा प्राग्वशशात् प्राग्वशसमीपे यत्र कुत्रापि(त्रचित्) सोमफले(ल)के स्थापयित्वाऽऽतिथ्येन प्रचरति । आतिथ्याया हविष्कृदन्तं कृत्वा, उर्वन्तरिक्षमिति प्रव्रजति प्रतिप्रस्थाता पूर्वंःप्रतिपद्यत इत्याद्यातिथ्यया प्रचर्य मदन्तीभिर्मारिजानान्ते सौम्यस्य कर्माऽऽस्तीर्णपक्ष उपसादनम् । उपसदां प्रस्तरबर्हिरेव परिधयश्च सोमाय श्यामाकक्षरुः, बभ्रुर्दक्षिणा । पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य तदहरेवाऽऽपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य विरमति । त्रयोदश्यां श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्तेऽन्तरा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं० शुण्डो दक्षिणा । ततो यूपाहुत्यादि । ततः श्वोभूते चतुर्दश्यां पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रचर्य वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा, ब्राह्मणभोजनान्तेयमेवेष्टिराज्येडान्तेति भाष्यकृत् ॥ ७ ॥

तासामौपसदं बहिः(हिः) परिधयश्चार्थं साधयन्ति ॥ ८ ॥

तासामिष्टीनामौपसदं तन्त्रं बहिः पृथक्तन्त्रत्वात्कृत्स्नेष्टिवोदनाच्च परिध्यादयोऽर्था-न्साधयन्ति संगृह्णन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सप्तदशो दशपेयोऽग्निष्टोमः । सारस्वतीर्वसतीवरीः ॥ ९ ॥

प्रवर्ग्योद्वासनादि । वसतीवरीग्रहणकाले यदा सरस्वतीनदीसमीपे देवयजनं तदा तत्र वसतीवरीः । अन्यथा तज्जलमाहृत्य बहुयाजी कुम्भ्यस्तं(म्भीस्थं) कृत्वा गृह्णाति ।

यद्वा — प्रकृतौ वहन्तीनां गृह्णातीति प्रवाहमात्रगतानामपां वसतीवरीत्वादत्रापि तत्प्राप्तौ सरस्वतीगता एवाऽऽपो विधीयन्ते ॥ ९ ॥

चोदकप्राप्तं होतृसामान्यादिकं बाधितुं विशेषानाह—

भार्गवो होता भवति । श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं

भवति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामम् ॥ १० ॥

प्रकृतौ यः क्रोऽपि होतेत्यत्रापि तत्प्राप्तौ भृगुगोत्रोत्पन्न एवेति विशेष्यते । प्रकृतौ ब्राह्मणाच्छांसिनं प्रत्याज्यस्तोत्रे गायत्रसाम्नो विहितत्वात्तदपवादाय श्रायन्तीयं सामात्र विधीयते । श्रायन्त इव सूर्यमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम श्रायन्तीयम् । प्रकृतौ यज्ञायज्ञी-
यस्याग्निष्टोमसामत्वात्तदपोद्य वारवन्तीयं साम विधीयते । अश्वं न त्वा वारवन्तमित्य-
स्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं साम ॥ १० ॥

अथ पद्धतिः—महारात्रे बुद्ध्वे त्यादिपरिप्लवासादान्ते ।

पात्रमंसादनकाले दश चमसानधिकान्प्रयुनक्ति ॥ ११ ॥

दश चमसानधिकान्प्रयुनक्ति ॥ ११ ॥

उन्नयनकाले दश चमसानधिकानुन्नयति ॥ १२ ॥

एवं चमसोन्नयनकालेऽपि दश चमसानधिकानिति दचनाच्चमसाध्वर्यव(र्यूणां)वृद्धिः

॥ १२ ॥

भक्षणकाले य आ दशमात्पुरुषादविच्छिन्नसोम-

पीथः स भक्षय कर्ता दशमात्पुरुषादन्वाख्याय

शतं ब्राह्मणाः सोमपाः संपसर्पन्ति ॥ १३ ॥

दश दशैकैकं चमसं भक्षयन्ति ॥ १४ ॥

शतं ब्राह्मणाः सोमयाजिनो वक्ष्यमाणगुणविशिष्टाः सदः प्रसर्पन्ति । एवं सदसो वृद्धिः । भक्षणकाले प्राकृतेषु चमसेषु भक्षितेषु चापूर्वचमसान् । शतं ब्राह्मणाः सोम-
याजिन एकैकस्मिन्दश दश सोमयाजिनः, आ दशमात्पुरुषादविच्छिन्नसोमपीथान्दश
पुरुषान्कथयेरत्रीदग्भूतेति न प्रतिज्ञामात्रेण तेऽपि विद्यावन्तः प्राकृतपरिमाणदधिकाः
स्थविष्ठांश्चमसानुन्नयन्ति ॥ १३ ॥ १४ ॥

दक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशावध्वर्यवे ददातीति

यथासमाभ्रातम् । उक्षाणं ग्रावस्तुते वेहायमाना-

मिवोऽन्नेत्रे वस्तं सुब्रह्मण्याय ॥ (ख०२१) ॥ १५ ॥

प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । हिरण्यस्त्रजमुद्रात्रे । स्वमं वर्तुलं सुवर्णाभरणं होत्रे ।
अश्वं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्याम् । द्वादश पष्ठौहीब्रह्मणे । वशां वैत्रावरुणाय । ऋषभं ब्राह्म-
णाच्छधमिने । वाससी नेष्टापोतृभ्याम् । स्यूरीयवाचितमच्छावाकाय । अनड्वाहमग्नीधे ।
एकगोयुक्तं रथं चमसाध्वर्यवे ददातीत्येके । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १५ ॥

ननु राजसूये श्रूयते प्राकाशाध्वर्यवे ददाति (तै० सं० १-८-१८) इति । प्राकाशौ दीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य बाधका-
वुताध्वर्युभागस्यैव । तत्र प्राकाशौ ददातीति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन दानसं-
बन्धेन प्राकाशाध्वर्यव इति वाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽपोदिते सति देयद्रव्यप्रतीतिर्देयान्तर-
स्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वपक्षः । अध्वर्यवे ददातीति संप्रदानकारकवाचिचतुर्थीश्रुति-
कृतस्य दानक्रियासंबन्धस्यापवदितुमशक्यत्वात्संप्रदानविशिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्विती-
याश्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राद्धान्तः ॥ १५ ॥

संतिष्ठते दशपेयः ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोमः, न होम इति भाष्यकृत् । दशपेयोऽग्निष्टोमहोम-
यागः । अवभृथादुदेत्यानूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवामेतानि हवींष्यनुनिर्वपती-
त्यादि । समाप्यते दशपेयः ॥ १६ ॥

तस्मिन्संस्थिते दिशामवेष्ट्या यजते ॥ १७ ॥

तस्मिन्संस्थिते दशपेय उपोषणं कृत्वा पञ्चाग्नीन्समारोप्य दिशामवेष्ट्योदवस्थति,
न पूर्णाहुतिः । नोदवसानीयधर्माः पञ्चकपालादयः । इदमूनश्रेय इति कृत्वाऽग्नीन्माधि-
त्वोपावरोह्याऽऽयतने निदधाति ॥ १७ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाज्जातं
हविषो हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यं प्रत्यभिघार-
येत् ॥ १८ ॥

विशामवेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । अद्य यज्ञाय दिशामवेष्ट्यं हविः० शाखाहरण-
मित्यादि कुम्भीलेपनान्तम् । अग्नेय जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं०
इत्यादि । प्रातर्दोहकर्म । मित्रावरुणाभ्यामिति निगमाः । घर्मोऽसीति लौकिकदध्यान्वय-
नम् । आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविषि अभिघारणम् ।
दक्षिणाकाले हिरण्यर्षभपृष्ठौहीवशाशितिपृष्ठाः । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ १८ ॥

तयाऽन्नाद्यकामः स्वर्गकामो वा यजेत ॥ १९ ॥

यजमानः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणो यजमानो मध्ये विधायाऽऽहुतिमाहु-
तिं हुत्वाऽभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् ।
यदि वश्यो वैश्वदेवम् ॥ २० ॥

एतयैवेष्ट्या राजसूयाद[ञ्ज]कामसंयोगे ब्राह्मणादयः कुर्वन्ति ॥ २० ॥

अथावेष्टीर्विधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—

श्वोभूते द्विपशुना पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

यस्मिन्दिने दशपेयसमाप्तिस्तस्मिन्नहन्यपराह्णे वेत्यास्तम्बः । श्वोभूत इति सूत्रकार-
वचनबलात् । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि ॥ २१ ॥

आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं
पष्टौहीम् । अश्विभ्यामुपाशु मारुत्या प्रचरति ।
आश्रुतप्रत्याश्रुते अप्युपाशु भवतः । उच्चैरा-
दित्यायाः ॥ २२ ॥

अदितिर्देवता यस्याः सेत्यादित्या मल्हा मणिला गलस्तनयुक्तेत्यर्थः । पृश्निर-
ल्पतनुः श्वेतवर्णा वा । अदितेर्भूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैश्यत्वमसकृदुक्तं तदेते-
दाभिप्रेत्य प्रशंसति—आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पष्टौहीम् । विशं
चैवास्यै राष्ट्रं च समीचीं दधाति (तै० ब्रा० १-८-३) इति । पाठप्राप्तं क्रमं
प्रशंसति आदित्यया पूर्वथा प्रचरति । मारुत्योत्तराया (तै० ब्रा० १-८-३) इति ।
आश्रवणस्य चोदकप्राप्तमुच्च्वानित्वमादित्ययागेऽनूद्यापवदितुं विधत्ते—उच्चैरादित्याया
आश्रावयति । उपाशु मारुत्यै (तै० ब्रा० १-८-३) इत्यादि ।

अथ पद्धतिः—न षड्ढोता पश्चिष्ट्यादि उपशयेन रुह यूषत्रयच्छेदनमग्निघ्रादिस्वहृद-
(त्र)यं वेदिकाले यूपैकादशिनीवत् । अग्नेणाऽऽहवनीयमेको दक्षिणांसस्थान एकस्तस्माद्र-
थाक्षमात्रमेकं भवति । एकस्मिन्पक्षे द्वयपक्षे वा तस्मिंस्तयोर्वा भवति प्रयोगः । तदशु-
भम् । अग्नेणाऽऽहवनीयमेव भवत्येको यूपः । तस्माद्रथाक्षमात्रद्वयस्योपरत्रयस्य(येन)
तृतीयभागेन चतुर्भिः पश्चादित्याद्यङ्गुल्यास्तृतीयभागातिरिक्तेन सप्तनवाधिकसप्तयङ्गुल्या
संमितेन वेदिमानम् । केचिद्यूपस्यांसयोः स्थितं स्याद्वैकस्य रथाक्षस्योपरद्वयस्य तृतीय-
भागेन । केचिदर्धाङ्गुल्यास्तृतीयभागातिरिक्तैक(द्वि)चत्वारिंशदङ्गुल्या संमितेन वेदि-
मानम् । दशपदोत्तरवेदिरिति केचित् । एकादशिनीप्रकृतित्वात् । केचिच्छम्यामात्रा-
मिच्छन्ति । पात्रप्रयोगे षड्यूपरशना द्वे पशुरशने द्वे कुम्भ्यौ द्वे शूले चतस्रो वपा-
श्रवणी(प्यो) दर्भयुगलौ यूपकाल एकादशिनीवत् । यूपद्वयस्योच्छ्रयणं रथाक्षमात्रो यूपा-
न्तराल उपशयनिधानं चैकादशिनीवत् । द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिव्ययणं पशुभ्यामेहीति
केचित् । मल्हा मणिला मांसपिण्डद्वयं यस्या ग्रीवायाः सा मल्हा । पृश्निः पष्टौही च
गर्भिणी चोपद्व(श)य उपाकरोति । उपशय आखुनिर्देशः । पञ्चहोमे च द्विवचनेनेहः ।
निष्क्रीते इमे यज्ञियभागमिताम् । सुवर्गं यातम् । उपाकृते शशमाने । अपीताम् । सा
ते द्विवचनेन । तेषां ये वत्राने(त्रिरे) ते स्वराडमायुं कृण्वन्तु संज्ञपयत । स्वर्विदौ स्थः स्वरित-

मित्यादि । द्विवचनेनैव लोकविदौ स्थो लोकमितं नाथविदौ स्थो नाथमितं गात्रुविदौ स्थो गात्रुमितं न वा उ वेतन्म्रियेथे न रिष्यथो देवाः इदिव आशानां वा नानापाणः पशुभ्यामपतितं रविष्ठां वाशिषाथां वेपिषाथां पलायिषाथां समज्ञासाथां निमेह्यः शकृत्कुरुथः, अभयं कृतं सर्वाभ्यो मृडतं यत्पशुमायुमकृणुत प(ष)दाभ्यां पशून् प्रमुञ्चत ओषधे त्रायस्वैनं द्विःस्वधितेः मैनमिति च । यौ वामात्मानौ पशुषु प्रविष्टौ यौ वितस्थाते, आत्मन्वन्तौ घृतवन्तौ गच्छतं, विन्दतं, दहंतं, ओषधीः कृतम् । आदित्ये-
म्यश्छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्येत्यादि उच्चैरादित्याय । मरुद्भ्यो गोर्वपाया मेदस इत्यादि उपांशुना । वपामार्जनान्ते वरदानमुक्तं गर्भिण्या पष्टौह्याश्च । पशुपुरोडाशादिवपावत्प्र-
चारोऽङ्गानां शेषमेकादशिनीवत् । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि द्यावा धूमो गच्छतु ।
पृणेथाः स्वाहेत्यादि यूपोपस्थानादि ब्राह्मणभोजनान्तं संतिष्ठते द्विपशुयुक्तं कर्म ।

श्वोभूते द्वितीयायां सद्यो वा सात्यदूतानां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । सात्यदूतानां हवि-
रिदमेषां मथि । अमावास्यास्तन्त्रम् । निर्वापणकालेऽश्विभ्यां पूष्णे जुष्टं द्वादशकपालं
सरस्वते सत्यवाचे० चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालम् । अश्विनौ पूषःहव्यः
रक्षध्वं(स्व) सरस्वन्सत्यवाक् । हव्यः रक्षध्वं सवितः सत्यप्रसव हव्यमित्यादि प्रश्नान-
त्यागान्तेऽश्विनोः पूष्णोरहमन्नादः प्रजनिषीय प्रजया च पशुभिरिति वा । उत्तरयो-
रन्नादः । दक्षिणाकाले तु तिसृभिरिषुभिर्भुक्तं धनुस्तिसृधन्वं तत्प्रसेपाय निर्भिता
शुष्कहातिः । तदुभयमत्र देयम् । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ २२ ॥

अथ प्रयुजां हवीष्युच्यन्ते—

ततः श्वोभूते षड्भिः प्रयुजाः हविर्भिर्यजते ॥ २३ ॥

सात्यदूतानां हविषि समाप्ते ततः परेद्युः प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । प्रयुजां
हविरिदम्० ।

अग्नयेमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासामान्नातम् ।

दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा ॥ २४ ॥

निर्वापणकालेऽग्नये जुष्टं सोमाय जुष्टं सवित्रे जुष्टं बृहस्पतये जु० त्वष्ट्रे जुष्टं अग्नये
वैश्वानराय जुष्टं इत्यादि प्रधानयगान्ते सोमवर्जमन्नादः । दक्षिणाकाले रथस्य वाहनं
रथवाहनमन्यच्छकटं यस्मिन्शकटे रथस्येषयोः अग्रमवस्थाप्यते तस्य रथवाहनस्य शकटस्य
वाहको दक्षिणो यो बलीवर्दोऽसौ पूर्वषट्के दातव्य इति भाष्यवृत् । ब्राह्मणतर्पणान्तेय-
मिष्टिः संतिष्ठते ॥ २४ ॥

अथोत्तरषट्कस्येष्टिमाह—

श्वोभूते षड्भिरुत्तरैः सारस्वतं चरुं निर्वपतीति यथा-
सामान्नातम् ॥ २५ ॥ तिसृधन्वं शुष्कहातिर्दण्डमुपान-

हौ च तदक्षिणाऽश्वो वा । शोणकर्ण इत्येकेषाम् ।
तत्प्रतिराजभ्यः प्राहिणोति ॥ २५ ॥ अभ्यषिक्षि
राजाऽभूवमित्यावेदयति ॥ २६ ॥

श्रोभूते प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । षट्चरवः । सरस्वत्यै जुष्टं० पूष्णे जुष्टं० मित्राय जुष्टं० वरुणाय जुष्टं० क्षत्रपते जुष्टं० अदित्यै जुष्टं० इत्यादि पिण्डं कृत्वा घर्मोऽसीति स्थाख्यां क्षिपतीत्यादि । उत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा, इत्यापस्तम्बः । अत्र ब्राह्मणेऽपि—दूतान्प्राहिणोति । आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति । अतो दूतेभ्य एव न च्छिद्यते (तै० ब्रा० १-८-३) इति विशिर्दष्टव्यः । प्रतिराजभ्यो दूतान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं शासनमा समन्ताद्वेदयन्ति स्यापयन्तीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैवं यजमानमाविदं गमयन्ति आ समन्ताद्विद्यते स्याप्यत इत्यवित्कीर्तिस्तां प्रापयन्ति । किं चायं दूतेभ्यो न विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति किंतु सर्वदा बहवो दूताः संनिहिता वर्तन्ते । दूतप्रेषणकार आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—‘तान्यभ्यवस्त्राय प्रतिराजभ्यः प्राहिणोति । अभ्यषिक्षि राजाऽभूवमित्यावेदयते’ (आप० श्रौ० १८-२२-४) इति । तानि तिसृष्वन्वादीनि दक्षिणाद्रव्याण्यभ्यवस्त्रायाभित आक्रम्य स्नात्वा तानि प्रतिराजभ्यो दर्शयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च दूतो राज्ञ एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति अभिषिक्तोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽभूवमिति ॥ २६ ॥

संवत्सरमग्निहोत्रं जुहोति ॥ २७ ॥ अनुसंतत्यै
तत्र येऽग्निहोत्रेणाप्रतिषिद्धाः क्रतवस्तानाहरेत्
॥ २८ ॥ संवत्सरे केशवपनीयेनातिरात्रेण
यजते ॥ २९ ॥ तत्र वपनप्रवादा मन्त्रास्तेषामा-
दिप्रवादैरादितो वापयेतान्तप्रवादैरन्ततः । संतिष्ठते
केशवपनीयः ॥ ३० ॥

केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । तत्र कात्यायनः—अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽतिरात्रः सोमापवर्गः (का० श्रौ० १९-९-२६) इति । पशुष्वन्वयानन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपमाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् । तत्तद्भूतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः षोडशमासी मुत्यः कार्यः स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते । रात्रिमतीत्य वर्तते इत्यतिरात्रोऽतिरात्रसंस्थया कार्यः ॥

ततः संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वा केशवपनीयेन(यक्ष्ये) यजेत । संवत्सरमग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासपशुचातुर्मास्यान्योग्रयणानि प्रवर्तन्ते अन्यानि नित्यानि नैमित्तिकानि । न काम्यानि ।
श्वोभूते प्रथमार्या वपनं कृत्वा केशवपनीयेनातिरात्रेण यक्ष्य इत्यादि पवित्रवदेका दीक्षा
तित्र उपसदः पञ्चम्यां प्रसुत इति । तस्मिन्प्रयोगे दीक्षणीयां कृत्वा वपनकाले स्वधिते मैन-
मिति कृत्वा ये केशिन इत्याद्यापस्तम्बः । येनावपदित्यन्तैश्चाऽऽदिप्रवादैश्चतस्र्भिवपनं
देवश्रूरीत्यस्य स्थाने दन्तधावनादि । अतिरात्रसंस्थः केशवपनीयः । - सप्तविं-
शत्या गोभिस्ते क्रीणानीति विशेषः । षोडशमान् । अष्टाविंशत्येति केचित् । सर्वमतिरात्र-
वत् । पूर्ववत्फलचमसप्रयोगः । अनूबन्ध्यावपायां हुतायां मा ते केशानित्यादि यत्समी-
न्तमित्यन्तैरन्तप्रवादैर्वपनं कृत्वा स्नात्वाऽयं प्रयोगः । सर्वमहीनद्वादशाहवत् ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तस्मिन्संस्थिते व्युष्टिद्विरात्रेण यजेत ॥ ३१ ॥

तस्मिन्केशवपनीये समापिते व्युष्टिद्विरात्रेण यक्ष्य इत्यादि ॥ ३१ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति ॥ ३२ ॥

तस्य व्युष्टिद्विरात्रस्य । सावित्रमग्निं चेष्य इत्यादि शर्कराणामुपकल्पनं सनीहारप्र-
स्थापनान्तं कृत्वा समन्वारम्भहोमः—अपैतु मृत्युं० इत्यादि । केचिदत्रोपदिशन्ति ।
द्वादशाहं दीक्षितो भवति । आगामिन्यां तृतीयायां प्रावणीयया प्रचर्य सोमक्रयणकाले
गवा ते क्रीणानि तस्या आत्मा० भूयो वा० एकोनशतगोभिस्ते क्रीणानि । षट्पञ्चाशद्गो-
भिस्ते क्रीणानीति केचित् । ततः परेद्युः पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य सेनेन्द्रस्येत्यन्ते संभार-
यजूंषीति व्याचष्टे । एवं सर्वोपस्थानान्ते यूपच्छेदनकालेऽग्निष्टप्रथमांस्त्रयोदश यूपान्म-
न्त्रेणेत्यादि । वेदिकाल एकादशिनीवत् । दश रथाक्षामित्यादि । उपसदि पञ्चम्यां पौर्वा-
ह्णिकीभ्यां प्रचर्य वेदिकरणम् । विमिमीत्वेत्याभिमन्त्रणम् । चतुःशिखण्डेति । तत
उत्तरवेदिदेशमध्ये इङ्कुमित्यादि । दध्ना मधुमिश्रेण शर्कराभिरिति बाह्या लेखाः संपूर-
णार्थाः कृत्वाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य, श्वोभूते पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य
प्रजापतिस्त्वा सादयत्कित्यादि संचितोक्थ्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्णिक्यौ । द्वादशेऽहनि
प्रवर्ग्यमुद्गास्याग्निप्रणयनं कृत्वाऽतिमुक्त्यन्ते काठकाहुतयः । असवे स्वाहेत्यन्ता एक-
विंशतिश्चदिःसदः संतृष्णे अधिषवणफलके । अग्नीषोमयिकालेऽग्नेवासनान्तम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्तोभोऽतिरात्र उत्तरं गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम
भवति । त्रैष्टुभमुत्तरम् । रथंतरं पूर्वेऽहन्त्साम
भवति । बृहदुत्तरं वैश्वानसम् । पूर्वेऽहन्त्साम

भवति । षोडश्युत्तरे हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति ।
हविष्कृन्निधनमुत्तरम् । अमावास्यायां पूर्वमहर्ह-
जनीयमुत्तरम् । आपूर्यमाणपक्षस्य वा । ये पुण्ये
अहनी स्याताम् ॥ ३३ ॥

श्वभूते ध्रुवाः प्रयुज्य षोडशिपात्रं न वा परिप्लवादि । पशुपात्राणां काले त्रिगुणा
दश पञ्च द्विगुणा पञ्च कुम्भ्यः पञ्च शूला वपाश्रपणीर्दर्भयुगलानि ऐन्द्रवायवग्रम् । पशु-
भिरेहि आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्कं मिनोति । अञ्ज(अभ्यादा)नाद्याग्निष्ठाद्दक्षिणमित्याद्यु-
त्तरापवर्गः । तत उपशयनिधानं कापेच्यैकादशिनीवत् । आग्नेयमग्निष्ठाद्दक्षिणोत्तरयोरेन्द्रौ ।
उत्तरे सारस्वतः पशुः । दक्षिणे सावित्रः । तत उपशय आश्वनिर्देशः । दक्षिणाकाले
दशसहस्रं ददाति । अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोमः, अग्निष्टोमसंख्यायां यज्ञायज्ञीये
स्तूयमान उत्तरस्मिन्नहनि वसतीवरीर्गृह्णाति । सूक्तवाक उच्यमाने श्वः सुत्यामिति प्रैषं
पत्नीसंयाजान्ता संतिष्ठते ।

मैत्रावरुण्या शाखाच्छेदनादि कुम्भिलेपनान्तं दिवैष रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य
दोहनं, पशुशाखाहरणादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वेत्यादि, अतिरात्रसंस्थाः सषोडशिकाः । पशुपात्रप्रयोगे द्वादश
यूपरशनाः षट्पशुरशनाः षट्कुम्भ्यः शूलाश्च वपाश्रपणीर्दर्भयुगलानि च शुक्रग्रहादि
पशुभिरेहीत्यादि आश्विनौ गृहीत्वा षड्यूपान् मिनोति । अग्निष्ठाद्दक्षिणोत्तरयोर्दक्षिणत
आरभ्य व्यत्यासेनोदगपवर्गाः पूर्वोपशयान्तं तन्त्रेण स्थापयति भेदेन वा । तत
उपशयस्य च्छेदनम् । रशनाद्वयस्य परिव्ययणम् । मितानामुपशयस्य
च । अस्मिन्नहनि । मितानामाद्ये वैश्वदेवानामुपाकरोति । द्वितीय उत्तरे सौम्यं
तृतीये दक्षिणे मारुतमुत्तरे चतुर्थे पौष्णं, पुनश्चोत्तरे पञ्चमे बार्हस्पत्यं, अथ दक्षिणे षष्ठे-
वारुणं, तत आश्वनिर्देशः । दक्षिणाकाले दशसहस्रं ददाति । काठकदाक्षिणा (पृथक्)
पूर्वेद्युः प्रसर्पणान्तं तन्त्रेण तिरोहान्तम् । अग्नीदौपयजानित्यादि अनुबन्ध्यावपां हुत्वा
पात्नीवतं कर्म, पशुपुरोडाशादि देवमुवामेतानि हवीषि, इत्यादि उदवसानीयान्तम् ।
पौर्णमास्यां पूर्वमहरित्यादिविकल्पः । अमावास्यायां पूर्वमहरित्यस्य प्रयोग उक्तः ।
आपूर्यमाण इति विकल्पः प्रथमायां पूर्वं द्वितीयायामुत्तरं दशम्यैकादशी वा ॥ ३३ ॥

क्षत्राणां धृतिराग्निष्टोमस्तेनान्ततो यजेत ॥ ३४ ॥

यस्मिन्नहनि व्युष्टिद्विरात्रसमाप्तिस्तस्मिन्नहनि क्षत्राणां धृतेरारम्भः । द्वितीयाद्यं
वोक्तप्रयोगस्य आरम्भः । क्षत्राणां धृतिना रक्ष्य इत्यादि पवित्रवत् । एका
दीप्ता तिस्र उपसदः पञ्चम्यां प्रसुत इति । सोमक्रयणकाले गवा ते क्रीणानीत्युक्त

एकत्रिंशद्गोभिस्ते क्रीणानीति । अथवा—अष्टाविंशत्या गोभिः [इति] । दक्षिणा-
काले पञ्च सहस्राणि ददाति । अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडश (प्रचारः) अग्नीद्वौप-
यजानित्यादि राजसूये तिस्रोऽनूबन्ध्या विकल्पेनाऽऽम्नाताः ॥ ३४ ॥

पञ्चापवर्गो भवति ॥ ३५ ॥

अग्निष्टोमः पञ्चापवर्गः फलप्राप्तिः, उदवसानीयान्तम् ॥ ३५ ॥

संतिष्ठते राजसूयः ॥ ३६ ॥

संतिष्ठते समाप्यते ॥ ३६ ॥

राजसूयेनेष्टा सौत्रामण्या यजेत ॥ (ख०२३) ३७ ॥

इति सत्याषाढ हिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अनन्तरे पर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिक्षा ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

=====

अथ त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

आचार्येण राजसूयोऽनुविहित इदानीमवसरप्राप्तं सौत्रामण्यनुविधास्यन्(नं) क्रियते—
त्रिरात्रे पुरस्तात्सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीत्वा
क्षौमे वासस्युपनह्य निदधाति ॥ १ ॥

नवमीप्रभृति व्यहं त्रिरात्र इति । नवम्यां सौत्रामण्या यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदासि,
षड्ढोता पशुवत् सिद्धे(सीसे)न क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणाति इति सिद्धम् । यद्वा—
त्रिरात्रे पुरस्तात्पुरेष्टिः । लोहं सीसमित्युच्यते । क्लीबाच्छष्पाणि रोमाणि तरुण्यवास्तो-
कमानि ग्रीहय इति शम्यामात्रा भवन्ति ग्रीहयः । ग्रीहयश्च तरुण्यवाश्च तोकमानि शष्पाणि
वोच्यन्ते इति । क्षौमे वाससि बद्ध्वा निदधाति स्थापयति । त्रिरात्रं यथा न शुष्काणि
भवन्ति तथोपायः क्रियते ॥ १ ॥

सौत्रामण्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ २ ॥

सौत्रामण्यास्तन्त्रमारभते । अङ्गसमुदायस्याऽऽख्यात(न)मिति तदारभेत कर्तुम् ॥२॥

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामोऽग्नीनन्वा-

धाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी भक्षाल्यो-

लपराजीश्वस्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति

स्थालीं कपालानां स्थाने प्रयुनाक्ति ॥ ३ ॥

न षड्दोताऽग्निः परित्यज्यते । अस्मिन्नाग्निहोत्रहोमः । ततो द्वादश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सुरेष्टचर्थमग्निः प्रणीयते । न विद्युदासि । ततोऽन्वाधानम्—अग्निं गृह्णामि ० चतुरहे यज्ञायुरनुसंचरानिति विशेषः । इमामूर्जं द्वादशीं ये प्रविष्टा सौत्रामणीयं हविरिदमेषां मयि । केचिदैष्टं हविरिति । अन्वाहितजपे कृते बर्हिंराहरणादि, नेधम्, अग्रचलंकरणान्ते परिस्तरणम् । ततः पाणिप्रक्षालनादि, यथार्थं पात्राणि प्रयुनाक्ति स्वस्वस्थालीं च शम्यादृषदुपलवर्जान्यपरतः, परतः स्रुवं वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं मदन्त्यर्थमुपवेषं वेदाग्रं मेक्षणं योक्त्रमिति ॥ ३ ॥

निर्वपणकालेऽश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे
प्रभूतान्त्रीहीन्निर्वपति ॥ ४ ॥

निर्वापणकाले प्राप्तेऽश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं निर्वपामीति निर्वापणादयस्तन्त्रेण संस्कार्यां (राः ।) अश्विनौ सरस्वतीन्द्र सुत्रामन्हव्यं रक्षध्वमिति । निर्वापवत् प्रोक्षणं प्रोक्षामीति विशेषः ॥ ४ ॥

चरुकल्पेन श्रपायित्वाऽग्नेण गार्हपत्यमवटं खात्वा
सुरायाः कल्पेन परिस्त्रुतं संदधाति ॥ ५ ॥

उपवेषमादाय स्थाल्याः कपालधर्मः, तामधिश्रयणं ध्रुवोऽसीति न तु निर्दग्धं, तण्डुलानुत्पूय समापो आद्भिरिति प्रणीताभिः संयौति अद्भिः परीति मदन्तीभिः, घर्मोऽसीति सहाद्भिरधिश्रयणं, अन्तरितमविदहन्तः, नाऽऽप्यलेपनिनयनं न वेदिकरणं ब्राह्मणस्य मूर्धन्वरे वा सादयेत् स्पर्शं तिर्यञ्चं स्तब्धं वा स्रुवं च स्रुचश्च संमृष्टि पत्नीं संनद्याऽऽज्येनोदेहीत्यादि, आर्द्रो भुवनस्येति चरोरुद्वासनान्तम । ततोऽग्नेण गार्हपत्यमवटं खात्वा तस्मिन्नवटे स्थाप्यते स्थाल्यामेव सुरासंधानं तस्यामुदकं क्षिपति । अल्पं हविर्महती स्थाली क्रियते ॥ ५ ॥

स्वादीं त्वा स्वादुनेति शृष्वैः सुरां ससृजति ॥ ६ ॥

अत्र ब्रीहियवाद्यङ्कुरं शष्पशब्दाभिधेयं बालतृणं चोपलक्ष्यते ॥ ६ ॥

सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय
सुत्राम्णे पच्यस्वेति ससृष्टामभिमन्त्रयते ॥ ७ ॥

यजमान इति शेषः ॥ ७ ॥

तिस्रो रात्रीः संहिता वसति ॥ ८ ॥

शष्पैः संसृष्टयास्त्रिषु दिनेषु तथैव निवासं विभक्ते—तिस्रः सशष्पेष्टा वसति । तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति (तै० ब्रा० १-८-९) इति । क्रीतसोमस्य त्रिपञ्च-
वासोऽन्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते—‘तश्च सोममाह्वियमाणं गन्धर्वो विश्वामसुः
पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ।
(तै० सं० ६-१-९) इति । तिस्रो रात्रीः संसृष्टा वसति ।

अथ चतुर्दश्यामन्वाहितानामग्नीनां न त्यागस्तेष्वेवाग्निहोत्रादीनि । अथ पञ्चदश्यां
यदि पौर्वाह्निकं पर्वं तदा दर्शः पूर्णमासो वा क्रियते ततस्त्रिपशुरारभ्यते । यदि त्वौत्त-
रभाषिकं पर्वं ततः समाप्य त्रिपशुं पञ्चदश्यां दर्शं पूर्णमासं वा । अथ सौत्रामण्याः
पयोग्रहमाश्रित्य प्रयोगः । पञ्चदश्यामेव सौत्रामण्या यक्ष्य इत्युक्त्वा षष्ठोत्ता, ततः
पश्चिष्टिः शाखाहरणादिन्नतप्रवेशः ॥ ८ ॥

एकयूपं छिनत्ति ॥ ९ ॥

यूपाहुत्यादिपशुस्नपनान्तं ऋकृतिवत् । अयं तु विशेषः । ग्रहपात्रसादनकाले त्रिपञ्चा-
पाकरणं प्रातर्दोहवत्, पशुशाखया सतं नार्या कुम्भीस्थाने प्रा दौहपात्राणि, कुम्भीम-
भिधानी निदाने दोहनपात्राणि सुराया उद्भेदनकाल एता आचरन्तीत्यादिसंक्षालननि-
नयनान्तं प्रातर्दोहवत् । पशुशाखाया उपवेशं च, अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णा
इति निगमाः । ब्राह्मणमूर्धःखरे वा सादायित्वा, इन्द्रमिन्द्रियमित्यादिदर्शवदासन्नाभि-
र्मशनं खरादधस्तात् कृत्वा बालमध्येन पवित्रेण पावनं पुनातु ते परित्यक्तमित्य-
विकारेण यथायतनं सादायित्वा पश्चपाकरणादि मार्जनान्तं पूर्ववत् । ग्रहाणामथवा पाशु-
कानि ध्रुवान्तान्याज्यानि गृहीत्वा कुविदङ्केति च पूर्ववदैन्द्रमासादायित्वा प्रोक्षणीरभि-
मन्थ्येत्यादि वपामार्जनान्तं पूर्ववत् । ततः पुरोडाशं विर्वपतीत्यादि सर्वं पूर्ववत् । *मास-
राभावात्तस्य निवृत्तिः । तत्रश्लोकाः—

पर्वण्येव पयोग्रहेऽप्यसुधमाद्यागूः खरे सादनात्
प्राक्कुम्भीसतयोः कृते त्वपनयेद्वत्सान्पशोः शाखया ॥
त्रीण्यूर्ध्वानि च दोहपात्राणि खरं मूर्धन्खरे वा सुरा
निष्ठसानि च दोहकर्म सदने सन्नाभिष्टिस्तथा ॥
खरादधस्तान्वालेन पावनं तु पुनः खरे ।
इषे त्वेति वपाहोमो मार्जनादि च पूर्ववत् ॥

अथ त्रिपशोः कर्म, न पश्चिष्टिः परिगृहीतत्वात् । सुरादेवताया यत इन्द्रः स एव सुत्रामा वेति केचित् । पश्चिष्ट्यादि । इन्द्रः सुत्रामा, अन्येऽन्य इन्द्र इति । तस्मात्पश्चिष्ट्यादिसुरेष्टौ यदि त्रतोपायनं कृतमिह न पश्चिष्टिं कृत्वा, क्रियत आसन्नेषु हविःषु वा त्रतोपायनं पश्चिष्टिः । शाखाहरणं प्लक्षशाखायां च यूपाहुत्यादिचषालकरणात् स्वरवस्त्रयः न स्वरुभिः पशून्व्यर्धयेयमिति श्रुतेः । एको यूपः । नोपशयपात्नी-
वतो ॥ ९ ॥

न वेदं करोति । पुरस्तात्कृते नार्थान्कुरुते ॥ १० ॥

वेदं कृत्वा वेदिं करोति । न वेदं करोति वेदार्थान्पूर्वं कृतेनैवोपदेशात्सर्वं तेनैव ॥ १० ॥

सौमिक्यास्तृतीयमार्धां वेदिं करोति ॥ ११ ॥

सौमिक्या वेदेस्तृतीये यजेत । प्रक्रमस्य त्रिकरण्या वा वेदिमानम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलसंमितेन दण्डेन दशभिः पश्चाद्द्वादशभिः प्राची, अष्टाभिः पुरस्तात्, न दशपदोत्तरवेदिः शम्यामात्रैव पशुबन्धवदिति विधानात् एकादशिन्यां प्रत्यक्षविहिता एव प्रवर्तन्ते । तस्माच्छम्याप्रमाणोत्तरवेदिरिति भाष्यकृत् ॥ ११ ॥

यस्मिन्कालेऽध्वर्युरुत्तरवेदिं करोति तस्मिन्काले
प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य दक्षिणेनोत्त-
रवेदिं चतुरश्रं खरं करोति ॥ १२ ॥

यस्मिन्काल उत्तरवेदिं करोत्यध्वर्युस्तदा प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहन्य मृत्तिकां दक्षिणोत्तरवेदिं (छां) खरं पीठं करोति । उत्तरवेद्यां क्रियमाणाधामेव तूर्णीं खरकरणमग्नेणान्वाहार्यपचनस्यादूरे वेद्यामेव सुराग्रहार्थं द्वितीयं खरं करोति । चात्वाले तस्मादाहृत्य पुरीषमध्वर्युः, निःसारणान्तं पशुवत् ॥ १२ ॥

यस्मिन्कालेऽध्वर्युराहवनीयं प्रणयति तस्मिन्काले
प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाग्नेरङ्गारानाहृत्य खरे न्युप्यो-
पसमादधाति ॥ १३ ॥ न पाणी प्रक्षालयते ॥ १४ ॥

अग्निप्रणयनकाल उत्तरवेदिकं प्रणयत्यध्वर्युः । प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाग्नेरङ्गिमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरवेदिखरे न्युप्य तूर्णीं यथा व्यवयो न भवति तथा पश्चादुपसमादधाति । अतिमुक्त्यन्तमौत्तरवेदिकस्य बर्हिंराहरणादि परिस्तरणान्तं पाशुकं, पाणि-क्षालनादि । पात्रासादनकाले प्राप्ते पाशुकेष्वेवं विकारः, द्वे यूपरशने तिस्रः पशुरशनाः कुम्भीत्रयं वपाश्रपणीत्रयं वृष्णीर्यद्वैन्द्रस्तदा कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रं भेषवृष्योः । एवं पाशु-
कानि प्रयुज्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

८ पेटेलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १९९

अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे त्रीणि
वैश्वानृतान्यूर्ध्वपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे, त्रीण्यूर्ध्वपात्राणि सुराम्णार्थं खरे
प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

सतं शतातृष्णां स्थालीं रुक्मं बालस्त्रावं
च ॥ १६ ॥

सतं द्रोणकलशाकृतिं प्रयुनक्तीति विशेषः । परिमण्डलं शतच्छिद्रं मार्तिकं स्थाली-
विधानात् । प्रयुनक्ति बालस्त्रावं बालमयं शुचिभिर्गोवालैः कृतं सुराक्षालनार्थं प्रयुनक्ति ।
केचिद्दशापवित्रवद्भस्त्रे बद्ध्वा श्येनपत्रं श्येनपुच्छं च कलबदरकर्कन्धुसक्तून्पाशुकानि संमृ-
ज्योर्ध्वपात्राणि जुहूवत्संमार्ष्टिं पालाशत्वाच्च तस्य पात्रीधर्मास्तद्दारुमयम् । शतच्छिद्रा
मार्तिकी स्थाली ॥ १६ ॥

यत्प्राक्पशुपाकरणात्कृत्वोद्भिद्य सुरां सते
निषिच्य पुनातु ते परिस्रुतमिति बालमयेन
पवित्रेण पुनाति ॥ १७ ॥

प्राक्पशुपाकरणात्कृत्वा तत्र विशेषः । देवस्य वां ददत इति रशनाद्वयस्याऽऽदानं
परिवीरसीत्याविकारेण दिवः सूनुवः स्थ, अन्तारिक्षस्य त्वा स्थानाववगूहामि, एवमन्तं
कृत्वोऽद्भिद्य सुरां ब्राह्मणस्य मूर्धन्वरे वा सादयित्वा तूष्णीं प्रियेणेति । केचित् पुनातु
ते पारिस्रुतमिति बालमयेन पवित्रेण सुरां पावयन्ति खरस्याधस्तात् ॥ १७ ॥

वायुः पूतः पवित्रेणेति सोमवामिनः । सोमाति-
पवितस्य वा । प्राङ्सोम इति सोमातिपवितस्य
पूतां ब्राह्मणस्य मूर्धन्सादयित्वा ॥ (ख०२४) ॥ १८ ॥

प्रत्यङ् सोम इति सोमवामिनः प्रत्यङ् सोमो अतिद्वुत इति पवितस्य पूतां यथा-
यत्नं सादयति । यत्र पूर्वमासादितं तत्रैवाऽऽसादयति ॥ १८ ॥

पशुपाकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते । आश्वि-
नमजं धूम्रमुपाकरोति । सारस्वतं च मेषमैन्द्र-
मृषभं वृष्णि बस्तं वा । बार्हस्पत्यं चतुर्थं
सोमवामिनः सोमातिपवितस्य वा ॥ १९ ॥

एकग्रूपे पशुमुपाकरोति । एकादशिनीवदित्यादि, इषे त्वेत्यादि, अश्विभ्यां त्वा

जुष्टमुपाकरोमीति धूम्रवर्णमजं, इषे त्वेत्यादि, सरस्वत्यै त्वा जुष्टमिति मेघं, सरस्वती देवता, वाग्वै सरस्वतीति वाक्यशेषात् । इन्द्राय जुष्टमित्यृषभं वृष्णि वाऽन्ये बर्हिष्या-
दाय बृहस्पतये त्वेति चतुर्थोऽजः, अतिपवितस्य सोमं पीत्वोदरात्स्त्रवणं यस्य सोममति-
पवितः । अनित्यः, उपाकृत्य पञ्च जुहोति, ऊहेन सुवर्गं यात ओषधीषु प्रतिदिष्टे
येषामशि० निष्क्रीता इमे यन्तु ये बध्यमाना, न तु चतुर्थेनोहः प्रमुञ्चमाना उपाकृता-
न्द्वा (ञ्छ) शमाना० अग्नेर्जनित्रमसीत्यादि अभिहोमान्तं, देवस्य त्वा० पशुरशनामा-
दाय पशोर्दक्षिण इत्यादि, धर्षा मानुषानश्विभ्यां त्वा जुष्टं नियुनज्मि, दक्षिणतो
नियोजनम् ।

ततः सारस्वतस्य धर्षा मानुषान्० सरस्वत्यै त्वा जुष्टं नियुनज्मि ततः धर्षामानुषा-
निन्द्राय त्वा जुष्टं नियुनज्मि, ततः अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादि अश्विभ्यां त्वा जुष्टं
प्रोक्षामीत्यादि प्रोक्षति । अषां पेरुरसीत्यादि क्रमेण पायनं त्रयाणाम् । स्वात्तमित्यादि
च क्रमेण वेदनिधानादि स्त्रुच्यमाघार्थेत्यादि सं ते प्राण इत्यादि सं यज्ञपतिरित्यन्तमे-
कस्य कृत्वैतरयोः क्रमेण, ध्रुवासमञ्जनादि सर्वाञ्जनं तन्त्रेण, सकृत्स्वधित्योरन्तर्धाय,
स्वधितिनैकमरुक्त्वा पशून्पुनः स्वधित्यञ्जनमन्येन शकलेन च द्वितीयस्याञ्जनं पुनः
स्वधित्यञ्जनमन्येन स्वरूपां सहस्रञ्जनं, स्वरूपां चिह्नकरणं, पशूनां कुम्भ्यादीनां च
पथीश्रिकरणं तन्त्रेण, पशुपतेः पशवस्तेषां यान्वीत्रे देवास्तान्स्वराडनुमन्यतां, विमोक-
स्तेत्रेण ये बध्यमानान्मुख्यवपाश्रपण्या अन्वारम्भः । एवं त्रियंज्ञपतिमित्यादि तं दक्षिणे-
नेत्यन्तमेकस्य कृत्वैतरयोः । केचित्प्रतिपशावाग्निगोवध्यगो(१)हत्वननमुलमुकाहरणं च नाऽऽ-
वर्तन्ते । प्रमुञ्चमाना० नानाप्राणो० इति निनयनं तन्त्रेण, तदा सर्वं तन्त्रेण स्वस्वाम्या-
मालभ्य वपाश्रपणीभ्यां मुख्यस्यान्वारम्भः । दर्भास्तरणादि क्रमेण, अमायुं कृण्वन्तः
संज्ञपयतं स्वर्विदः स्थ (इत्यादि लोकाविद स्थ गातुविद स्थ नाथविद स्थ
न वा उ ऐतन्निग्रसे(ध्वे)० आशानां वा आशा० नाना प्राणाः
पशुभिर्यज्ञं० इत्यादिबुवचनप्रयोगो न तन्त्रेण दैव्याः शमितारः० उपेतन०
पाशेभ्यः पशून्प्रमुञ्चत इति पाशस्य विमोकः पृथक्पृथक्, मुख्यवपाश्रपण्या सकलानु-
दस्य नमस्त आतानेत्यादि अपो देवीरित्यन्तं, वाक्त आप्यायतामित्यादि शुद्धाश्चरित्रा
इत्यन्तमेकस्य कृत्वा, इतरयोः । त्रायस्वैनं, इति उत्कृन्तामीत्यन्तमेकस्य कृत्वैतरयोः ।
अन्ये व्युदस्य लोहितान्ता रक्षसां भागः स्येति । अच्छिन्नो राय अश्विभ्यां त्वा जुष्टमु-
त्कृन्तामीति । सरस्वत्यै त्वा० इन्द्राय त्वा० तन्त्रेण प्रत्युष्टं० सर्वा अन्वारभेत यजमानः ।
उस्मुकैकदेशमित्यादि निर्दग्धं तन्त्रेण वायो वीहि० भेदेन यस्त आत्मेति च । केचित्
औ(दू)हेन ये व आत्मान इत्यादि, प्रविष्टा वितस्थिरे । आत्मन्वन्तः० सुपिप्पला

६ प्रत्यक्षः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २०१

ओषधीः कृत । इदमिन्द्रियमिति भेदेन उत्तमप्रयाजादि । पूर्वं परिवप्य५ हुत्वा जुहामुपस्ती-
र्येत्यादिक्रमेण । वषाप्रचारः—अश्विभ्यां छागस्य वषाया मेदसोऽनुब्रूहीत्यादि, एवं प्रेष्य
जातवेदः० । एवं सरस्वत्यै मेषस्य वषाया मेदस एवं प्रेष्य । इन्द्रायर्षभस्येवं प्रेष्य ।
सारस्वतस्य—सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्नाद्यं० इतरयोः सांनय्यवत् । उत्तरप-
रिवप्यहोमः । वषोद्धरणाभिषारणं भेदेन, स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छत । तन्त्रेणाभि-
होमः ॥ १९ ॥

हुतासु वषासु रुक्ममृषभं सात्वरीं च वडवां
दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥

हुतासु वषासु निष्कमृषभं सात्वरीं च वडवां ददातीत्यापस्तम्बः । दक्षिणाकाल ऋषभो
बलीवर्दः सात्वरी शीघ्रगामिनी अश्वस्य योषिद्वडवा । तां चान्तर्वेद्यां स्थापयति ब्रह्मणो
ब्रह्मगी स्यो ब्रह्मणे वो हुताद्य मा मा हि५सिष्ट हुताद्य मद्य५ शिवा भवत (इति) । ब्रध्न
पिन्वस्वेत्यविकारेण सहस्रधारा उत्सा अक्षयिमाणा ते दध्नुः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तै
रुक्मर्षभसात्वरीवडवाद्रव्यैरतितराणि मृत्युं ब्राह्मणा इमे वो निष्कर्षभसात्वरीवडवाः ।
केचिन्नपुसंकेनोहमिच्छन्ति । निष्कशब्दो नपुंसकमिति । अनुशासनिकाद्या विकल्पाः ।
अग्नये हिरण्यम् । रुद्राय गाम् । वरुणायाश्चमिति प्रतिग्रहः । चात्वाले मार्जनम् ॥ २० ॥

तत्कृत्वा वायव्यैः सुराग्रहान्गृह्णान्युपयाम-
गृहीतोऽस्यच्छिद्रां त्वाऽच्छिद्रेणाश्विभ्यां
जुष्टं गृह्णामीत्याश्विनं ग्रहमध्वर्युर्गृह्णाति ।
उपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां त्वाऽच्छिद्रेण
सरस्वत्यै जुष्टं गृह्णामीति सारस्वतम् ।
प्रतिप्रस्थाता । उपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां
त्वाऽच्छिद्रेणेन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामी-
त्येन्द्रं यजमानः ॥ २१ ॥

तत्कृत्वेतिवचनात् प्रकृतिषत् । ग्रहावकाशश्रुतंकारौ न भवतः । आश्विनमध्वर्युर्गृ-
ह्णाति । सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रो वा । ऐन्द्रं ब्रह्मा यजमानो वा । (आप० श्रौ०
१९-२-९) इत्यापस्तम्बसूत्रे विशेषः ॥ २१ ॥

कुविद्वेकेति सर्वेषामेका पुरोरूक् ॥ २२ ॥

सर्वत्रानुवर्तते ॥ २२ ॥

कलसक्तुभिराश्विनः श्रीणाति । बदरसक्तुभिरित्येकेषाम् । सिःहलोमभिश्च कर्कन्धूसक्तुभिः सारस्वतः शार्दूललोमभिश्च बदरसक्तुभिरेन्द्रं कलसक्तुभिरित्येकेषाम् । वृकलोमभिश्च । अपि वा सिःहावध्वर्युर्मनसा ध्यायेत् । शार्दूलैः प्रतिप्रस्थाता । वृकैर्यजमानः ॥ २३ ॥

कलसक्तुभिः सिंहलोमभिश्चाऽऽश्विनं गृह्णाति । बदरसक्तुभिः शार्दूललोमभिश्च सारस्वतं श्रीणाति । कर्कन्धूसक्तुभिर्वृकलोमभिश्चैन्द्रं श्रीणाति । एतेषां फलचूर्णैः श्रीणाति । सिंहः प्रसिद्धः । शार्दूलः पि(लो द्वीपी) । वृकः प्रसिद्धः । तेषां लोमामावे सिंहं मनसा ध्यायेत् ॥ २३ ॥

एष ते योनिरश्विभ्यां त्वा, एष ते योनिः सरस्वत्यै त्वा, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा सुत्राम्ण इति यथारूपं ब्राह्मणस्य मूर्धन्सादययित्वा ॥ (ख०२५) ॥ २४ ॥

गृहीतान्हस्तस्थान्(ग्रहा)न्शो(इये)नपत्रेण सर्वतः परिमृज्य यथारूपं सादयेत् ॥२४॥

पशुपुरोडाशप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ बार्हस्पत्यं पशुपुरोडाशं निरुप्येन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालम् । वारुणं दशकपालम् ॥ २५ ॥

ततः पुरोडाशात्रिर्वपति । बार्हस्पत्यस्य नैमित्तिकस्य निरुप्येतरेषां निर्वापः । तस्यैकादश कपालानि द्वादश वा पुरोडाशानां त्रयस्त्रिंशत्कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वमित्यादि सर्वं पशुपुरोडाशवत् । इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि । सवित्रे जुष्टं० वरुणाय जुष्टं० इन्द्रहव्यः रक्षस्व सवितर्हव्यः रक्षस्व वरुण हव्यः रक्षस्वेति । निर्वापवत्प्रोक्षणम् । हविष्कृता वाचं विमृज्य पशून्विशास्ति निष्टपनादि हृदयश्रपणान्तमेकस्य कृत्वाऽनन्तरमितरयोः । तत्र विशेषः— गुदं मा निर्लेषीरित्यादि, अवहननादि निर्वापवदधिवपनमैन्द्रस्यैकादशोपदधाति । सवितुर्द्वादश वरुणस्य दश कपालानि मदन्तीरधिश्रयति, इत्याद्याप्यलेपं निनीय घृतागेहीत्यादि ॥ २५ ॥

तानासाद्य यथागृहीतं ग्रहानाददतेऽश्विभ्याः सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सोमानाः सुराणामनु-

ब्रूहि । अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे
सोमान्पुरान् प्रस्थितान्प्रेष्येति संप्रेष्यति ॥ २६ ॥
वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

ऐन्द्रं तूष्णीमभिघार्य सवित्रे जुष्टं० अलंकृत्य सादनान्तमाग्नेयवत् । सावित्रवारुण-
योरभिमर्शनम् । यो नः कनीय अपतमिन्द्रो भुवनाल्लुदताम्, अथ ग्रहैः प्रचरन्ति
जुहूविकारा अप्युपभृद्गर्जं ये गृह्णन्ति ग्रहांस्तं तं स स आदत्तेऽध्वर्युः । अश्विभ्यामि-
त्यादि संप्रेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनुवषट्कृते हुत्वा बार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन
प्रचरिते ब्राह्मणं परिक्रीणीते ग्रहोच्छेषणस्य
पातारम् । यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो
अपिबच्छचीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन
सोमं राजानमिह भक्षयामीति भक्षयति ॥ २८ ॥

युवं सुराममश्विनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सोमस्याग्ने वीहीत्यनुय-
जति (आप० श्रौ० १९-२-१) इत्यापस्तम्बः । अनुवषट्कृते हुत्वा बार्हस्पत्यस्य
पशुपुरोडाशेन प्रचारः । ततो हुतशेषं भक्षयति यजमानः ॥ २८ ॥

नाना हि वां देवहितं सदोमितं मा सःसृक्षाथां
परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष
मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्निति भक्षय-
न्तमभिमन्त्रयते ॥ २९ ॥

यजमान इति शेषः ॥ २९ ॥

द्वे स्मृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्या-
नाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनं समेत्यन्तरा
पूर्वमपरं च केतुमिति वा वल्मीकवपायामवन-
येत् ॥ ३० ॥ स्वयं वा पिबेत् । सर्वहुतां वा
जुहुयात् ॥ ३१ ॥

वल्मीकवपायां वाऽवनयेद्ग्रहशेषम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

दक्षिणाग्नौ प्रबध्य शतातृण्णां स्थालीं वितत्य
धारयन्ति । शतातृण्णेन सौवर्णेन रुक्मेणापिहि-
ताम् ॥ ३२ ॥

दक्षिणेऽग्नौ शतातृष्णां स्थालीं प्रबद्धां धारयन्ति । तस्यां बिलं उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिच्छतमानं हिरण्यं निधाय, (आप० श्रौ० १९-३-७) इत्यापस्तम्बः । दक्षिणाग्नौ खरे वा तस्मिच्छतच्छिद्रां स्थालीं करिम्-
श्चिद्बद्ध्वा धारयति कश्चित्पुरी (रु) षः । तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य बालस्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिन्बालमये शतमानं हिरण्यं बिले निधी-
यते ॥ ३२ ॥

पितरो मदन्ताः सोमप्रतीका व्यशेम देवहितं
यदायुः । इन्द्रपीतो विचक्षणो व्यशेम देवहितं
यदायुः । यन्मे मनो यमं (नः परागतं) यद्वा
मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारं-
यामसि व्यशेम देवहितं यदायुरिति तस्यामेव
सुरावशेषमवनयेत् ॥ ३३ ॥

प्राचीनार्वात्यध्वर्युः सुराशेषमवनयेत् ॥ ३३ ॥

स्रवन्तीः पितृमतीभिर्याज्यानुवाक्याभिरुपति-
ष्ठते ॥ ३४ ॥

स्रवन्ती स्थालीं रौमीभिः पितृमतीभिरुपतिष्ठते ॥ ३४ ॥

त्वः सोम प्रचिकितो मनीषेति ॥ (ख० २६) ॥
तिसृभिः पुरस्तादध्वर्युरुत्तराभिस्तिसृभिर्दक्षिणतो
ब्रह्मोत्तराभिस्तिसृभिः पश्चाद्धोतोत्तराभिस्तिसृभि-
रुत्तरत आग्नीध्रः कव्यवाहिनीभिस्तिसृभिः । अत्र
शतातृष्णां स्थालीं निदधार्त । ब्राह्मणो राजन्यो
वैश्यो वा नाऽऽद्रियेत । दक्षिणमाग्नें प्रणयि-
तुः स्वयमेतः सुरावशेषं व्रतयन्नासीत् ॥ ३५ ॥

त्वः सोम प्रचिकितः० त्वया हि नः० त्वः सोम पितृभिः, इत्यध्वर्युः पुरस्तात् प्रत्य-
ङ्मुख उपतिष्ठते स्रवन्तीं स्थालीम् । दक्षिणतो ब्रह्मोदङ्मुखो बर्हिषदः पितरः, आऽहं
(अथा)पितृन्० उपहूताः पितरः, इति तिसृभिर्होता, अग्निष्वात्ताः पितरः० ये अग्नि-
ष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता अभिवान्यायै दुग्धे जुषमाणा इति पश्चात्प्राङ्मुखः, यदग्ने कव्य
वाहनः, त्वामग्न ईडितो जातवेदः मातर्ली कव्यैरिति तिमभिर्दक्षिणेऽग्नौ शतातृष्णामध्वर्युः
स्थापयति राजन्यवैश्ययोर्दक्षिणाग्नेरग्निप्रणयनादिशतातृष्णाप्रतिष्ठापनान्ते न भवति ॥ ३५ ॥

पशुभिः प्रचर्य पुरोडाशैः प्रचरति ॥ ३६ ॥

ततः प्रतिष्ठापने कृते बार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन प्रचर्याध्वर्युः श्रु(श्रु)तः हविः क्षामि-
तरित्यादि सं ते मनसा मनः, अश्विभ्यां स्वा जुष्टमभिधारयामीति, एवमन्तमेकस्य कृत्वासर-
योरन्यस्पृषदाज्यमानीयान्यस्वाहोष्मण इति तन्त्रेण, क्रमेण पञ्चहोत्रोपसादयति क्रमेणाऽऽ-
संक्षमभिमृश्य तच्चतस्रूपस्तृणीतेत्यादि उपभृति त्र्यङ्गावदार्य हिरण्यमुपरिष्ठाकभिधारणं च
न भवति । इडायामप्यवधत्ते यूपो(तूप्णीमु)पसिच्य नाभिधारयति । वसाहोमहवर्णः
स्वाऽनवधानीयैः संमृश्य-अश्विभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहि एवं प्रेष्य, अर्धर्चे वसाहोमं
हुत्वोद्रेकमन्यस्मिन्नवनयति वषट्कृते होमः प्रत्याक्रम्य पूर्ववत्सर्वमुपस्तरणं न त्विडापा-
घ्नस्य, सरस्वत्यै मेषस्य हविषोऽनुब्रूहि । एवं प्रेष्य । वषट्कृते होमः । अर्धर्चे वसाहोमः ।
उद्रेकमन्यस्मिन्नवनयति । उत्तमस्य पशोरुपस्तरणादि ऐन्द्रः प्राण इत्यन्तं प्रकृतिषत् ।
इन्द्रायर्षभस्य हविषोऽनुब्रूहि एवं प्रेष्य, अर्धर्चे वसाहोमः । उद्रेकान्तमवनीय दिशः
प्रदिश इत्यादिदिगुपस्थानान्तं वषट्कृते होमः । सांनाय्यवदनुमन्त्रणमाद्यन्तथैः । सर-
स्वत्या अहमिति मध्यमस्यैवं कृत्वा पुरोडाशैः प्रचरति जुह्वामुपस्तीर्यस्यादि इन्द्रयानु-
ब्रूहि इन्द्रं यज, इन्द्रस्याहमिन्द्रियान्यन्नादः । सवित्रेऽनुब्रूहि सवितारं यज, सवित्रुह-
मन्नादः । वरुणायानुब्रूहि वरुणं यज वरुणस्याहमन्नादः । अयं नारिष्ठान्हुत्वा वनस्पति-
यागं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

पशूनां पुरोडाशानां च समानं स्विष्टकृदिह संस्थाप्य ॥ ३७ ॥

पुरोडाशेभ्यः स्विष्टकृते समवद्यति पशुस्विष्टकृते समवद्यतीति वचनात् । पशुस्विष्ट-
कृता सहावदायाभिधार्य हिरण्यशकलं पूर्वमेव कृतं स्विष्टकृदागं कृत्वा वैश्वानरे हविरिदं० ।
ततः प्राशित्रं बार्हस्पत्यादारभ्य पुरोडाशेभ्य इडा, पश्चिडया सहाभिधारणं, यजमा-
नभागवर्जं पुरोडाशानां मार्जनान्तम् । अथाग्नीदौपयजानित्यादिपाशुकं कर्म प्रतिपद्यते ।
समुद्रं गच्छत स्वाहेत्यादि स्वरहोमः । जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति । न पत्न्यज्जलौ
निनयनं नात्र योक्त्वविमोकः । उपवेशोद्वासान्तं कर्म कुर्यात् ॥ ३७ ॥

शूलैर्मांसरेण पात्रैश्चावभृथमेवयन्ति ॥ ३८ ॥

शूलैर्हृदयशूलैः । मासरमृजीषकल्पेन प्रतिपादयति । नक्तसं मांसरेभित्याचसते
(आप० श्रौ० १९-४-८) इत्यापस्तम्बः । पात्रैर्ग्रहेश्च चशब्देन शततिष्णीं स्वी-
रूपि गृह्यते । वारुणमेककपालं निर्वपति । अवभृथस्य कर्म-परिस्तरणी परिमोजनी उद्रे-
पराजी वेदश्च नास्ति । उपवेशं कृत्वा पुरोडाशसिद्धचर्यानामेव पात्राणां पुनः प्रयोगः ।
अग्निहोत्रहनणीवर्जमपरंतः पुरोडाशसिद्धचर्यानि पात्राणि प्रयुज्य पवित्रकरणादि

वरुणाय जुष्टं निर्वेपामित्यादि आप्यलेपं निनीय प्रोक्षणीरासमदयति आज्येनोदेहीति ।
चतुर्गृहीतान्याज्यानि, अयं प्राणश्च । अवभृथवद्धारुणमलंकृत्योत्तरवेद्येसे तूष्णीमासादयति
॥ ३८ ॥

तस्य सौमिकेनावभृथेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

तस्यावभृथस्य सौमिकेन समानः कल्पो व्याख्यातः । तथाचाऽऽयुर्दा इत्यवभृथमवैष्य-
ञ्जुष्यात् । उरु५ हि राजा० ॥ ३९ ॥

न साम गीयते ॥ ४० ॥

न सामग्रयनं प्रस्तोतुरभावात् ॥ ४० ॥

तूष्णीमेष परेत्य मासरमृजीषकल्पेन

प्रतिपादयति ॥ ४१ ॥

शतं ते सज्जित्याद्यवभृथवत् । स्विष्टकृदन्तेऽनूयाजान्ते वा कृते मासरमृजीषकल्पेन
प्रतिपादयति । मासरस्य तूष्णीमेष प्रोक्षणम् । मासरेण ह्युचं पूरयित्वा मन्त्रेण निमज्जनं,
तूष्णीं विन्दुस्पर्शनम् ॥ ४१ ॥

यस्ते देव वरुण गायत्रच्छन्दाः पाशो ब्रह्मन्प्रति-
ष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेत्याश्विनपात्रं
प्रविध्यति । यस्ते देव वरुण त्रिष्टुप्छन्दाः पाशः
क्षप्ते प्रतितिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेति
सारस्वतस्य । यस्ते देव वरुण जगतीछन्दाः
पाशो विश्वि प्रतितिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै
स्वाहेत्यैन्द्रस्य । यस्ते देव वरुणानुष्टुप्छन्दाः
पाशो दिक्षु प्रतितिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै
स्वाहेति शतानृष्णा५ स्थालीम् । यस्ते देव वरुण
पङ्क्तिच्छन्दाः पाशो वाचि प्रतितिष्ठितस्तं त एते-
नावयजे तस्मै स्वाहेति शूलान् ॥ ४२ ॥

आश्विनादिपात्राणां स्याद्यादीनां च प्रक्षेपः । तत इमं विष्यामीति पत्नी योक्त्व-
विमोकं करोति । अन्ये वाससी परिधाय योक्त्रेण वाससी क्षिपति । देवीरापः०
प्रागस्य तूष्णीं सुमित्रा न आप इति स्नातः पत्नी यजमानश्चान्योन्यं पृष्ठे प्रधावतः ।
नाञ्जलिविमोकः । दीक्षाविमोकार्थत्वात् । नोन्नेतुप्रेषणमुन्नेतुरभावान्नोन्नयनम् । अहतवा-
सुप्तोः परिधानं यजमानपत्न्योः । उद्वयमित्यादित्यमुपतिष्ठते ॥ ४२ ॥

तूष्णीं प्रत्यायनं क्रियते ॥ ४३ ॥

उदकान्तं प्रत्यायनं च समित्पाणयस्तूष्णीं गच्छन्ति । न तु महीयानिति, विहारदेशं गत्वा एधोऽस्येषिषीमहीत्यादि अपो अन्वचारिषमित्यन्तं सर्वे । ततो यजमानो विष्णुक्रमादिब्राह्मणभोजनान्तं निरूढपशुबन्धवत्समिदाधानान्तं कृत्वाऽऽयाङ्गिरित्युपस्थाय ब्रह्मा निष्कामति । ततो विष्णुक्रमादिरित्येके ॥ ४३ ॥

सोमवामिनं याजयेत् । सोमातिपवितं याजयेत् । राजानमवरुद्धं ग्रामकामं प्रजाकामं पशुकामश्रिया प्रत्यभिरूढमभिचरन्वा यजेत । सर्वेष्वभिषेकेष्वाम्नाता । तथा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा भूतिकामो यजेत भूतिकामो यजेत ॥ (ख० २७) ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशः प्रश्नः ॥ १३ ॥

सोमातिपूतसोमवामिनोश्च सौत्रामणी भवति । शाखान्तरश्रवणात्सोमातिपूतः सोमवामी च ब्राह्मण एष । न हि क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विशेषणमिति । ननु च सोमकार्यं तयोरपि न्यग्रोधाविधानम् । तेन तदतिपवने तद्व्रमने च किमिति न भवति । नैतदेवम् । यदि नाम कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तदतिपवने यागान्तरविधानमिति । अग्निचितस्तु वर्णत्रयस्यापि भवति । अग्निसंयोगविधानात् । आपस्तम्बोऽप्याह—‘तथा सोमवामिनं सोमातिपवितं राजानमपरुध्यमानमपरुद्धमभिषिच्यमानमभिषिञ्चानं वा याजयेत् । अभिचर्यमाणो यजेत । अभिचरन्नाग्रकामः प्रजाकामः पशुकामो वा । सर्वेष्वभिषेकेष्वाम्नाता । तथा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा तेजस्कामो यजेत’ (आप० श्रौ० १९-४-१४) इति । त्रयाणां वर्णानां भूतिकामो यजेत । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

त्रयोदशप्रश्नः समाप्तः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशः प्रश्नः ।

विभेययुक्तस्त्रिलसिद्धवर्षलसाधिदानन्दमुखं मुनीन्द्रम् ।
 नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाक्रिन्नम् ॥
 गुरुं यणर्षति नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
 ऋद्ध गौर्याऽमहेज्ञानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥
 ब्राह्मणपेय्यराजसूयौ गतावित्थं त्रयोदशे ।
 अश्वमेधं नृमेधं च व्याचष्टेऽथ चतुर्दशे ॥

ननु ' योऽश्वमेधेन यजेते ' (तै० सं० १-३-१२) इत्यादौ राजपदाभावात्त्रयाणां वर्णानामेवाधिकारोऽश्वमेधस्येति प्रतीयते । तदेवं पापक्षयार्थमश्वमेधकृतं तदुपासनं च कुर्यात् । तथा च ' सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा तरति ब्रह्महत्यां अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते अ उ चैनमेवं वेद ' (तै० सं० १-३-१२) इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैषा सर्वस्य पाप्मन उपपातकरूपस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किंच सर्वस्य व्याधिजातस्य तद्धेतुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं भेषजम् । अत एषेदानींक्षणा देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्यजन्मन्येतेनाश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परिहृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकृतुना यजते सोऽयमुपपातकमहापातके तरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च द्विविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया संपद्यते । उपासनप्रकारस्तु सप्तमकाण्डस्थान्तिमानुवाके—' यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद ' (तै० सं० ७-१-२८) इत्यभिधास्यते । सौत्रामणीविधानसमनन्तरं श्रुति-
 मन्त्रपाठावसरप्राप्तौऽश्वमेधोऽनुविधीयते—

राजाऽश्वमेधेन यजेत ॥ १ ॥

राजशब्दोऽभिषेकवति क्षत्रिये वर्तते इत्युक्तं प्रदेशान्तरे । तथा च ' क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेधस्तस्माद्ब्राह्मण्यश्वमेधेन यजेत ' इति । कात्यायनोऽपि सूत्रग्रामास— ' राजयज्ञोऽश्वमेधः ' (क० श्रौ० २०-१) इति । राज्ञो यज्ञो राजयज्ञः । न ब्राह्मणवैश्ययोरिति । अश्वमेध इति त्रिरात्रस्य यज्ञकृतोर्नामधेयम् । आपस्तम्बोऽपि— ' राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत । अप्यसार्वभौमः ' (आप० श्रौ० २०-१) इति । अश्वमेध इति सर्वेष्टिपशुसमेधानां समुदायनाम । राज्ञो नित्योऽश्वमेध इति ॥ १ ॥

यः कामयेत सर्वा व्युष्टीर्व्यभुवीयेति ॥ २ ॥

वाजसनेयिब्राह्मणमिति शेषः । स सर्वकामस्य भवति । सर्वकामावाप्तिश्च परमात्माख्यस(त)त्त्वप्राप्तिमन्तरेण न भवति । यादच्छरीरकालभाव(वि)नो हि कामा इति । तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षोरित्येतदुक्तं भवति । तथा च ' सर्वाःह वै कामानाप्नोति सर्वा व्युष्टीर्व्यश्रुते योऽश्वमेधेन यजते ' इति । यद्वा—सर्वे कामा ब्राह्मणस्य विजयो राज्ञः पुष्टिवैश्यस्य चेति त्रयाणां वर्णानामेवाश्वमेधाधिकार इति ॥ २ ॥

पुण्यनामधेयं चित्रं देवयजनमध्यवस्यति ।

यैश्य पुरस्ताद(दा)पः सुखाः सूपावगा-
हा अनपस्वरीः ॥ ३ ॥

पुण्यं पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत्पुण्यनाम स्थानं पुष्करवर्षं गौतमवर्षं वाराणसी कुरुक्षेत्रमित्यादि । यत्राऽऽपः पुरस्तात्सुखाः सुखस्पर्शा नात्युष्णा घ्रीर्धर्मतो नातिशीता हेमन्ततो । सूपावगाहाः सुतीर्याः । अनपस्वरीः, अपेत्य न पः (याः) स्वरन्ति संभृता वहन्ति संस्कारयन्ति भूमिमम्बुभिः स्रोतोभिरशोष्या वा । एवंगुणविशेषणविशिष्टायां भूमौ चित्रानक्षत्रकालेऽध्यवस्यति देवयजनं करोतीत्यर्थः । चैत्र्यां पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽश्वमेधेन यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीत्युक्त्वा गृह एव ब्राह्मणैः सह स्वास्तिवाचनं कृत्वा विद्युत् ० । क्षीमप्रवाकवरणं च मधुपर्कादिभिरभ्यर्च्य तं प्रेषयेत् । स चाध्वर्यवादिर्गृहान्प्रत्यागत्यक्रमेण राजेन्द्रवर्मणोऽश्वमेधो भविष्यति तत्र भवताऽध्वर्यवादि, एवमुद्रातृपर्यन्तानां नाहीन इत्युक्ते नाहीनोऽश्वमेध इति प्रतिवचनम् । महन्मेऽवोच इति जपानन्तरं चाध्वर्युब्रह्महोतृन्हस्त्यश्वादिभिरपदातीनानयन्ति राजमनुष्यास्त आरूढा एव देवो देवमेत्स्वित्यादि राजगृहं गच्छन्ति । तत नो(उ)द्रातृणां मधुपर्कः । ततो देवतोपस्थानं नान्द्रीश्राद्धम् । हस्त्यश्वादिनाऽऽग्नीध्रमानयति । तत आग्नीध्रवरणं मधुपर्कं च कुर्यात् ॥ ३ ॥

चैत्र्यां पौर्णमास्यां सांग्रहण्येष्ट्या यजेत तस्या

योत्तराऽमावास्या तस्यां संज्ञान्या ॥ ४ ॥

इमां जमतां स्वस्यापेक्षितं जनसमूहं संग्रहीष्यामीत्यभिप्रेत्य सांग्रहण्याख्ययेष्ट्या यजते । सा चेष्टिः—वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्दामकाम इत्यत्रोत्पन्ना । संगृह्यतेऽपेक्षितं सर्वं ययाऽसौ संग्रहणी सैव सांग्रहणी । सांग्रहण्येष्ट्या यक्ष्य इत्यादि, सांग्रहणीयश्च ह्यविः० काम्येष्टिप्रकरणे वक्ष्यते । अनन्तरममावास्या तस्यां संज्ञान्या यक्ष्य इत्यादि । सा च कृत्स्नेष्टिर्व्याख्यास्यते । एते कामरहिते ॥ ४ ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरं बहु-
रूपमालभते ॥ ५ ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्यां मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिभिर्वाऽऽनयन्ति । ततः
प्राजापत्यमृषभं तूपरं सर्ववर्णं शुक्लनीलपीतादियुक्तमालभते । पशुबन्धेन यक्ष्ये, सर्वा-
न्कामानवाप्नवानीत्युक्त्वा । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । शेषं निरूढपशुबन्ध-
वत् ॥ ५ ॥

तस्या योत्तराऽमावास्या तस्यामपदातीन् मह-
त्विजः प्रतिदिशं समावहन्ति ॥ ६ ॥

अनन्तरभाविन्याममावास्यायां हस्त्यश्वादिभिर्वोद्गातुरानयनं भवति । तदाऽऽरूढ एव
देवो देवमेत्त्वित्यादि । आगते मधुपर्कः । अथवाऽस्मिन्काले वरणं कृत्वा मधुपर्कः । तस्या-
मपदातीन्महत्विज आनयन्ति । महत्विजामानयनमस्मिन्नहनीत्यर्थः । उद्गातृवर्जमाग्नीध्रं
पूर्वमेवेष्टेरानीतं पशौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ ॥ ६ ॥

अथर्विगानयने विशेषमाह—

अन्वहमितरान्वाऽऽवहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः ॥ ७ ॥

अन्वहमितरानानयन्ति हस्त्यश्वादिभिर्थथाज्येष्ठमा सुब्रह्मण्यायाः । अथवा—ये ऋत्विजः
स्वस्वगृहे वृतास्तानृत्विजोऽपदातीनावहन्ति पादसंचारं निवार्य हस्त्यश्वादीनारोह्य राज-
पुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्र कालावधिरा सुब्रह्मण्याया इति । यस्यां चैश्यां
पौर्णमास्यां सांग्रहणी तत आरभ्य संवत्सरेऽतीते सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममावा-
स्यायां त्रैघातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयां समाप्तायां तत्समा-
प्तिदिनमारभ्य दिनत्रये दीक्षां परिसमाप्य तत्रोपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्या प्रवर्तते ।
तत्सुब्रह्मण्यापर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्तव्यम् । तद्यथा—सांग्रहणीष्टिदिने तस्य तस्य
गृहे गत्वा सोमप्रवाकेण वृतानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्येष्ट्यर्चमान-
यन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरमालब्धुं सोमप्रवा-
कवृत्तौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । तदनन्तर-
भाविन्यां वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मौदनार्थं चतुर्णां महत्विजामपेक्षितत्वाद्ध्वर्युब्रह्महो-
तृणां पूर्वमेवाऽऽनीतत्वाद्वाशिष्टमहत्विजमुद्गातारं हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथाऽऽगामि-
संवत्सरगतायां वैशाख्याममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभि-
रानयन्ति । ततो दीक्षारम्भदिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहःस्वन्वहमितरानष्टावृत्विजो हस्त्य-
श्वादिकमारोप्याऽऽनयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं प्रावस्तुतं पोता-
रमुन्नेतारं सुब्रह्मण्यमित्येतान्सोमार्थमानयन्ति ॥ ७ ॥

यद्यप्ययमश्रमेधो द्वादशाहविकृतिद्वारा परम्परयाऽग्निष्टोमविकृतिः । अतो वपना-
दिकमत्र प्राप्तम् । तथाऽप्येतद्दीक्षासमीपे न त्वत्र । अतोऽप्राप्तपूर्वं वपनादिकम-
त्राऽऽह—

केशश्मश्रूणि वापयते । नखानि निकृन्तते ।
दतो धावते । स्नाति । अहतं वासः परि-
धत्ते ॥ ८ ॥

अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—‘अमावास्यामिष्ट्वा देवयजनमभिप्रपद्यते । केशश्मश्रु वपते ।
नखानि निकृन्तते । दतो धावते । स्नाति । अहतं वासः परिधत्ते’ (आप०श्रौ० २०-
१-११) इति । अहतमच्छिन्नं नूतनम् ॥ ८ ॥

अधिवृक्षसूर्ये वाचं यच्छति ॥ ९ ॥

वाचं यत्पोषवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै (तै० ब्रा० ३-८-१) इति
ब्राह्मणम् । वाग्यमनपूर्वकेणोपवासेन स्वर्गलोको रक्षितो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वाग्यतस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति ॥ १० ॥

वाग्यतस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहति । प्रातर्होमोऽपि रात्रौ वोषस्येव प्राक्प्रातर्हो-
माद्वाग्विसर्गः । अन्यकर्तृकाग्निहोत्रहोमः ॥ १० ॥

अरातयो रातयश्च परित आसते रातय इत्ये-
केषाम् ॥ ११ ॥

ये रातयस्ते जागरयन्ति, इत्यापस्तम्बः । ये रातयः मित्राणि जागरयन्ति ॥ ११ ॥

नमो द्रष्ट्रे नम उपद्रष्ट्रे नमोऽनुद्रष्ट्रे नमः ख्यात्रे
नम उपख्यात्रे नमोऽनुख्यात्रे नमः शृण्वते नमः
सते नमोऽसते नमो जाताय नमो जानिष्यमा-
णाय नमो भूताय नमो भविष्यते नमो वाचे
नमो वाचस्पतये नमश्चक्षुषे नमः श्रोत्राय नम-
स्तपसे नमो ब्रह्मण इत्युद्यन्तमादित्यमुपाति-
ष्ठते ॥ १२ ॥

‘उर्विशत्या नमस्कारैरुद्यन्तमादित्यमुपातिष्ठते ॥ १२ ॥

उदित आदित्ये नमोऽग्नये पृथिविक्षित इत्याग्नि-
मुपातिष्ठते । नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षित इति

वायुम् । नमः सूर्याय दिविसित इति सूर्यम्
॥ १३ ॥

अध्वर्युस्तिष्ठभिरग्निं वायुं सूर्यं यथालिङ्गमुपतिष्ठते यजमान इत्येके ॥ १३ ॥

वैतसमिधमभ्याधाय हिरण्यगर्भः समवर्त-
ताग्र इत्यष्टौ पूर्णाहुतीर्जुहोति ॥ १४ ॥ देवा
देवेषु पराक्रमध्वमिति तिस्रः ॥ १५ ॥

अथ प्राग्वंशकरणम् । एदमगन्म, एते पन्थान इति । सर्वेषां गार्हपत्यादीनां
समारोपणं गतश्रीत्वात् । देवयजनमध्यवसानं प्राग्वंशं प्रविश्य आहवनीये वैत-
समिधमभ्याधायैकादश पूर्णाहुतीर्जुहोति हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ । देवा देवेषु पराक्रमध्व-
स्वाहा । प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्व- स्वाहा । द्वितीयारतृतीयेषु पराक्रमध्व- स्वाहा
॥ १४ ॥ १५ ॥

चतुष्टय आपो दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति ॥ १६ ॥

चतुष्प्रकाराश्चतुष्टयः । आनयति वर्ष्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः
समाभृता नैकस्याः । यद्वा—वर्ष्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्चेति जलानां चातुर्वि-
ध्यम् । एतच्चाऽऽरुणकेतुके चयने स्पष्टमान्नातम् । प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यस्ता
आप आहर्तव्या न त्वेकस्या दिशः ॥ १६ ॥

आहृतास्वप्स्वोदनपाकमाह—

तासु ब्रह्मौदनं पचति ॥ १७ ॥

तास्वप्सु ॥ १७ ॥

पात्र्यामुपस्तीर्य राजत- रुक्मं त्रिधाय तस्मि-
न्ब्रह्मौदनमुद्धृत्य प्रभूतेन सर्षिषोपसिच्योपरिष्ठा-
त्सौवर्ण- रुक्ममवधायाभिघार्य चतुर्भ्य आर्षे-
येभ्यो महर्त्विग्भ्य उपोहति ॥ १८ ॥

पात्र्यामुपस्तीर्य राजतमित्यादिसौवर्ण- रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा प्रयच्छति । आर्षेयग्रहणं
कर्त्रन्तरे प्रतिनिधीयमानेऽसंनिहिते तदशक्तौ वाऽऽर्षेयार्थं यथा स्यादिति । औपासने
श्रपणं ब्रह्मौदनस्य ॥ १८ ॥

प्राशितवद्भ्यश्चतुरः सहस्रान्सौवर्णाभिष्कान्ददाति
चतुरश्चाश्वतरीरथानेतौ च क्षतमानौ रुक्मी
॥ (ख०१) ॥ १९ ॥

प्राशितवद्भ्यश्चत्वारो महर्त्विजस्तेभ्यः सहस्रान्सौवर्णाग्निष्काब्दाग्निः, विष्णुः सौवर्णाग्नि-
तरीरथानेतौ च रुक्मौ ॥ १९ ॥

द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दार्धी मौञ्जी वा
रशना । तां ब्रह्मौदनस्योच्छेषणेनानक्ति ॥ २० ॥

मुक्तस्य यदुच्छेषणं पात्रस्थं तेनानक्ति । दृढत्वात्(य) ॥ २० ॥

अश्वस्य रूपाणि समामनन्ति श्वेतः कृष्णः पिशङ्गः
सारङ्गोऽरुणपिशङ्गो वा ॥ २१ ॥ यस्य वा
श्वेतस्योत्खं कृष्णं तमालभते । सोमपं सोमपयोः
पुत्रम् ॥ २२ ॥ यौ शिशू जातौ पुरा तृणाद्या-
त्सोमं पाययन्ति तौ सोमपौ भवतः । तयोरीं
जायते स सोमपयोः पुत्रः । यं शिशुं जातं पुरा
तृणाद्यात् सोमं पाययन्ति स सोमपो भवति
॥ २३ ॥ मातृमन्तं पितृमन्तं षष्ठे वहे च दाप्त-
मध्वर्युं राज्याय परिददाति ॥ २४ ॥ ब्राह्मणा
राजानश्चायं वोऽध्वर्यू राजा या ममापचित्तिरे-
तस्मै तां कुरुतादेष वो यश्च चिकित्सितं तद्द-
क्षिकित्सितमासदिति । यावद्यज्ञमध्वर्यू राजा
भवति ॥ २५ ॥

अश्वस्य रूपाणि । सर्वकृष्णः सर्वश्वेतः, इत्यादीनि मानुमान् पितृमान् वेदा सोमपः
सोमपयोः पुत्र एवंभूतयोरश्व आ(मश्वमा)लभ्य रशनास्त्रनोत्तरकालमध्वर्युं राज्याय परि-
ददाति । ब्राह्मणा आस इ(दि)ति परिदानम् । आडै(द)कं पलम् । हे राजानश्चायम-
ध्वर्युर्भवतां राजा या मम पूजा सा भवतामध्वर्यो भवतामेष करोति एतस्माअध्वर्यवे
भवतु । यावद्यज्ञमेष राजा भवति । अध्वर्युरुद्गातारं कृतमेवेति (यद्वेष करोति तद्वः कृत-
मासदिति) ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेति रशनामादायेमामृष्णन्रज्ञानामृतस्ये-
त्यश्वमन्वाधिवदति ॥ २६ ॥

द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा रशना । आदद इत्यन्तः । तामादाय, इमास्त्वृष्ण-
न्रशनामृतस्येत्यभिमन्थेत्यापस्तम्बः ॥ २६ ॥

ब्रह्मणश्चं वेध्यं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये
तेन राध्यासमिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ॥ २७ ॥

अध्वर्युराह । यद्वा—ब्रह्मजश्वमिति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्व्य ॥ २७ ॥

देवेभ्यः प्रजापतये तेनर्धुहीति प्रत्युक्तेऽभिधा
असीत्यश्वमभिदधाति ॥ २८ ॥

तेन प्रसुते वध्नाति ॥ २८ ॥

अत्रैकेऽध्वर्योः परिदानमामनन्ति ॥ २९ ॥

अत्रैके शाखिनोऽध्वर्योः परिदानं परिपठन्ति ॥ २९ ॥

श्वानं चतुरक्षमानयन्ति । विष्वक्व(ग्व)न्धेन
बद्धम् । पितुरनुजायाः पुत्रः पूर्वो नयति मातुर-
नुजायाः पुत्रः पश्चात्पौंश्चलेयः सैध्रकं मुसलं
धारयन्पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्यपोऽश्व-
मभ्यवगाहन्ति श्वानं च ॥ ३० ॥

अक्षोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं यस्य शुनः सोऽयं चतुरक्षः । तत्राश्व-
स्यावगाहनप्रदेशे श्वा कश्चिन्नेतव्यः । तन्नयनप्रकारमापस्तम्ब आह—‘आनयन्ति श्वानं
चतुरक्षं विष्वक्वन्धेन बद्धं पितुरनुजायाः पुत्रः पुरस्तान्नयति मातुरनुजायाः पुत्रः पश्चा-
त्सैध्रकं मुसलं पौंश्चलेयः पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्यापोऽश्वमभ्यवगाहन्ति श्वानं
च’ (आप० श्रौ० २०—२—१०) इति । यजमानस्य राज्ञः पितृष्वस्त्रीयो मातृष्वस्त्रीयश्च
गच्छतः । सर्वतो बद्ध्वा नीयमानस्य शुनः पुरस्तात्पश्चाच्चोभौ गच्छतः ॥ ३० ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्यश्चमश्वं
प्रोक्षति । इन्द्राम्निभ्यां त्वेति दक्षिणत उदञ्चम् ।
वायवे त्वेति पश्चात्प्राञ्चम् । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इत्युत्तरतो दक्षिणा । देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात्सर्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात्सर्वाभ्यस्त्वा देव-
ताभ्य इति वा ॥ ३१ ॥

प्रजापतये त्वेत्यनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखावस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् ।
एवमुत्तरत्र ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

यत्र शुनोः प्रतिष्ठा तच्छानं प्रसौति । पुरस्ताद्वा
प्रोक्षणात् ॥ (ख० २) ॥ ३२ ॥

प्रोक्षणात्पुरस्ताद्धेति विकल्पः ॥ ३२ ॥

यो अर्वन्तं जिघांसतीति पौंश्चलेयः सैध्रकेण
मुसलेन शुनः प्रहन्ति ॥ ३३ ॥

सैध्रको महापारो वृक्षो यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं कृष्णारुणादिवर्णयुक्तं विद्यते तदीयं मुसलं साधनम् । बहुषु पुरुषेषु चलति न त्वेकस्मिन्भर्तरी नियता वर्तत इति पुंश्र्वली दासी । तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पौंश्र्वलेयो हन्ति (तै० ब्रा० ३-८-४) इति ब्राह्मणम् ॥ ३३ ॥

पूर्वेद्युर्वा शुनः प्रहण्यात्परो मर्त इत्यश्वस्याधस्पद
उपप्लाव्य दक्षिणमुपप्लायति ॥ ३४ ॥

‘तमश्वस्याधस्पदमुपास्यति परो मर्तः परः श्वेति दक्षिणोपप्लाव्य’ (आप० श्रौ० २०-३-१४) इत्यापस्तम्बः । भाष्यकारस्तु सूत्रान्तरमनुसृत्य यो अर्वन्तामिति मन्त्रं हनने विनियुज्य परो मर्त इति मन्त्रः पादानामधः शुनोऽक्ष्णोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं तत्प्रक्षेपे विनियुक्तवान् ॥ ३४ ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ॥ ३५ ॥
हस्तं दक्षिणहस्तं राज्ञो गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अभिक्रत्वेन्द्रभूरधज्मन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति ॥ ३६ ॥
स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

ऐषीकमुदूहमाहरन्ति । पुरस्तात्प्रत्यश्वमभ्युदूहति-
वरत्रया निबद्धम् । तस्मिन्नार्द्रा वेतसशाखोपसं-
बद्धा भवति । तं द्वे शते दक्षिणतो द्वे उत्तरतो
चित्तय धारयन्ति ॥ ३७ ॥

आहरन्त्यैषीकमुदूहम् । उदूह्यत(हति)एषा(तां)भूमिं संमार्जयति पुरस्तात् प्रत्यश्वमिति वचनात् । वरत्रया बद्धं तस्मिन्नुदूह आर्द्रवेतसशाखोपसंबद्धा भवति । चर्मरज्जुत्रयं बद्ध्वेत्यर्थः । तमुदूहं द्वे शते जना दक्षिणतो द्वे शते उत्तरतो धारयन्त्युदूहो महान् भवति ॥ ३७ ॥

तेनैनं महात्विजः प्रतिदिशं समुक्षन्त्यनेनाश्वेन
मेध्येनेष्ठाऽयं राजा वृत्रं वध्यादिति शतेन राज-
पुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यश्वम् । अनेनाश्वेन
मेध्येनेष्ठाऽयं राजा प्रतिधृष्योऽस्त्विति शतेना-
राजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा दक्षिणत उदश्वम् । अने-
नाश्वेन मेध्येनेष्ठाऽयं राजाऽस्यै विशो बहुग्वै
बह्वश्वायै बह्वजाविकायै बहुप्रीहियवाथै बहु-
मांषतिलायै बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै बहु-

दासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै बहुरायस्पोषायै
समुद्गायै राजाऽस्त्विति शतेन सूतग्रामणिभिः
सह होता पश्चात् प्राञ्चम् । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टाऽ-
य* राजा सर्वमायुरेत्विति शतेन क्षत्तुसंग्रहीतृभिः
सद्मेद्गातोत्तरतो दक्षिणा समुक्षितमश्वमनु(तु)दक-
माक्रमयत्तिष्ठ*श्चतुर्दिशं यन्त्यन्तरा स्थानमाक्रमणं
च ॥ ३८ ॥

तेनोद्दहनाश्वं प्रत्यञ्चं प्रत्यङ्मुखं चत्वारि शतान्युदहन्ति । उदकस्थमश्वं शतेन राज-
पुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन्प्रोक्षति—अनेनाश्वेनेति मन्त्रेण । इतरे तूष्णीम् ।
शतेन [राजाभिर्यैरेनाभिषिक्तैः राजपुत्रैः सह ब्रह्मा दक्षिणतोऽनेनाश्वेनेति । सूतग्रामणिभिः
सह होता पश्चात् प्राङ्मुखोऽनेनाश्वेनेति । क्षत्तुसंग्रहीतृभिः सहोत्तरत उद्गाता—अनेना-
श्वेनेति । अत्रैर्षीकमुदहमुपप्लावयति प्रवाहयति । अनुदकदेशेऽश्वं संस्थापयति । प्रोक्षण-
मुदक एव नेतरस्थले । यत्र न पुरा तिष्ठति तत्स्थानमाक्रमयति । स्थानाक्रमणयो-
रन्तरा यत्पूर्वैः प्रवाहयति । उदकादुत्तिष्ठतोऽश्वस्य पदम् ।

केचित्तु—अध्वर्युब्रह्महोत्रुद्गातारश्चत्वारस्तदीयेन समुक्षणेन प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो
दिग्भ्यः सकाशादेनमश्वमभिसमीरयन्त्याभिमुख्येन तत्तद्दिशि सम्यगुत्साहयन्ति । राज-
पुत्रा अभिषिक्तस्तत्रियपुत्राः स्वयं राज्यार्हास्तैः शतसंख्याकैः सहितोऽयमध्वर्युः पूर्वस्यां
दिशि प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोक्षेत् । अनेनेत्यादिवध्यादित्यन्तः प्रोक्षणमन्त्रः ।
उग्राः शूराः । सूताः सारथयः । ग्रामण्यो ग्रामनेतारो ग्रामस्वामिनः । वैश्यशूद्राभ्यां
भारतमिदं न्यामुत्पादिताः क्षत्तारः । कोशवृद्धिकारिणः संग्रहीतारः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३८ ॥

इदं विष्णुः प्रतिद्विष्णुर्दिवो वा विष्णविति तिसृ-

भिर्वैष्णवीभिस्तिष्ठ आहुतीर्जुहोति ॥ ३९ ॥

तस्मिन्पादे तिस्रो वैष्णवीर्जुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानम् ॥ ३९ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्यश्वस्तोकान्प्रस्कन्द-

तोऽनुन्मत्रयते ॥ ४० ॥ दशकृत्व एतमनुषाक-

माधर्तयति ॥ ४१ ॥

अश्वस्य स्तोकात् विष्णोऽनुमन्त्रयमाणाः स्तोत्रयाः ' अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा '
(तै० सं० ७-१-१९) इत्याद्या वा(य्व)ष्टमा दशान्वाह ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अनुषचर्मीयर्वा मन्त्राणां संख्यामाह—

शतकृत्व इत्येकेषाम् । सहस्रकृत्व इत्येकेषाम् ॥ ४२ ॥

अग्नये स्वाहा (तै० सं० ७-१-१९) इत्यनुवाकाख्य आम्नाताः । तत्र मध्यमा-
नुवाके पठिता एकादश मन्त्राः । तत्रान्तिमः ' सर्वस्मै स्वाहा ' इत्ययमुपसंहाररूपत्वा-
दन्ते पठनीयः । ततः पूर्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं संपद्यन्ते । तत्स-
हस्रमनुब्रूयादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथ मन्त्रसंख्यायां पशान्तरमाह—

अपरिमितकृत्व इत्येकेषाम् ॥ ४३ ॥

सहस्रसंख्यां गणयित्वा पारिमितस्यानुवचनेन भोगमपि पारिमितमेव प्राप्नुयात् ।
अतो गणनामकृत्वैवापरिमिता अनुब्रूयात् ॥ ४३ ॥

अग्नये स्वाहेन्द्रामिभ्यामित्यश्वस्य पूर्वहोमाञ्जुहोति ॥ ४४ ॥

गृहं प्रत्यागत्याऽऽहवनीयं विहृत्याग्नये स्वाहेति पूर्वहोमान् ॥ ४४ ॥

विभूर्मात्रेत्यश्वमभिमन्त्र्य भूरसि भुवे त्वा-

भ्रूयाय त्वा भविष्यते त्वेत्युत्सृजति ॥ ४५ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वनामानि वाचयित्वा (आप०
श्रौ० २०-९-९) इत्यापस्तम्बः । द्वितीयदिने प्रोक्षणानन्तरं विभूर्मात्रा इत्यादीन्य-
श्वनामानि अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयतीति भावः । भूरसीति पुनरश्वसमीपं
गत्वाऽनेन मन्त्रेणाश्वं रशनाभ्यामुत्सृजति रशनावन्धं विमुञ्चतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तं परिददाति देवा आशापाला इति शतं वै
तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः कवचिनस्त
एतं गोपायन्ति । अनिवर्तयन्तोऽनुयान्ति ॥ ४६ ॥

देवा आशापाला इति । रत्निभ्यः परिददाति । शतं कवचिनो रदन्ति । अपर्यावर्त-
यन्तोऽश्वमनुचरन्ति । चतुःशता इनीत्येकेषाम् । शतं तल्प्या राजपुत्राः संनद्धाः
संनद्धसारथिनः, शतं वैश्या विपाथिनः, शतं शूद्रा वरूथिनः । तेऽश्वस्य गोप्तारो
भवन्ति । अनेन मन्त्रेण तेभ्य एव राजपुत्रेभ्यो रक्षार्थमेनमश्वं परिददाति । अस्मिन्मन्त्र
आशापालदेवशब्देनाभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रास्तल्प्या राज्ञा सहैकस्मिन्तल्पे शयनार्हाः
शतसंख्याका विवक्षिताः । यद्वा—इदं शतमश्वस्य, आशापालाश्चतसृषु दिक्षु रक्षामन्त्रो-
क्ता देवा इत्यर्थः । देवनशालाः देवाः । चतुर्णां शतानामिदमुपलक्षणम् । प्राधान्या-
दस्योपादानम्, ' चतुःशता रक्षन्ति ' (तै० ब्रा० ३-८-९) इति ब्राह्मणम् ।
केचित्—रत्निभ्यः परिददाति रत्निनः कवचिनश्च संनद्धा अनुवर्तिनः पृष्ठतोऽश्वमनु-
गच्छन्ति । शतं तल्प्याः पाणिगृहीत्याः पुत्रा राजपुत्रा उग्र उग्रजीविनः पर्वतवा-

सिनः । वैश्या (विपणिनः) विपथिनः पन्थानमातिक्रम्याश्वस्य पार्श्वयोगच्छन्ति ।
ये शूद्रा वरूथिनः गृहगामिनोऽश्वस्य यवसमाहरन्ति एतेऽश्वस्य गोत्तार इति ॥ ४६ ॥

यद्यद्ब्राह्मणजातमुपेयुस्तान्पृच्छेयुः कियद्यय-
मश्वमेधस्य वेत्थेति । यो न विद्याचं जित्वा
तस्य कुलात्स्वादं पानं चोपनिवपेयुः ॥ ४७ ॥

यद्यद्ब्राह्मणजातमुपेयुरुपगच्छेयुस्तत्पृच्छेयुः कियद्भवानश्वमेधस्य जानाति मन्त्रं
ब्राह्मणं कल्पं वेति । यदि न किञ्चिज्जानाति तं जित्वा तस्य गृहाद्ब्रह्मणमश्वस्य स्वादं
अणकादि पानीयं नयेयुः ॥ ४७ ॥

यज्जनपदेऽन्नं तदेषामन्नम् । रथकारकुले
वसति ॥ (ख०३) ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशमश्रे प्रथमः पटलः ।

यद्ब्राह्मणानां कृतान्नं तदेषामन्नम् (आप० श्रौ० २०-९-१७) इत्यापस्तम्बः ।
न तु क्षत्रियवैश्यानामन्नमितरेषां च भक्षणं भवति । सायंकाले रथकारगृहेऽश्वस्य
वासो भवति ।

आहूते सुब्रह्मण्येऽत्र समायाते शर्चापतौ ।
पदातितैव युक्तेति प्रागेवाऽऽनयनं कृतम् ॥
रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्युं परिदापयेत् ।
राज्याय स च राजा स्याद्यावत्संतिष्ठते क्रतुः ॥
आनयन्ति ततः श्वानं यजमानस्य पूरुषाः ।
विष्वग्बन्धेन बद्धाङ्गं चतुरक्षं विवक्षितम् ॥
अक्षणोरुपरि यः श्वेतबिन्दुद्वितयलाञ्छितः ।
तं समावक्षते श्वानं चतुरक्षं विवक्षणाः ॥
सैध्रकं मुसलं हस्ते गृह्णन्दासीमुतस्ततः ।
सौवर्णावृतजानुस्तु पृष्ठतोऽश्वमनुव्रजेत् ॥

प्रवेशयन्त्यश्वमथाप्सु मुञ्चन्
श्वानं जले यत्र शुनोऽप्रतिष्ठा ।
अध्वर्युणाऽथ प्रसुतो जर्हीति
स पौश्वलेयोऽस्य शुनः प्रहन्ति ॥

संनाभ(ह)वन्तः क्षितिपालपुत्राः
 संनद्धसूताः शतमस्य तरुण्याः ।
 गोपायितारः शतमेवमुग्राः
 संनाहितास्तादृशसूतयुक्ताः ॥
 वैश्याः शतं प्रान्तचराः पथः स्यु-
 र्वरूयिनः स्युः शतमेव शूद्राः ।
 ताः(ते) स्वैरचारं परिपालयन्तोऽ-
 नावर्तयन्तोऽनुचरन्ति सर्वे ॥

पृच्छेयुः पथितेऽश्वमेधविषयं भो ब्राह्मणा वः कियत्
 मन्त्रब्राह्मणकालवेदनामिति स्युर्वेत्यकिंचिद्विदः ॥
 आदेयं तुरगस्य तद्भवनतः स्यात्वाद्यपेयादिकं
 तेषां क्षत्रियवैश्यवेष्टमत इह ग्राह्यं कृतान्नं भवेत् ॥
 रथकारगृहेऽश्वस्य वसतः सायमस्य तु ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
 चतुर्दशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

अथ चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इह धृतिः स्वाहेत्यश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रः सायं
 धृतीर्जुहोति ॥ १ ॥

अश्वस्य बन्धनस्थानीया इह धृतिः, इत्याद्या धृतयश्चतुर्षु पत्सु होतव्याः ।
 अन्यो विप्रतिषेधादश्वेन सहाऽऽगतोऽध्वर्युः प्राकृतस्तुक्स्तुवाज्यस्थाल्याज्येन जुहो-
 तित्यर्थः ॥ १ ॥

सवित्रे प्रातरष्टाकपालम् ॥ २ ॥

निर्वपतीति शेषः । श्वोभूते तृतीयायां सवित्रे जुष्टमित्यादि नारिष्ठान्तं कर्म
 कुर्यात् ॥ २ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत ईकाराय स्वाहेंकृताय स्वाहे-
 त्याहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति । अञ्जयेताय
 स्वाहा कुष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि

॥ ३ ॥ विपरीतमेके समामनन्ति ॥ ४ ॥ हिर-
ण्यं शतमानं दक्षिणा ॥ ५ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्युपहोमस्य कालचोदनात्, आश्रमाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहे-
त्युद्रावाञ्जुहोतीत्यापस्तम्बः । ईकाराय स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिबन्धम् । अञ्जयेताय स्वाहा
कृष्णाय स्वाहा, इत्यष्टाचत्वारिंशतमेकमतिरिक्तं सर्वस्मै एकहेति । दक्षिणाकाले शत-
मानं हिरण्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तस्यां सन्स्थितायामित्यददा इत्ययजथा
इत्यपच इत्यदः साध्वकरोदिति ब्राह्मणो
वीणागाथिनौ गायतः ॥ ६ ॥

तस्यां प्रातरिष्ट्यां ब्राह्मणतर्पणान्तायां समाप्तायामत्र ब्राह्मणो वीणागाथी गायति -
इत्यददा इति नित्यशो ब्राह्मणेभ्यो भूम्यादि दानं (दत्तं) वान् । इत्ययजथा
बाजपेयराजसूयादिभिरिष्टवान् । इत्यपचः हरिणादिमांसादि पक्त्वान् । इत्यदः साध्व-
करोदिति । शास्त्रमनुसृत्य सन्मार्गमकरोदित्येवं गायतौ वीणागाथिनौ ॥ ६ ॥

सवित्रे प्रसवित्रे मध्यंदिन एकादशकपालः ।

रजतं शतमानं दक्षिणा ॥ ७ ॥

माध्यंदिनेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि सवित्रे प्रसवित्रे जुष्टमित्यादि ब्राह्मणतर्प-
णान्तम् ॥ ७ ॥

सवित्र आसवित्रेऽपराह्णे द्वादशकपालः । सुवर्णं
शतमानं दक्षिणा ॥ ८ ॥

ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ८ ॥

तस्यां सन्स्थितायां दक्षिणेन वेदिं हिरण्यं
कशिपूपस्तृणाति । तस्मिन्होतोपविशति ॥ ९ ॥

आद्यायामेवोद्रावहोमादिगानन्तं संस्थितायामपराह्णिक्यामिष्टौ दक्षिणेताऽऽहवनी-
यमित्यादि ॥ ९ ॥

दक्षिणतो ब्रह्मोद्रातारौ ॥ १० ॥

तस्मिन्नुपविशत इति शेषः ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपोरग्रेण होतारम् ॥ ११ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं होता हिरण्यकशिपावुपविशतीत्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥

हिरण्ये कूर्चे फलके वाऽध्वर्युः ॥ १२ ॥

उपविशतीति शेषः । पुरस्तादध्वर्योर्हिरण्ये कूर्चे इत्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

दक्षिणतो वीणागणकिन उपसेना भवन्ति ॥ १३ ॥

उपोपाविशान्ति ॥ १३ ॥

समुपविष्टेष्वध्वर्योऽ इति होताऽध्वर्युमामन्त्रयते ॥ १४ ॥
सर्वेषूपविष्टेष्वध्वर्योऽ इति होताऽध्वर्युं प्रत्यामन्त्रयते ॥ १४ ॥

पारिप्लवमाख्यास्यन् भौवन्यवं च होऽ

इह होतरित्यध्वर्युः परिगृणाति ॥ १५ ॥

होऽ इ होतरिति प्रतिगः ॥ १५ ॥

समाप्ते पारिप्लवे भौवन्यवे च वीणागणकिनः

पुराणैरिमं राजभिः ॥ (ख ० ४) ॥

साधुकृद्भिर्यजमानं संगायतेति संप्रेष्यति ।

एवमसदा संप्रेष्यति ॥ १६ ॥

संस्थितयोरारुयातयोः संप्रेष्यति वीणागणकिन इति युधिष्ठिरादिभिस्तुल्यमिति कृत्वेमं संगायतेति । एवमुक्तप्रकारेण संप्रेषः ॥ १६ ॥

सायंधृतिषु हूयमानासु इत्यजिना इत्यजिना

युध्यथा इत्यमुं संग्राममहभित्यक्षो

वीर्यमकरोदिति राजन्यो वीणागाथी

गायति ॥ १७ ॥

धृतिषु हूयमानासु राजन्यो वीणागाथी इत्यजिना मांधात्रादिभिस्तुल्य एव शत्रुं मित्त-
वान् युद्धं कृतवान् संग्रामं कृतवान् इत्यादि ॥ १७ ॥

नित्यं सायं सायंधृतीर्जुहोति । प्रातः

प्रातरिष्टिभिर्यजते । नित्यं पारिप्लवे

भौवन्यवं च नित्यम् । वीणागणकिनौ

ब्राह्मणराजन्यावेष्टीनामपवर्गादगायतोऽयं

वृत्तास्विष्टिषु ताभ्यां शतमनोयुक्तं च

ददाति । शते चानोयुक्ते चेत्येकेषाम् ॥ १८ ॥

नित्यमिति वचनादहरहः सायं प्रातर्धृतिहोमादि । एवमेतानि सावित्रादीनि सर्वस्वरं
कर्माणि क्रियन्ते (आप० श्रौ० २०-७-२) इत्यापस्तम्बोक्तिः । सर्वस्वामित्य-
न्त्यन्तसंयोगे द्वितीयां, इति वचनात्सर्वस्वरपर्यन्तमित्यर्थः । अपवृत्तास्विष्टिषु ताभ्यां
वीणागाथिभ्यां शतमनोयुक्तं रयं च दद्यात् । शते चानोयुक्ते चेत्येके शास्त्रिनः
पठन्ति ॥ १८ ॥

त्रिंशत्तिसास एष संवत्सरो भवति ॥ १९ ॥

एवं सावित्रेष्ट्यादि गृह एवान्वहं संवत्सरं गानान्तानि क्रियन्ते । सावनाच्चान्द्रमा-
सोक्तस्याऽऽग्निस्य वैशाखपूर्णिमास्या उपरिष्टादमावास्याया उर्ध्वमपि सावित्रेष्ट्यादीनि ।
एष संवत्सरो त्रिंशन्मासात्मको वर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे व्रजेऽश्वं बध्नाति ॥ २० ॥

संपूर्ण एकादशमासे तृतीयाप्रभृति । अश्वत्थमध्ये गृहे काष्ठे पट्टीरा(टीर)शंको-
र(ङ्काव)श्वं बध्नन्त्यश्वपरिचारकाः ॥ २० ॥

तस्मै बद्धाय यवसमाहरन्ति ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २१ ॥

यद्यश्वमुपतपद्विन्देदाग्नेयमष्टाकपालं

निर्वपेदिति ब्राह्मणव्याख्यातान्यश्वप्रायश्चित्तानि ॥ २२ ॥

यानि ब्राह्मणव्याख्यातान्यश्वप्रायश्चित्तानि तान्यापस्तम्बोऽपि सूत्रयामास—‘यद्य-
श्वमुपतपद्विन्देदाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सौम्यं चरुं सावित्रमष्टाकपालम् । पौष्णं चरुं यदि
श्लोणः । रौद्रं चरुं यदि महती देवताऽभि मन्येत । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगा-
खरे यदि नाऽऽगच्छेत् । प्रद्यधीयादग्नयेऽश्वोमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्य आज्य-
भागः । यदि बडवामधीयात्प्राजापत्यं चरुं द्वादशकपालं वा । यदि नश्येद्वायव्यं
चरुम् । यदि सेनाऽभित्वरी विन्देतेन्द्राय यजत एकादशकपालम् । यदि प्रसहा(ह्याऽऽ)-
नयेयुरिन्द्राय प्रसहन् एकादशकपालम् । यद्यन्धः स्यात्सौर्यं चरुमेककपालं वा । यदि
श्वभ्रेऽवपतेद्वैष्णवं चरुम् । यद्यविज्ञातेन यक्षमणा म्रियेत प्राजापत्यं चरुं द्वादशकपालं
वा । यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन्हन्येतास्य यज्ञः । अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः’ (आप० श्रौ०
२०-८-२) इति ।

उपतपस्तंतापकरो रोगविशेषः । श्लोणो दुष्टत्वक् । श्लौण्यस्य त्वग्दोषस्य चिकित्सकः
पूषा । महती देवता रुद्रः पशूनामधिपतिः । तस्मिन्पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरादिना
पशुः पीड्यते । अश्वस्य पशुत्वेन रुद्रदेवत्यत्वादौद्रयागोऽनुष्ठिते सति स्वकीयथैव देव-
तया चिकित्सितत्वाद्गोराहितो भवतीत्यर्थः । मृगस्याश्वस्याऽऽखरः सुत्येऽहनि निवास-
स्थानं तत्राऽऽगमनाभावे वैश्वानरोऽपि कुर्यात् । बडवां गर्दभीं वा चिन्तयेदारोहेद्वा ।
आज्यमेव साम्ने मजनीयं हविः । आज्यभागस्योपांशुयाज(ग)वत् । यदि बडवामारो-
हेत्स्यारोहो प्राजापत्यं चरुम् । यदि सर्वत्र न दृश्येत वायव्यं चरुम् । यदि सेनाऽभित्वरी
अभिगमनशीलो त्वारितगमनो वा, इन्द्राय यजेत । प्रसह्य बलेन नयेयुः, इन्द्राय प्रसह्य-

(ह)ने । यद्यन्धः सौर्यं चरुम् । यदि जर्णिं कूपे पतेद्वैष्णवश्चरुः । अविज्ञातेऽग्नेने
रोगेणेत्यविज्ञाते प्राजापत्यश्चरुः । अमित्राः शत्रवो यद्येनमश्रं प्राप्नुवुः । अन्ये तद्वृ-
वर्णं सषयसम् । मातृमन्तमित्यादिविशिष्टमानीय प्रोक्षेयुः । प्रजापतये त्वेति पृथिव्यै
स्वेत्यन्तेन श्लोणत्वादी विहितप्रायश्चित्तं कृत्वोत्सृज्यान्यमानीयेत्यादि ॥ २२ ॥

अमावास्यायामुखा संभरति ॥ २३ ॥

एतस्य संवत्सरस्योत्तरेत्यापस्तम्बः । उत्तराऽमावास्या यस्यां महर्षिज उद्गातुरामयनं
कृतं तत्प्रभृत्यागामिन्या वैशाखपौर्णमास्या उपरिष्टादमावास्यायामुखासंभरणादीनि । एष
संवत्सरश्चान्द्रमानेन । तस्याममावास्यायां प्रातः पवित्रेष्टिं कृत्वा बृहस्पतिपुरोहिता इति
कृष्णाग्निं उखार्थं पुरीषसंभरणं, काले सदि होतः स उ लोक इति । तिस्रभिसि-
सृभी राजन्य इति वचनात् । चमस इति चतस्रो हुत्वा स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति
त्रीणि वैश्वदेवानि हुत्वा विरामः । ध्रौवसमाप्तिः । समाप्ते वीणागाथिम्यां दानम् । इति
वैखानससूत्रम् । उखापचनादि यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिने । यस्मिन्कस्मिन्पर्वणि पञ्चपशु-
भिर्वायव्येन वा यजेत, इति ॥ २३ ॥

त्रैधातवीया दीक्षणीया ॥ २४ ॥

आगामिवसन्तेऽग्निवद्दीक्षणीया । यस्मिन्कस्मिंश्चित्पर्वणि महावीरकरणम् । आगामि-
वसन्ते प्रस्तोतुरानयनं हस्त्यश्वादिभिः । प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दक्षिणावर्जं पूर्वमेव महि-
ष्युखाकरणस्थापनान्तं करोति, । माध्यंदिने सवित्रे प्रसव इत्यादि सावने संवत्सरे
समाप्ते सावित्रेष्ट्यादीति । आज्यं पशव इत्यादि आदितस्त्रैधातवीयां विधाय दीक्ष-
णीया पत्नीसंयाजान्तां संतिष्ठते ॥ २४ ॥

दीक्षाहुतिकाले त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति ।

चत्वार्यौद्ग्रहणानि ॥ २५ ॥ अग्निना तपोऽन्व-

भवांस्त्यौद्ग्रहणानि । स्वाहाऽऽधिमाधीताय

स्वाहेति वैश्वदेवानि । समाहमन्वहमौद्ग्रहणैर्वैश्व-

दैश्व प्रचरति ॥ २६ ॥ सोऽयं दीक्षाहुतिकालो

विद्वद् उत्तरोत्तराणि वैश्वदेवानि भवन्ति ॥ २७ ॥

सर्वाण्युत्तमेऽहनि ह्यन्ते ॥ २८ ॥

उत्तरेण बहिः प्राभवंशमित्यादि आहवनीयमुपोपविशतीत्यन्तं कृत्वाऽऽकृत्यै प्रयुजे ।
इति चत्वार्यौद्ग्रहणानि हुत्वा वाचा म० इति षतस्रः स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि
वैश्वदेवानि हुत्वा विराम इति भाष्यकृत् । श्वोभूते प्रथमायां चत्वार्यौद्ग्रहणानि वा हुत्वा
वाचाम इति केचित् । उत्तरेषु न वाचाम इत्येके । काय स्वाहा इति त्रीणि वैश्वदेवानि ।

सर्वे द्विविध्यां, अदित्या इति त्रीणि । तृतीयायां सरस्वत्येति त्रीणि । चतुर्थ्यां पूष्ण इति त्रीणि । पञ्चम्यां त्वाष्ट्र इति त्रीणि । षडुत्तमेऽहन्यौद्ग्रहणानि जुहोति । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम् । षडहमाग्नावैष्णवेन प्रचरति । सप्तम्यामाग्निव्या त्रिहविषेति वाजसनेयकम् । (आप० श्रौ० २०-८-११) इत्यापस्तम्बः । सप्तमेऽहनि दीक्षा-
रम्भश्चेदुपस्थायां चौद्ग्रहणानि हुत्वा वाचा म इति पञ्चमम् । अतम्यासपक्षे मनसा म इति हुत्वाऽऽकृतिमग्निमिति षडाग्निकीः, विश्वदेवस्थेति पूर्णाहुतिः । विष्णवे स्वाहेति त्रीणि वैश्वेदेवानि । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिः । आदिषु त्रिषु पुरस्तादन्ते च स्वाहा-
कार उत्तम एवान्या आग्निकीः, अहन्यहनीति केचित् । चत्वार्यौद्ग्रहणानि हुत्वा सप्तहं यजमानस्य भोजनम् । क्षारलवणवर्जनं, व्रतस्या (स्य) प्रवृत्तत्वात् । अथवा षडहमाग्नावैष्णवेन । त्रैघातवीया सप्तमेऽहनि । आग्निव्या त्रिहविष्क [या]
॥ २९ ॥ ३१ ॥ २७ ॥ २८ ॥

भुवो देवानां कर्मणेति कृष्णाजिनमारोहन्तमृतु-
दीक्षाभिरभिमन्त्रयते ॥ २९ ॥

भुवो देवानामिति पथ्याऽसीति पूर्वत्रानुषज्यते । वसुभिर्देवोभिः, दीक्षयामीत्यन्तम् । पथ्याऽसि रुद्रेभिः पथ्यास्त्वाऽऽदित्येभिः पथ्याऽसि विश्वेभिः पथ्याऽस्यङ्किरोभिः, इत्यादि । इमं धियमिति कृष्णाजिनमारोहन्तं यजमानमभिमन्त्रयते । अहं दीक्षामि-
त्यादिभिरभिमन्त्रयन्तम् । यत्प्राङ्मुष्टीकरणात्कृत्वोखाप्रवृज्जनम् । गतश्रीत्वाच्चिरमन्थ्येन पृच्छतीति ॥ २९ ॥

आ ब्रह्मञ्जज्ञि बीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठते ॥ ३० ॥

आ ब्रह्मन्० जज्ञि बीजम्० । इत्यनुवाकाभ्यां जातमुख्यमुपतिष्ठते । प्राकृतस्य निवृत्तिः ॥ ३० ॥

विसृष्ट्यां वाचि वीणागणाकिनः ॥ (ख० ५) ॥
देवैरिमं यजमानं संगायेति संप्रेष्यति ॥ ३१ ॥

विसृष्ट्यां वाचि यजमानो व्रतं कृणुतेत्युक्ते संप्रेष्यत्यध्वर्युः । वीणागणाकिन इत्यादि, इन्द्रतुल्य इति गायन्ति ॥ ३१ ॥

ब्रह्मवीचरीषु प्रहिष्यमाणासु जघन्यं देवैः संप्रे-
ष्यति । प्रजापतिना सुत्यासूदवसानीयायाम-
न्ततः ॥ ३२ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । २२५

एवं सदीपवसथात् । प्रजापतिना सुत्यास्ववभृथोदः नीयानूबन्ध्योदवसानीयास्विति देवैरन्ततः (आप० श्रौ० २०-८-१७) इत्यापस्तम्बः । एवमौपवसथात् । अग्नि-
वहीक्षापरिमाणं त्र्यहपक्षमाश्रित्य प्रयोगः । केचिद्द्वादशाहवहीक्षोपसदौ । तदा शिशिरे
दीक्षान्त इत्याद्यत्र तित्तौ दीक्षाः । षडुपसदः । यदहः प्रयायादित्यादि गार्हपत्याचिन्नि
कृत्वा प्रायणीयं प्रचर्य वेदिमानम् ॥ ३२ ॥

द्विस्तावा वेदिः । एकविंशोऽग्निः ॥ ३३ ॥

वेदिकाले द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावोऽग्निरेकविंशो वा (आप० श्रौ० २०-९-
१) इत्यापस्तम्बोऽपि सूत्रयामास । वेदिकाले द्विगुणां प्राकृत्या वेदिं करोति ।
द्विकरण्या वेदिमानम् । त्रिंशद्ङ्गुलस्य चतुरश्रस्य वाऽक्षण्यारज्जुः । स
प्रक्रमः । त्रिस्तावोऽग्निः पुरुषस्य त्रिकरणी । पुरुषस्थानीया प्रमाणं तिर्यक्द्विकरण्या-
यामस्तस्याक्षण्यारज्जुखिकरणी एवं पुरुषस्य त्रिकरणी, आत्मचतुर्थीशेन चतुर्भागीया,
तस्यार्धेन तत्पादाः पञ्चमभागेने पञ्चमभागीयास्तदर्धेन पादेष्टका गार्हपत्याचितेः प्रकृतिवद्
धिष्णियानां च । प्रायणीयां प्रचर्य वेद्यग्नी शौल्वेन मत्वा मन्त्रेण वेदिं मत्वा प्रायणीय-
ध्रुवादित्यादि । सोमक्रदणकाले गवा ते० तस्या आत्मा० भूयो वा०-एकोनसहस्रं ते
क्रीणानि । त्रिरात्रपर्याप्तसोमफलयोः क्रयः । आतिथ्याया प्रचर्याग्निमानादि । चितः स्थ०
सं ते पया० सि० इति सिकताल्यूहनम् । आतिथ्याया ध्रुवादित्यादि तर्ह्यग्निवदौप-
वसथात् । अहरहेंदेवैरिति वर्णागाथिनः सायंकाले [ग.येयुः] । यूपच्छेदनकाले-
एकविंशतिं यूपान् । राज्जुदालोऽग्निष्टः श्लैष्मातकः । तत्रिवलैः (दुभयतः) पौतुद्रवौ ।
वैल्वाः षट् खादिराः षट् पालाशाः षट् । एकविंशत्यरन्तयः सर्वे । पालाशा उपश-
यपात्नीवतविशाला यूपाः प्राकृतपरिमाणा औपवसथ्येऽहनि ॥ ३३ ॥

वैश्वानरीयेण प्रचरति ॥ ३४ ॥

अग्निगुणक्रो वैश्वानरः । ब्राह्मणतर्पणान्तेयामिष्टिः ॥ ३४ ॥

अग्रये गायत्राय त्रिवृते रायंतराय वासन्ताया-
ष्टाकपालः इति दशहविष० सर्वपृष्ठयन्मिष्टिं
निर्वपति ॥ ३५ ॥

शाखाहरणादि प्रसूनमयं बर्हिर्वैश्वदेवपर्ववत्परिस्तरणं, षट्पञ्चाशत्कपालानि चतस्रः
स्थाल्याः । निर्वापणकाले-अग्रये गायत्राय त्रिवृते रायंतराय वसन्ताय जुष्टं निर्वपामि ।
इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय त्रैषमायै० विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशे-
भ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो जु० मिश्रावरुणाभ्यामानुष्टुब्भ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां
शारदाम्यां शयस्या वृहस्पतये पाङ्क्त्याय त्रिणवाय शाकराय हैमन्तिकाय जुष्टं० सवित्र

आतिच्छन्दसाय प्रयत्त्रिशाय रैवताय शैशिराय जुष्टं० अदित्यै विष्णुपत्न्यै जु०
 अन्नये वैश्वानराय जुष्टं० अनुमत्यै जुष्टं० काय जुष्टं० इत्यादि उत्करे त्रिभिर्नाथ यथा-
 भागमित्यादि कपालान्युपधाय प्रातर्दोहकर्म निष्टपनादि कामधुस्त० मित्रावरुणाम्यामानु-
 ष्ठुम्यामेकविंशाम्यां वैराजाम्यां शारदाम्यां हविरिन्द्रिषामितिनिगमाः । पिण्डं कृत्वा
 व्यावर्तध्वमिति त्रिः । अथवा व्यावर्तध्वमिति चर्चथान् व्यावर्तध्वमितिपुरोडाशान् व्याव-
 र्तेथामिति पुरोडाशौ । अधिश्रयणादि । परिधीन्परिदधाति गन्धर्बोऽसीति नास्ति, कस्त्वेत्य-
 स्वापिष्टौ । तेषां प्रत्याम्नायः । अस्य यज्ञस्येति त्रिष्वप्यनुषङ्गः । नात्रामुष्मा इति कायस्य
 नामग्रहणं कायानुबृहि कंयज । एककपालधर्मेण प्रचारः । मधुश्च स्वाहेत्यादि ब्राह्मणत-
 र्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ३९ ॥

समिधिशामिति याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ ३६ ॥

इदं याजुषे हौत्रम् ॥ ३६ ॥

कस्त्वा धुनक्ति स त्वा धुनत्विति परिधी-
 भ्युनक्ति ॥ ३७ ॥

गतम् ॥ ३७ ॥

रथवाहने हविर्धाने राज्जुदालमग्निष्टमेकाविंशत्स्व-
 रत्नि संमिनोति ॥ ३८ ॥

धसोर्धाराऽग्निवत् । हविर्धानप्रवर्तनकाले रथवाहने हविर्धानार्थं भवतः । रथवाहनसं-
 मर्थे अनसी । यूपसंमानकाले राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निमग्निष्टं मिनोति ॥ ३८ ॥

पौतुद्रवावभितो भवतः ॥ ३९ ॥

पौतुद्रवौ देवदारुमयौ दक्षिणत उत्तरतश्च ॥ ३९ ॥

त्रयः खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतः । त्रयो वैल्वाः
 पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतो वैल्वानेक उत्त-
 मान्त्संमामनन्ति पालाश उपशबः ॥ ४० ॥

इत्येवमादित्यत्यासेन मानम् । तत उपशयनिधानम् । अग्नीषोमीययागः ॥ ४० ॥

चतुष्टय आपो दिग्भ्यः समाभूता वसतीधरीर्षुक्तासि ॥ ४१ ॥

ततः सुब्रह्मण्यान्ते चतुष्टय इत्यादि देवयजम एव पशुपुरोडाशादिदेवसुवां हवीषि,
 धाजमानस्येत्यत्र । सुब्रह्मण्यान्ते वर्णावादी प्रजापतितुल्य इति गण्यति ॥ ४१ ॥

श्वोभूते प्रतायते चतुष्टोमोऽग्निष्टोमो गौतमचतुष्टोमयोः
 पूर्वः ॥ ४२ ॥ पशुकाल एकादशिनान्पशुनुपाकरोति ॥ ४२ ॥

महारात्रे बुद्ध्या गीतमवतुष्टोमयोः पूर्वम् । ध्रुवां प्रयुज्याग्निष्टोमवत्कोणक्षिपावं, हृदे त्वेत्स्युहः । पर्याप्तमुपावहृत्य, अग्निं युगज्जीत्यादिसर्वमग्निष्टोमवत् । पञ्चकाल आग्नेयं सवनी-
यपशुमैकादशिनान्वा ॥ ४२ ॥

दाक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्मणानां
दिक्षुषिञ्चान्द्रुमेः सेनाभ्यः पुरुषेभ्यश्च । तद्वयहे
समञ्चः प्रतिविभज्यान्वहं ददाति ॥ ४३ ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते यद्ब्राह्मणानां दिक्षु न्याय्यधनं यस्मिन्नक्ष उत्सृष्टस्तत्प्रभृति संचितं
धनं ज्यहे समशोऽन्वहं ददाति ॥ ४३ ॥

प्राचीं दिशमध्वर्यवे दाक्षिणां ब्रह्मणे प्रतीचीं*
होत्र उदीचीमुद्गात्रे ॥ ४४ ॥

प्रागादिदिग्धनमध्वर्युवादिभ्यः क्रमाद्ददाति ॥ ४४ ॥

अपि वा प्राची* होत्रे । प्रतीचीमध्वर्यवे । एतदे-
वान्वायन्ति होत्रकाः ॥ ४५ ॥

अपि वेति पक्षान्तरप्रदर्शनार्थम् । अत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—महिषीं ब्रह्मणे ददाति ।
वावातां होत्रे । परिवृत्तीं (क्ति)मुद्गात्रे । पालाकिलीमध्वर्यव इति विज्ञायते (आप० श्रौ० २०
१—१०—१।२) इति । महिषीं ब्रह्मणे ददातीति वचनात्तासामपि धनं ददातीत्यर्थः ।
अग्निदक्षिणाऽध्वर्यवे कल्याणीरित्यादि ॥ ४५ ॥

पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ (ख०६) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकोशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

विषाद्याप्रासनान्ते यज्ञायज्ञीयेऽग्निष्टोमसाम्नि वर्तमाने चतुष्टय्य आप इत्यादि वसती-
वरीर्गृह्णाति । एकया प्रस्तुतामित्यादि पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते परिसमाप्यत
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-

न्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ चतुर्दशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अभित आहवनीय* षट्त्रिंशत्पतल्यन्मिन्वीत ॥ १ ॥

न सक्रयमिसर्मः परिहरन्ति पत्नीभ्य उदकामियन्ति, पत्नीनां पन्येजनार्थम्(?) । समिधमा-

हृत्याऽऽदधाति । एवमन्तमहः । तत्र विशेषः—हार्यो(रियो)जने क्ष्वः सुत्यमिति प्रैषोः ब्रह्मवृत्तम-
तात् । सूक्तवाक इत्यापस्तम्बमते । तच्छ्रुत्वाऽऽशीघ्रश्चापि प्रेष्यति । प्रजाप्रतिना तुल्य
इति गानम् । एवं कृतेऽस्तमिो षट्त्रिंशत्सुपतरुपान्मिन्नाति ॥ १ ॥

अस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशत्सुपतरुपान्मिन्नातिः
एकस्मै स्वाहा इत्येतैरनुवाकैः स्वादिरैः स्रुवैः
सर्वाः रात्रिमन्त्रहोमाञ्जुहति ॥ २ ॥ आज्यं
मधु तण्डुलान्पृथुकाह्लांजान् करम्भान् धानाः
सक्तून्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलाश्चाऽऽज्येना-
न्नेनेति ॥ ३ ॥ व्यत्यासं जुह्वत्ययुज आज्येन
युजोऽन्नेनान्ततो जुह्वति ॥ ४ ॥

ततो दक्षिणतश्चोत्तरतश्चोपतरुपानासाद्य षट्त्रिंशदध्वर्येष उपाकृताः स्वादिरैर्दीर्घ-
दण्डैः स्रुवैः सर्वा रात्रिमन्त्रहोमाञ्जुहति । मधु मक्षिकम् । तण्डुला व्रीहिभिर्निष्पन्नाः ।
पृथुकाश्चिपिटकाः । लाजा व्रीहिप्रभवाः पुष्पवद्विकसिताः । करम्भा आज्यसिश्रिताः
सक्तवः । धाना भर्जितयवतण्डुलाः । सक्तवो भर्जिततण्डुलपिष्टानि । मसूस्यानि, एते-
नैव नाम्नोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । येन सूपानिष्पातिः । प्रियङ्गुतण्डुलास्तु
हेमसमानवर्णत्वात्प्रियाङ्गाः । दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमः । दशान्निं जुहोति (तै०
ब्रा० ३-८-१४) इति । अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—चतुष्टयमेके समामनन्ति । आज्येन
जुहोति लजैर्जुहोति धानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति । एकस्मै स्वाहा इत्येतेषामनुवा-
कानामयुज आज्येन युजोऽन्नेन । आज्येनान्ततः (आप- श्रौ० २०-१०-७)
इति । एकस्मै स्वाहेति प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमा अयुज अज्येन, द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठाष्टमदशमा युजोऽन्नेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्रैके प्रयुक्तानां प्रयोक्ष्यमाणानां च मन्त्राणामु-
पयोगः समामनन्ति ॥ ५ ॥ उषसे स्वाहेत्युषसि
जुह्वति व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टायाम् । उदेष्यते
स्वाहेत्युदेष्यति । उद्यते स्वाहेत्युद्यति । उदिताय
स्वाहेत्युदिते । सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा
इत्यन्ततो जुह्वति । अन्नपरिशेषान्निदधाति ॥६॥

एवमेताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वा । अन्येऽभ्यासे संस्थाने वाऽ-
नुवाकेनाऽऽज्येन । अनुवाकस्यान्ततः सर्वस्मा इत्यन्ततः । उषसे स्वाहेत्यादीनामेव

प्रयोगः । एकस्मा इत्यादि प्रागुषसे-स्वाहा इत्यादि सकृद्धृत्वा पूर्ववदाज्येनात्र १ न च व्यस्यासेन भवति ।

(अथानेन-विभूमिप्रतित्रयोदशान्विहीत्यन्तानि अग्नये स्वाहेतीह धृतिः स्वाहेति न च भूरसीत्युत्सर्गमन्त्रः, देवा आशापाला इति परिदानमन्त्रश्च । आधनाय स्वाहेत्युद्गावान्, अग्नये स्वाहेति पूर्वहोमान्, पृथिव्यै स्वाहेत्यन्तं हुत्वाऽग्नये स्वाहेति पूर्ववद्दीक्षाः । पृथिव्यै स्वाहेत्येकविंशतीनीं कीक्षां मुवो देवनामित्युत्तुदीक्षाश्चतुर्दश पूर्ववदनुषज्यते दीक्षयामीत्येताः पञ्च ब्रह्मणा चेत्यृतमेषामिति द्वे आदिष्टे अन्ते द्वे ऋषौ चतस्रो धृतयः । अर्वाङ्ग्यज्ञो भूतं भव्यमिति नव । आ मे ग्रहा इति तिस्रः । अग्निना तपोऽन्वमषादिति चतुर्विंशतिः स्वाहाऽऽधि दद्भ्यः अज्येताय ० कृष्णास्य ० श्लेषधीम्य ० वनस्पतिभ्यो ० मेषस्त्वा ० कूप्याभ्यः स्वाहा ० अम्भोभ्यः ० नभोभ्यः ० महोभ्यः ० । नमो राज्ञे त्रयोदश । मयो भूर्देश । प्राणायस्वाहा सिन्ताय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहा दस्वते स्वाहा यः प्राणतो य आत्मदा ० इति महिमानी । आ ब्रह्म-ब्राह्मणो ० द्वादश । अग्नि बीजं पञ्च अग्नये समनमत् ० संनमान्त्विति मन्त्रान्तः । वायवे समनमत् ० अन्तरिक्षाय समनमत् ० यथा वायुरन्तरिक्षेण समनमदेवं मह्यं भद्राः समनमन् । सूर्याय चन्द्रमसे वरुणाय साम्ने ब्रह्मणे राज्ञे रथाय प्रजापतये समनमदेवमिति सर्वत्रानुषङ्गः । भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहा इति भूतभ्यो । यदक्रन्दः प्रथमं ० हविष्मानित्यनेनाऽऽज्येनानेन च व्यत्यासम्) एकस्मा इति रात्रिशेषं प्रागुषासि जातायां—उषस इति सकृत्, व्युष्ट्यै उदेष्यते, उद्यते उदिताय प्रज्ञातानम्रशेषान्निदधाति । एवं वर्तमाने प्रधानेऽध्वर्युर्वसतीवरीः परिहृत्य पञ्चदोहादिधर्मदधिलोप उक्थ्यत्वात् । एका पलाशशःखा बाह्या पक्षशाखा घेतसशाखाहरणादि सवनीयपरिस्तरणान्तम् ॥ ९ ॥ १ ॥

प्रतायत एकविंश उक्थ्यो महानाग्नी साम ॥ ७ ॥

महारान्ने नुद्ध्वा प्रतायत एकविंश उक्थ्यो महानाग्नी साम गायति ॥ ७ ॥

अन्तरेणाऽऽग्नयणोक्थ्यौ । लौकिक ५ सोममभिषुत्य । सुवर्णरजताभ्यां पात्राभ्यां महिमानी गृह्णीतौ यः प्राणत इति सौवर्णेनाध्वर्युः पूर्व गृह्णाति । य आत्मदा इति वा ॥ ८ ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति राजतेनोत्तरं प्रतिप्रस्थाता ॥ ९ ॥

न त्वतिग्राह्यपात्रं ध्रुवां प्रयोज्य षोडशपात्रं त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि, इति राजत-सौवर्णौ वायव्यौ । तूष्णीं पारिप्लावादि । सवनीयपशूनां पात्रासादनकाले जुहा सह वैतसस्य कटस्य प्रयोगः । द्विचत्वारिंशद्व्यपरशाना द्विरशनो यूप इति । उपशयस्य द्वे

श्यामे । एवं चतुश्चत्वारिंशत् । नवत्यधिकशतत्रयं प्रशुरशानाः । एकोनविंशत्यधिकः पञ्चशतानि स्वरवः । तेषामेकः पूर्वमेव प्रयुक्तस्तेन सह प्रयोगः । एकोनपञ्चाशदधिकपञ्चशतामि दर्भयुगलानि नवत्यधिकशतत्रयं कुम्भीः (म्यः) । अश्वत्थपरोमृगाणां संहस्य हृदयञ्जूलवपाश्रपणीनां कुम्भीवत्खाते तेषां चिह्नम् । हृदे त्वेत्यूहः (त्यहः) पर्याप्तमाहृत्याग्निं युज्मीति शुक्रग्रहमाग्रयणं च गृहीत्वा लौकिकतोमं तूष्णीमभिषुस्य लौकिकाद्भिः संयुस्य यः प्राणत इत्युपयामान्तेन गृह्णाति । राजतेन य आत्मदा० इत्युपयामान्तेन सौवर्णेन सूर्यस्त इति पूर्वं सादः यति । चन्द्रमास्ते महिमा इत्युत्तरमुक्थ्यादि उक्थ्यवदेव परिध्यञ्जनादिपारिमार्जयति धारे-
त्यादिभिर्मूढोमान्तं कुर्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

आयुर्यज्ञस्य पवते मधु मियं पिता देवानां जनिता
विभाषसुः । दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदि-
न्तमो मत्सर इन्द्रियो रस इत्यश्वस्य ग्रीवामु
सौवर्णं रुक्मं प्रतिमुञ्चते ॥ १० ॥

शोभनं निष्कमाभरणविशेषमश्वस्य ग्रीवामु कण्ठे बध्नाति ॥ १० ॥

इयेनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति
मा संपारयेत्यश्वस्य बालधिमन्वारभन्ते ॥ ११ ॥

अश्वस्य पुच्छमन्वारभ्य सर्पन्ति नवागग्नेगा, हिरण्येन स्तोत्रोपाकरणम् । आस्तावदेशं
मन्वा हिरण्यकशिपुमुद्रातारमपरुध्य निर्वास्योद्गाता रथमश्वं वृणीते ॥ ११ ॥

अग्निर्हृत्पाणि जङ्घनदित्यश्वमन्वारभ्य बहिष्पव-
मानं सर्पन्ति आऽक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वा-
जीति वा । उद्गातारमपरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते ।
बडवा उपकृन्वन्ति । ता यदाभि हिं करोति स
उद्गीथः । यत्रत्यभि हिं कुर्वन्ति स उपगीथः ।
उदगासीदश्वो मेध्यो यज्ञिय इति जपति । शतेन
स्रतव(प)लेन च निष्केण स्रतमानेन बोद्गातार-
मुपशिक्षे(ह्ये)मां देवतामुद्गायन्तीमनूद्गायेत्यु-
द्गातारमाह ॥ १२ ॥

अग्निर्वृत्यापस्तम्बः । अश्वमन्वारभ्य-अन्वारम्मः स्पर्शः । बहिष्पवमानं सर्पन्ति
प्रसर्पकाः । अश्वं बडवासमीपे धारयन्ति । बडवां प्रति हिं करोति चाश्वस्तदुद्गानमश्वं

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३३१

प्रति षड्वा यदभि हिंकुर्वन्ति तदुपगानम् । शतेन गवां शतपलपरिमन्नेन मिष्केण ।
निष्क आमरणविशेषः । शतपलानि शतसुवर्णानि निष्कानि (णि) याचयिस्वा—उद-
गासीदित्युक्त्वा याचते । ततः संप्रेष्यति । इमामिति तेन शतपलेन बहिष्पवमानमुपा-
करोति बर्हिषि प्रत्याम्नायः ॥ १२ ॥

नमो राज्ञे नमो वरुणायेति वेतसशाखयाऽश्वं
तूपरं गोमृगमित्यग्निष्ठ उपाकरोति ॥ १३ ॥

उपाकृतायेत्यन्तः । पारिव्ययणमुपशयान्तानामग्निष्ठवर्ज्यानाम् । नव नव स्वरवः । अष्टा-
दशार्थानां दशाधिकशतद्वयसंख्याविशिष्टाने(नामे)कोनत्रिशच्छतानामारण्यपश्वर्थानां,
तान्स्वरूपनग्निष्ठ उपगूहति । अथाश्रादीनां स्नपनम् । इषे त्वेति । बर्हिरादाय उप-
वीरसीति वेतसशाखां, उपो देवान्प्रजापतिरित्यन्तयोः स्थाने नमो राज्ञे० मयि वेही-
त्यन्तमुक्त्वा प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यश्वम् । उपाकृताय स्वाहेति बर्हिषि
निधाय, अन्यआ(दा)दाय तेनैव मन्त्रेण वेतसशाखया सह प्रजापतये त्वेत्यादि तूपर-
गोमृगौ । अश्वः प्रसिद्धः । तूपरः शृङ्गरहितोऽजः । गोमृग आरण्यगोः पतिः ॥ १३ ॥

पुक्षशाखाभिरितरान्पशून् ॥ (ख० १७) ॥ आग्नेयः
कृष्णग्रीवः पुरस्ताल्ललाटे सारस्वती मेष्यधस्ता-
द्धस्तयोः (त्सक्थयोः) सावित्री बाह्वोः सू(सौ)
र्ययाभौ पार्श्वयोस्त्वाष्टौ लोमशसक्थ्यौ सक्थयोः ।
शित्तिपृष्ठौ वार्हस्पत्यौ पृष्ठे । धात्रे पृषोदर उदरे
वायव्यः श्वेतः पुच्छ इत्यश्वे पर्यङ्ग्या(ग्न्या)-
न् ॥ १४ ॥

अथोपाकरणादिसंस्कारार्थं बहवोऽश्वर्यवो भवन्ति । विप्रतिषेधाद्वि(द्वे)त्युत्तरेषां
प्रयाणामेकैकोऽश्वर्युः । ग्राम्यानारण्यान्यशूनुपाकरोति । अश्वे निश्चलेऽथ पर्यङ्ग्याम् ।
प्रोक्षणादि संस्कृते यूपस्थानीय उपाकरोति ॥ १४ ॥

रोहितो धूम्ररोहित इत्यष्टादशिनः ॥ १५ ॥

नव नव प्रतिविभज्यैन्द्राग्निदशमानेके समामनन्ति, (आप० श्रौ० २०-११-१)
इत्यापस्तम्बः । अष्टादशसंख्याकानां पशूनामेकैकः संघातः ॥ १५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः
सावित्राः सारस्वत्यो वत्सतर्यः पौष्णाः श्यामाः
पृथ्व्यो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वश आवापु-
बिष्या उक्ताः संचरा एताः ॥ १६ ॥

१११ कृष्णो वर्णो ग्रीवायो यस्य च्छागस्यासौ कृष्णग्रीवः । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । श्यामाः श्यामवर्णाः । पृश्निः शुक्लचिन्दुचितश्चित्रवर्णः ॥ १६ ॥

ऐन्द्राग्नाः पृश्नयो मारुताः कृष्णा वारुणाः काया-
स्तूपराः । अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते ।
मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो वाष्कान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः
सावातान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सःस्पृ (सृ)
ष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टानुक्ताः संचरा
एताः ॥ १७ ॥

ऐन्द्राग्नाः प्रागृङ्गा ऐन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्मणाः
पितृभ्यः सोमवद्भ्यो बभ्रून्धूम्राननूकाशान्पि-
तृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धूम्रान्वभ्रूननूकाशान्पि-
तृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनूकाशान्वभ्रून्धूम्रान् । रोहि-
ताः स्वैयम्बकाः । कृष्णाः पृषन्त इत्येके । श्वेता
आदित्या उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्ना बहुरूपा
वैश्वदेवाः प्रागृङ्गाः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः
श्वेताः सौर्या इति चातुर्मास्याश्च पशून्समशः
प्रतिविभज्येतरेषु यूषेषुपाकरोति ॥ १८ ॥
सोमाय स्वरान्नेऽनोवाहावनद्वाहाविति दंष्ट्रिनः
पशून्यथासमाम्नातमग्निष्ठ एवोपाकरोति ॥ १९ ॥

अथे तेषां नियोजनम् । केन्निदग्निष्ठ एव नियोजनं पर्यङ्गचानामपि आग्नेयं कृष्ण-
ग्रीवमित्यादि नासिकयो(नासिकापुटयो) मूर्धल्ललाटमिति स्मृतिमात्रमेव । वृक्षशा-
खा—अग्नये त्वा जुष्टं० उत्तरेषां स्वयं स्वयं बर्हिषि चाऽऽदायान्यं चलं ललाटस्य
पूष्णे त्वेति शिरोदेशस्येन्द्राय पूषभ्यां बाहोरग्नये त्वा सक्थ्योः, त्वष्ट्रे त्वा० पृष्ठे
श्वेतपृष्ठौ पशू । बृहस्पतये त्वा पार्श्वयोः सूर्याय त्वा० यमाय त्वाऽधस्तात्, धात्रे
स्वा० दुच्छे (च्छस्य) सूर्याय त्वा० पर्यङ्गचाश्छागाः । उत्तरा अष्टादशिनो नव नव
विभज्यावाशिष्टयूपेषु रोहित इत्याद्या अग्निष्ठस्योत्तरे नव । अग्निष्ठस्य दक्षिणेऽप्येवं
व्यत्यासेनोपाकरणक्रमः । ऐन्द्राग्नादशम इत्यापस्तम्बेऽपि विकल्पः शाखान्तरमताम्नाना-
द्विकल्पस्तस्य । अस्माकं तु नित्य एकस्मिन्गणे रोहितो लोहितः दुच्छैर्निर्वापः शिव-
दिर्वापः(?) धूम्ररोहितोऽस्पृष्टलोहितः कर्कन्पुरोहितो बदरफलवर्णः । एतान्प्रमापतये त्वा० ।
बभ्रुः पाण्डुरकपिलः । अरुणबभ्रु रक्तकपिलः । शुक्रबभ्रुर्हरितशुकसमामवर्णः । रुद्राय

त्वा० । श्येतोऽरक्तकर्णः । श्येताक्षोऽरक्तदृष्टिः । श्येतग्रीवः प्रसिद्धः । पितृभ्यस्त्वा० ।
 कृष्णा वशा वन्ध्या गावस्तिस्रः । वरुणाय त्वा० श्वेतवशास्तिस्रः । सूर्याय त्वा०
 धूम्रललामा धूम्रपुच्छाः । तूपराः शृङ्गहानिः । मित्राबृहस्पतिभ्यां त्वा० । पृश्नि-
 र्नानावर्णः शुक्ल इत्येके । तिरश्चीनपृश्निः, तैर्यकप्रवृत्तः पृश्निवर्णः । एतेनोर्ध्वपृश्निर्व्या-
 ख्यातः । मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं० । फल्गुर्लवणवर्णो बदरफलवर्णः पाटलवर्णो वा । लोहि-
 तोर्णा लोहितलोमा । बलक्षी लोहिताक्षी (श्वेताक्षी वा) सरस्वत्यै त्वा० । पृषती
 चित्रवर्णा । स्थूलपृषती अनल्पचित्रा । क्षुद्रपृषती अत्यल्पचित्रा । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० ।
 श्यामास्तिस्रो वशाः । ईषद्रक्तकृष्णाः । पूष्णे त्वा० । रोहिणीगौरोचनवर्णाः ।
 मित्राय त्वा० । अरुणललामाः संध्यावर्णदुण्डाः । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा० ।
 शितिबाहुः । बाहोरेकदेशे श्वेतत्वं यस्य अन्यतः प्रथमादन्यत्र बाह्वेकदेशे श्वेतत्वं
 यस्य सः । समन्तः सर्वतः बाह्वोः श्वेतत्वं यस्य सः । इन्द्रावायुभ्यां० । शितिरन्ध्रो
 रन्ध्रेषु श्वेतः । अन्यत एकस्मिन् रन्ध्रे श्वेतत्वम् । समन्तः सर्वरन्ध्रेषु श्वेतत्वम् । मित्रावरुणा-
 भ्यां त्वा० । शुद्धवाल इषच्छुक्लवालः सर्वशुद्धवालः स्फटिकसदृशवालः । मणिवालः
 शुक्लाशुक्लवालः । अश्विभ्यां त्वा० शिल्पा नानावर्णास्तिस्रो वशाः । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० ।
 श्येनीः कुमदसंनिभाः । परमेष्ठिने त्वा० । श्यामललामाः श्यामदुण्डाः । सोमापू-
 षभ्यां त्वा० । उन्नत उन्नतपृष्ठः । ऋषभो युवा वामनो ह्रस्वः । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा० ।
 शितिककुत् श्वेतककुत् । शितिपृष्ठ उक्तः । शितिभसत् श्वेतजघनः । इन्द्राबृहस्प-
 तिभ्यां त्वा० । शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभ्रुः । इन्द्राविष्णुभ्यां० । सिध्माः सिध्मलाङ्गाः
 पादे सिताः सिध्माख्यरोगयुता वा तल्लैस्तेओडुपत् । वर्णास्तिस्रस्तादृश्यो वशाः । विश्व-
 कर्मणे त्वा० । पृषोदराश्वित्रोदरा धात्रे त्वा० । श्वेतललामाः श्वेतदुण्डाः, इन्द्रापूषाभ्यां
 त्वा० । कर्णाच्छिन्नकर्णा यमाय त्वा० । श्वितिङ्गाः श्वेताङ्गाः श्वेतभे(पा)दा वा सोमाय
 त्वा० । नकुला नकुलवर्णा अग्रये यविष्ठाय त्वा० । रोहिणीर्लोहितवर्णा वसुभ्यस्त्वा० ।
 अरुणा अरुणवर्णा अदित्यै त्वा० । द्वित्रिर्षा रुद्रेभ्यस्त्वा० । बभ्रुललामा श्वेतदुण्डाः
 कपिलाः सोमेन्द्राभ्यां त्वा० । शुण्ठा अल्पकाया विष्णवे त्वा० । अधीलोककर्णाः
 कर्णोपरि प्ररुढकर्णा विष्णव उरुक्रमाय त्वा० । उरुक्रमाय विस्तीर्णपादाय । लप्सु-
 दिनो लम्बमानदुच्छः । पञ्चान्योऽर्धतृतीयवर्षा आदित्येभ्यस्त्वा० । त्रिवत्सास्त्रिवर्षा अङ्गि-
 रोभ्यस्त्वा० । गौरललामा गौरदुण्डा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा० । शितिपृष्ठा इन्द्राय राज्ञे
 त्वा० । शितिककुद् इन्द्रायधिराजाय त्वा० । शितिभसद् इन्द्राय राज्ञे त्वा० । तुयैः
 सार्धचतुर्वर्षाः साध्येभ्यस्त्वा० । षष्ठीश्चतुर्वर्षा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । कृष्णललामा
 अग्नेन्द्राभ्यां त्वा० । रोहितैता लोहितश्वेता अदित्यै त्वा० । कृष्णैताः कृष्णश्वेता
 इन्द्राप्यै त्वा० । अरुणैता अरुणश्वेताः संध्यावर्णाः कुह्वै त्वा० । धेनवो नवप्रसूता

राकायै त्वा० । अनङ्गाहः शकटवाहाः । सिनीवाल्म्यै त्वा० । रोहितल्लामा लोहित-
 पुण्ड्रा अग्नाविष्णुभ्यां त्वा० । पिशाङ्गा गोरोचनवर्णाः सोमाय त्वा० । सारङ्गाः सोमाय
 राज्ञे त्वा० । नभोरूपा आकाशवर्णाः पर्जन्याय त्वा० । अजा मरुहा गलस्तना इन्द्रायै
 त्वा० । मेष्प्य आदित्येभ्यस्त्वा० । मालङ्गा महाकाया द्यावापृथिवीभ्यां त्वा० । कृष्णा-
 ललामा वरुणाय त्वा० । रोहितललामा वरुणाय राज्ञे त्वा० । अरुणललामा वरुणाय
 रिशादसे त्वा० । शिल्पा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । पृश्नयः सर्वदेवतायेषां ते
 सर्वदेवत्याः सर्वाय त्वा० । एवं सर्वत्र । संज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधात् सर्वनामकार्यम् ।
 सर्वाभ्यो देवताभ्यस्त्वा० । श्वेतललामा ऐन्द्रासूराभ्यां त्वा० । अत्र रोहितप्रभृति त्रयाणां
 त्रयाणां प्रत्येकमुपाकरणं कार्यम् । अष्टादाशिनो नव नव प्रतिविभज्योपाकरणं करोत्येव-
 भारण्यानाम् । तान्यूपान्तरालेषु धारयन्ति । दश दश प्रायश्च आरण्यानां ये
 दुर्गाङ्गाः पुरुषशृङ्गकिंनरसिंहादयस्तान्, चित्रं प्रतिकृतिं (वोच्छिरुय) वा विधायोपाकरणा-
 धृतसर्जनान्तं कुर्यात्, इति कठसूत्रम् । यूपान्तरालेष्वारण्यान्यशून्बन्धनोपायेन बध्नीयुरिति
 मानवकल्पसूत्रम् । नाडीषु मशकान् । करण्डेषु सर्पान् । पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् ।
 कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् । जालेषु पाक्षिणः । कारेषु (रासु) हस्तिनः । मौषु चोदकानि ।
 यथार्थानतिराणि । ये पशवो येन येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति तेन तेनोपायेन स्थाप-
 न्या इति तात्पर्यार्थः ।

अत्र येषामारण्यानां पशूनां पदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुभ्या-
 करणवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः । अष्टादाशिनानुपाकृत्याऽऽरण्यानुपाक-
 रोति-सूकरो वराहस्तं बर्हिभ्यां प्लक्षशाखया च इन्द्राय राज्ञे त्वा ऋष्यमुपाकरोमीत्यु-
 क्त्वा । कृष्णः कृष्णमृगः, वरुणाय राज्ञे त्वा० । ऋश्यः शृङ्गी मृगः, यमाय राज्ञे
 त्वा० । गवयो गोपश्वाकृतिः साक्षादिरहितः, ऋषभाय राज्ञे त्वा० ।
 गौरोऽत्यन्तश्वेतमृगः शार्दूलाय राज्ञे त्वा० । मर्कटो वानरः पुरुषराजाय
 त्वा० । वर्तिका चटकासहशा । टिट्ठिभः क्षिप्रः श्येनाय त्वा० । क्रिमिः (कीटः)
 गोमयवृत्तिर्गोमयविण्डकारी नीलंगवे त्वा० । कुलुङ्गो दंष्ट्रामृगः कटु-
 स्वनः सोमाय राज्ञे त्वा० । दिशमारो ग्रहो जलचरः सिन्धवे त्वा० । हस्ती गजो
 हिमवते त्वा० । मयुः किंनरः किंपुरुषो वा प्रजापतये त्वा० । ऊलो मण्डूकः सर्पो
 वा । हलीक्षणन्तृणहिनकः । हरितचटक इत्यन्ये । वृषदंशो मार्जारः । एते त्रयो
 धातृदेवत्याः । प्रत्येकं धात्रे त्वा० । एवं सर्वत्र । शारिः शुकन्धी पुरुषवाक् सरस्वत्यै
 त्वा० । शुः श्वेत पुरुषवाक् सरस्वते त्वा० । आरण्योऽनः शारभः । नकुलः प्रासिद्धः ।
 शक्ता मक्षिणः, पूष्णः त्वा० । क्रौञ्चो दाह्यारवः । खञ्जरीये वा । वाषे त्वा० ।
 झ(ज)पो जषवत्तुण्डो मकरः अपानपत्रे त्वा० । नक्रो दीर्घतुण्डो ग्रहः । मकरः पर्य-

स्तत्पुण्डो ग्रहः कलीकयो बहुपान्मत्स्यः । अक्षपाराय त्वा० । पैङ्गराजो भरद्वाजो
रक्ताक्षः, वाधे त्वा० । कुषातिकः समुद्रकाकः । आरण्यकुक्कुटो वा । भगाय त्वा० ।
आती कुरङ्गी । वाहसः पृष्ठे क्षुद्रकशङ्खवाही जन्तुः । दर्विका जलपक्षी । वाधवे
त्वा० । चक्रवाको दिवाविहारी दिग्म्यस्त्वा० । अजगरो महोरगो बलाय त्वा० ।
आलुर्मूषकः । सृजया कृष्णमहिषः । नीलमसिका वा जीवजीविका । शयण्डकः कृक-
लासः । वृक्षगोषा वा शर(ल)भो वा । मित्राय त्वा० । असितः कृष्णसर्पः, मृत्यवे
त्वा० । स्वजः पल्लं बिलादिषु यत्स्वयमेव जायते तत्स्वेदजः श्वेतसर्पो वा नानापदो
वा । मन्यवे त्वा० । कुम्भीनसः स्वापशीलः सर्पः । पुष्करसादोऽहिराजः पुष्करसर्पो
वा भ्रमरो वा । लोहितहिरोहितसर्पः । त्वष्ट्रे त्वा० । वाहसोऽल्पसर्पः प्रतिश्रुत्वायै
त्वा० । पुरुषमृगो नरमुखमृगश्चन्द्रमसे त्वा० । गोधा स्थलगोषा । कालका सरटा ।
दार्वाघटः कृष्णसरङ्गः । वनस्पतिभ्यस्त्वा० । एणी मृगी, अङ्गे त्वा० । कृष्णः कृष्ण-
मृगो राश्वे त्वा० । पिकः क्रोकिलः श्विङ्गा रक्तमुखी वानरी नीलशीर्ष्णी कृष्णमुखी वानरी
गोल्लङ्गुली अर्धम्णे त्वा० । कत्कटः कर्कटो धात्रे त्वा० । बलाका प्रावृट्प्रिया सूर्याय त्वा० ।
ऋश्यः पुंमृगः । मयूरः शिरवी, श्येनः पत्नी । गन्धर्वेभ्यस्त्वा० । कापिल्ललोऽघोनिपाती शम्-
कुनिः वसुम्यस्त्वा० । तित्तिरिस्तिस्तिभः पुरुषवाक्शकुनी रुद्रेभ्यस्त्वा० । रोहिता ऋश्यस्त्री
कुण्डूणाची ग्रहगोषिका कुक्ष्यमत्स्यः । गोल्लिका खञ्जरीटकोऽप्सराम्यस्त्वा० । सुमर-
श्चमरः । प्रपतः श्वेतविन्दुशङ्खलाङ्गो मृगः । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । पित्वो महापुत्तिका
व्याघ्रो वा । न्यक्षुर्गोमायुर्हरिणो वा । ऋक्ष इत्यन्ये । कशः शृगालः । अनुमस्यै त्वा० ।
अन्यवाषः काकः अर्धमासेभ्यस्त्वा० । कश्यपः, मासेभ्यस्त्वा० । क्षयिर्जलकुक्कुटः कुट्ट-
मृगसिंहः उलूकाविशेषो वा । दास्यौहः काको जलकुक्कुट इत्येके, सिनीवास्व्यै त्वा० ।
शिङ्गुद्ये भ्रमरो बृहस्पतये त्वा० । शका मसिका भूम्यै त्वा० । पान्त्रो गृह्णेलिकः
शुकः । कशः सूतवश नकुलजातिरत्यल्पको वा । मान्थीलवः समास्मुक्जलकुक्कुटो
वा पितृभ्यस्त्वा० । जह्मन् बिलवासी क्रोष्टा । शल्लीजातीया, ऋतुभ्यस्त्वा० । लोपा
श्मशानशकुनिकः संवत्सराय त्वा० । कपोतो रक्तपादः । उलूको दिवामीतः । शशः
शशकः, निर्ऋत्यै त्वा० । कृकवाकुः कुक्कुटः सवित्रे त्वा० । रुरुः शृङ्गत्यागी मृगः,
रुद्राय त्वा० । कृकलासः सरटः । शम्कुनिः काकः । पिप्पका कुलालशकुनिका शर-
न्यायै त्वा० । हरिणः प्रसिद्धो मरुद्रचस्त्वा० । शार्ग आरण्यचटकः, ब्रह्मणे त्वा० ।
तरक्षुर्वाघ्राविशेषः । व्याघ्राकारगर्दभमक्षक इत्येके । चित्रव्याघ्राविशेषः । कृष्णः श्वा
चतुरसोऽश्वीरुपरिबिन्दुद्वयवान् । गर्दभः खरः, इतरजनेभ्यस्त्वा जु० । धूङ्क्षणा श्वेतकाकः,
अग्नये त्वा० । अल्लो मासः । अन्तरिस्थाय त्वा० । उद्रो जलबिडालः । मद्दुः
पानीयकाकः । श्लवः परिश्लवः अद्रचस्त्वा० । हंससाधिः क्षुद्रहंसः, अदित्यै त्वा० ।

कीर्शा कुक्कुटविशेषः, इन्द्राप्यै त्वा० । गृध्रः प्रसिद्धः । शितिकक्षी पाण्डुरोदरो
 गृध्रः । वार्ध्राणसः कङ्कणत्वारिकः खड्गमृगो वा दिव्येभ्यस्त्वा० । श्वाविच्छल्ली सूची-
 रोमो घावापृथिवीभ्यां त्वा० । सुपर्णो गरुडः पर्जन्याय त्वा० । हंसः
 प्रसिद्धः । वृकोऽरण्यश्वा । वृषदंश उक्तः । इन्द्राय त्वा० । उद्र उक्तः,
 अद्भ्यस्त्वा० । लोपाशः क्रोष्टा, अर्यम्णे त्वा० । सिंहनकुलव्याघ्राः प्रसिद्धाः,
 महेन्द्राय त्वा० । परश्वान् महिषः आरण्यास्तान्यूपान्तरालेषु धारयन्ति ।
 दश दश प्रागारण्यानां दुग््राह्याः पुरुषमृगसिंहकिंपुरुषादयस्तांश्चित्रपटे विलिख्योपाक-
 रणाद्युत्सर्जनान्तं कुर्यादिति केचिद्व्याचक्षते । नैतद्युक्तम् । प्रतिनिधिकरणे प्रमाणाभावा-
 त्कर्महानिप्रसङ्गाच्च । सूकरो बर्हिभ्यां प्लक्षशाखया चेन्द्राय राज्ञे त्वा जुष्टमुपाकरोमी-
 त्यादि । आरण्याः । एतेषां च शाब्दान्तरायाः षट्त्रिंशद्देवतापेक्षया (ताः) पश्वपेक्षया
 चाष्टादश । कृष्णा भौमाः कृष्णवर्णास्त्रयो भूम्यै त्वा० । धूम्रवर्णास्त्रयोऽन्तरिक्षाय
 त्वा० । महाप्राणास्त्रयो दिवे त्वा० । शबलवर्णास्त्रयः कर्बुरवर्णास्त्रयो विद्युते त्वा० ।
 सिध्मास्त्रयस्तारकायै त्वा० । एते पञ्चदश अजा अग्निष्ठ एव । उत्तरे चातुर्मास्याः कृष्ण-
 ग्रीवास्त्रयो बध्रवस्त्रय उपध्वस्तास्त्रयो वत्सतर्यस्तिस्रः श्यामास्त्रयः पञ्च संचाराः । एता-
 स्त्रयः पृथ्व्यस्त्रयः कृष्णास्त्रयस्तूपरास्त्रयः प्रथमजास्त्रयो वत्साः सावातास्त्रयः समन्ववत्सा
 बाष्कास्त्रयश्चिरकालप्रसूताः संसृष्टा वर्णो वर्णान्तरे संसृष्टा गर्भिण्यो बीभत्सवत्सा
 अनुसृष्टा अविच्छिन्ना मातृभ्यः पृष्ठतः । अथवा वर्षान्ते संसृष्टाः पुनश्च कृष्णग्रीवा
 इत्यादिपौष्णान्ताः पञ्च । एताः श्वेतास्त्रयः प्राशृङ्गास्त्रयो मुखं प्रत्यागतशृङ्गा बहुरूपा-
 स्त्रयो विश्वकर्मणे त्वा० । धूम्रानूकाशाः कतमप्रदेशे धूम्रानूकाशाः कतमप्रदेशे धूम्राः
 कपिलास्त्रयो धूम्रास्त्रयो बधुर (भ्रवोऽ) नूकाशाः कतमप्रदेशेऽतिबध्रवः । धूम्रास्त्रयो
 लोहितास्त्रयो नाकदेवत्यै (तायै) त्वा० । श्वेता आदित्याः । पुनश्च कृष्णग्रीवा
 इत्यादि पौष्णान्ताः पञ्च । एतास्त्रयो बहुरूपास्त्रयः प्राशृङ्गास्त्रयः श्वेतास्त्रयः श्वेताः
 सौर्यस्त्रय एता अग्निष्ठ एव दधाति । अथ द्वयानैकादशिनान्प्राकृतान्—आग्नेयादिवा-
 रुणपर्यन्तानग्निष्ठ एव । आश्वमेधिकानग्नेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गानित्यादि (घाग्निष्ठ
 एव रो) लोहितराज (लिङ्ग) युक्तोऽधोरामावधस्तादुदरप्रदेशे कृष्णौ रजतनाभी
 शुक्लनाभी पिशङ्गौ गोरौचनवर्णौ कल्माषवर्णः कृष्णोऽजः । एकश्वेतपादः । पेत्यो गलि-
 तमुष्को मेषः ।

अथ द्वंद्विनः पशून् अनोवाहौ शकटवहनसमर्थानवद्वाहौ बलीवर्दौ । ओजोदाभ्या-
 मष्टमधातुप्रदातृभ्यामुष्टारौ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगामियुगवोदारौ । सीरवाहौ
 लाङ्गलवाहिनाववी अविसदृशौ ह्रस्वावनङ्गाहावित्यर्थः । भूमेर्धेनुद्वयम् । दिशां वडवा-

द्वयम् । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । विराड्देवतायाः पुरुषी मनुष्यस्त्रियी । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् ।
आरोहणवाहौ मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं शकटं वहन्तौ बलीवर्दी । पूर्वः तु
धान्यादिवाहिशकटाधिपुक्तौ । अत्र तु राजकुमारादिविनोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः ।
वरुणस्य तु कृष्णमृगजातीये स्त्रियौ वन्ये । शुदेवतायास्त्वाराद्ध्यामुच्छ्रितशुक्ली ।
ऋषभौ सेचकौ । परिमरावुभयतो मरणयुक्तौ । यस्य पशोरग्रजोऽपि मृतोऽनुजोऽपि
मृतस्तादृशौ । इत्याग्निष्ठे द्वंद्विनः ।

अथ पशूनां संख्या उच्यन्ते । अश्वतूपरगोमृगास्त्रयैः पर्यङ्ग्यास्त्रयोदशैः अष्टाद-
शिनोऽशीत्यधिकैर्दशैतं पञ्चदशिनः पञ्चदशैः चातुर्मास्येषु पञ्चत्रिंशदधिकैर्दशैतमेकादशिन
एकादश पुनश्चैकादशाश्वमेधिनो द्वंद्विनो द्वाविंशतिः । एवं नवत्यधिकशतैश्चैत्र्यं ग्राम्याः
पशवः । आरण्या इन्द्राय राज्ञ इत्यनुवाकेषु चैकादशाधिकैर्दशैतं वसन्ताय कपिलान्
इत्यर्थादश, एकोनत्रिंशदधिकशतमारण्याः । ग्राम्यारण्याभ्यां सहैकोनविंशत्यधिकप-
ञ्चैर्दशैतसंख्या उक्ताः पशवः । उपाकृत्य पञ्चहोमाद्यग्नावग्निरित्यन्तम् ॥ १९ ॥

निर्मन्थयेन प्रचरिते पत्न्योऽश्वमलंकुर्वन्ति ॥ २० ॥

पत्न्यो महिष्याद्या अश्वमलंकुर्वन्ति ॥ २० ॥

पर्यग्निकृतमित्येके ॥ (ख०८) ॥ २१ ॥

अलंकरणे कालविकल्प उक्तः ॥ २१ ॥

सहस्रं सौवर्णा मणयः । सहस्रं राजताः सहस्रं
सामुद्राः शाङ्खाः सहस्रं काचा वा । बालेषु
कुमार्यः काचानावयन्ति । ग्रीवास्वितरान्मणी-
न्यतिमुञ्चन्ति । भूरिति सौवर्णान्महिषी, भुव
इति राजतान्बावाता सुवरिति शङ्खमयान्परि-
वृत्तिः ॥ २२ ॥

एकैकस्याः शतं शतं कुमार्यः सचिवा भवन्ति । अपत्यस्थानध्यानां राजपुत्रीणां
राजकन्यानां शतं महिष्याः । उग्राणां राजदासभूतानां शतं बावातायाः । सूतग्रामणीनां
कन्यानां शतं परिवृक्त्याः । सूतानां पञ्चाशद्ग्रामणीनां दासभूतानां पञ्चाशत् । सौवर्णराजत-
सामुद्राणां मणीनां सहस्रं सहस्रमेकैकस्य यथाक्रमं सुवर्णमथरजतमयसमुद्रमयमौक्तिका-
नेतान्मणीनावयन्ति बालेषु । बालशब्देन रोमाण्युच्यन्ते । बालेषु मणीन्ग्रन्थयन्ति
भूरिति महिषी सौवर्णान्मुखादारभ्याऽऽ कण्ठप्रदेशात् । मणौ मन्त्रावृत्तिर्द्रव्यपृथक्-
त्वात् । भुव इति राजतान्बावाता प्रत्यम्बा अहात्प्राक्श्रोणेः । सुवरिति परिवृक्तीति

शेषात् अथ सौषर्णादिग्रथितवालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपग्रथन्ति । यावान्देशोऽलंकृतस्तं
देशम् अग्रयेन्नक्ति ॥ २२ ॥

वसवस्त्वाऽञ्जन्त्विति गौलगुलघेनाऽऽज्येन महिष्य-
श्वमभ्यनक्ति । रुद्रास्त्वाऽञ्जन्त्विति कासां वधे-
(कौसुम्भे)न वावाता । आदित्यास्त्वाऽञ्ज-
न्त्विति मौस्तकृतेन परिवृक्तिः । विश्वे त्वा देवा
वैश्वानरा अञ्जन्त्विति प्रकृतेनेतरा विपरीत एकेऽ-
भ्यञ्जनं मणिप्रतिमोचने समामनन्ति ॥ २३ ॥

गुलगुलपक्षसर्पिषा महिष्यनक्ति वसवस्त्वा इति । गौलगुलवेन सुरभिरित्यावस्तम्बोक्त-
मन्त्रो विकल्पः । कासांवे(कौसुम्भे)न देवदारुपक्षेन वावाता रुद्रास्त्वा० इति । मौस्तकृ-
तेन पक्षेन परिवृक्तिः, आदित्यास्त्वा० इति । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमित्यश्व० रथे युनक्ति ॥ २४ ॥

दिवीत्यन्तः । रथस्य दक्षिणपार्श्व एवालंकृतमश्वं युनक्ति ॥ २४ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसेतीतरावश्वौ
प्रष्टिवाहिन० रथे युनक्ति ॥ २५ ॥

नृवाहसेत्यन्तः । तस्याश्वस्य सहायभूतावितरौ द्वावश्वौ युनक्ति ॥ २५ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतव इति रथे ध्वजमुच्छ्रयति ॥ २६ ॥

समुषद्भिरजायथा इत्यन्तः ॥ २६ ॥

जन्मृतस्येधेति कवचमध्यूहते ॥ २७ ॥

पिपत्वित्यन्तः ॥ २७ ॥

धन्वना गा इति धनुरभिमृशति ॥ २८ ॥

जयेमेत्यन्तः । यजमानो धनुरादत्त इत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ २८ ॥

वस्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियमिति ज्याम् ॥ २९ ॥

वाग्भ्यतीत्यन्तः ज्यामभिमृशतीत्यनुकर्षः ॥ २९ ॥

तैः आश्वरन्ती समनेव योषेति धनुरात्नी ॥ ३० ॥

अभिमृशति रथः । धनुष आत्नी संमृशतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्र इति पृष्ठ इषुर्धि विनहति ॥ ३१ ॥

प्रसूत इत्यन्तः । पृष्ठभागे बाणं निनहति बध्नाति ॥ ३१ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिन इति सारथिमभिमन्त्रयते ॥ ३२ ॥

रश्मयः इत्यन्तः ॥ ३२ ॥

तीत्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणय इत्यश्वान् ॥ ३३ ॥

शत्रूश्चरनपव्ययन्त इत्यन्तः ॥ ३३ ॥

स्वादुषसदः पितर इति पितृन् ॥ ३४ ॥

ईशत इत्यन्तः । तिस्राभिः पितृनुपतिष्ठत इत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

सुपर्ण वस्ते मृगो अस्या दन्त इतीष्टमादत्ते ॥ ३५ ॥

यसन्नित्यन्तः ॥ ३५ ॥

ऋजीते परिवृद्धि न इति परिदानं कुरुते ॥ ३६ ॥

यच्छत्वित्यन्तः । परिदानमात्माभिमर्शनम् । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् ॥ ३६ ॥

आजङ्घन्ति सान्वेषामित्यश्वानिमादायाहिरिव श्वैः

पर्येति बाहुमिति हस्तमात्रमभिश्रुशस्ति ॥ ३७ ॥

विश्रत इति मन्त्रान्तः । अश्वानिर्श्वेपरककशा । हस्तघ्नमभिमन्त्रयत इत्यापस्तम्बः ।

हन्यमानश्चर्मविशेषो हस्तघ्नः ॥ ३७ ॥

वनस्पते वीड्वङ्गने हि भूयोति पञ्चभी रथम् ॥ ३८ ॥

वीडयस्वेत्यन्तः । धनुरादानादिरथामिमन्त्रणान्तं याजमानमेव ॥ ३८ ॥

आऽपूरज प्रत्यावर्तयेमा इति दुन्दुभीभिर्हादयन्ति ॥ ३९ ॥

जयन्तित्यन्तः । दुन्दुभीर्नसंहादयन्त्यध्वर्यव इति वैखानसः ॥ ३९ ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यास इत्युदकान्तमभिम्रेत्याऽऽक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजीति श्वयंस्वयं वाजिभपो जृषस्वेत्यपोऽश्वमभ्यवगाहन्ति ॥ ४० ॥

उदकान्तमभिम्रेत्याऽऽगत्य स्वं स्वमश्वं प्रथमं पाययत्युदकं ततोऽश्वमहावम् ॥ ४१ ॥

यद्दानो अपो अगमादिति प्रदक्षिणमावर्तयते । अत्रैके धूर्यो-

जनमामनन्ति । (ख०९) ॥ यतः प्रयाति तत्राकतिष्ठते ॥ ४१ ॥

रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्यामेव रथशालायामवतिष्ठते । अत्र धूर्योजनं शाखान्तरायम् ॥ ४१ ॥

वि ते मुञ्चामि रक्षना इत्यश्वं विमुञ्चति ॥ ४२ ॥

प्रत्यश्वं मन्त्रावृत्तिः ॥ ४२ ॥

घौस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं संमार्ष्टि ॥ ४३ ॥

भद्रिः संसृशति ॥ ४३ ॥

रथवाहनमिति सह संग्रहीत्रा स्थवाहने रथमादशति ॥ ४३ ॥

सुमनस्यमाना इत्यन्तः । रथो यस्मिञ्छकटे स्थाप्यत इति तच्छकटं रथवाहनं तस्मि-
न्रथमादधाति स्थापयति ॥ ४४ ॥

आहिते संग्रहीत्राऽवरोहति ॥ ४५ ॥

आहिते स्थापितेऽश्वे ॥ ४६ ॥

यथोपस्थितमश्वमुपस्थापयन्ति ॥ ४६ ॥

स्पष्टम् ॥ ४६ ॥

लाजीऽञ्छाचीऽन्यशो ममाँऽ इत्यन्नपरिशेषान्पत्न्योऽ-
श्वायोपयन्ति ॥ ४७ ॥

ब्रजायतः इत्यन्त । रात्रौ यैर्दशभिरत्रैर्होमाः कृतास्तदन्नशेषेषु लाजा अपि विद्यन्ते,
तानयमश्वो भक्षयेत् ॥ ४७ ॥

ययोपन्युप्तमत्ति तस्मै प्रजा राष्ट्रं भवति ॥ ४८ ॥

यस्यान्नमत्ति तत्पुत्रस्य राज्यम् ॥ ४८ ॥

आऽक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं
पृथिवी सधस्थमित्यश्वमभिमन्त्रयते ॥ ४९ ॥

स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

यथोपाकृताभियुञ्जन्ति ॥ ५० ॥

यूपेष्विति शेषः ॥ ५० ॥

अश्वे पर्यङ्गान्यूपेषु ग्राम्यान्पशूनारोकेष्वार-
ण्यान्धारयन्ति ॥ ५१ ॥

उपाकृतस्थानेऽश्वं स्थापयित्वा उपाकृत्य पञ्चहोमादि अग्नावग्निरित्यन्तम् । केचिदुपाक-
रणांन्तरमग्नाश्विहोमान्तं कृत्वाऽलंकरणाद्यथोक्तमुपाकृतं नियुञ्ज्यादश्वमग्निष्ठे ॥ ५१ ॥

प्रोक्ष्याश्वमुपपाययन्ति ॥ ५२ ॥

आलम्बाय स्वाहेति प्रोक्षणं सर्वेषां पायनं च ॥ ५२ ॥

यद्युपपाययमानो न पिबेदग्निः पशुरासीदित्युप-
पाययेत् ॥ ५३ ॥

न पिबेदश्वः पात्रियं मन्त्रेण पाययेदध्वर्युः । नैमित्तिकमिदं कर्म । अयं वेद इत्यादि-
स्तुच्यमाषार्यं पशूनां सर्वेषां समञ्जनम् ॥ ५३ ॥

समिद्धो अञ्जन्कुदरं मतीनामित्यश्वस्याऽऽमियो भवन्ति ॥ ५४ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् । समिद्धो अञ्जन्नित्यश्वमेधस्याऽऽप्रियो मध्यमेऽहन्येव दशेष्टा
जडा त्रफस्वधित्वादि सर्वेऽध्वर्यवः पर्यग्निकरणं तन्त्रेणैव ॥ ५४ ॥

मेषस्त्वा पचतैरवत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपा-
व्यानि जुहोति । पर्यग्निकृतान्ग्राम्यान्पशूनाल-
भन्ते प्रारण्यानुत्सृजन्ति । पर्यग्निकृतानां द्वंद्विनां
वडवे पुरुषे वा(षी चा) त्सृजन्ति ॥ ५५ ॥

मेषस्त्वेत्यपाव्यानि दश नित्यानां निवृत्तिः । पर्यग्निकरणे कृते प्रतिनिवृत्तिः ।
आग्नीध्र आरण्यानुत्सृजन्तीति वैखानसः । वडवे पुरुषे(षी) तन्त्रेण नयनमत्रापि । ये
बध्यमाना० प्रमुञ्चमाना० तन्त्रेणाग्नेर्हरणम् । अश्वस्य पुरस्तादजो नीयते ॥ ५६ ॥

तार्प्ये च कृत्यधीवासे हिरण्यकशिपौ रुक्मे
चाश्व५ संज्ञपयन्ति । प्लसशाखास्वितरान्पशून्श्या-
मूलेनाश्व५ संज्ञपयन्ति । स्पन्द्याभिरितरान्पशून् ॥५६॥

वेतसशाखा तस्यां तेनैव तार्प्ये कृत्यधीवासं हिरण्यकशिपूनास्तीर्य रुक्ममुपरिष्ठा-
त्कृत्वाऽश्वतूपरगोमृगांनिबध्नन्ति । प्लसशाखास्वितरान् । श्यामूलेनाश्वं श्यामूलं
कम्बलम् । स्पन्द्याभिरितरान् ग्रीवायां संषेष्टञ्च रज्जुभिर्गले वेष्टनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान आहुतीर्जुहोति ॥५७॥

प्राणाय स्वाहेत्यश्वमेधपठितेनानुवाकेन संज्ञप्यमाने होमः, शमितार एकादशिनिवत् ।
अरासीयन्तमितैररशनोदसनमध्वर्यवः ॥ ५७ ॥

संज्ञप्ते यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति षोडशभि-
रश्वस्तोमीयं जुहोति । षट्त्रिंशता वा । क्रमैरत्य-
क्रमीद्वाजीति षट्त्रिंशी यामेन साम्ना प्रस्तोताऽ-
नुगायति ॥ (ख० १०) ॥ ५८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

यामेन साम्ना नाके सुपर्णम्, इत्यनेन साम्ना प्रस्तोताऽश्वमुपातिष्ठते ॥ ५८ ॥

अश्वस्तूपरगोमृगौ तुरगपर्यङ्क्या दश त्र्युत्तराः
सन्त्यष्टादशिनस्त्वशीतिशतकं द्वाविंशतिर्द्विद्विनः ॥
सन्त्येकादशिनस्तथा प्रकृतिजैर्द्वाविंशतिर्वैकृता-
श्वातुर्मास्यपशूनवेहि सशतां पञ्चधिकां त्रिंशतम् ॥
भूयः पञ्चदशैव पञ्चदशिनो ग्राम्या नवत्युत्तरान् ।
आरण्यांस्त्रिंशतान्यर्थतु पशवस्त्वष्टादशारण्यजाः ॥

ज्ञेयाः सूकरपूर्वकास्तु दशतोऽत्रैकादशैते शतं
सर्वे पञ्चशती भवन्ति पशवोऽथैकोनिता त्रिंशतिः ॥

इति सत्याषाढविरच्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायं प्रयोगचान्द्रि-
कायां चतुर्दशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ १ ॥

=====

अथ चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति परिश्रिते
शस्त्रिप्रस्थाता पत्नीमुदानपति ॥ १ ॥

ससस्त्यश्वक इत्यन्तः । अम्ब इत्यादिना महिषीमखंकृतामुदानपति हस्ते गृह्णाति
रथश्वकान्द्वयस्येनामेतेन कर्मणेति ॥ १ ॥

ता दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य
दक्षिणानूरूनाघ्नानाः सव्यानित्येकेषाम् ॥२॥

आप्ते देवीः० वाक्त आप्यायतामित्यादिशमोषधीम्ब इत्यन्तः । एवं कृते पत्न्यो
दक्षिणान्केशपक्षानित्यादि । अत्र राजपत्न्यो दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य
दक्षिणानूरूनाघ्नानाः सिग्भिभवधून्वत्यस्त्रिः प्रदक्षिणमश्वं ध्रुवन्त्वः परियन्ति अमेन
मन्त्रेणेति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

गणानां त्वा गणपति* इवामह इति प्रदक्षिण-
मश्वं धावन्त्वः परियन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अवन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तिवति परीत्य परीत्य
जपन्ति ॥ ४ ॥

पत्न्यः ॥ ४ ॥

सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्प्रस्रस्य सव्यानूरूना-
घ्नाना दक्षिणानित्येकेषाम् । त्रिः प्रस्रस्य त्रिः
प्रदक्षिणमन्ततो यथापुरस्तात्प्रवृत्तवः संपा-
दयन्ति ॥ ५ ॥

अथ सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्प्रस्रस्य सव्यानूरूनाघ्नाना अनभिधून्वत्यस्त्रिः प्रस्रस्य
परियन्ति प्रदक्षिणमन्ततो यथा प्रथमे पर्याये । तत्र मृतोपचारभूतसिन्वातस्थानीयं सिग्भि-
रश्वस्थाभिधूननं क्रियते ॥ ५ ॥

अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति महिष्यश्वमुपसंविशति ॥ ६ ॥

महिष्यश्वसमीप उपविशति ॥ ६ ॥

तौ सह चतुरः पदः संप्रसारयावहा इति पदः
संप्रसारयते (यति) ॥ ७ ॥

पादान्संप्रसारयतः (येत्) ॥ ७ ॥

अह* स्यां त्व* स्याः सुरायाः कुलजः स्यात्त्रे-
मा*श्चतुरः पदो व्यतिषज्य शयावहा इति पदो
व्यतिषजते ॥ ८ ॥

अश्वस्य पदोऽभ्योभ्यं महिषी व्यतिषजति ॥ ८ ॥

सुभगे काम्पीलवासिनीति तार्प्येण वाससाऽध्व-
र्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छादयति ॥ ९ ॥

गर्भमिस्त्यन्तः । तार्प्यं घृताक्तं वस्त्रम् । क्षौमेण वाससाऽध्वर्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छाद्य
(आप० श्रौ० २०—१८-३) इत्यापस्तम्बः ॥ ९ ॥

उत्सकथ्योर्गृदं धेहीति प्रजनने प्रजनन*
संदधाति ॥ १० ॥

परावधीदित्यन्तः । अश्वस्य प्रजनने प्रजननं धारयेत् । प्रजननं योनिरित्यु-
च्यते ॥ १० ॥

अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति महिषी गर्हते ॥ ११ ॥

महिष्यश्वं कुत्सयति ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते ॥ १२ ॥

पुनन्निवेत्यन्तः । अभिमेधन्ते मैथुनायाऽऽह्वयन्ति ॥ १२ ॥

त्रिर्महिषी गर्हते । त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त उत्तर-
योत्तरयर्चा ॥ १३ ॥

त्रिर्महिषी त्रिः पत्नयः । अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति द्वितीया कुत्सा । यद्ध-
रिणीति द्वितीयमभिमेधनम् । अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति तृतीया । इयं
यका इति तृतीयमभिमेधनम् । उत्तरे विकल्पार्थे ॥ १३ ॥

दधिक्राव्णौ अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमुचं वदन्ति ॥ १४ ॥

तारिषदित्यन्तः । सर्वाः पत्नय ऋचं जपन्ति ॥ १४ ॥

आपो हि ह्य मयोऽशुष इति तिसृभिर्भार्जयन्ते ॥ १५ ॥

च न इत्यन्तः । शिरस्यप आनयन्ति ॥ १५ ॥

गायत्रीभिष्टुविति द्वाभ्यां महिषी हिरण्ययीभिः

सूचीभिरश्वस्यासिपथान्कल्पयति ॥ १६ ॥

शिम्यन्तु त्वेत्यन्तः । राज्ञः पत्न्यस्त्रिविधा उत्तमा मध्यमाऽधमा चेति ताश्च महिषी वावाता परिवृक्तीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्याश्वस्यासिना छेदनाय तत्तत्स्या-
नेषु रेखाः सूचीभिः कुर्युः ॥ १६ ॥

उत्तराभ्यां द्वाभ्यां वावाता राजतीभिरुत्तराभ्यां

द्वाभ्यां परिवृक्ती लोहमयीभिरायसीभिर्वा तूष्णीं

तूपरगोमृगयोरसिपथान्कल्पयन्ति ॥ १७ ॥

शिम्यन्तु त्वेत्यन्तः । यथा महिषी क्रोडात्प्राचीने-मुखभागे लिखति । एवं वावाता क्रोडनाभ्योर्मध्येऽनन्तरभाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् । तत उत्तराभ्यां नारीस्ते० कुविदङ्ग० इति द्वाभ्यां परिवृक्ती शेषमित्यापस्तम्बः । लौहीभिः श्रोणीद्वयं समन्ततश्चन्द्रं नाम मेदः स्यान्न च वृषणौ । एवं तूपरगोमृगयोस्तूष्णीमिति वचनात् । अश्वस्य—ओषधे प्रायस्वैनमिति दर्भानन्तर्धानम् ॥ १७ ॥

यवपिष्टैर्गोधूमपिष्टैर्वा मलिम्पन्ति ॥ १८ ॥

न मृदा ॥ १८ ॥

लोम्नामविच्छेदायेति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यवपिष्टलेपनेन लोम न विच्छद्यत इति श्रुत्यन्तरे विज्ञायत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

कस्त्वा छद्यति कस्त्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमाल्लद्यति ॥ २० ॥

तनुवे भुवदित्यन्तः । विशास्ति कस्त्वा छद्यतीत्यनुवाकेन । स्वधिते मैनमिति मन्त्रस्य प्रत्याम्नायः ॥ २० ॥

नाश्वस्य वषा विद्यते ॥ (ख०११) ॥ २१ ॥

नाश्वस्य वषा ॥ २१ ॥

चन्द्रं नाम मेदः । तदुद्धरति ॥ २२ ॥

चन्द्र इति वषास्थानीयमेदोविशेषः ॥ २२ ॥

उद्धरतीतरेषां पशूनाम् ॥ २३ ॥

वषामिति शेषः ॥ २३ ॥

शृतासु वषासूत्तरत उपरिष्ठादग्नेर्वैतसे कटेऽश्वस्य

तूपरस्य गोमृगस्येति वषा आसादयति ॥ २४ ॥

अश्वामियुक्तेन सह ज्ञातव्यः । वषाधर्मेणोत्कृन्तामीत्युक्तम् । एवं तूपरगोमृगयोर्व-
पोद्धरणम् । न कस्त्वा० स्वधिते मैनमेवमितरेषामप्येकादशिनीवत् । शृतासु वषासु-यस्त

आत्मा० अग्नेरुत्तरतश्चित्यामेवापरेणाऽऽहवनीयं गत्वा वेतसशाखायामश्वतूपरगोमृगाणां वपा आसादयति सुपिप्पला ओषधीः कृता इति ॥ २४ ॥

दक्षिणतः प्लक्षशाखास्वितरेषां पशूनाम् ॥ २५ ॥

वपा आसादयतीत्यनुवर्तते । दक्षिणतः प्लक्षशाखास्वितरेषां पशूनां वपा आसादयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एकधा प्राजापत्यानां वपाभिः प्रचरति ॥ २६ ॥

एकधेतरेषां पशूनां प्राजापत्यानां चन्द्रस्य वपयो-
र्मेदसोऽनुब्रूहि । प्राजापत्यानां चन्द्रस्य वपयोर्मे-

दसः प्रेष्येत्यश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्येति वपा-
नां संप्रेष्यति वपा मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति वा

॥ २७ ॥ विश्वेषां देवानामुस्त्राणां छागानां
मेषाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि । विश्वेषां देवाना-

मुस्त्राणां छागानां मेषाणां वपानां मेदसः प्रेष्ये-
तीतरेषां पशूनां संप्रेष्यति । वपां मेदः प्रेष्येति

वा ॥ २८ ॥

शाखाद्वयं बर्हिःप्रत्याम्नायत्वेनाऽऽसन्नाभिमर्शनमुत्तमप्रयाजादि स्वाहा देवेभ्य इति हुत्वा महिमानं जुहोति राजतेन तस्य ते द्यौरित्यनुवाकशेषेण । प्रजापतिर्देवता । हुत्वाऽभिषेकार्थमवशेषयति । जुहामुपस्तीर्येत्यादि प्रकृतिवत् । अश्वादीनां वपाः समवदाय संप्रेष्यति । उपांशुना वा प्रजापतयेऽश्वस्येत्यादि । जातवेदो वपाभिर्गच्छ० चन्द्रवपाभिर्गच्छ देवा० इति वा । प्रजापतेरहं० जेमानमिति वा । इतरेषां पशूनां वपा अवदाय संप्रेष्यति विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादि । सर्वे पशवो वैश्वदेवार्था भवन्तीति वैत्स्यनसः ॥ २९ ॥ २७ ॥ २८ ॥

पुरस्ताद्द्वपानां होमात्स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं
महिमानं जुहोति यस्ते देवेषु महिमा संबभूवोति

वा हुत्वा शेषं करोति ॥ २९ ॥ उपरिष्ठाद्द्वपानां
होमाद्देवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं यस्ते पृथिव्यां महिमा

संबभूवोति वा हुत्वा शेषं करोति ॥ ३० ॥ अत्रैव
मार्जनमाज्ञातम् ॥ ३१ ॥

जातवेदो वपाभिर्गच्छेत्युहेन विश्वेषां देवानां प्राणैः० प्राजापत्याभिश्चरित्वाऽथेतरकपाभिश्चरत्यध्वर्युः । (श्वरन्त्यध्वर्यवः) । अथ महिमानमुत्तरं सौवर्णेन तस्य ते पृथि-

विति-होमसंघातमभ्यस्मिन्पात्रे निधाय पारिवप्यम् । अथ षपोद्धरणाभिधारणं स्वाहोर्ध्व-
नमसमित्येकादशिनवित् । संत्रावं हुत्वा समुत्क्रम्य चात्वाले मार्जनम् ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥

अग्नेषाऽऽहवनीयमभितो यूपमुपविश्य होता ब्रह्मा
च ब्रह्मोर्ध्वं वदतो दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरतो होता ।
अथ वा कि५ स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति होतुः
पृष्ठानि भग्नातानि ब्राह्मणे । ब्रह्मणो विजय५
संज्ञपयन्ति ॥ ३२ ॥

यद्यग्निष्ठयूपमभितो ब्रह्मोद्याय दक्षिणतो ब्रह्मा, उत्तरतो होता कि५ स्विदासी०
कः स्वित् पृच्छामीति होता पृच्छति घौरासीत्० सूर्ये एकाकी चरति वेदिमाहुरिति प्रति-
वचनं ब्रह्मणः कि५ स्विदिति प्रश्वस्य घौरिति पारिहारः, कः स्विदिति प्रश्वस्य सूर्ये इति
पारिहारः पृच्छामि त्वेत्स्यस्य वेदिमाहुरिति पारिहारः । प्रश्ववाक्यानि ब्रह्मणो विजयं
प्रकाशयन्ति, उदघ्नं होतारं प्रतीत्यर्थः । एवं कृत्वा प्रातःसवनाय संप्रसर्पतीत्यादिशेषं
प्रकृतिवत् । संतिष्ठते प्रातःसवनम् ॥ ३२ ॥

प्रजापतयेऽश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्यास्थि लोम च
तिर्यगसंभिन्दन्तः सूकरविश्वसं विशसतेति संप्रे-
षवत्कुर्वन्ति ॥ ३३ ॥

अथ माध्यंदिनसवनमुच्यते । माध्यंदिने पशुपुरोडाशानां विकल्पः । सवनीयानां
द्विविधकृता वाचं विस्तृज्य गुदं मा निर्व्लेषीः इति कृत्वा प्रजापतयेऽश्वस्य शकृदादीनां
यथा सूकरो न विनश्यति त्वक्कर्मलोमभिः सहाश्वस्य कण्ठं छित्त्वा घ्यङ्गेषु
बध्नाति । पशूनां (पशु) घ्यङ्गेषु लोहितेन शृतेन स्विष्टकृतं यजतीति भरद्वाज-
वचनात् ॥ ३३ ॥

अश्वस्य लोहितं स्विष्टकृदर्थं निदधाति ॥ ३४ ॥

नाश्वस्य गुदो विद्यते । कण्ठं गुदस्थाने तूपरगोमृगयोर्गुदावेव । पादचतुष्टयं सत्वक्
छिद्यते शकृदादीनामाधारभूतं मांसं प्रक्षाल्य चिह्नं कृत्वा निदधाति । कुम्भ्यामवदाय
हृदयवर्ज्यानि सर्वाण्यङ्गानि पच्यन्ते । शूले प्रणीय हृदयम् । अश्वस्य लोहितं रक्तं
स्विष्टकृदर्थमिति ॥ ३४ ॥

गोमृगकण्ठमश्वशर्फं च माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्य-
धिविश्वाति ॥ ३५ ॥

गोमृगकण्ठादिभिर्होमः । षष्टकाराहुतिपक्षे शामित्रे अरण्यम् । अस्मिन्पक्षे गोमृग-

कण्ठादिषु जुहूर्धर्मा अश्वशफधर्मा एकं छिद्यते । गोमृगकण्ठश्चेतरेषां प्रकृतमित् ।
शुक्रामन्थिनावित्यादि । दक्षिणाकाले दिक्षु विस्रं विभज्य ददाति । केचित्तु—(औपा-
सने श्रपणं दर्विहोमपक्षे तदा काले अग्निभ्यः स्विष्टकृद्द्वयः स्वाहेति वा रुद्राय
स्विष्टकृते स्वाहेति वा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वा नाऽध्वर्युभ्यो दानं, इति च ।)
न विषाणप्रासनम् । मरुत्वतीयाम्यामित्यादि । माहेन्द्रे महानास्त्रि सास्त्रि दक्षिणं प्रत्यपि
पक्षमित्यादि कृत्वाऽग्निमन्वारब्धमभिषिञ्चति ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट्प्राजापत्या-
न्पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ॥ ३६ ॥ षडुपरिष्ठा-
त्सप्तममेकेषां यः प्राणत इति पूर्वासां प्रथमा
भवति ॥ (ख० १२) ॥ ३७ ॥ प्रजापतिश्चरति गर्भे
अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीराः
परिजानन्ति योनिं मरीचीनां पदमिच्छन्ति
बेधसः ॥ यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरो-
हितः । पूर्वा यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय
ब्राह्मणे । रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तद-
ब्रुवन् । यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा अस-
न्वशे । हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे ।
नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्टं मनिषाणासुं
मनिषाण सर्वं मनिषाण ॥ भूतो भूतेषु चरति
प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव । तस्य मृत्यो
चरति राजसूयः स राजा राज्यमनुमन्यतामि-
दम् । प्रजापत इत्येषा । तवेमे लोकाः प्रदिशो
दिशश्च पराधो निवत उदृतश्च । प्रजापते विश्व-
सृज्जीवधन्व इदं नो देव प्रतिहर्य ह्ययमित्युत्त-
रासामुत्तमा ॥ ३८ ॥

हिरण्यगर्भ इति षट्प्राजापत्याञ्जुहोति । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अयं पुरोभुव इति पञ्चाशतं प्राणभूतः
पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । प्राची दिक्षा
वसन्त ऋतूनामिति पञ्चाशतमपानभूत
उपरिष्ठात् ॥ ३९ ॥

उपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीत्यनुकर्षः ॥ ३९ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादिति
पुरुषेण नारायणेन शतातृण्णः सौवर्णः
रुक्मं यजमानस्य शिरसि निदधाति ॥ ४० ॥

देवा इत्यन्तः । पुरुषसूक्तानुवाकेन सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतकृष्ण-
लेन यजमानस्य शीर्षेणाधि निदधाति स्थापयति ॥ ४० ॥

प्रजापतेस्त्वा पृथिव्यै बाहुभ्यामन्तरि-
क्षस्य हस्ताभ्यां प्रजापतिः साम्राज्याया-
भिषिञ्चामीति महिन्नोरुद्रेकेण पर्णमयैः
पात्रैः स(सिः)ह चर्मण्यध्यभिषिञ्चति ॥ ४१ ॥

महिन्नोः संस्त्रावेणाभिषिञ्चति यजमानमिति शेषः ॥ ४१ ॥

ऋषभचर्माभिषिच्यमानस्योपरिष्ठाद्धारयन्ति ॥ ४२ ॥

व्याघ्रचर्मावस्तीर्य चर्मण्यवस्थितोऽभिषिच्यते । अभिषिच्यमानस्य राज्ञ उपर्यृषभ-
चर्म धार्यते ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति प्राजापत्याभि-
रापीभिर्यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ॥ ४३ ॥

वेष्ट इत्यन्तः । प्राजापत्याप्रीभिर्द्वादशभिरभिषिच्यमानस्य यजमानस्य दक्षिणहस्तं
गृह्णात्यध्वर्युः ॥ ४३ ॥

मृगो न भीम इति वैमृधीभ्यां मुखं विमृष्टे ॥ ४४ ॥

वैमृधीभ्यामृध्यां यजमानो मुखं विमृष्टे हस्ताभ्यामिति शेषः ॥ ४४ ॥

अग्निना देवेन पृतना जयामीति जागतान्
विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ ४५ ॥

अभिषेके समाप्ते—अग्निना देवेनेति यजमानो जागतान् विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ ४५ ॥

मधुश्च माधवश्चेति द्वादशाऽऽहुतीर्जुहोति ।

त्रयोदशेत्येकेषाम् । वसन्ताय स्वाहा

ग्रीष्माय स्वाहेति जुहोति ॥ ४६ ॥

मधुश्च माधवश्चेति द्वादशभिस्त्रयोदशभिर्वा मासनामभिरभिषिच्यमानस्य (रभिषि-
कस्य) शिरसि जुहोति । वसन्ताय स्वाहेति षड्भिश्च जुहोतीत्यर्थः । सर्वत्र यथा-
ल्लिङ्गं त्यागः माहेन्द्रे न त्वतिग्राह्याः । उक्थ्यादि । संतिष्ठते माध्यांदिनसवनम् ॥ ४६ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २४९

हविरासादनमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥

आरभते । आदित्यग्रहणाद्याग्रयणं गृहीत्वा षोडशग्रहणं सवने सवने पक्षे विरमति धारेत्यादि ॥ ४७ ॥

उत्तरत उपरिष्ठादभ्रैर्वतसे कटेऽश्वं तूपरं

गोमृगमिति यथाङ्गमनुपूर्वम् ॥ (ख० १३) ॥

प्राञ्चः कल्पयन्ति ॥ ४८ ॥

भृत् हविः शमितिरित्यादिमुख्यं प्रतिप्रस्थाता, अन्येषामध्वर्यवः पृषदाज्येन हृदया-
भिन्नारणान्तं कृत्वा यस्त आत्मेत्यादिरन्तरा यूपं कृत्वाऽग्नेश्चित्यस्योपरि पञ्चहोत्रा वैत-
सकटेऽश्वं प्राक्क्षिरसमुदीचीनपादमुदङ्मुखं यथाङ्गं रचयति मुखं निधाय जुह्वा कण्ठ-
पादवक्षस इत्यादि । एवमश्राकृतिं कुर्यादिति भावः ॥ ४८ ॥

प्रतीचो वा दक्षिणतः पुक्षशाखास्वितरान्पशून् ॥ ४९ ॥

एवं पुरस्तादश्वस्य प्रत्यक्षिरसं तूपरं पश्चादश्वस्य गोमृगमासन्नाभिमर्शनमेवं रच-
यित्वा वसा(पा)होमग्रहणम् ॥ ४९ ॥

नानाकुम्भीष्वेते पशवः श्रप्यन्ते । वपाभिः

प्रचरणकल्पो व्याख्यातः ॥ ५० ॥

इतरेषां जुह्वामुपस्तीर्येत्यादिवसा(पा)होमं(मार्थं) गृहीत्वा कटमास्तीर्य संप्रेष्य-
स्यध्वर्युः प्रजापतयेऽश्वस्येत्यादि हविषां मेदसामनुब्रूहि ॥ ५० ॥

ऋमैरत्यऋषीद्वाजीति वैतसेन कटेनाश्वं तूपरं

गोमृगमिति सर्वहुतं जुहोति ॥ ५१ ॥

आऽष्कान्क्रवैर्घ्नोस्त इत्यनुवाकेन स्वाहाकारान्तेनाश्वतूपरगोमृगान्सर्वहुताञ्जुहोति
॥ ५१ ॥

हुताय स्वाहेति हुतमभिजुहोति ॥ ५२ ॥

अश्वं हुत्वा हुताय स्वाहेति हुतमभिजुहोति । इलुवर्दाय स्वाहा बलीवर्दाय स्वाहा,
इत्यभिहोमः । कटमाहवनीये प्रहरतीत्यापस्तम्बः ॥ ५२ ॥

येऽश्वस्य हुतस्य गन्धमाजिघ्रन्ति ॥ ५३ ॥

पापकर्माणो हुताश्वगन्धावघ्राणेन पुण्यकर्माणो भविष्यन्तीति भावः ॥ ५३ ॥

सर्वे ते पुण्यलोका भवन्तीति विज्ञायते ॥ ५४ ॥

अथेद्वरेषां विश्वेभ्य इति संसृष्टेन । दिग्भ्यागे चाश्वदीनां प्रजापतेर्जेमानं० इतरेषां
विश्वेषामित्यादि । नारिष्ठान्हुत्वा ॥ ५४ ॥

स्तेगान्दं५ घ्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरित्याज्यमव-
दानं कृत्वा प्रतिसंख्यायाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ५५ ॥
ग्राम्यान्हुत्वाऽरण्येऽनुवाक्यं जुहोति घ्रावापृ-
थिवीयं५ हुत्वाऽश्वस्तोमीयं जुहोति ॥ ५६ ॥
इमा नु कं भुवना सीषधेमेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।
यज्ञं च नस्तनुवं च प्रजां चाऽऽदित्यैरिन्द्रः सह
सीषधातु । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं
भेषजाऽकरत् । अग्ने त्वं नो अन्तम इति द्विपदा५
हुत्वाऽश्वलोहितेन शृतेन स्विष्टकृतो जुहोति ॥ ५७ ॥
गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । अश्वशफेन
द्वितीयाम् । अयस्मयेन कमण्डलुना चरुणा वा
तृतीयाम् ॥ ५८ ॥

स्तेगानित्यादिभिश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमाञ्जुहोति । प्रयासाय
स्वाहेत्यनुवाकेन चित्तं५ संतानेत्यनुवाकेन द्यौस्ते पृष्ठं यदक्रन्द इति त्रिभिरनुवाकैः
क्रमैरत्यक्रमादितीमेऽनुवाकाः । अथैतेषां मन्त्रव्यवस्था उच्यन्ते । स्तेगानित्येकादश
तृतीयान्ताः । षडादौ ततस्तृतीयाद्या द्वितीयान्ताश्चत्वार उत्तमस्तृतीयान्तः । वाज-
मिति द्वादश । पञ्च तृतीयान्ताः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । ततः पञ्च तृतीयाः । कूर्मानि-
त्येकादश तृतीयान्ता द्वितीयवर्जं स तु द्वितीयान्तः । योक्त्रमिति दश । तृतीयान्ताश्च-
त्वारो द्वितीयान्तास्त्रयः पुनस्तृतीयान्ताः । उत्तरस्मिन्नेकादश सर्वे तृतीयान्ताः । इन्द्रस्यै-
कादश त्रीन् आद्यान्वर्जयित्वा सर्वे तृतीयान्ताः । उत्तरेऽप्येकादश सर्वे द्विपदाः षष्ठा-
न्तिमवर्जं तौ तु त्रिपदा । ओज इति नव । आद्यास्त्रयस्तृतीयान्ताः । षट् प्रथमान्ताः ।
आनन्दमष्टौ सर्वे तृतीयान्ताः । अहरिति चतुर्दश द्विपदाः । उत्तरावपि चतुर्दशकौ ।
प्रथमान्ताः सर्वे । पन्थामित्येकादश द्विपदाः । क्रमैरित्यनुवाकमन्त्राः प्रयासाय स्वाहेति
द्वादश द्विपदा मन्त्राः । चित्तिमिति नव प्रतिवाक्यम् । द्यौस्त इति दश सर्वे प्रथमान्ताः ।
यदक्रन्द इति त्रिभिरनुवाकैः प्रत्युचं पञ्चात्रिंशत् । क्रमैरिति षट्त्रिंशत् । इमा नु कं
यज्ञं नः । आदित्यैरिति तिस्रो द्विपदाः । अथाश्वस्य लोहितेन स्विष्टकृतं यजति ।
गोमृगस्य कण्ठेन प्रथमाम् । अश्वस्य शफेन द्वितीयाम् । अयस्मयं कमण्डलुं पूरयित्वा
तृतीयहोमस्तु पूर्ववत् । वधस्पतियागोत्तरकालमितरेषां स्विष्टकृदादि ॥ ९९ ॥ ९६ ॥
॥ ९७ ॥ ९८ ॥

पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ (ख०१४) ॥ ५९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

आग्निमारुतान्तमनूयाजादि पत्नीसंयाजान्तं समिदाधानान्तं महः संतिष्ठते ॥ ६९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

श्वोभूते प्रतायते सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तमो बृह-
त्सामा ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञीय नमस्तेऽस्तु अहः पक्षे वसतीवरीर्गृह्णाति सवनीयपरिस्तरणान्तं पूर्ववत् ।
महारात्रे बुद्ध्वेत्यादि । अतिरात्रः सर्वस्तोमश्च बृहत्सामा । ध्रुवं प्रयुज्य षोडशिपात्रं
परिप्लवादि । सवनीयस्य पशोः पात्रासादनकाले द्वादश पशुरशनाश्चतुर्विंशतिं यूपर-
श्चनाः पूर्वबद्धा विसृ(त्)स्य पुरस्तात्प्रातरनुवाकादाग्निं युनज्मीति । अन्वहपक्षे
आग्रयणाग्रं सदसि बहिष्पवमानः ॥ १ ॥

पशुकाल एकादाशिनान्वायव्यान्पशूनुपाकरोति ।
प्राजापत्यमृषभं तूपरं बहुरूपं द्वादशमुपालम्भ्य
सर्वेभ्यः कामेभ्यः ॥ २ ॥

पशुकाले त्रिवृद्ध्यां परिवीथ—अग्रयेऽनीकवत इत्याश्वमेधिकान्गव्यान्प्राजापत्यमि-
त्यादि । अथवा—अग्रयेऽनीकवत इत्येतासां देवतानां स्थाने प्रजापतिर्वा विश्वे देवा
इत्यस्मिन्पक्षे देवतैक्यात्समेवदाय प्रचारः । पूर्वस्मिन्पक्षे देवतानानात्वात्प्रचारभेदः ।
पक्षद्वये गव्या एव पशवः । वैश्वदेवपक्ष एकादाशिन(शानां) सह प्रचारः । प्राजा-
पत्यपक्षे द्वादशानाम् । पशूनेहीत्यादि । दाक्षिणाकाले विभज्य ददाति । कृष्णवि-
षाणप्रासनम् । उवथ्यपर्यायैः प्रचर्येत्यादि आश्विनं तिरोहान्तम् । एकादश समिष्टय-
जूषि, इत्यादि प्रकृतवत् ॥ २ ॥

अवभृथेन प्रचरिते पुरस्तात्स्विष्टकृतः ॥ ३ ॥

अवभृथेन प्रचर्य यत्ते प्राणोति बिन्दुस्पर्शान्तम् ॥ ३ ॥

आत्रेयं खलतिं विक्लिष्य शुक्रं पिङ्गाक्षं शिपि-
विष्टं तिलकावलमवभृथमभ्यवनीय जुम्बुकाय

स्वाहेति तस्य मूर्धञ्जुहोति । सुम्भुकाय स्वाहे-
त्येषाम् । मृत्यवे स्वाहेति द्वितीयाम् । ब्रह्मह-
त्यायै स्वाहेति तृतीयाम् । ब्रह्महत्यायै स्वाहेत्ये-
केषाम् ॥ ४ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्युपहोमकालो दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यातः । आत्रेयमित्यादि
तिलकावलं चित्रितं शिरसि जुहोति मृत्यव इति तिसृभिः ॥ ४ ॥

तस्मै शतमनोयुक्तं च ददाति ॥ ५ ॥

अध्वर्यवे शतपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

शते वाऽनोयुक्ते चेत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

अयं कल्पः शाखान्तरोक्तः ॥ ६ ॥

सह पुण्यकृतः पापकृतश्चावभृथमवयन्ति ॥ ७ ॥

पुण्यकर्माणः पापकर्माणश्च पराचीरवगच्छन्ति ॥ ७ ॥

अवभृथादुदेत्य हस्तसंस्तुता ग्राममायन्ति ॥ ८ ॥

अन्योन्यहस्तसंस्तुभ्य (वधा) ग्राममभ्युदायन्ति । यागदेशं गत्वा समिदाधानादि,
उदवसानीयान्ते देवैरिममिति वीणागाथिनौ गायतः ॥ ८ ॥

सौरिर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भधन्ति पञ्च-
दश वा । छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगय
इति त्रयस्त्वाष्ट्राः ॥ (स्व० १५) ॥ ९ ॥

तृतीयेऽहि प्रातःकाले गोजातीया एकादश पशवः । ते च देवताविशेषस्यानुक्त-
त्वात्प्राजापत्याः । छगलादयस्त्रयस्त्वाष्ट्राः । छगलश्छागार्भकः । स च कल्माषः
कृष्णवर्णमिश्रः । किकिदीविस्तित्तिरिः । विदीगयः कुक्कुटाविशेषः । एते च तरिमन्त्रेवा-
हन्यालब्धव्याः । सौरीः सूर्यदेवताकाः । अनूबन्ध्याश्चरमकालीनाः पशवः । ताश्च वशा
बन्ध्याः श्वेताः श्वेतवर्णा नवसंख्याकाश्च भवन्ति ॥ ९ ॥

पात्नीवते संतिष्ठतेऽतिरात्रः ॥ १० ॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते वपनं कृत्वा स्नात्वा पात्नीवतस्य कर्म शाखाच्छेदनादि ।
(छगलश्छागार्भकः । कल्माषः कृष्णबिन्दुयुक्तः । किकिदीविष्टिष्टिमः । विदीगयः
पक्षिविशेषः पृषन्त्यङ्को वा । एते त्रयः पशवः पात्नीवते) । साण्डमित्येतस्य प्रत्याज्ञायः ।
पशूत्सर्जनान्तं (वपायागान्तं) कृत्वा, इमं स्तनमित्यादि । अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाश-
मष्टौ देवसुवां हवींश्च्यनूबन्ध्यां संस्थाप्य विशालयूपकर्म ॥ १० ॥

श्वीभूते त्रिपशुना पशुबन्धेन बेल्वे त्रिविशाखे
यूपे यजत आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान् पशू-
नालभते । अपिवा त्रैतानां प्रथमजमाश्विनं
कालकाश्रुमश्विभ्यां मध्यमे विशालयूपे त्रैतानां
मध्यमजमूर्जे दक्षिणे विशालयूपे त्रैतानामुत्तमजं
पृथिव्या उत्तरे विशालयूपे ॥ ११ ॥

न पश्चिष्ट्यादयः । शाखाहरणाद्यनूबन्ध्यादिवत् पात्रप्रयोगे तिस्रः कुम्भ्यः । विष्णुनि
स्थेत्यन्तं कृत्वा यूपसमानमपरादूर्ध्वं त्रिशाखमष्टाश्रियः सचपालमध्यमे विशालयूपै,
अग्रये त्वा० दक्षिण इन्द्राग्निभ्यां त्वा० उत्तरे, अश्विभ्यां त्वा० त्रैतानां प्रथमजं
प्रथमपुत्रम् । कालकाश्रुः कृष्णाश्रुः । मध्यमयूप आश्विनदेवत्यमालमते । तस्यामेव
जातायां मध्यमजमूर्देवत्यं दक्षिणे यूपे तस्या एव तृतीयायां पृथिविदेवत्यम् । उत्तरे
यूप इति पक्षान्तरम् । उपाकृत्य पञ्चहोमादिनियोजनादिवपाहोमान्तं कुर्यात् ॥ ११ ॥

पशुपुरोडाशं निरूप्याग्रयेऽहोमुचेऽष्टाक-

पालमिति दशहविषं मृगारेष्टिं निर्वपति ॥ १२ ॥

अथ पशुपुरोडाशस्य कर्म । तेषां पशुरोडाशानाम् । अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकंपाल इति
दशहविषं मृगारेष्टिं निर्वपति । पञ्चसप्ततिः कपालानि अन्यद्भर्जनार्थमेकं द्वे स्थाल्यौ प्रात-
र्दोहंप्राणि वाजिनपात्रं च । अग्रये जुष्टं० इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं० अश्विभ्यां जुष्टं० (दशहवि-
षामिष्टीनामेकतन्त्रम् ।) अग्रयेऽहोमुचे जुष्टं० इन्द्रायाहोमुचे जुष्टं० वायोः
सवित्र आगोमुग्भ्यां० वायुसवितृभ्यामागोमुग्भ्यामिति वा मैत्रायणीयपाठः । अश्विभ्यां-
मागोमुग्भ्यां० मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यो जुष्टं० विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो जु० अनुमत्स्यै
जुष्टं० अग्रये वैश्वानराय० द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां० इति । अग्नेऽहोमुग्भ्यं रसस्वै-
न्द्राहोमुग्भ्यं रसस्वैत्युत्करे विनिर्नीय यथाभागमिदमग्नेरहोमुचो मरुतामेनोमुचां
विश्वेषां देवानामेनोमुचामग्नेर्वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योरहोमुचोरिति पेषणार्थान् । इदं वायोः
सवितुरागोमुचावाश्विनावागोमुचोरनुमत्या इति चर्वर्थान् । निर्वापक्रमेण कपालोपधानमग्ने-
यादीनामेकादशैकादश, मृगाराणामष्टावेकादशेत्यादिस्थालीद्वयं भर्जनार्थं (सप्त द्वादश
स्थालीः) द्वादशद्विकपालमेवमुपधाय दोहकर्म संस्तालननिनयनार्थं कामपुस्तः० मित्रा-
वरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां० हविरिन्द्रियमित्यादि पिण्डं कृत्वा व्यावर्तध्वमिति रुसकृवस्तथा
तण्डुलार्थान्व्यावर्तध्वं व्यावर्तेथां पुनरथ व्यावर्तध्वमिति द्वौ पुरोडाशौ व्यावर्तेथामित्यु-

त्तमो । इदं वायोः सवितुरागोमुचोरनुमत्या इति चरु । इदमग्नेर्वैश्वानरस्येदं द्यावापृथिव्योर५ होमुचोः (इति) पुरोडाशपञ्चकमधिश्रित्य तप्ते प्रातर्दोहे लौकिकदध्यानयनम् । अथ धर्मोऽसीति चरुम् । अथ धानार्थान्धर्मा स्थ विश्वायुष इति । अथ मारुतं वैश्वदेवमानुमतं चरुं वैश्वानरं द्यावापृथिव्यं पर्थग्निकरणाद्याप्यलेपनिनयनान्तम् । उद्धासनकाले प्रथममन्त्रेणाभिघार्य उत्तरौ तूष्णीं, उत्तरमन्त्रेणोत्तरं तूष्णीं यस्त आत्मेत्युत्तरांश्चरुंस्तूष्णीमानुमतवैश्वानरयोर्मन्त्रेणोत्तरयोस्तूष्णीमेव क्रमेणोद्धास्य पयस्यां तूष्णीं द्वयोः पात्रयोरित्यादि आसन्नाभिमर्शनं क्रमेण । प्रचरणकाले पशुपुरोडाशैः प्रचर्य, अग्नयेऽहोमुचेऽनु-
ब्रूहीत्यादि ॥ १२ ॥

अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या
भवन्ति ॥ १३ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ यथालिङ्गं याज्यानुवाक्याः ॥ १३ ॥

पशुपुरोडाशानां मृगारेष्ठेश्च समानं स्विष्टकृदिडम् ॥ १४ ॥

[अहोमुचेरहमन्नादः । इन्द्रस्याहोमुच इन्द्रियाव्यन्नादः । मित्रावरुणयोर्जेमानं वायुसवित्रोर्वृत्रहा० अश्विनोर्वृत्रहा० मरुतामिन्द्रियाव्यन्नादोः० मित्रावरुणयोर्जेमानं वायुसवित्रोर्वृत्रहा० अश्विनोर्वृत्रहा० (मरुतामिन्द्रियाव्यन्नादो वृत्रहा वा ।) विश्वेषां देवानां प्राणैः० वृत्रहा वा । अनुमत्या अहमन्नादः० तथा वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योर्वृत्रहा०] समानं तु स्विष्टकृदिडम् । यत्ते वयं पुरुषत्रा० इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या, यथा ह तद्वसव० इति याज्या भवति । शृतं हविस्त्रित्यादि ब्राह्मणतर्पणान्तम् । एवं विशालयूपकर्म समाप्य ग्रन्थिविखंसनादि सक्तुहोमं धूमादिमन्त्रणादि(कं) कृत्वा यदा-
कृतादिति दशाऽऽकूतीः । प्रत्यवरुह्य पुनर्मन इत्युपतिष्ठते नित्यम् । अयं नो नभसे-
त्यादि, उपस्थानं येऽग्नय इति । समारोप्य त्रैधातवीयो(यामु)दवस्यति । उदवसानी-
या धर्माः क्रियन्त उपांशुत्वादयः, न पूर्णाहुतिः । सहस्रदक्षिणा अत्र नियम्यते । उद-
वसानीयान्ते विशालयूपकर्मैति भाष्यकृत् । अथ वीणागाथी, उप त्वाऽग्न इति ॥ १४ ॥

श्वोभूते द्वादश ब्रह्मादनानन्वहं निर्वपति । द्वाद-
शाभिर्वेष्टिभिर्यजेत ॥ १५ ॥ तासु द्वादशानि
शतान्यन्वहं ददाति ॥ १६ ॥ पिशङ्गास्त्रयो
वासन्ता इति यथर्तुं यथादैवतं यथासमाज्जातमृ-
तुपशुभिर्यजेत ॥ १७ ॥ संतिष्ठतेऽश्वमेधः
॥ (स्व० १६) ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

गृहं गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनानि (न्) समिद्वर्जमग्न्याधेयवत् । यजमानः सहर्त्वि-
ग्भिर्भोजयित्वा द्वादशाहमन्वहम् । अन्वहं द्वादशशतं दानम् । एवं च राज्ञो नित्योऽश्व-
मेधः । नैमित्तिककाम्ययोर्वा पारिगणनादित्येके । तदसत् । राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन
यजेत इति वचनाच्च । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति नैमित्तिकेष्टिरोदनो द्रव्यमग्निर्देवताऽन्वा-
धानादि सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । तास्विष्टिषु द्वादशानि शतानि चान्वहं ददातीत्युक्तम् ।
इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि विशेषः । आगामिपर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिक्षा
वा । आगामिनि वसन्ते पर्वणि पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि । पिशङ्गास्त्रयो गुरोचनवर्णाः
सारङ्गाश्चातकवर्णाः । पृषन्तस्त्रयः । पृषन्तस्त्रयः पृश्निस्त्रयः महाकाया अवलिप्ता
अन्येन वर्णेन मिश्रिताः । अथान्यस्मिन्पर्वणि संवत्सरदेवतास्त्रिभिर्यजेत निवक्षसः निम्न-
वक्षसो नालवक्षसो वा । त्रिपशुबन्धा एतदन्तं यजमानस्य ब्रह्मचर्यादि पारिसमाप्यतेऽश्व-
मेधः ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायां चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ९ ॥

=====

अथ चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

पञ्चाहः पुरुषमेधः । राजा ब्राह्मणो वा । यः
कामयेत सर्वेषां भूतानां जैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं स्वारा-
ज्यमाधिपत्यं गच्छेयमिति । स एतेन यजेत ॥ १ ॥

पञ्चाहसाध्यः पुरुषमेधः । ब्राह्मणो राजन्यो वा यजेत, न तु वैश्यः । ओजो वीर्य-
माप्नोतीति वचनात् । सर्वा व्युष्टीर्व्यश्रुत इत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

तस्याश्वमेधेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

तस्य पुरुषमेधस्य ॥ २ ॥

त्रयोविंशतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसदः । पञ्च
सुत्याः । एकादश यूपा एकादशाग्नीषोमीया
अग्निष्टोमः प्रथममह उक्थ्यो द्वितीयमतिरात्रस्तृ-
तीयमुक्थ्यश्चतुर्थमग्निष्टोमः पञ्चमम् । मध्यमेऽहनि
पौरुषमेधिकान्पशूनुपाकरोति ॥ ३ ॥

तस्याह्निद्वादशाहवदिति भाष्यकृत् । शिशिरे दीक्षते । अग्निचित्यमाश्रित्य

प्रयोगः । शिशिरे पर्वणि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पुरुषमेधेन यक्ष्य इत्यादि । विद्युत्० सोममवाकवणादिसक्षेदान्तं बृहस्पतिपुरोहिता इत्याद्युक्तासंभरणान्तं तस्मिन्ने-
वाहनि वाचव्यः पशुः प्रवर्ग्यसंभरणं च । षष्ठ्या द्रव्यनिर्देशादग्निवहीक्षणीया, उक्ताम-
वृञ्जनादि सर्वमग्निवत् । व्यहमेकैका चितिः प्रायणीय ऋषीष्टकानां विश्वेषु त्वा०
इत्यादीनामुपधाय विरामः । न वाङ्य० आसन्नाश्वः । श्वोभूत एकाद्यष्टकाद्यश्वपरिणयनान्तम् ।
श्वोभूत एकाष्टकामुपधाय विरामः । एवं प्रत्यहं पञ्चमेऽग्निजातानित्युदितोमभागान्तमु-
पधाय विरामः । श्वोभूते स्तोमभागादिसंयानीयान्तं प्रत्युदमुपसादयत्यध्वर्थुः । ऐन्द्र-
वायव्यग्रहमाग्नेयमतिग्राह्यं दक्षिणाकालेऽश्वमेधे यथा भवति तथा ददाति । यज्ञायज्ञीये
नमस्ते अन्तु । अस्मिन्काले वसतीवरीरुत्तरस्याह्नः । एवं पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ।
अहीनसंततयः सवनीयस्य परिस्तरणीयान्तः । अध्वर्युर्महारात्रे बुद्ध्वा पञ्चदश
उक्थ्यः षडहस्य द्वितीयविकारः शुक्राग्रः(हः)ऐन्द्रमतिग्राह्यमेक ऐन्द्रः । ऐन्द्रपत्नीसंया-
जान्तमहीनसंततयः सवनीयस्य परिस्तरणान्ते महारात्रे बुद्ध्वावध्वं सौर्यमेकमतिग्रा-
ह्यमेकमेकादशानीवेदिपरिव्ययणं कुर्यात् ॥ ३ ॥

देव सवितः । तत्सवितुः । विश्वानि देव सवित-
रिति पुरुषानुपाकरिष्य ऋस्तिस्त्रः सावित्रीर्जुहोति॥४॥

तिस्र ऋचः सावित्रीः सवितृदेवताप्रकाशका इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ऐकादशिनानुपाकृत्य पुरुषानुपाकरोत ॥ ५ ॥

द्वयानैकादशिनानुपाकृत्य पुरुषानुपाकरोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इति यथासामान्नातम् ।

तेषामष्टाचत्वारिंशत् मध्यम उपाकरोति ॥ ६ ॥

एकादशैकादशेतरेष्ववशिष्टान्मध्यमेऽष्टौ वा ॥ ७ ॥

उत्तमानग्निमुक्तान्पुरुषान्सहस्रशीर्षा पुरुषः सह-

स्राक्षः सहस्रपादिति पुरुषेण नारायणेन दक्षि-

णतो ब्रह्माऽभिष्टौति ॥ ८ ॥

ऐकादशिनानाश्वमेधिकान्श्वोपाकृत्य पुरुषानालभते ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति (तै० ब्रा०
३-४-१) अतुर्ध्वंन्तपदोक्ता देवताः । द्वितीयान्ताः पशवः । ब्रह्मणे त्वा जुष्टमुपा-
करोमीत्यादि । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पर्यग्निकृतान्पुरुषानुदीचो नीत्वोत्सृज्याऽऽज्येन
तरेवता आहुतीर्हुत्वाऽथैकादशिनीः स०थाप-
यन्ति ॥ ९ ॥

उपाकृत्य पञ्चहोमादि पर्यग्निकृतान्पुरुषानुत्तरतो नत्त्वोत्सृजति । तत आज्येन तद्दे-
वतायै (याः) ब्रह्मणे स्वाहा इत्यादिहोमा द्वयोरेकादशिनीः संस्थापयन्ति पत्नीसंया-
जान्तं पूर्ववदहीनसंततयः । अन्वाधानादि रात्रौ परिस्तरणान्तम् । महारात्रे बुद्ध्वे-
त्यादि पञ्चदश उक्थ्योऽग्निष्टोमो वा । अतिग्राह्यं न वा । ऐन्द्रवायवग्रहः । अग्निष्टोम-
पक्षे दधिधर्मः पत्नीसंयाजान्तं पूर्ववदहीनसंततयः परिस्तरणान्तम् । महारात्रे
बुद्ध्वेत्यादि सप्तदशोऽतिरात्रः शुक्रग्रहो यज्ञाग्निये० नमस्ते अस्तु० कृष्णविषाण-
प्रासनं तिरोहान्तम् ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्म-
णादिभ्यु विचित्राद्भूमेः सेनाभ्यश्च तत्पुरुषमेधे ददाति
॥ (ख०१७) ॥ १० ॥

मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्येति क्षत्रिययजमानविषयम् ॥ १० ॥

यथाऽश्वमेधे ब्राह्मणो यजमानः सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणो यजमानश्चेत्तदा सर्ववेदसं ददाति ॥ ११ ॥

एकादश यूपा एकादशानूबन्ध्या मैत्रावरुणी
वैश्वदेवी बार्हस्पत्या वा ॥ १२ ॥

अवभृथादुदवसानीयान्तमग्निष्टोमवदिति भाष्यकृतम् । अनूबन्ध्या एकादशासु यूपेषु
सूर्यदेवत्या वैश्वदेवत्याः प्रजापतिदेवत्या च । अनूबन्ध्याः समाप्य ग्रन्थिक्रि-
सनादि ॥ १२ ॥

त्रैधातवीयोदवसानीया तयेष्वा पृथगरणीष्वग्नी-
न्समारोहोत्तरनारावणेनाऽऽदित्वमुपस्थाय पृष्ठेषु
प्रस्यवस्येद्यानभिप्राप्नुयात्तान्यन्नक्रतुनारभेत ॥ १३ ॥
संतिष्ठते पुरुषमेधः ॥ १४ ॥

त्रैधातवीयोदवसानीयास्थाने भवति । तयेष्वाऽग्नीन्समारोप्य-अद्भ्यः संभूतः पृथिव्या
इत्यनुवाकेनाऽऽदित्यमुपस्थाय ग्रामं प्रविश्य त्रैधातवीयसा यजेत वेति । अनन्तरे पर्वाणि
सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । ततोऽमावास्यायां साकंप्रस्थाधीयेन यजेत । पञ्चबिलेन
चरुणा पञ्चशारदीयेनेति । पञ्चबिलस्य चरोर्विज्ञायते । आरुच्य आग्नेयः पूर्वस्मिन्बिले ।
दधन्त्येन्द्रो दक्षिणे । शृते प्रतिदुहि [नवीनीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे । अप्सु मैत्रा-
वरुण उत्तरे । पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे (आप० श्रौ० २०-८-२९) इत्याष-
स्तम्बः । ब्राह्मणभोजनान्तेयमिष्टिः । समाप्यते पुरुषमेधः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सर्वमेधो दशरात्रः । यः कामयेत सर्वमिदं
भवेयमिति । स राजे(एते)न यजेत ।
तस्य पुरुषमेधेन कल्पो व्याख्यतः॥१५॥

अथ सर्वमेधो दशरात्रो राजा यजेत । तद्द्वादशाहाविच्छिन्नं दीक्षत इति सूत्रा-
न्तरात् । शैशिरे वसन्ते वा पर्वणि पत्नीभिः सह राजा सर्वमेधेन यक्ष्य इत्यादि ।
षष्ठ्यां दीक्षणीया सप्तहोतुः स्थाने दशहोता दशरात्राय दीक्षिष्यमाण इति-
ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

त्रिस्तावा वेदिरेकशतविधोऽग्निरग्निष्ठुत् ॥ १६ ॥

पञ्चाशदधिकचतुःशताङ्गुली(ल)संमितः पुरुषः पुरुषस्थानीयः । तेनाग्निमानमरत्नि-
प्रादेशयोर्वाऽपि विवृद्धिपक्षे पञ्चोत्तरशतविधाम्यासेन चैकोत्तरशतविधाम्यासेन
चैकोत्तरं शतम् । उक्तस्य पुरुषस्य चतुर्भागीयास्तदर्धेन तत्पादाः पुरुषस्य पञ्चमांशेन
पञ्चमभागीयास्तदर्धेन तत्पादाः पुरुषस्य पञ्चदशभागेनाष्टाङ्गुलाः षड्भागीया वा । गार्ह-
पत्यस्य धिष्णियानां प्राकृत (ता) एव करणीयः(याः) ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमः प्रथममहः । सर्वमाग्नेयं क्रियते ॥१७॥
इन्द्रस्तुदुक्थयो द्वितीयं सर्वमैन्द्रं क्रियते ॥ १८ ॥
सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयं सर्वं सूर्यं क्रियते ॥१९॥
विश्वेदेवस्तुदुक्थ्यश्चतुर्थं सर्वं वैश्वदेवं क्रियते
॥ २० ॥ आश्वमेधिकं मध्यमं पञ्चमम् । तस्मि-
न्नश्वं मेध्यमालभते ॥ २१ ॥ पौरुषमेधिकं
मध्यमं षष्ठम् । तस्मिन्पुरुषान्मेध्यानालभते ॥
॥ २२ ॥ असोर्यामः सप्तमम् । तस्मिन्सर्वान्मे-
ध्यानालभते ॥ २३ ॥ वपा वपावतां त्वच उत्कृ-
त्यावपानां जुहोति ॥ २४ ॥ संवृश्रौषधिवनस्पती-
नार्द्राञ्जुष्काश्चानुप्रकिरन्ति ॥ २५ ॥ प्रातःस-
वने सन्नेषु नाराशसेषु चान्नमन्नं जुहोति ॥२६॥
सर्वं जुहोति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या
इत्येवं माध्यंदिने सवने तथा तृतीयसवने हुतेषु
हविःषु त्रिणवमष्टमम् । त्रयस्त्रिंशं नवमम् ।
विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशमम् ॥ २७ ॥

गार्हपत्यं चित्वा प्रायणीयथा प्रचर्य चतुर्भागीयासंमितेन दण्डेन वेदिमानम् । तिस्रो दीक्षाः षडुपसदः । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो वा । सोमक्रयकाले दशक्रयः । (तत आतिथ्याप्रचरणादिष्वसतीवरीग्रहणान्तं कर्म प्रकृतित्वत् ।) महारात्रे बुद्ध्वा, इत्याद्य-
 श्लिष्टुदश्लिष्टोमः । सोमपात्रप्रयोगे बृहन्नसि० अग्नये वाचं वदतेत्यूहः । द्विदेवत्यानामाग्नि-
 देवता जगती छन्दः । अग्नेः पात्रमसीत्यूहः । ग्रावाऽस्यध्वरकृत्० पवित्रायाग्नये सोम-
 मित्याद्यनुहो वा । ऐन्द्रवायवग्रहकालेऽस्याजरास इति चतुर्वाक्यमनुद्भृत्य, उपयामगृ-
 हीतोऽस्यग्नये त्वा० उपयम्याग्न आयूषि पवस० उपयामगृहीतोऽस्यग्निभ्यां त्वा एष
 ते योनिः सजोषां त्वा० ऐन्द्रवायवाग्रमेव मैत्रावरुणं यजनानो मित्रावरुणा त्रिवाक्यपूर्वा ।
 उपयामगृहीतोऽस्यग्निभ्यां त्वा राया वयं एष ते ऋतागुभ्यां त्वा० शुक्रं द्वे विरूपे
 भवतः । चतुर्वाक्यान्यनुद्भृत्योपया० शण्डाय त्वा० मन्थिनो पूर्वापरचतुर्वाक्यानि
 मर्काय त्वा० मनो नयेषु० एष ते आग्नयणं० (त्रीणि शतानि) चतुर्वाक्यानि चानु-
 द्भृत्योपयामगृहीत० हिं ३ सोमः पवते० विश्वेभ्यस्त्वा० अग्निभ्यः० द्वितीयेऽतिग्राह्ये
 उत्तिष्ठन्० सोमग्नये चमसुतं, उपया० अग्नये त्वेति । तरणिर० उपयाम० अग्नये
 त्वा० एष ते० अग्नये त्वा० उक्थ्यं० अग्निर्वृत्राणि० आहुतः । उपयाम० अग्नये
 त्वोकथायवे । यत अग्ने० एष ते व्योनिरग्नये त्वोकथायवे । नित्यं मूर्धानं० ध्रुवस्येति ।
 आश्विनं अश्विनौ पिबतं० वाहसं, उपयाम० अश्विभ्यां त्वा । त्रिवृतयूपमित्यादि
 कापेयानां प्रथममाग्नेयमाग्निष्ठ उपकरोति विभज्य सप्तरात्रवत् । पञ्चपष्ठसप्तमानामहान्
 (महेषु) सूत्रोक्ताः पशवः । शिष्टानामहान् (महेषु) कापेया एव विभक्ताः । ताम-
 तिरात्रचरमेति लिङ्गात् । कापेयानामुपदेशेनैव प्राप्तिः । नतु चोदकेन । अग्नयेऽग्निभ्या-
 मनुब्रूहीत्यादि एवं प्रेष्य । ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणस्य (अग्निभ्यामनुब्रूहीत्यादिरत्र
 वा) एवमाश्विनस्य सवनमुखप्रेषे प्रातः प्रातःसवनस्येन्द्रस्य (अग्नये) सोमाय तस्मा
 अग्नय ऐन्द्राग्निः, अग्निनाऽग्निः, त्रिवाक्यानि अग्निभ्यां त्वा० वैश्वदेवं अग्निर्देवतानां
 जठरं त्रिवाक्यान् उपयाम० विश्वेभ्यस्त्वा० अग्निभ्य उक्थ्यपर्याय उपयाम० अग्निभ्यां
 त्वा० अग्निभ्यस्त्वा देवायुवं, माध्यंदिने वशी त्वं देव अग्नेः प्रियं पाथः । पूर्ववच्छुक्रा-
 मन्थिनौ । मरुत्वर्ताये अग्निश्रिय इति चतुर्वाक्यानि । उपयाम० अग्नये त्वा मरुत्वते
 द्वितीयवदुत्तमे मरुत इति चतुर्वाक्यानि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्वाह-
 णादिशु वित्तात्तत्सभूमि पुरुषवद्ददाति । यथा पुरु-

२६० सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं म० प्र० समेतम् । [१४ प्रश्ने १५८ः]

षमेषे यथा पुरुषमेषे ॥ (ख०१८) ॥ २८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशः प्रश्नः ।

दक्षिणाकाले प्राप्तेऽश्वमेधवत् । अग्नये मरूवतेऽनुब्रूहि इड अग्न इति चतुर्वाक्चानि
साहेन्द्रं श्रुधि श्रुतं० अध्वरम् । उपयाम० अग्नये त्वा० उक्थ्यपर्यायस्तथैव तृतीयस-
वनस्य (सवनीय) आदित्यं विश्वेषामाधितिः उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा । त्वमग्ने
सुमतिं सिन्धुः० उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा० शृतातक्त्वा, त्वामग्ने, आहुत, उपयाम०
अग्निभ्यां त्वा विवश्व आदित्येति नोहः । अग्निभ्योऽनुब्रूहि प्रियेभ्यः, आशिरो सुम-
नस्यमानोऽग्नय आशिरम् । अथ तृतीयस्य सवनीयस्याग्नेः सोमानिति अन्तर्यामसावि-
त्रेण सावित्रम् । नित्या यज्ञायज्ञियं उपयाम० अग्नये त्वा० वैश्वदेवं, अग्निदेवानां जठरं
उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा० ज्योतिष्टोमवस्पात्नीवतम् । यज्ञायज्ञियस्थाने वारवन्तीयं,
तस्मिन्तूयमाने वसतीवरीर्गृह्णाति । हारियोजनं, उपया० अग्नये हरिवते सह सोमा
अग्नये । एवं पत्नीसंयाजान्तम् । पूर्ववदहनि संततयः पारिस्तरणान्तम् । शेषं पूर्ववत्स-
मानम् । अभ्यासः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तु श्येऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

इति सत्याषाढसूत्रव्याख्यायां चतुर्दशप्रश्नः ॥

अथ सत्यापाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे चयनऋतुप्रतिपादकै-
कादशद्वादशप्रश्नगतसूत्राणां पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्निं व्याख्यास्यामः	२	अपां पृष्ठमसीति	१०
स उत्तरऋत्वर्थः	३	प्राचीनग्नीवमुत्तरलोम	११
अपिवा धार्यमाणे	॥	पुरीष्योऽसि	॥
अपिवा तिस्रश्च	॥	कृष्णाजिने पुष्करपर्णे	॥
तं चेप्यमाणो	॥	यं कामयेत वसीयान्	॥
बृहस्पतिः पुरोहिता	६	जनिष्वा हि जेन्य इति	१२
जुहूँ५ सुषं च	॥	संलोभ्य मृत्वन्५	॥
यं कामयेत	७	उदु तिष्ठ स्वध्वरेति	॥
यदि कामयेत	॥	सजातो गर्भो असि	॥
ऋचा स्तोम५	॥	स्थिरो भव वीड्वङ्क	॥
देवस्य त्वेति	॥	शिवो भव प्रजाभ्यः	॥
इमामेगृष्णान्	८	प्रैतु वाजी कनिक्रदत्	॥
तूष्णीं गर्दभस्य	॥	अग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वत्	॥
योगे योगे तव	॥	उत्तरेण विहारम्	१३
अग्निं पुरीष्य०	९	वि पाजसेति	॥
अग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वत्	॥	आपो हि ष्ठा	॥
सूर्यस्योदयनं प्रति	॥	मित्रः स५सृज्य	॥
अत्रैके समामनन्ति	॥	मखस्य शिरोऽसीति	॥
अन्वाग्निरुषसा०	॥	यज्ञस्य पदे स्थ इति	१४
आगत्य वाज्यध्वन	॥	रुद्राः संभृत्य	॥
घोस्तेपृष्ठ०	॥	वसवस्त्वा	॥
अभितिष्ठ	१०	अध्वर्युरेकभार्यस्य	॥
अपो देवीरुपसृज	॥	एतैरेव यजुभिः	॥
तस्मिन्हिरण्यं	॥	त्र्युद्धि पञ्चोद्धि वा	॥
अपादाय हिरण्यं	॥	प्रादेशामात्रीमूर्ध्व०	॥
देवस्य त्वेति	॥	पारिमण्डलां वा	१५

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
नवाश्रिमभिन्नस्तः	१९	अपिवाऽऽश्लेषान्	२१
अदित्यै रास्नाऽसि	"	अपः कबन्धानि	"
अश्रीणां रास्नायाश्च	"	प्राजापत्येन	"
अदितिस्ते बिलम्	"	अपिबैतेशाम्	"
कृत्वाऽयसा महीमुखाम्	"	तस्य प्राजापत्येन	"
तस्या एव मृदः	"	वायुमती श्वेतवती	२२
गार्हपत्येऽश्वशकृति	"	वायुमती नियुत्वती	"
अदितिस्त्वा देवीः	१६	मृदा प्रलिप्य	"
तूष्णीमषाढाम्	"	यत्प्राग्दीक्षणीयायाः	२३
मित्रस्य चर्षणीधृतः	"	दीक्षाहुतिकाले	"
देवस्त्वा सविता	"	यत्प्राङ्मुष्टिकरणत्	२५
अपद्यमाना पृथिव्याशा	"	मित्रैतामुखां तप	"
मित्रैतामुखाम्	"	दूत्रन्न इति तस्याम्	"
सप्तैकविंशतिम्	१७	मुञ्जाश्च	"
अयं योऽसि	"	यो भूतिकामः	"
योऽस्य कौष्ठच जगतः	"	यं कामयेत	"
आहरञ्जपति	१८	अम्बरीषात्	२६
इन्द्रमस्माकं भुजे	"	प्रदान्यादाहरेत्	"
उदेह्यग्ने अधि	"	वृक्षाग्राज्ज्वलतः	"
परि त्रिविष्टचध्वरम्	"	भर्जनादन्न०	"
अग्निभ्यः कामाय	"	काम्यमग्निं कुर्वाणः	"
एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा	१९	जात उरूये	"
अमुञ्च भूयादधयत्	"	परस्या अधि	"
बृहस्पते सवितः	२०	शमीमयीं पूर्वाम्	"
राये अग्ने महे	"	स्रिद त्वं मातुः	२७
हिरण्यगर्भः समवर्तत	"	यदग्ने यानि	"
ऊर्ध्वा अस्य समिधः	"	तैल्वकमभिचरतः	"
आग्नेयीस्त्रिष्टुभः	"	दःष्ट्राम्यां मलिस्तून्	"
यः प्राणत इति	"	यो अस्मभ्यम्	"
वैश्वानरः प्राजापत्यः	२१	सःशितं मे	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठीङ्कः ।
अथ यजमानम्	२७	यद्युह्ये भ्रियमाणे	३३
ब्रह्म क्षत्रम्	"	यद्युह्ये भ्रियमाणे	३३
मातेव पुत्रम्	"	उदु त्वा	"
पतिर्विश्वकर्मा	२८	सीद् त्वम्	"
अग्ने युक्त्वा हि	"	तूष्णीमितरौ	"
नक्तोषासेति	"	अक्रन्ददग्निः	३४
विश्वा रूपाणि	"	अध्यवसाय	"
अपिवा शिक्यम्	"	इन्धने व्रतने	"
सुपर्णोऽसि	"	यद्युक्त्वां भस्म	"
सुपर्णोऽसि	"	आपो देवीः	३५
ऊर्ध्वं नाभेः	"	भस्मनः प्रत्यादाय	"
अक्रन्ददग्निः	२९	पुनरूर्जा	"
अग्नेऽभ्यावर्तिन्	"	पुनस्त्वाऽऽदित्याः	"
आ त्वाऽहार्धम्	"	बोधा स बोधीति	"
उदुत्तमामिति	"	नित्यमप्सु भस्म०	"
अग्ने बृहन्	"	पुरीषे पशुकामः	"
औदुम्भर्यासन्दी	३०	अप्सु यायावरः	३६
शर्करायाम्	"	तिस्त्रो रात्रीः	"
हृत्सवत्या	"	दीक्षितस्येष्टकाः	"
मुष्टिकरणप्रभृतीनि	"	मृन्मयीरिष्टकाः	"
येन देवा ज्योतिषा	"	निर्मेन्ध्येन	३७
सदा ज्वलति	३१	न कृष्णां न	"
अन्नपतेऽन्नस्य	"	पुष्करपर्णम्	"
देवस्य त्वा	"	यावदाग्निमाना	३८
श्वोभूते	"	महान्तं बृहन्तम्	"
एव५ सदा	"	अपवृत्ते दीक्षा०	"
पूर्वेद्युर्विष्णुक्रमान्	"	संज्ञानमासि	३९
यदहरग्निम्	३२	तान्निवपन्	"
यद्युह्ये भ्रियमाणे	"	सं या वः प्रियाः	"
यद्युह्ये भ्रियमाणे	"	तिस्त्रस्तिस्त्रः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अय५ सो अग्निः	३९	प्रादेशेन वितस्स्या	४४
इडामग्नेऽयम्	,,	स्योना पृथिवी	४५
स५हिते चिदसि	४०	सं वस्त्रा	,,
द्वाभ्यां द्वाभ्याम्	,,	निष्कृताहवम्	,,
पूर्वयोपधाय	,,	उद्रिण५ सिञ्चे	,,
सर्वास्विष्टकासु	,,	उद्योजनमन्त०	,,
कृष्णोऽध्वः	,,	सीरा युञ्जन्तीति	,,
तमालभ्य	,,	उष्टारयोः	४६
सा चितिः	,,	ब्रह्मजज्ञानम्	,,
पञ्चचितीकम्	४१	उदस्थात्	,,
एकाचितीकः	,,	मलिम्लुचो नाम	,,
समितमिति	,,	लाङ्गलं पवी०	४७
मातेष पुत्रम्	,,	कीनाशाः	,,
अत्रैवैके	,,	पुच्छशिरः	,,
यदस्य पारे	,,	प्रदक्षिणम्	,,
नैर्ऋतीरिष्टकाः	४२	सीताम्	,,
तस्येष्टकाभिः	,,	घृतेन सीतेति	,,
यस्यास्ते अस्याः	,,	दक्षिणस्मात्	,,
न तयादेवतम्	,,	दक्षिणस्याः	,,
यत्ते देवी	,,	मध्ये संभिन्ना	४८
अत्राऽऽसन्दीम्	४३	विमुच्यध्वम्	,,
यदस्य पारे	,,	तानध्वयेवे	,,
नमो भृत्यै	,,	पञ्चदशोद०	,,
शं नो देवीः	,,	द्वादशानुसीतम्	,,
ऊर्जे बिभ्रत्	,,	या जाता ओष०	,,
निवेशनः	,,	कृष्टे प्राभ्याः	,,
प्रायणा येन	,,	या ओषधीनाम्	४९
यावान्पुरुषः	४४	मनसा ध्यायेत्	,,
त्रिन्प्राचः पुरुषान्	,,	अधिगतायाम्	,,
आत्मा चतुःपुरुषः	,,	ये वनस्पतीनाम्	,,

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यत्प्रागसिध्यायाः	४९	दक्षिणतः	"
येऽन्तर्विधात्	"	तपो योनिः	"
इषमूर्जमहम्	"	ब्रह्मजज्ञानम्	"
तथोपक्रमेत	५०	हिरण्यगर्भः	५९
अग्ने तव श्रवः	"	नमो अम्बु	"
चितः स्थ	"	कृणुष्व पाजः	"
त्रिसप्तभिः	"	घृतस्य दध्नश्च	"
त्रिणवाभिः	"	घृतस्य पूर्णाम्	"
अपरिमिताभिः	"	अपिवा तूष्णीम्	५७
आप्यायस्व	५१	रुक्मं व्याघारयति	"
अपिवा गायत्रिया	"	ध्रुवाऽसि	"
यं कामयेत	"	चित्ति जुहोमि	"
आतिथ्याप्रभृतीनि	"	अविद्वान्	"
प्रथमाभ्याम्	५२	तेजोऽसि तेजः	५८
अपिवा तिस्रः	"	काण्डात्काण्डात्	"
दर्भोग्रमुष्टिना	"	हिरण्यशकलौ	"
त्रिरनुक्तायाम्	"	विराड्ज्योतिः	"
उत्तरवेदिम्	"	द्वे एके	"
इष्टकाभिरग्निम्	५३	ताः प्रथमायाम्	५९
दाक्षिणावतः	"	बृहस्पतिस्त्वा	"
त्र्यालिखिता	"	सर्वास्वृतन्यासु	"
प्रतीवीरुप०	"	घर्मेष्टकाम्	"
श्वेतोऽश्वः	५४	अषाढाऽसि	"
तमालभ्य	"	मधु वाताः	६०
इद्रं विश्वा	"	अपां गम्भीरम्	"
उत्तरतः	"	यश्चिद्धि त्वम्	"
वाक् म आसन्	"	औदुम्बरम्	६१
तस्त्वा यामि	५५	उत स्म ते	"
अम्यस्थात्	"	तद्विष्णोः	"
यदक्रन्दः	"	दिवो वा	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सिकताभिः	६१	अर्थेतः स्थ	७१
दध्ना मधुना	"	दिवि श्रयस्व	७२
यं कामयेत	"	तेजसे त्वाम्	"
स्यूता देवेभिः	६२	त्वामग्ने वृषमम्	"
उपरिष्ठात्	"	यत्तेऽचितं यदु	७३
अग्ने युक्ष्वा हि	"	द्वाभ्यां द्वाभ्याम्	"
पुरुषशिरसः	"	सर्वास्विष्टकासु	"
समित्स्त्रवन्ति	६३	कृष्णोऽश्वः श्यावः	"
उदु त्यं चित्रम्	"	सा चितिः	"
पशुशीर्षाणि	"	यो अप्स्वन्तरग्निः	७४
यं कामयेतापशुः	"	एवमेतानि	"
वातस्य ध्राजिम्	६४	आग्नेय्या गायत्रियाम्	"
अथ यदि	"	षडुपसदः	७५
मुख्यस्थाने	"	अनुपसदमग्निम्	"
अपिवा तस्य	६५	त्रीणि चतुस्तनानि	"
नमो अस्तु	"	आपराह्णिकीभ्याम्	"
अपिवा यजुः	"	द्वादशप्रभे	"
मा छन्दस्तत्	"	सर्वासु चितिषु	७६
पुरुषशिरः	६६	ध्रुवक्षितिः	"
तामुपधाय	"	सजूर्ऋतुभिः	"
अपस्या उप०	"	अनुपरिहारम्	७७
ये यज्ञं समगृष्णन्	"	अपास्पिन्वोति	"
आयत्रे स्वाहा	६७	व्यत्रिर्वय इति	"
अद्भ्यः संभूतः	"	ऋषभप्रभृतिः	७८
अयं पुरो भुवः	६९	श्वोभूते तृतीयाम्	"
प्राची दिशाम्	७०	इन्द्राग्नी अव्यथ०	"
विष्वक्नी प्राणभृतम्	"	चित्तिं जुहोमि	"
आयुषः प्राणम्	"	ज्योतिरासि ज्योतिः	"
पृथिव्यासि	"	नमश्च नभस्यश्च	"
या देव्यामि	७१	राज्यासि प्राची	७९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अ.युर्मे पाहि	७९	आयोस्त्वा सदने	८९
षट्त्रिंशत्	"	प्रोधदश्वो न	"
मूर्धोऽसि राट्	"	अग्ने गोभिः	"
पृथिव्यै स्वाहा	"	ता मध्यमायाम्	"
प्राच्या त्वा दिशा	८०	इन्द्राग्निभ्यां त्वा	८९
इन्द्रो दधीचः	"	पुरोवातसनिः	"
ऋषभप्रभृतिः	"	सखिलाय त्वा	"
श्वोभूते चतुर्थीम्	"	ऋचे त्वा रुचे	"
आशुस्त्रिवृत्	"	यशोदां त्वा	"
आशुरष्टादश	"	भूयस्कृदासि	"
अन्तरिक्षमन्तारिक्षाय	"	अप्सुषदासि	८७
सहस्रश्च सहस्यश्च	"	पृथिव्यास्त्वा	"
एकयाऽस्तुवत	"	प्राणं मे पाहि	"
इयमेव सा	८१	अग्ने यत्ते	"
अग्ने जातान्प्र	"	या वा अयावा	"
इष्टकायां पुरीष०	"	अग्निना विश्वाषाट्	"
ऋषभप्रभृतिः	८२	अभीषाञ्चाभीषवी	"
श्वोभूते पौर्वा०	"	प्रजापतिर्मनसा	"
एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः	"	ज्योतिष्मतीं त्वा	"
रश्मिरसि क्षयाय	"	रोहितेषु वा	"
राज्यासि प्राची	"	कृत्तिका नक्षत्रम्	"
तपश्च तपस्यश्च	८३	अग्ने रुचः स्थ	८८
देवानां यान्यसि	"	पूर्णा पश्चात्	"
प्रजापतिस्त्वा	८४	हिरण्यगर्भः सम०	"
द्यौरपराजिता	"	विश्वकर्मा दिशाम्	८९
आपराह्णिकीभ्याम्	"	प्राणाय त्वा	"
औदुम्बरीस्तिस्रः	"	अग्न आयाहि	"
श्वोभूत उत्तमाभ्याम्	"	शतायुधायेति	"
अग्निर्मूर्धेति	"	अग्ने यशस्विन्	"
अत्रैवातिच्छन्दसम्	"	गायत्रीं दक्षिणतः	९०

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सहस्रस्य प्रमा	९०	उदु त्वा विश्वे	९७
इमा मे अग्ने	"	पञ्च दिशः	९८
ऐडिक्या चित्या	"	आशुः शिशानः	"
शतरुद्रीयं जुहोति	९१	विमान एषः	"
नमो रुद्रेभ्यः	"	इन्द्रं विश्वा	"
असंचरे	"	प्राचीमनु	"
यं द्विष्यात्तस्य	९२	कृष्णायै	"
यो रुद्रो अग्नौ	"	ऊर्णवन्तम्	"
तिसृधन्वमया०	"	प्रेद्धो अग्ने	९९
वसवस्त्वा	"	अग्ने तमद्याश्वम्	"
उदकुम्भमादाय	९३	जुहूं स्तुवं च	"
निधाय कुम्भम्	"	तां जुह्वदिह	"
पृष्ठैरुपतिष्ठते	"	वैश्वानरीयस्व	१००
इष्टो यज्ञो भूगुभिः	९४	वेदं कृत्वा	"
पिता मातरिश्वा	"	न प्रणीताः	"
अत्र धेनूः करणम्	"	निर्वपणकाले	"
अवकां षण्डूकम्	"	तूर्णीमुपचरिताः	"
अनुगमयित्वा	९५	यजुरुत्पूताभिः	"
यं द्विष्यात्	"	यदन्यदिध्माबार्हिषः	"
स्वयं कृष्णानः	"	यत्प्रागाज्यग्रहणात्	१०१
पृथिवीमाक्रमिषम्	९६	प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य	"
अपामिदं न्ययनम्	"	एषाऽसददिति	"
जुह्वां पञ्चगृहीतम्	"	विष्णवसि वैष्णवम्	"
ये देवा देवानाम्	"	वैश्वानरम्	"
कूर्मं पृषन्तम्	"	उच्चैर्वैश्वानरस्य	"
जुह्वां पञ्चगृहीतम्	"	सर्वहुतम्	"
षोडशगृहीतेन	"	ईदृक्चान्यादृक्	"
यं कामयेत	९७	पूर्वं पूर्वं गणम्	१०२
समुद्राय	"	स्वतवा ऋश्व	"
उत्तमाभ्याम्	"	इन्द्रं दैवीः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यदि कामयेत	१०२	वेदिस्तरणप्र०	१०९
एवं त्रिभिरा०		ममाश्र इत्येतेन	”
यदि कामयेत	”	द्वादश चलुर्विशतिम्	”
एवं त्रिभिरा०	१०३	तव श्रिये व्यजि०	”
न संप्रेष्यति	”	यत्प्राग्ग्यूपसंमानात्	१११
यं कामयेत	”	तेषामग्निष्ठम्	”
वसोर्धाराम्	१०४	अत्रैव वा	”
यं कामयेत	”	पशुपुरोडाशस्य	११२
यदाज्यमुच्छिष्येत	१०५	पशुकाल एक०	”
चतुःशरावमो०	”	अग्निं युनज्मि	११३
वाजप्रसवीयम्	”	दक्षिणाकाले	”
पितुं नु स्तोषम्	१०६	अध्वर्यवे	”
अपिवा यस्यान्नस्य	”	यदस्यान्याश्वि०	११४
यजमानायाने	”	उपाकृते यज्ञा०	”
दक्षिणे वा	”	हारियोजनेन	”
नित्यवदेके	”	एकादश समिष्ट०	११५
देवस्य त्वा	”	नवाऽऽध्वरिकाणि	”
इन्द्रं साम्राज्येन	१०७	अनूबन्धयावपा०	११६
पुरस्तात्प्रत्यङ्	”	आपं त्वाऽग्ने	”
कृष्णायै श्वेत०	”	येऽग्नयः पुरीष्याः	”
ऋताषाङ्कृतधामेति	”	उप त्वाऽग्ने	”
पर्यायमनुद्गत्य	”	अग्निं चित्वा सौत्रा०	”
ताभ्यः स्वाहा	”	अग्निं चित्वा सं०	”
द्रश वा पर्यायै	१०८	यावज्जीवम्	”
समुद्गृहीतम्	”	न तृतीयं चित्वा	११७
तान्सरथान्	”	अग्निं चित्वा य	”
समुद्रोऽसि	”	सलिलाय त्वा	”
ऋणाजिनपुटेन	”	यथार्थं लोकं०	”
अग्ने उदधे	१०९	अग्निं चित्वा य	११८
सुवर्णधर्मस्माहेति	”	पुनश्चित्तिम्	”

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अस्त्रवणार्थाम्	११८	शरदि वाजपेयेन	१२६
यत्रैवास्य	"	ब्राह्मणो राज०	१२७
अपिवा येनर्षयः	"	तस्य षोडशि०	"
श्वोभूतेऽष्टौ	१२०	सप्तदशः	१२८
काम्यानग्नीन्	१२२	प्रजापतिमा०	"
अर्थसंयोगश्च	"	सप्तदश	"
इयेनचितम्	"	सप्तदशारत्निः	"
कङ्कचितम्	"	यत्प्रःगुपसद्भ्यः	"
अलजचितम्	"	रशनाकाले	१२९
प्रउगचितम्	१२३	अग्नीषोमीयस्य	"
उभयतःप्रउगम्	"	देव सवितः	"
रथचक्रचितम्	"	हिरण्यमालिनः	"
द्रोणचितम्	"	पात्रस५साद०	१३०
पश्चात्स्वरुः	"	तेषामैन्द्रेण	"
समूह्यं चिन्वीत	"	षोडशिपात्रम्	"
दिक्षु चात्वालात्	"	तेषां ५ षोडशि०	"
परिचाय्यं चि०	"	तेषामैन्द्रेण	"
सपरिचाय्योप०	१२४	तेषां ५ षोडशि०	"
श्मशानचितम्	"	व्यतिषङ्गम्	"
तापश्चितम्	"	पशुकाले त्रीन्	१३१
संवत्सरम्	"	सप्तदश प्राजा०	"
संवत्सरे	"	श्यामास्तूपराः	१३३
पुरस्तादुप०	"	पर्यग्निकृतानाम्	"
द्वौ द्वौ मासौ	१२५	सर्वेषां प्रति०	"
यदृषीणामा०	"	दाक्षिणौ होमौ	१३८
यानि दशतयीषु	"	अप्स्वन्तरममृ०	"
सूक्तपरिमाणाः	"	वायुर्वा त्वा	"
आवृत्तासूप०	"	अपांनपात्	"
अथ वाजपेयराजसूयप्रतिपादकत्र- योदशप्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।		तूष्णीमितरान्	"
		दाक्षिणाकाले	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सप्तदश निष्कान्	१३८	कृष्णलं कृष्णलं	१४३
सप्तदश५ सप्त०	१३९	तानि प्रत्यादाय	"
अनुदिष्टासु	"	मधोष्ठालं	"
शेषः साधा०	"	क्षत्रस्योल्ब०	१४४
अग्नेणाऽऽहव०	१४०	जाय एहि	"
यजुर्युक्तं	"	अहं नावुभ०	"
यत्र जघ्न्यः	"	आयुर्यज्ञेन	"
यत्प्राङ्माहेन्द्रात्	"	सुवर्देवा५	"
सर्पिष्मन्तं चा०	"	वाजश्च प्रस०	"
त५ राजपुत्रो	१४१	पुरस्ताद्यूपा०	१४५
चात्वाले रथा०	"	समहमायुषा	"
तस्मिन् रथ०	"	तमाश्चत्थैरूष०	"
विष्णोः क्रमो०	"	हन्तारं वितत्य	"
न्यङ्कौ न्यङ्का०	"	इयं ते राण्	"
देवस्याह५ स०	"	अग्नेण यूपं	"
इन्द्राय वाचं	"	तेजोऽसीति	१४६
वाजस्यत इ०	"	अमृतमासि	"
वाजिनो वाज०	"	पुष्टिरसि	"
प्रप्रोथेषु च	"	तस्मादासन्दी०	"
पश्चादितरे	१४२	दिवं प्रोष्ठिनी०	"
वाजिनो वाजं	"	माहेन्द्रप्रभृ०	"
वाजिना५ साम	"	तस्य स्तोत्र०	"
अग्निरेका०	"	रजसि स्तुव०	"
लक्षणं प्राप्य	"	मध्यम उक्थ्य०	"
ते नो अर्वन्तो	"	तेषामनभिधा०	१४७
तिसृभिरि०	१४३	सारस्वतस्य	"
आ मा वाजस्य	"	नैवारेण	"
इयं वः सा	"	महर्त्विजो	"
सर्वान्वोष०	"	पशुकाले	"
वाजिनो वाज०	"	षोडशिचमसान्	१४८

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सुराग्रहाणां	१४८	दक्षिणाग्नेरे०	१९७
संपृचः स्थ	"	पराचीनं द०	"
आहवनीयन्यन्ते	१४९	अङ्गुष्ठाभ्या०	१९८
बिराट्छन्दस	"	वासोऽभिन्ना०	"
दक्षिणस्यां	"	अपः परिषिच्य	"
अनूयाजैः	"	स्वहा नमो	"
अपिवा यत्रै०	"	आनुमतेन	"
अनवदानीयान्	"	आदित्यं चरुं	१९९
ककुदो राज०	१९०	आग्रयणेष्टि०	"
सतिष्ठते	"	श्वोभूते चातु०	"
वाजपेयेने०	१९१	श्वोभूत इन्द्र०	१६०
न कंचन प्र०	"	आग्नेयमष्टा०	"
श्वेतच्छत्री	"	एतस्या एव	"
राजा राजसू०	"	निशायामपा०	"
तैप्याः पौर्णमा०	१९२	साय५ हुते	"
अथास्यां पर०	"	पराचीनमुत्त०	"
ज्योतिष्टोमेना०	१९३	वरो दक्षिणा	"
पञ्चापवर्गो	१९४	एतेनैव यजेत	१६१
शतसहस्रं	१९५	तेनैव यजेत	"
तथा दक्षिणा	"	श्वोभूते देविका०	"
यथाऽस्याहानि	"	धात्रे पुरोडाशं	"
राजसूयोष्टि०	"	प्रवीता प्रवी०	१६२
तेषां दक्षिणा०	"	ताभिः प्रजाकामः	"
अन्यद्दिशा०	"	आमयाविनं	"
श्वोभूत आनु०	"	श्वोभूते त्रिषं०	"
अनुमत्यै पुरो०	"	आग्नावैष्णवमे०	"
ये प्रत्यञ्चः	१९७	श्वोभूते त्रयोदश	१६४
उपधायाऽऽनु०	"	यजमानस्या०	"
आसाद्याऽऽनुमतं	"	यस्य यस्य गृहे	"
वीहि स्वाहा	"	बार्हस्पत्यं चरुं	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
भगाय चरं	१६५	प्रति-त्यन्नाम	१७१
नैर्ऋतं चरं	१६५	विष्णोः क्रमोऽसि	१७२
अङ्गुष्ठपर्वमा०	१६५	यत्प्राङ्माहेन्द्रात्	१७३
तक्षरथकारा०	१६५	आरण्येनानु०	१७४
सेनान्यो गृहे	१६६	अभिवासितै०	१७५
रौद्रं गावीधुकं	१६६	देवीरापो	१७६
अध्वने स्व हेति	१६६	अर्थेतः स्येति	१७७
अनृतदूतं	१६६	राष्ट्रदाः स्थ	१७८
त्रयश्चर्ममया	१६७	पुरुषे पशौ	१७९
ऐन्द्रमुत्तमं	१६७	समुद्रियाः सैन्धवी०	१८०
स्वयमवपन्नाया	१६७	अपो देवी०	१८१
श्वेतां श्वेतवत्सां	१६७	देवीरापः	१८२
तत्स्वयं मथित०	१६७	अत्राभिमन्त्रण०	१८३
तत्स्वयं विलीन०	१६७	अनाघृष्टाः	१८४
तैष्यां पौर्णमास्या०	१६८	अपरेण होत्री०	१८५
मैत्राबार्हस्पत्यं	१६८	अनिभृष्टम०	१८६
पात्रसंसादन०	१६८	सधमादो	१८७
मैत्रं चरं	१६८	रौक्म औदुम्ब०	१८८
ये कर्णाः स	१६८	एकशतेन	१८९
तस्मिन्पवित्रे	१६९	एष वः कुरवो	१९०
तस्मिन्पवित्रव०	१६९	अत्र मारुत०	१९१
त्वावुत्तराधरौ	१६९	सोमस्थ त्विषि०	१९२
धर्ममात्रंश्चप०	१६९	अग्ने सदो	१९३
अपिवा स्वयंकृता	१६९	लोहायसं	१९४
प्रचरणकाले	१६९	निरस्तं नमु०	१९५
इतरथा वा	१६९	प्रत्यस्तं नमु०	१९६
तथा दीक्षाः	१७०	अमृतमसीति	१९७
सह सोमौ	१७०	सोमो राजा	१९८
अग्नीषोमीय०	१७१	सोमस्य त्वा	१९९
पुरस्तात्स्विष्ट०	१७१	पर्णमयेन	२००

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
क्षत्राणां क्षत्र०	१७७	तेन स स्फयेन	१८२
अति दिवस्पा०	"	उद्भिन्न५ राज्ञ	"
इन्द्राय स्वाहेति	१७८	ब्राह्मणो राज०	"
रुद्र यत्ते	"	तानपिसृज्य	"
इन्द्रस्य वज्रो०	"	यत्कामयते	"
मित्रावरुणयो०	"	यां कामयेत	"
विष्णोः क्रमो०	१७९	असावामुष्या०	१८३
मरुतां प्रसवे	"	शौनःशेषमा०	"
प्र ससाहिष	"	हिरण्यकाशिपा०	"
प्रतिहितो०	"	हिरण्यकूर्च०	२
सधनू राज०	"	अपवृत्ते शौनः०	"
तस्मा एतानि०	"	अत्र मारुते०	"
एषु वज्रो	"	अत्रैते हिर०	१८४
इयदस्याऽऽयु०	"	माहेन्द्रप्रभृ०	"
मध्ये सौवर्ण०	१८०	अवभृथादु०	"
मित्रोऽसीति	"	ऊर्जो नप्त्रे	"
समहं वि०	"	अग्नये गृह०	"
नमो मात्रे	"	ऐन्द्री५ सूत०	"
प्रति त्यन्नाम	"	तस्या नैवारं	"
अग्नेणाऽऽग्नीध्रं	"	शकटप्रत्या०	"
अवनहति	"	संतिष्ठते	"
स्योनाऽसी०	"	श्वोभूते सप्तपिः	१८५
स्योनामासी०	"	अथ तथा	१८६
मा त्वा हि५मी०	१८१	अप्सु दीक्षायाः	"
मा त्वा हि५सी०	"	तदहर्दीक्षितो	"
निषसाद्	"	क्रयमेवापरं	"
अग्नये गृ०	"	न पणते	"
आहिते सं०	"	पुरस्तादुप०	"
इन्द्रस्य वज्रोऽसि	"	तासामौपस०	१८७
एष वज्रोऽसि	"	सप्तदशो	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
भार्गवो होता	१८८	सौत्रामण्या०	१९९
पात्रसंसाद०	”	तत्र यावत्कि०	”
उन्नयनकाले	”	निर्वपणका०	१९६
भक्षणकाले	”	चरुकल्पेन	”
दश दशै०	”	स्वाह्नीं त्वा	”
दाक्षिणाकाले	”	सोमोऽस्यश्चि०	”
संतिष्ठते	१८९	तिस्त्रो रात्रीः	”
तस्मिन्संस्थिते	”	एकयुपं	१९७
आग्नेयमष्टा०	”	न वेदं करोति	१९८
तयाऽन्नाद्य०	”	सौमिक्यास्तु०	”
ब्राह्मणो यज०	”	यस्मिन्काले	”
श्वोभूते द्विप०	१९०	यस्मिन्कालेऽध्वर्यु०	”
आदित्यां मल्हां	”	न पाणी प्र०	”
ततः श्वोभूते	१९१	अश्विभ्यां सर०	१९९
आग्नेयमष्टाक०	”	सत५ शतातृ०	”
श्वोभूते षड्भि०	”	यत्प्राक्पशूपा०	”
तिसृधन्व५	”	वायुः पूतः	”
अभ्यषिक्षि	१९२	पशूपाकरण०	”
संवत्सरम०	”	हुतासु वपासु	२०१
अनुसंतत्यै	”	तत्कृत्वा वायव्यैः	”
संवत्सरे	”	कुविदङ्गेति	”
तत्र वपनप्र०	”	क्लसक्तुभि०	२०२
तस्मिन्संस्थिते	१९३	एष ते योनि०	”
तस्य ज्योति०	”	पशुपुरोडाश०	”
सर्वस्तोमोऽति०	”	तानासाद्य	”
क्षत्राणां धृति०	१९४	वषट्कृते	२०३
पञ्चापवर्गो	१९५	अनुवषट्कृते	”
संतिष्ठते	”	नाना हि वां	”
राजसूयेने०	”	द्वे स्त्रुती अशृ०	२०३
त्रिरात्रे पुर०	”	स्वयं वा पि०	”

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
दक्षिणाग्नौ	२०३	चतुष्टय्य आपो	२१२
पितरो मदन्ताः	२०४	तासु ब्रह्मौदनं	”
स्ववन्तीः पितृ०	”	पात्र्यामुपस्तीर्य	”
त्व० सोम प्राचि०	”	प्राशितवद्भ्यः	”
पशुभिः प्रचर्य	२०५	द्वादशरत्नि०	२१३
पशूनां पुरो०	”	अश्वस्य रूपा०	”
शूलैर्मांसरेण	”	यस्य वा श्वेत०	”
तस्य सौमिकेन	२०६	यौ शिशू	”
न साम गी०	”	मातृमन्तं	”
तूर्णामिव	”	ब्राह्मणा राज०	”
यस्ते देव वरुण	”	देवस्य त्वेति	”
तूर्णां प्रत्या०	२०७	ब्रह्मन्नश्च	”
सोमवामिनं	”	देवेभ्यः प्रजा०	२१४
अथाश्वमेधमृधेधप्रतिपादकचतुर्दश-	”	अत्रैकेऽश्व०	”
प्रश्रगतसूत्राणां प्रतीकानि ।	”	श्वानं चतुर०	”
राजाऽश्वमेधेन	२०८	प्रजापतयं त्वा	”
यः कामयेत	”	यत्र शुनोः	”
पुण्यनामधेयं	२०९	यी अर्बन्तं	”
चैत्र्यां पौर्णमा०	”	पूर्वेद्युर्वा	२१५
वैशाख्यां पौर्ण०	२१०	अहं च त्वं च	”
तस्या योत्तरा०	”	अभिक्रत्वेन्द्र०	”
अन्वहमित०	”	एषीकमुदु०	”
केशश्मश्रुः	२११	तेनैनं मह०	”
अद्विवृक्षसूर्ये	”	इदं विष्णुः	२१६
बाहू त यै०	”	अग्नये स्वाहा	”
अरातयो रा०	”	दशकृत्व एत०	”
नमो द्रष्ट्रे	”	शतकृत्व इत्ये०	”
उदितं ादित्ये	”	अपारिमित०	२१७
वैतसमिध्म०	२१२	अग्नये स्वाहे०	”
देवा देवेषु	”	विभूर्मात्रे०	”

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
तं परिददाति	२१७	सर्वाण्युत्तमे	२२३
यद्ब्राह्मण०	२१८	भुवो देवानां	२२४
यज्जनपदे	,,	आ ब्रह्मज्जाज्ञि	,,
इह धृतिः	२१९	विसृष्टायां	,,
सवित्रे प्रात०	,,	वसतीवरीषु	,,
पुरस्तात्स्विष्ट०	,,	द्विस्तावा वेदिः	२२५
विपरीतमेके	२२०	वैश्वानरीयेण	,,
हिरण्य५ शत०	,,	अग्नये गायत्राय	,,
तस्या५ स५स्थि०	,,	समिद्दिशा०	२२६
सवित्रे प्रस०	,,	कस्त्वा युनक्ति	,,
सवित्र आस०	,,	रथवाहने	,,
तस्या५ स५स्थिता०	,,	पौतुद्रवाव०	,,
दक्षिणतो	,,	त्रयः खादिरा	,,
हिरण्यकशि०	,,	चतुष्टय्य आपो	,,
हिरण्यमे कूर्चे	,,	श्वोभूते प्रता०	,,
दक्षिणतो वीणा०	२२१	दक्षिणाकाले	२२७
समुपविष्टेष्व०	,,	प्राचीं दिशम०	,,
पारिप्लवमा०	,,	अपिवा प्राची५	,,
समाप्ते पारि०	,,	पत्नीसंयाजा०	,,
सायंघृतिषु	,,	अभित आह०	,,
नित्य५ साय५	,,	अस्तमित आ०	२२८
त्रिंशिमास	२२२	आज्यं मधु	,,
ऊर्ध्वमेकादः	,,	व्यत्यासं जु०	,,
तस्मै बद्धाय	,,	अत्रैके प्रगु०	,,
यद्यश्वमुप०	,,	उषसे स्वाहे०	,,
अमावास्याया०	२२३	प्रतायत एक०	२२९
त्रैघातवीया	,,	अन्तरेणाऽऽग्र०	,,
दीक्षाहुतिका०	,,	हिरण्यगर्भः	,,
अग्निना तपो०	,,	आयुर्यज्ञस्य	२३०
सोऽयं दीक्षा०	,,	इयेनोऽसि	,,

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्निवृत्राणि	२३०	वि ते मुञ्चामि	२३९
नभो राज्ञे	२३१	द्यौस्ते पृष्ठ०	”
प्लक्षशाखाभि०	”	रथवाहन०	”
रोहितो धूम्र०	”	आहिते संग्र०	२४०
कृष्णग्रीवा	”	यथोपस्थित०	”
ऐन्द्राग्नाः पृश्नयो	२३२	लाजी३ञ्छाची३न्यशो	”
ऐन्द्राग्नाः प्राशङ्गा	”	ययोपन्युप्त०	”
सोमाय स्वराज्ञे	”	आऽक्रान्वाजी	”
निर्मिथ्येन प्र०	२३७	यथोपाकृता०	”
पर्याग्निकृत०	”	अश्वे पर्यङ्ग्यान्	”
सहस्रं सौवर्णा	”	प्रोक्ष्याश्वमुप०	”
वसवस्त्वाऽ०	२३८	यद्युपपाठ्य०	”
युञ्जन्ति ब्रध्न०	”	समिद्धो अञ्जन्	”
युञ्जन्त्यस्य	”	मेषस्त्वा पच०	२४१
केतुं कृण्वन्न०	”	तार्प्ये च कृत्य०	”
जीमूतस्येवेति	”	प्राणाय स्वाहा	”
धन्वना गा	”	संज्ञप्ते यद०	”
वक्ष्यन्ती वेदा	”	अम्बे अम्बाल्य०	२४२
ते आचरन्ती	”	ता दक्षिणान्केश०	”
बह्वीनां पिता	”	गणानां त्वा	”
रथे तिष्ठन्न०	”	अवन्तीः स्था०	”
तीव्रान्योषान्	२३९	सव्यामुद्रथ्य	”
स्वादुषस्सदः	”	अम्बे अम्बाल्य०	२४३
सुपर्णं वस्ते	”	तौ सह चतुरः	”
ऋजीते परि०	”	अहस्स्यां त्वस्	”
आजङ्घन्ति	”	सुभगे काम्पील०	”
वनस्पते	”	उत्सकथयोर्गृदं	”
आऽमूरज	”	अम्बे अम्बाल्य०	”
ये ते पन्थानः	”	ऊर्ध्वमिना०	”
बह्नातो अपो	”	त्रिर्महिषी	”

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः
दधिष्ठाव्यो	२४३	अग्निमा देवे०	२४२
आपो हि घा	॥	मधुश्च माधव०	॥
गायत्री त्रिष्टु०	२४४	हविरासादन०	२४९
उत्तराभ्यां	॥	उत्तरत उप०	॥
यक्पिष्टै०	॥	प्रतीचो वा	॥
लोम्नामविच्छे०	॥	नानाकुम्भीष्वेते	॥
नाश्वस्य वपा	॥	क्रमैरत्यक्रमा०	॥
चन्द्रं नाम मेदः	॥	हुताय स्वाहेति	॥
उद्धरती०	॥	येऽश्वस्य हुत०	॥
शृतासु वपासु	॥	सर्वे ते पुण्य०	॥
दक्षिणतः प्लक्ष०	२४५	स्तेगान्द५ष्टा०	२५०
एकधा प्राजा०	॥	ग्राम्यान्हुत्वा	॥
एकधेतरेषां	॥	इमा नु कं	॥
विश्वेषां देवा०	॥	गोमृगकण्ठेन	॥
पुरस्ताद्वपाना५	॥	पत्नीसंयाजान्त०	२५१
उपरिष्टाद्वपाना५	॥	श्वोभूते प्रता०	॥
अत्रैव मार्जन०	॥	पशुकाल ऐका०	॥
अग्नेणाऽऽहव०	२४६	अवभृथेन प्र०	॥
प्रजापतयेऽश्व०	॥	आत्रेयं खलति	॥
अश्वस्य लोहि०	॥	तस्मै शतमनो०	२५२
गोमृगकण्ठ०	॥	शते वाऽनो०	॥
हिरण्यगर्भः	२४७	सह पुण्यकृतः	॥
षडुपरिष्टात्	॥	अवभृथादुदेत्य	॥
प्रजापतिश्चर०	॥	सौरीर्नव	॥
अयं पुरोभुव	॥	पात्नीवते	॥
सहस्रशीर्षा	२४८	श्वोभूते त्रि०	२५३
प्रजापतेस्त्वा	॥	पशुपुरोडा०	॥
ऋषभचर्मा०	॥	अग्नेर्मन्वे	२५४
ऊर्ध्वा अस्य	॥	पशुपुरो०	॥
मृगो न भीम	॥	श्वोभूते द्वा०	॥

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
तासु द्वादश०	२९४	त्रैधातवीयो०	२९७
पिशाङ्गास्त्रयो	"	संतिष्ठते	"
संतिष्ठते	"	सर्वमेधो दश०	२९८
पञ्चाहः पुरु०	२९९	त्रिस्तावा वेदि०	"
तस्याश्वमे०	"	अग्निष्टोमः	"
त्रयोविंशति०	"	इन्द्रस्तुदुक्थ्यो	"
देवसवितः	२९६	सूर्यस्तुदु०	"
एकादशिना०	"	आश्वमेधिकं	"
ब्रह्मणे ब्राह्म०	"	पौरुषमेधिकं	"
एकादशैका०	"	असोर्यामः	"
उत्तमानग्नि०	"	वपा वपावतां	"
पर्यग्निऋतान्	"	संवृश्चौषधि०	"
दक्षिणाकाले	२९७	प्रातःसवने	"
यथाऽश्वमेधे	"	सर्वे जुहोति	"
एकादश यूपा	"	दक्षिणाकाले	२९९

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्र एकादशादिचतुर्द-
शान्तप्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

